

Βαλκανικά σύμμεικτα

Βαλκανικά σύμμεικτα

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΜΕΛΕΤΩΝ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΤΟΥ ΑΙΜΟΥ

23

Τεύχος 23
Θεσσαλονίκη
2025

Βαλκανικά σύμμεικτα

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΜΕΛΕΤΩΝ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΤΟΥ ΑΙΜΟΥ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ

Καθ. Κωνσταντίνος Τσιούμης
Αναπλ. Καθ. Γεώργιος Αγγελόπουλος
Επικ. Καθ. Κυριάκος Χατζηκυριακίδης

*Τεύχος 23
Θεσσαλονίκη
2024-25*

Σχεδίαση εξωφύλλου: †Κάρολος Τσίζεκ
Διόρθωση κειμένων: Παρθενόπη Βέργου

© Copyright 2025

by the *Institute for Balkan Studies*, Thessaloniki
All rights reserved.

ISSN (online) 2407-9456

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελίδα

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ, Η σοβιετική πολιτική κατά και μετά τον «Αττίλα». Το τρίγωνο ΕΣΣΔ-Κύπρου-Ελλάδας μέσα από τα διπλωματικά έγγραφα	5
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ-ΜΕΡΚΟΥΡΙΟΣ ΚΟΝΤΗΣ, Ο ρόλος των μετριοπαθών αξιωματικών του Ελληνικού Στρατού στην επάνοδο του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην εξουσία	39
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Σλαβοφωνία στη Ροδόπη. Αποτυπώσεις της πρώιμης ιστορίας της	72
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΠΕΝΤΖΟΣ, Ο ναυτικός αποκλεισμός της Entente (1916-1917) και οι συνέπειες του στον πληθυσμό της Πελοποννήσου και της Παλαιάς Ελλάδος	102
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Το Μορφοφονολογικό προφίλ του Ιδιώματος της Θάσου	125
ΓΙΩΡΓΟΣ ΛΙΜΑΝΤΖΑΚΗΣ, Ο Μπεκίρ Φικρί και η δράση του στη δυτική Μακεδονία κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο	155
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΑΘΑΝΑΗΛ, Η λαϊκή εικονογραφία μέσα από τους βαλκανικούς πολέμους: Ερμηνεύοντας την «παράδοση της Θεσσαλονίκης» τον Οκτώβριο του 1912	203
ΜΑΞΙΜΟΣ ΧΑΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Το τόλμημα της Μικράς Ασίας. Η επέμβαση του ελληνικού στρατού στην Ιωνία την επαύριον του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου	224
Βιβλιοκρισίες	248

Εμμανουήλ Εμμανουηλίδης*

**Η σοβιετική πολιτική κατά και μετά τον «Αττίλα».
Το τρίγωνο ΕΣΣΔ-Κύπρου-Ελλάδας μέσα από τα διπλωματικά
έγγραφα**

Εισαγωγή

Οι διμερείς επαφές Ελλάδας και Σοβιετικής Ένωσης τελούσαν τη δεκαετία του '70 σε σημαντικό βαθμό σε συνάρτηση με τις εξελίξεις στο Κυπριακό. Η Κυπριακή Δημοκρατία ακροβατούσε μεταξύ Δύσης, Κινήματος Αδέσμευτων-Τρίτου Κόσμου, αλλά και ΕΣΣΔ. Οι μεταπολιτευτικές ελλαδικές κυβερνήσεις προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν τις καλές σχέσεις Κύπρου-ΕΣΣΔ για να προωθήσουν τα ελληνικά συμφέροντα στο μείζον αυτό θέμα. Έτσι η επιζητούμενη στήριξη από τον διεθνή παράγοντα συμπεριλάμβανε και τη Σοβιετική Ένωση και έτσι οι επικεφαλής σε Αθήνα και Λευκωσία χρησιμοποιούσαν τις επαφές με τη Μόσχα τόσο για να προωθήσουν τις θέσεις τους σε επίπεδο Ηνωμένων Εθνών αλλά και ως αντίβαρο -υπό τη μορφή συγκαλυμμένης και έμμεσης υπόμνησης- ιδίως έναντι των ΗΠΑ ότι ο δυτικός προσανατολισμός Ελλάδας και Κύπρου δεν ήταν αυτονόητος.¹

Οι σχέσεις της ΕΣΣΔ με την Ελλάδα κατά τη διάρκεια της κρίσης του Κυπριακού χωρίζονται σε δύο περιόδους. Την πρώτη περίοδο, από το υποκινούμενο από τη δικτατορία του ταξίαρχου Δημήτριου Ιωαννίδη πραξικόπημα κατά του Μακαρίου έως και το πέρας της πρώτης τουρκικής εισβολής, οι Σοβιετικοί δικαιολόγησαν πλήρως την τουρκική επέμβαση. Ωστόσο η πτώση της δικτατορίας και η Μεταπολίτευση στην Αθήνα, σε συνδυασμό με την τουρκική επίθεση σε όλη τη βόρεια Κύπρο και την άτεγκτη στάση της Άγκυρας μετά την ολοκλήρωση των στρατιωτικών επιχειρήσεων, μετέστρεψαν εν μέρει τη σο-

---

*Επισκέπτης Ερευνητής ΠΕΔιΣ Πελοποννήσου, Μεταδιδακτορικός Ερευνητής Ιστορίας ΕΚΠΑ, Νομικής ΑΠΘ & ΔΕΣ ΠαΠει.

¹Κώστας Μελακοπίδης, *Ρωσο-Κυπριακές σχέσεις, 1954-2022* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2024), 55-80.

βιετική στάση υπέρ των ελληνικών θέσεων: άλλωστε οι Σοβιετικοί ανησυχούσαν για την μετατροπή της Κύπρου σε έδαφος του ΝΑΤΟ τόσο λόγω του χουντικού πραξικοπήματος όσο και εξαιτίας της κατοχής του βόρειου τμήματος από τη νατοϊκή Τουρκία· η διατήρηση της ανεξαρτησίας και του αδέσμευτου χαρακτήρα της Κυπριακής Δημοκρατίας παρέμενε ο σημαντικότερος στόχος τους.²

*Η στάση των Σοβιετικών και του διεθνούς παράγοντα στον Αττίλα.
Γνώση τουρκικών κινήσεων*

Η δικτατορική Ελλάδα επιδιώκοντας να αντισταθμίσει τη διπλωματική απομόνωση που αντιμετώπιζε από τις χώρες της δυτικής Ευρώπης στράφηκε προς τον ανατολικό κόσμο. Οι διμερείς σχέσεις με την ΕΣΣΔ και τους Ανατολικούς βελτιώθηκαν, ιδίως στον οικονομικό τομέα. Μπορεί μάλιστα η Μόσχα να ήταν θετική στα δικτατορικά ανοίγματα αλλά παρέμενε προτεραιότητά της η διατήρηση ομαλών σχέσεων και με την Άγκυρα.³ Στη μείζονα κρίση Ελλάδας-Τουρκίας του Κυπριακού η στάση της ΕΣΣΔ ήταν κρίσιμη. Από τα μέσα του '74 το Υπουργείο Εξωτερικών εξέταζε τόσο τη στάση της Σοβιετικής Ένωσης στο Κυπριακό όσο και τις σχέσεις ΕΣΣΔ-Ελλάδας, αλλά και ΕΣΣΔ-Μακαρίου. Γινόταν σαφές πως οι Σοβιετικοί δε θα δίσταζαν να εκμεταλλευτούν τις εντάσεις στο Κυπριακό για να αυξήσουν την επιρροή τους στην Ανατολική Μεσόγειο, ενώ δε θα λάμβαναν το μέρος Ελλήνων ή Τούρκων. Κύριο μέλημά τους ήταν η ενίσχυση του αδέσμευτου χαρακτήρα της Κύπρου ώστε το νησί να μην ενταχθεί στη δυτική σφαίρα επιρροής· άρα ήταν αντίθετοι σε κάθε προσπάθεια ελληνικής επέμβασης που θα οδηγούσε σε Ένωση. Η πολιτική τους αυτή πράγματι επιβεβαιώθηκε κατά την έναρξη της εισβολής και η φιλοτουρκική στάση της Μόσχας μεταβλήθηκε μόνο όταν έγινε σαφές πως η τουρκική εισβολή θα έθετε

---

²Εμμανουήλ Εμμανουηλίδης, *Οι Σχέσεις της Ελλάδας με τη Σοβιετική Ένωση και με τις Χώρες της Βόρειας Ανατολικής Ευρώπης, 1974-1981* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2025), 81-104.

³Βλ. στα γενικά, Antonis Klapsis, Constantine Arvanitopoulos, Evanthis Hatzivassiliou και Effie G. H. Pedaliu (επιμ.), *The Greek Junta and the International System, A Case Study of Southern European Dictatorships, 1967-74* (London: Routledge, 2020) και Σωτήρης Βαλντέν, *Παράταιροι εταίροι. Ελληνική δικτατορία, κομμουνιστικά καθεστώτα και Βαλκάνια* (Αθήνα: Πόλις, 2009).

σε κίνδυνο την εδαφική ακεραιότητα και κυριαρχία της ουδέτερης Κυπριακής Δημοκρατίας με κίνδυνο το νησί, είτε υπό ελληνικό είτε υπό τουρκικό έλεγχο να περάσει υπό νατοϊκό έλεγχο.⁴

Η Σοβιετική Ένωση διατηρούσε μετά την ανεξαρτησία της Κύπρου, στενές σχέσεις με τη νεότευκτη Κυπριακή Δημοκρατία. Το νησί δεν εντάχθηκε στο συνασπισμό του ΝΑΤΟ ούτε η πολιτική του Μακάριου ήταν ενταγμένη στα πλαίσια του δυτικού μπλοκ. Έως και την τουρκική εισβολή οι Σοβιετικοί επιδίωκαν αφενός να διατηρούν αγαστές σχέσεις με την πλευρά της Λευκωσίας αφετέρου να βελτιώνουν τις σχέσεις τους με τους Τούρκους.⁵ Λόγω της σημασίας των τουρκοσοβιετικών σχέσεων τα γεγονότα του Ιουλίου-Αυγούστου 1974 έδειξαν ότι η ΕΣΣΔ δεν ήταν διατεθειμένη να επέμβει ουσιαστικά υπέρ των κυπριακών θέσεων. Τουναντίον είδε στην εισβολή μια ευκαιρία να αποδυναμωθεί η νοτιοανατολική πτέρυγα του ΝΑΤΟ και εξ αντιδιαστολής να ενισχυθεί η σοβιετική θέση στην Ανατολική Μεσόγειο. Παρακάτω γίνεται ανάλυση της σοβιετικής στάσης τόσο κατά την περίοδο της αρχικής τουρκικής εισβολής -την οποία δεν καταδίκασε αφού θεωρούσε υπαίτια για την επέμβαση των Τούρκων τη χούντα των Αθηνών- όσο και μετά την προέλαση σε όλο το βόρειο τμήμα του νησιού οπότε και είχε περισσότερο στάση παρατηρητή (επιρρίπτοντας ευθύνες στη Δύση) παρά ενίσχυσε ουσιαστικά τις κυπριακές και ελληνικές θέσεις.

Οι Σοβιετικοί, μέσω κατασκοπευτικών δορυφόρων είχαν εντοπίσει τις τουρκικές κινήσεις συγκέντρωσης αποβατικών δυνάμεων στη Μερσίνη, αλλά δεν αντέδρασαν αφού είχαν λάβει διαβεβαιώσεις από τους Τούρκους πως δε θα δημιουργούνταν «νατοϊκή» βάση στα εδάφη που θα καταλάμβαναν. Αντιθέτως μετά την 2^η εισβολή, οπότε κι αντιλήφθηκαν πως θα υπάρξει μονίμως τουρκικός στρατός στο βόρειο μέρος της νήσου εξέφραζαν έντονες αντιρρήσεις.⁶ Εμμέσως πλην σαφώς έδειξαν ότι δεν ήταν αντίθετοι με την τουρκική επέμβαση, γεγονός που

---

⁴Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου Υπουργείου Εξωτερικών [στο εξής: ΥΔΙΑ], Κεντρική Υπηρεσία, Σοβιετική Ένωση και Κύπρος-Κυπριακό σχέσεις 1972-1974, φάκ. 10, υποφ. 11, Φ.2111.2/3.

⁵John Sakkas, Nataliya Zhukova, “The Soviet Union, Turkey and the Cyprus Problem, 1967-1974”, *Les cahiers Irice* 2013/1, αρ. 10 (2013): 123-135.

⁶Συλλ., *Ανακοινωθέν της Κεντρικής Επιτροπής του ΑΚΕΛ, της 19^η Αυγούστου 1974*, (Λευκωσία: ΑΚΕΛ, 1978), 151.

επιβεβαίωσε την «αντιφατική» κατά τους μελετητές πολιτική που άσκησε η ΕΣΣΔ στο Κυπριακό, προσπαθώντας να τηρήσει ίσες αποστάσεις από Τούρκους-Έλληνες αλλά και εν τέλει από την Κυπριακή Δημοκρατία.⁷

Ήδη λίγο πριν το πραξικόπημα της ελλαδικής χούντας κατά του Μακαρίου, στις 5 Ιουλίου 1974 ο Ιωαννίδης θεωρούσε πως ο Αρχιεπίσκοπος επιδίωκε τη σοβιετική στήριξη για να ενισχυθεί η θέση του έναντι των αντιπάλων του της ΕΟΚΑ Β΄ και συντασσόταν με την σοβιετική απαίτηση για αποχώρηση των Ελλαδιτών αξιωματικών από το νησί. Από την πλευρά τους οι Σοβιετικοί θεωρούσαν πως ο Μακάριος είχε γνώση των προεργασιών της χούντας αλλά πίστευε πως δε θα στρέφονταν εναντίον του, διακινδυνεύοντας τουρκική επέμβαση αλλά και έντονες σοβιετικές αντιδράσεις. Αμέσως μετά το πραξικόπημα κατά του Μακαρίου στις 15 Ιουλίου μέσω του πρακτορείου TASS υπήρξαν κεκαλυμμένες προειδοποιήσεις, όπως τις ερμήνευσαν οι Αμερικανοί, να απέχουν οι χουντικοί από την ένωση και ζητούσαν την αποκατάσταση του Μακαρίου στα καθήκοντά του.⁸ Την ίδια στιγμή, αντιθέτως, ο πρέσβης Ιγκόρ Έτςωφ εξέφρασε σε έντονο τόνο τις σοβιετικές αντιρρήσεις στο πραξικόπημα.⁹ Ακολούθως, στις 17 Ιουλίου 1974 οι πρεσβευτές της ΕΣΣΔ τόσο σε Αθήνα όσο και σε Άγκυρα προέβησαν σε παραστάσεις στα αντίστοιχα Υπουργεία Εξωτερικών τασσόμενοι κατά των ελληνικών ενεργειών και απαιτώντας τον τερματισμό της ελληνικής στρατιωτικής δράσης κατά του Μακαρίου.¹⁰ Ο Ιωαννίδης επεδίωξε συνάντηση με τον Έτςωφ αλλά μετά από άρνηση του τελευταίου, συναντήθηκε με τον στρατιωτικό ακόλουθο της πρεσβείας ζητώντας να ασκήσει η ΕΣΣΔ πίεση στους Τούρκους αλλά κάτι τέτοιο δεν συνέβη.¹¹

⁷Andreas Stergiou, “Soviet Policy towards Cyprus”, *Cyprus Review* 19, αρ. 2 (2007): 98.

⁸CIA Freedom of Information Act Electronic Reading Room, hereafter CIA, CIA-RDP78S01932A000100070046-1, TASS statement on situation on Cyprus, 15 July 1974, <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP78S01932A000100070046-1.pdf> (ανάκτ. 31-7-2025).

⁹R. M. Cutler, “Domestic and Foreign Influences on Policy Making: The Soviet Union in the 1974 Cyprus Conflict”, *Soviet Studies* 37, αρ. 1 (1985): 60-89.

¹⁰Δελτίο ΚΥΠ, 17 Ιουλίου 1974, αποχαρακτηρισμένο Φ.072/20/10750/06.11.2024. <https://www.nis.gr/el/historical-archive/6792> (ανάκτ. 31-7-2025).

¹¹Αλέξης Παπαχελάς, *Ένα σκοτεινό δωμάτιο 1967-1974* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2021), 310.

Ο Μπρέζνιεφ δια της διπλωματικής οδού ζήτησε από τους Αμερικανούς να μεταφέρουν στον Richard Nixon τις ανησυχίες του για την κατάσταση στην Κύπρο.¹² Στις 21 Ιουλίου 1974 ο Μπρέζνιεφ από τη Βαρσοβία αναφέρθηκε στις εξελίξεις στο Κυπριακό και ζήτησε αφενός τον τερματισμό της τουρκικής επέμβασης -την οποία όμως δεν καταδίκασε- αφετέρου την αποκατάσταση της συνταγματικής τάξης της Κυπριακής Δημοκρατίας. Αυθημερόν, αλλά και στις 23 Ιουλίου, απευθύνθηκε στον Nixon ζητώντας την ανάληψη κοινής δράσης από ΕΣΣΔ και ΗΠΑ για να αποχωρήσουν οι πραξικοπηματίες και να αποκατασταθεί ο Μακάριος, εξόφθαλμα αποφεύγοντας κάθε αναφορά στην τουρκική εισβολή. Η απάντηση του Αμερικανού προέδρου ήταν πως οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν στήριζαν τους δικτάτορες και πως θα έπρεπε να επιτευχθεί κατάπαυση πυρός στο νησί.¹³ Την ίδια στιγμή ο μόνιμος αντιπρόσωπος της ΕΣΣΔ στον ΟΗΕ επέρριψε την ευθύνη για την εισβολή στην Ελλάδα και δήλωσε χαρακτηριστικά πως η Τουρκία ανέλαβε ένοπλη δράση μόνο αφού διαπιστώθηκε πως εξαντλήθηκαν τα ειρηνικά μέσα ανατροπής του ελληνικού στρατιωτικού πραξικοπήματος.¹⁴

Τα ανατολικά κράτη για την εισβολή

Οι χώρες του Ανατολικού Μπλοκ τήρησαν την ίδια με την ΕΣΣΔ στάση, συντασσόμενες πλήρως με την Μόσχα. Ανατολική Γερμανία και Πολωνία δεν πήραν επίσημα θέση. Από την άλλη, οι Τσεχοσλοβάκοι στις 22 Ιουλίου 1974 καταδίκασαν το ελληνικό πραξικόπημα και παρείχαν στήριξη στον Μακάριο. Δεν αναφέρθηκαν καθόλου στην τουρκική εισβολή (ενώ την ίδια στιγμή ζήτησαν την αποχώρηση των Ελλήνων αξιωματικών και της ΕΛΔΥΚ) καταδικάζοντας το πραξικόπημα. Οι ελληνικές μυστικές υπηρεσίες πληροφορήθηκαν πως οι Τσεχοσλοβάκοι στις 2 Αυγούστου 1974 σχολίαζαν τις συνομιλίες της Γενεύης ως νίκη της Τουρκίας και αναγκαίο κακό για την ελληνική

---

¹²Foreign Relations of the United States [στο εξής FRUS], Document 202, Message from the Soviet Leadership to the U.S. Leadership, undated.

¹³FRUS, Document 204, Note from the Counselor of the Department of State (Sonnenfeldt) to Secretary of State Kissinger, 21 July 1974· Document 205, Letter from President Nixon to Soviet General Secretary Brezhnev, 21 July 1974 και Document 206, Letter from Soviet General Secretary Brezhnev to President Nixon, 23 July 1974.

¹⁴Δελτίο ΚΥΠ, Β' 26 Ιουλίου 1974.

πλευρά, ενώ δεν παρέλειπαν να σημειώσουν ότι η διχοτόμηση της Κύπρου αποτελούσε μύχια σκέψη Αμερικανών και Βρετανών ώστε να περιέλθουν τα δύο τμήματα του νησιού στη δυτική επιρροή.¹⁵

Με διαρροές στον κομματικό Τύπο, η συγγρική κυβέρνηση αναφέρθηκε στις θέσεις της για την τουρκική εισβολή. Οι Ούγγροι στήριζαν την πλήρη ανεξαρτησία του νησιού, την απομάκρυνση όλων των ξένων στρατιωτών (πλέον των βρετανικών). Καυτηρίαζαν τις συνομιλίες της Γενεύης ως ενάντιες στο ψήφισμα 353 (1974) του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ και απέδιδαν την κρίση στην απώτερη δυτική στρατηγική για απομάκρυνση της Κύπρου από τους Αδέσμευτους και την περιέλευσή της στη δυτική επιρροή. Μάλιστα σχολίαζαν και τη σύνθεση της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας στην Αθήνα, κάνοντας λόγο για «σχετικά δημοκρατική», συντασσόμενη με τη σοβιετική άποψη υπέρ της συμμετοχής σε αυτήν και στελεχών της άκρας Αριστεράς. Η στάση των Ούγγρων παρότι φαινόταν ουδέτερη δεν ικανοποιούσε την Αθήνα. Στα δημοσιεύματα γινόταν λόγος για ειρηνικές διαθέσεις της Τουρκίας, ενώ απουσίαζε οποιαδήποτε αναφορά των ελληνικών θέσεων, και εμμέσως φαινόταν πως έγερνε η πλάστιγγα υπέρ των Τούρκων.¹⁶

Η αμερικανική και τουρκική οπτική για τη σοβιετική στάση

Ο Σοβιετικός πρεσβευτής στην Άγκυρα Βασίλυ Γκρουμπυάκωφ είχε δηλώσει -μετά το πραξικόπημα του Σαμψών- προς τον Τούρκο πρωθυπουργό-Bülent Ecevit ότι η Μόσχα θα στήριζε κάθε τουρκική προσπάθεια να επέμβει στην Κύπρο, με στόχο την επιστροφή της νόμιμα εκλεγμένης κυβέρνησης της Κύπρου, ενώ στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκαν και οι επαφές του Γκρουμπυάκωφ με τον πρόεδρο Fahri Korutürk στις 16 Ιουλίου 1974. Η ΕΣΣΔ, όπως μετέδωσε το πρακτορείο TASS, θεωρούσε ότι ευθύνη για το πραξικόπημα του Σαμψών έφεραν οι Αμερικανοί και ιδίως η πολιτική τους, όπως την χαρακτήρισε, «βλέποντας και κάνοντας» που κατά τους Σοβιετικούς εμμέσως στήριζε την ελληνική Χούντα.¹⁷ Σε συζητήσεις του Γκρουμπυάκωφ με τον

¹⁵Δελτίο ΚΥΠ, 25 Ιουλίου 1974 και 6 Αυγούστου 1974.

¹⁶Δελτίο ΚΥΠ, 7 Αυγούστου 1974.

¹⁷CIA, July 20, 1974, Intelligence Memorandum, Cyprus Situation Report Number 14, National Archive and Records Administrations [στο εξής NARA], ID034928, 033200173.

τούρκο υπουργό Άμυνας που ασκούσε και καθήκοντα αναπληρωτή υπουργού Εξωτερικών Hasan Esat Işık αμέσως μετά την εισβολή, έγινε σαφές πως οι Σοβιετικοί θα έπαυαν να στηρίζουν τις τουρκικές θέσεις -μια ευθεία παραδοχή της φιλοτουρκικής στάσης στο πρώτο σκέλος της τουρκικής επέμβασης- εάν τα τουρκικά στρατεύματα δεν σταματούσαν την προέλαση εκτός των θυλάκων τους στην Κερύνεια και εξακολουθούσαν να επιδιώκουν τη διαίρεση του νησιού: Οι Σοβιετικοί ρητά δήλωσαν πως ήταν ενάντια σε κάθε προσπάθεια προσβολής της εδαφικής ακεραιότητας της Κυπριακής Δημοκρατίας. Σε μια προσπάθεια των Σοβιετικών να φανεί πως δεν συντάσσονται υπέρ της μίας ή της άλλης πλευράς, ο Γκρουμπνιάκωφ είχε συζητήσεις και με τον Έλληνα ομόλογό του στην Άγκυρα Δημήτριο Κοσμαδόπουλο. Αυτή έλαβε χώρα ευθύς κατά τη διάρκεια των συνομιλιών στη Γενεύη και επανέλαβε τις ως πάγιες από το 1959 σοβιετικές θέσεις: οι Σοβιετικοί επέμεναν στην αποχώρηση των ξένων στρατευμάτων συμπεριλαμβάνοντας και τις βρετανικές βάσεις, σε συνέχεια της πολιτικής τους για αποδυνάμωση του ρόλου των ΗΠΑ και του Ηνωμένου Βασιλείου στην Ανατολική Μεσόγειο.¹⁸

Όπως προαναφέρθηκε ήδη από την ανεξαρτησία της Κύπρου, βασική επιδίωξη των Σοβιετικών ήταν η αποτροπή μετατροπής του νησιού σε νατοϊκό έδαφος, ενώ για τους Αμερικανούς προείχε η αποφυγή ένοπλης σύγκρουσης μεταξύ δύο κρατών-μελών του ΝΑΤΟ με αφορμή το Κυπριακό. Ήδη από τις 15 Ιουλίου 1974 ο Kissinger ανησυχούσε -πέραν της περίπτωσης ελληνοτουρκικού πολέμου- μήπως οι Σοβιετικοί εκμεταλλευτούν την ευκαιρία που τους έδινε η διαμορφωθείσα κατάσταση μετά το πραξικόπημα για να αυξήσουν την επιρροή τους στην Κύπρο.¹⁹ Αμέσως μετά το πραξικόπημα προειδοποίησε στην Ουάσιγκτον τον πρεσβευτή Ανατόλυ Ντοπρύνιν πως οι ΗΠΑ δε θα ανεχόντουσαν καμία απόπειρα της ΕΣΣΔ να αποβιβάσει στρατεύματα στην

---

¹⁸Δελτίο ΚΥΠ, 1 Αυγούστου 1974.

¹⁹FRUS, τ. XXX, Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976, Minutes of Meeting of the Washington Special Actions Group, Washington, July 15, 1974, National Archives, Nixon Presidential Materials, NSC Institutional Files (H-Files), Box H-096, Meetings Files, WSAG Meetings, 278-279.

Κύπρο προς υποστήριξη του Μακάριου.²⁰ Εντύπωση έκανε στους Αμερικανούς η «καθαρά συμπαθητική» στάση της ΕΣΣΔ έναντι της τουρκικής εισβολής. Βασική ανησυχία του Kissinger παρέμενε η αποτροπή κάθε πιθανότητας οι Σοβιετικοί να αποβιβάσουν στρατεύματα στο νησί και αυτό τόνισε στις 17 Ιουλίου τόσο εκ νέου προς τον Ντοπρύνιν όσο και -την προτεραία- προς τους Βρετανούς δια του πρεσβευτή Peter Ramsbotham.²¹ Η ενημέρωση των Βρετανών έγινε κατόπιν πληροφοριών τους προς τον επικεφαλής της CIA William Colby για κινήσεις του σοβιετικού στόλου της Ανατολικής Μεσογείου προς την Κύπρο.²² Κατά τον Kissinger μετά το πραξικόπημα θα έπρεπε να το ζήτημα να λυνόταν εντός της Κυπριακής Δημοκρατίας και τόνισε ότι οι ΗΠΑ θα έπρεπε να αποτρέψουν την ΕΣΣΔ (αλλά, κατά ειρωνεία της ιστορίας, και την Τουρκία: «Πρέπει να κρατήσουμε τους Τούρκους και τους Σοβιετικούς έξω από αυτό») από το να αναμειχθεί.²³ Την ίδια άποψη, ότι η ΕΣΣΔ δε θα έπρεπε να επέμβει στο νησί υπέρ του Μακάριου είχαν στις 17 Ιουλίου 1974 ο πρόεδρος Richard Nixon αλλά και ο υπουργός Εξωτερικών του Ηνωμένου Βασιλείου James Callaghan. Οι πληροφορίες των αμερικανικών μυστικών υπηρεσιών επιβεβαιώθηκαν αφού κατά την έναρξη της τουρκικής εισβολής την Κύπρο ένα σοβιετικό αντιτορπιλικό -που επιτηρούσε πλοίο του αμερικανικού ναυτικού στην Ανατολική Μεσόγειο- κινήθηκε πλησιέστερα προς το νησί. Εντούτοις, κανένα άλλο πολεμικό σκάφος της Σοβιετικής Ένωσης δεν κινήθηκε προς τη Μεσόγειο και άρα οι προβληματισμοί -ιδίως των Αμερικανών- για τυχόν σοβιετική εμπλοκή στη σύρραξη δεν επιβεβαιώθηκαν.

Ήταν σαφές πως ο Μπρέζνιεφ δεν θα επαναλάμβανε τη δήλωση της 4^{ης} Μαΐου 1964 του Νικίτα Χρουστσόφ πως η ΕΣΣΔ θα αντιδρούσε

---

²⁰FRUS, Document 83, Transcript of Telephone Conversation Between Secretary of State Kissinger and the Soviet Ambassador (Dobrynin), Washington, July 15, 1974, Library of Congress, Manuscript Division, Kissinger Papers, Box 396, Telephone Conversations, Anatoly Dobrynin, 284.

²¹FRUS, Document 203, Transcript of Telephone Conversation Between Soviet Ambassador Dobrynin and Secretary of State Kissinger, 17 July 1974.

²²FRUS, Minutes of Meeting of the Washington Special Actions Group, Washington, July 16, 1974, National Archives, Nixon Presidential Materials, NSC Institutional Files (H-Files), Box H-096, Meeting Files, WSAG Meetings, 290.

²³Στο ίδιο, 294.

σε κάθε ξένη επέμβαση στην Κύπρο. Οι Σοβιετικοί δεν είχαν ενεργό ανάμειξη στις ραγδαίες εξελίξεις στο Κυπριακό. Άρα οι Αμερικανοί δεν είχαν λόγο να αποτρέψουν τους Τούρκους να εισβάλουν, όπως έγινε με την επιστολή που είχε στείλει ο πρόεδρος Lyndon Johnson στον İsmet İnönü. Η σχετική άλλωστε προσπάθεια του Nixon να επιδώσει δια του πρεσβευτή στην Άγκυρα William B. Macomber Jr. επιστολή στον Ecevit δεν ευοδώθηκε. Οι υποτιθέμενες σοβιετικές αντιδράσεις του 1974 δεν ήταν αρκετές ώστε να δεχθούν οι Τούρκοι τις πιέσεις των ΗΠΑ να ματαιώσουν την εισβολή, όπως είχε συμβεί μια δεκαετία πριν.²⁴

Οι επαφές μετά την Μεταπολίτευση

Μετά την τουρκική εισβολή, η επίσημη στάση της Σοβιετικής Ένωσης έγινε σαφής προς τους Έλληνες. Ο υφυπουργός Εξωτερικών της ΕΣΣΔ Βίκτωρ Μίνιν στις διαπραγματεύσεις της Γενεύης στις 28 Ιουλίου 1974, τήρησε στάση που δεν ικανοποίησε την ελληνική αντιπροσωπεία. Ο Μίνιν είχε δηλώσει ότι «αδιάλλακτες» νατοϊκές δυνάμεις -εννοώντας τόσο την Ελλάδα όσο και την Τουρκία- απεργάζονταν την κατάλυση και διαμελισμό της ανεξάρτητης Κυπριακής Δημοκρατίας, παρότι είχε εκδοθεί στις 20 Ιουλίου 1974 από το Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ το ψήφισμα 353/1974, το οποίο έκανε ρητή αναφορά στο σεβασμό της ανεξαρτησίας και εδαφικής ακεραιότητας της Κυπριακής Δημοκρατίας.²⁵ Μάλιστα ο Μίνιν μέμφθηκε τον προσωρινώς ασκούντα προεδρικά καθήκοντα Γλαύκο Κληρίδη ότι είχε συμπεριλάβει στην κυβέρνηση του πρόσωπα που υπέδειξε ο Νίκος Σαμψών. Η αντίθεση των Σοβιετικών προς τη Διακήρυξη της Γενεύης της 30^{ης} Ιουλίου 1974 των τριών εγγυητριών δυνάμεων έγινε σαφής ήδη από την επομένη, όταν ο Μίνιν τόνισε προς τον Μαύρο ότι η Διακήρυξη ήταν «εκτός της γραμμής της απόφασης 353/1974 του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών».²⁶

²⁴Spyros Katsoulas (2021), “The ‘Nixon Letter’ to Ecevit: An Untold Story of the Eve of the Turkish Invasion of Cyprus in 1974”, *The International History Review*, DOI: 10.1080/07075332.2021.1935293.

²⁵Βάση δεδομένων Ηνωμένων Εθνών S/RES/353 (1974).

²⁶Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα*, τ.8 (Αθήνα: ΙΔΚ, 2005), 61.

Μετά τις συνομιλίες Μαύρου-Μίνιν, ο πρεσβευτής της ΕΣΣΔ στην Αθήνα Ιγκόρ Γιάζοφ είχε στην Αθήνα συνάντηση με τον Έλληνα υπουργό Εξωτερικών. Στη συνάντηση αυτή αναγνώστηκε επίσημη δήλωση της σοβιετικής κυβέρνησης σχετικά με τη Διακήρυξη της Γενεύης αλλά και τις τοποθετήσεις της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας υπέρ της εδαφικής ακεραιότητας, ανεξαρτησίας και κυριαρχίας της Κύπρου. Η στάση του Γιάζοφ κινούνταν στο ίδιο μήκος κύματος με τη στάση που είχε κρατήσει στη Γενεύη ο Μίνιν. Οι Σοβιετικοί ήθελαν να επιβεβαιώσει η νέα κυβέρνηση ότι ήταν υπέρ της πλήρους εφαρμογής της 353/1974 απόφασης του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών. Ευθέως η ΕΣΣΔ καλούσε την Ελλάδα να εφαρμόσει τόσο την απόφαση του Σ.Α. όσο και να σεβαστεί τον Χάρτη του ΟΗΕ: Οι νύξεις αυτές αφορούσαν την καταδίκη του πραξικοπήματος από τη νέα ελληνική κυβέρνηση. Ταυτόχρονα η Σοβιετική Ένωση εκφραζόταν αρνητικά για τη Διακήρυξη της Γενεύης και δη γιατί δεν έθιγε το θέμα της απόσυρσης των ξένων στρατευμάτων και δεν καταδίκασε τις ξένες επεμβάσεις στο νησί αποφεύγοντας να θέσει σαφές χρονοδιάγραμμα για το πότε θα αποχωρούσαν οι δυνάμεις ξένων χωρών. Επιπρόσθετα αμφισβητούσε την αναγκαιότητα της ύπαρξης ζώνης ασφαλείας και τασσόταν κατά της αναφοράς σε δύο ξεχωριστές διοικήσεις, θεωρώντας πως όσοι δεν επιθυμούσαν το σεβασμό της ανεξαρτησίας, κυριαρχίας και ακεραιότητας της Κυπριακής Δημοκρατίας θα εκμεταλλεύονταν τις αναφορές αυτές, ιδίως δε όταν εντός και εκτός Κύπρου ακόμα ξένες δυνάμεις ήταν υπέρ είτε της διχοτόμησης είτε της ένωσης· οι αιχμές αυτές δεν στρέφονταν μόνο κατά των Τούρκων αλλά και κατά της ελληνικής πλευράς αφού οι Σοβιετικοί κατηγορούσαν την πρώην δικτατορική κυβέρνηση για το πραξικόπημα κατά του Μακαρίου και την απόπειρα ένωσης με την Ελλάδα. Τέλος η ΕΣΣΔ εξέφραζε την πλήρη διαφωνία της ως προς το ότι η Διακήρυξη της Γενεύης δεν όριζε συγκεκριμένη προθεσμία εκ νέου ανάληψης της διακυβέρνησης από το Μακάριο.²⁷

Η απάντηση του Μαύρου ήταν πως συμφωνούσε με τις βασικές αρχές της διακήρυξης. Εντούτοις με τη σειρά του στράφηκε κατά της σοβιετικής πολιτικής στο θέμα διερωτώμενος για τη σκοπιμότητα νέας σοβιετικής προσφυγής στο Συμβούλιο Ασφαλείας αφού η απόφαση της

---

²⁷Σβολόπουλος ό.π., 60.

20^{ης} Ιουλίου περιλάμβανε την εκχειρία, την αποχώρηση των ξένων στρατευμάτων και την αποκατάσταση της νόμιμης κυβέρνησης του νησιού. Κατηγόρησε ευθέως τους Σοβιετικούς ότι η στάση τους ενθάρρυνε την Τουρκία να παραβιάσει τόσο την απόφαση 353 όσο και την Διακήρυξη της Γενεύης. Ως προς την αποχώρηση των ξένων στρατευμάτων ο Μαύρος τόνισε ότι καθώς πράγματι η δήλωση της Γενεύης δεν την οριοθετούσε χρονικά, θα ήταν σύμφωνος με σχετική νέα σοβιετική πρωτοβουλία στο Συμβούλιο Ασφαλείας για ταχεία αποχώρηση κάθε μη κυπριακής δύναμης από το έδαφος του νησιού. Τέλος, το θέμα της επανόδου του Μακαρίου η ελληνική πλευρά το θεώρησε συνυφασμένο με την αποχώρηση των στρατευμάτων κατοχής. Έτσι με σαφήνεια κάλεσε τον Γιάζοφ να μεταφέρει στην κυβέρνησή του αίτημα να προβεί σε δημόσια σαφή και ξεκάθαρη δήλωση να αποσυρθούν άμεσα τόσο τα ελληνικά όσο και τα τουρκικά στρατεύματα από την Κύπρο αναφέροντας -με υπέρμετρη αισιοδοξία- ότι στην περίπτωση αυτή οι δυνάμεις εισβολής θα επέστρεφαν άμεσα στην Τουρκία.²⁸

Αρκετά αργότερα από τις επαφές Γιάζοφ-Μαύρου, ο Σοβιετικός πρεσβευτής είχε απευθείας συνομιλίες με τον πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Καραμανλή στις 8 Αυγούστου 1974. Πριν τη συνάντηση ο Καραμανλής θεωρούσε ότι οι κατηγορίες της Σοβιετικής Ένωσης κατά της Ελλάδας δε θα μπορούσαν να επεκταθούν στην κυβέρνησή του, μιας και αφ' ης στιγμής κατέρρευσε η δικτατορία η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας καταδίκασε το πραξικόπημα κατά του Μακαρίου. Ήταν αναμενόμενο ο Καραμανλής να τονίσει αρχικά προς τον Γιάζοφ πως «εφαίνετο ότι η Κυβέρνησίς σας δεν ήτο ευτυχής δια την πολιτικήν αλλαγή». Ωστόσο η συνάντησή του με τον Σοβιετικό πρεσβευτή είχε ακριβώς αυτό το σκοπό, δηλαδή να αποκατασταθούν οι διάυλοι επικοινωνίας με την ΕΣΣΔ και να καταστήσει σαφές ο ίδιος προς τους Σοβιετικούς ότι η νέα ελληνική κυβέρνηση ουδόλως στήριζε τις ενέργειες των πραξικοπηματιών στην Κύπρο. Μάλιστα μετά την ανταλλαγή αμοιβαίων εξηγήσεων οι δύο πλευρές στάθηκαν στην επιθυμία τους να βελτιώσουν και αναπτύξουν τις σχέσεις στους που την περίοδο της δικτατορίας είχαν επιβαρυνθεί.

---

²⁸Στο ίδιο.

Καθώς η χρονική συγκυρία καθιστούσε εξαιρετικά επιτακτική την προσπάθεια αποτροπής των τουρκικών ενεργειών στην Κύπρο, ο Γιάζοφ έθεσε και στον Καραμανλή το ερώτημα που είχε απευθύνει στον Μαύρο, κατά πόσο ο Έλληνας πρωθυπουργός θεωρούσε ότι η Διακήρυξη της Γενεύης ήταν στο ίδιο μήκος κύματος με την απόφαση 373/1974 του Συμβουλίου Ασφαλείας. Επιπλέον για να αιτιολογήσει την κριτική της ΕΣΣΔ στις ελληνικές κινήσεις, ανέφερε ότι από την άνοιξη του 1974 η ΕΣΣΔ είχε επισύρει την προσοχή της δικτατορικής κυβέρνησης στην πολιτική της στην Κύπρο και ότι για την τουρκική εισβολή ευθυνόταν το πραξικόπημα κατά του Μακαρίου. Εντούτοις τόνισε ότι ουδέποτε η σοβιετική κυβέρνηση είχε αντιταχθεί στην ανεξαρτησία και ακεραιότητα της Κύπρου και ότι αφού η πολιτική του Καραμανλή κινούνταν στην κατεύθυνση αυτή, θα στήριζε με πολιτικά μέσα την Κυπριακή Δημοκρατία.

Ο Καραμανλής, αντιθέτως με τον υπουργό Εξωτερικών του ήταν απολύτως ειλικρινής ως προς τη δήλωση της Γενεύης και δεν προσπάθησε να εξωραΐσει το περιεχόμενό της. Ήταν σαφές ότι στην τριμερή συνάντηση στην Ελβετία η Ελλάδα δεν μπορούσε να επιβάλει τις απόψεις της και ότι η Διακήρυξη ήταν «αποτέλεσμα ανάγκης» και συμβιβασμού, λαμβανομένου υπόψη του αρνητικού για τις ελληνικές θέσεις συσχετισμού ισχύος. Μάλιστα, τόνισε ότι εν τέλει η ελληνική άποψη για το Κυπριακό -δηλαδή ο σεβασμός της κυριαρχίας, ανεξαρτησίας και του αδιαίρετου της Κυπριακής Δημοκρατίας- συνέπιπτε με τη σοβιετική: Εντούτοις δεν απείχε να εκφραστεί αρνητικά για την έως τότε σοβιετική στάση, χαρακτηρίζοντάς την ασαφή και αντιφατική και ότι, εάν δεν ενθαρρύνει την Τουρκία, σε κάθε περίπτωση, κατά τον Καραμανλή, δεν την αποθαρρύνει από την εισβολή. Σε κάθε περίπτωση κάλεσε τη Σοβιετική Ένωση ως Υπερδύναμη να συμβάλει στην αποκατάσταση της διεθνούς νομιμότητας, και της ανεξαρτησίας και κυριαρχίας της Κύπρου.

Με έντονη διάθεση αυτοκριτικής για τις ενέργειες της δικτατορικής Ελλάδας ο Καραμανλής παραδέχθηκε ότι το λάθος που έδωσε την αφορμή στην Τουρκία να εισβάλει -επωφελούμενη του ελληνικού σφάλματος- ήταν το πραξικόπημα της χούντας κατά του Μακαρίου. Ταυτόχρονα, με αφορμή τις διαπραγματεύσεις για την επίλυση του θέματος, ζήτησε η Σοβιετική Ένωση να συμπαρασταθεί σε διμερές και πολυμε-

ρές επίπεδο έμπρακτα (τονίζοντας ότι δεν είχε το δικαίωμα να υποδείξει στην ΕΣΣΔ τον τρόπο που θα το έπραττε, αλλά πως θεωρούσε ότι η Σοβιετική Ένωση είχε τον τρόπο να ασκήσει πιέσεις για επίλυση του ζητήματος) στις προσπάθειες Ελλάδας και Κύπρου και επιστροφή στο πρότερο πολιτικό καθεστώς στη Μεγαλόνησο και απόσυρση των τουρκικών αποβατικών στρατευμάτων.²⁹

Γενικότερα, η διαφαινόμενη μεταστροφή της Μόσχας μετά τον Αττίλα Ι και την Μεταπολίτευση στην Ελλάδα έγινε δεκτή με ικανοποίηση από την ελληνική πλευρά. Η Αθήνα βέβαια θεωρούσε πως οι Τούρκοι αν δεν είχαν εξασφαλίσει την ανοχή των Σοβιετικών και των ανατολικών χωρών δε θα είχαν αποτολμήσει την εισβολή. Ο ίδιος ο Ecevit στις 31 Ιουλίου 1974 ανέφερε δημόσια ότι η ΕΣΣΔ είχε δείξει κατανόηση στις τουρκικές ενέργειες στη Θράκη (αλλά και στη στρατιωτική προετοιμασία στην Ανατολική Θράκη).³⁰ Όμως έκτοτε η σοβιετική στάση ήταν ίδια με τις ελληνικές διακηρύξεις περί σεβασμού της ακεραιότητας και ανεξαρτησίας του νησιού. Σε κάθε περίπτωση η Αθήνα αντιλαμβανόταν πως οι Σοβιετικοί είχαν ιδιοτελή κίνητρα που είχαν να κάνουν με τη μείωση της δυτικής επιρροής στο νησί· ωστόσο γινόταν σαφές πως οι Έλληνες δεν διατηρούσαν αυταπάτες πως υπήρχε περίπτωση η ΕΣΣΔ να αντιδράσει δυναμικά σε περίπτωση συνέχισης της τουρκικής επίθεσης. Ιδίως οι μυστικές υπηρεσίες θεωρούσαν πως η ΕΣΣΔ θα αρκούνταν σε επίδειξη στρατιωτικών ικανοτήτων σε περίπτωση συνέχισης της τουρκικής εισβολής (περισσότερο για προπαγανδιστικούς λόγους) και δε θα είχε ενεργητικότερη διπλωματική -πολλά δε μάλλον στρατιωτική- στρατιωτικά γυμνάσια του Συμφώνου της Βαρσοβίας στη βουλγαρική μεθόριο δε θεωρούνταν απειλή ικανή να αποτρέψει επέκταση της τουρκικής επίθεσης.³¹

²⁹Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, φάκ.1B, Σημείωμα συνομιλίας Α.Ε. κ. πρωθυπουργού μετά πρέσβευς Σοβιετικής Ενώσεως, την 8^η Αυγούστου 1974.

³⁰Δελτίο ΚΥΠ, 2 Αυγούστου 1974.

³¹Δελτίο ΚΥΠ, 10 Αυγούστου 1974.

Σοβιετικές προσπάθειες για άμεση επίλυση του Κυπριακού. Η προτεινόμενη συνδιάσκεψη

Λίγο πριν την έναρξη του Αττίλα II ο Σοβιετικός πρεσβευτής στο Λονδίνο Νικολάι Λομέικο και ο υφιστάμενός του Βαλερύ Ζέμσκωφ ενημέρωσαν την ελληνική πρεσβεία πως η ΕΣΣΔ ζητούσε από τους Βρετανούς να ασκήσουν πίεση σε Έλληνες και Τούρκους για απόσυρση των στρατευμάτων τους από το νησί: Ήταν σαφές πως οι Σοβιετικοί κατανοούσαν πως η απομάκρυνση των βρετανικών βάσεων δεν ήταν ρεαλιστική πιθανότητα. Η ΕΣΣΔ και πάλι πρότασε τις γνωστές θέσεις της, αλλά από ελληνικής πλευράς υπήρχαν αιχμές πως η μη αναφορά σε αδιαίρετο κυπριακό κράτος ήταν σκόπιμη ώστε να μη διαταραχθούν οι σοβιετοτουρκικές σχέσεις. Ωστόσο ευθύς αφού εκκίνησαν οι συνομιλίες στη Γενεύη, στις 9 Αυγούστου 1974 ο Γκρουμπυάκωφ είχε συζητήσεις με τον İzzik στην Άγκυρα, στη διάρκεια των οποίων ο τελευταίος εξέφρασε την δυσαρέσκειά του για τη μεταστροφή της ΕΣΣΔ σε βάρος των τουρκικών θέσεων. Η επιδείνωση των σχέσεων Τουρκίας-ΕΣΣΔ διεφάνηκε και από την ακύρωση στις 12 Αυγούστου 1974 της επίσκεψης του υπουργού Οικονομικών Deniz Baykal στη Μόσχα,³² δίχως ωστόσο να μπορεί να γίνει λόγος για αρνητική καμπή στις τουρκοσοβιετικές σχέσεις.

Μετά την κατάρρευση των συνομιλιών της Γενεύης και την επανέναρξη της τουρκικής επίθεσης σε ολόκληρη τη βόρεια Κύπρο, στις 14 Αυγούστου 1974 η ΕΣΣΔ ζήτησε στο Σ.Α. την λήψη αποτελεσματικών μέτρων και εισηγήθηκε στο Συμβούλιο Ασφαλείας την αποστολή παρατηρητών του ΟΗΕ στην Κύπρο. Η ΕΣΣΔ κατέκρινε σφόδρα τον Αττίλα II και οι σχέσεις με την Ελλάδα αφενός μεν σημείωσαν πρόοδο. Αφετέρου δε η Άγκυρα ανησύχησε, σε σημείο που ο Τούρκος υπουργός Εξωτερικών Turan Güneş μετέφερε στον Γκρουμπυάκωφ την επιθυμία της Τουρκίας να αποκατασταθούν οι σχέσεις με τη Μόσχα μετά τη σοβιετική κατακραυγή ενάντια στον Αττίλα II.³³

Έτσι, ύστερα από την επανέναρξη των εχθροπραξιών και την προέλαση των τουρκικών στρατευμάτων στη βόρεια Κύπρο μεταξύ της 14^{ης} και 16^{ης} Αυγούστου 1974, η Σοβιετική Ένωση στις 22 Αυγούστου 1974

³² Δελτίο ΚΥΠ, 10, 11 και 13 Αυγούστου 1974.

³³ Δελτίο ΚΥΠ, 22 Αυγούστου 1974.

υπέβαλε πρόταση στο Συμβούλιο Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών για τη σύγκληση διεθνούς διάσκεψης για το Κυπριακό. Οι Σοβιετικοί πρότειναν στη διάσκεψη αυτή να μη συμμετείχαν μόνο Ελλάδα, Τουρκία και Κύπρος αλλά και όλα τα κράτη του Συμβουλίου Ασφαλείας με ανοικτή τη δυνατότητα συμμετοχής και τρίτων κρατών, κατά προτίμηση μελών του Κινήματος των Αδέσμευτων. Η πρόταση της ΕΣΣΔ σχολίαζε την τουρκική εισβολή ως «εγκληματικό παιχνίδι ιμπεριαλιστικών δυνάμεων» αλλά ταυτόχρονα μέμφθηκε και την επέμβαση της χούντας κατά του Μακάριου χαρακτηρίζοντάς την «στρατιωτικό πραξικόπημα [και], χονδροειδή στρατιωτική επέμβαση». Ταυτόχρονα αποκλήρυσσε τις έως τότε συνομιλίες, τις οποίες θεωρούσε ότι γίνονταν στα πλαίσια ενός «στενού κύκλου» κρατών μελών του ΝΑΤΟ που «επιθυμεί την καθυστόπαξη των κυπριακών συμφερόντων». Πέραν της καταφανούς προσπάθειας της ΕΣΣΔ να εμφανίσει το Κυπριακό ως πρόβλημα που προκάλεσε ο δυτικός συνασπισμός αλλά και των κατηγοριών και προς την Ελλάδα για την πρόκληση της τουρκικής επέμβασης, οι προτάσεις της Σοβιετικής Ένωσης κινούνταν στο πλαίσιο αυτών που επιθυμούσε η ελληνική πλευρά. Οι Σοβιετικοί τάσσονταν υπέρ της ανεξαρτησίας του κυπριακού κράτους, της κυριαρχίας και εδαφικής ακεραιότητάς του, της αποχώρησης όλων των ξένων στρατευμάτων [μη διαχωρίζοντας έτσι όμως τις τουρκικές δυνάμεις εισβολής από την ΕΛΔΥΚ ή με τις βρετανικές βάσεις στο νησί], θέσεις που συνέκλιναν με τις αντίστοιχες της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας. Αυτή η σοβιετική πρωτοβουλία προβλήθηκε ιδιαίτερα από την ηγεσία της ΕΣΣΔ ώστε να καταδειχθεί ο «ειρηνοποιός ρόλος» της, στα πλαίσια της προπαγανδιστικής προβολής των σοβιετικών θέσεων για τις εξελίξεις στην Ανατολική Μεσόγειο.³⁴

Η ελληνική πλευρά υποδέχθηκε θετικά τη σοβιετική πρωτοβουλία. Οι έως τότε κινήσεις της ΕΣΣΔ, τόσο κατά τη διάρκεια του πρώτου κύκλου των συνομιλιών της Γενεύης όσο και στο Σ.Α. των Ηνωμένων Εθνών, δεν είχαν ευνοήσει τα ελληνικά συμφέροντα. Ωστόσο οι αλλαγές που έλαβαν χώρα μετά τον Αττίλα ΙΙ -ιδίως η παθητική στάση των δυτικών δυνάμεων που άφησαν περιθώριο ελιγμών στους Σοβιετικούς, αλλά και η προοπτική διχοτόμησης που προήγαγε η Τουρκία και έθιγε

---

³⁴Robert M. Cutler, "Domestic and Foreign Influences on Policy Making: The Soviet Union in the 1974 Cyprus Conflict", *Soviet Studies* 37, αρ. 1 (1985): 60.

την εδαφική ακεραιότητα της αδέσμευτης Κύπρου- επηρέασαν τη στάση της ΕΣΣΔ που δεν θα περιοριζόταν σε διαμαρτυρίες για το θεαθήναι αλλά θα επιδίωκε ενεργητικότερη συμμετοχή στις εξελίξεις στο Κυπριακό. Ρόλο σε αυτό, κατά την άποψη της ελληνικής διπλωματίας που όμως διατηρούσε επιφυλάξεις, είχε και το Βελιγράδι -ο Γιουγκοσλάβος υπουργός Εξωτερικών Miloš Minić είχε μεταβεί σε Αθήνα και Άγκυρα κομίζοντας μήνυμα του Τίτο για επίλυση του Κυπριακού: Οι Σοβιετικοί επ' ουδενί δεν επιθυμούσαν τις πρωτοβουλίες στο Κυπριακό να έχουν οι Αδέσμευτοι ή οι Δυτικοί και όχι το Ανατολικό Μπλοκ. Εύφορο έδαφος για την πρωτοβουλία δημιουργούσε τόσο η καθεστωτική αλλαγή στην Ελλάδα όσο και η μεταβολή της εξωτερικής πολιτικής της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας. Πλέον ΕΣΣΔ και Ελλάδα ταυτίζονταν στις απόψεις περί ανεξάρτητης, κυρίαρχης και εδαφικά ακέρατης Κυπριακής Δημοκρατίας υπό την ηγεσία του νομίμως εκλεγμένου Μακαρίου. Το γεγονός αυτό επέτρεψε στην ΕΣΣΔ να υποβάλει την πρόταση, γνωρίζοντας πως, από πλευράς Αθήνας, η υποδοχή θα ήταν θετική. Κριτήριο για τη σοβιετική πρωτοβουλία και τα ευήκοα ελληνικά ώτα ήταν και η χαλάρωση των δεσμών της Ελλάδας με το ΝΑΤΟ. Ρόλο ασφαλώς διαδραμάτιζε και επιχειρούμενη βελτίωση των σχέσεων της Ελλάδας με τις γειτονικές βαλκανικές χώρες και δη τη Βουλγαρία, δορυφόρο της Μόσχας στην περιοχή. Τέλος η διεθνής συγκυρία με τη μεταστροφή της παγκόσμιας κοινής γνώμης μετά τον Αττίλα ΙΙ υπέρ των ελληνικών θέσεων συντελούσε στο να υποβληθεί η σοβιετική πρόταση με προοπτική θετικής απόκρισης.³⁵

Οι Τούρκοι απέφυγαν να τοποθετηθούν δημόσια επί της σοβιετικής πρότασης, αν και πασιφανώς ήταν αρνητικά διακείμενη σε αυτήν. Ωστόσο στις 24 Αυγούστου 1974 ο Τουρκοκύπριος ηγέτης Rauf Denktaş δήλωσε πως ως η ΕΣΣΔ δια της πρότασής για διευρυμένη διάσκεψη δεν λειτουργούσε υπέρ των ελληνικών θέσεων, γιατί η Μόσχα επιθυμούσε την επίλυση του Κυπριακού. Ωστόσο η τοποθέτηση αυτή ήταν προσχηματική, αφού την ίδια στιγμή ο Denktaş μεμφόταν Αθήνα και Λευκωσία πως η προσπάθεια διεθνοποίησης του Κυπριακού από ελληνικής πλευράς αποσκοπούσε στην απομείωση των δικαιωμάτων της τουρκοκυπριακής κοινότητας και στη ματαίωση της προσπάθειας της Τουρκίας να προασπίσει τα δικαιώματά της. Ενδεικτικά κατηγορούσε

³⁵ Δελτίο ΚΥΠ, 24 Αυγούστου 1974.

την ελληνική πλευρά εργαλειοποιούσε τη στάση Αδέσμευτων της Ασίας κι Αφρικής υπέρ των θέσεων της. Οι αντιδράσεις του Τουρκοκύπριου ηγέτη ήταν χαρακτηριστικές της δυσαρέσκειας που διακατείχε την τουρκική πλευρά, παρά την προσπάθεια να διασκεδάσει τις αρνητικές συνέπειες που άρχισαν να διαφαίνονται στις σχέσεις ΕΣΣΔ-Τουρκίας. Κατά την ερμηνεία των ελληνικών μυστικών υπηρεσιών, οι Τούρκοι διαπίστωναν πως οι φίλα προσκείμενοι Σοβιετικοί μετέστρεψαν τη στάση τους μη τηρώντας ουδέτερη στάση, αλλά υποστηρίζοντας και τις απόψεις των Ελλήνων: Μια ερμηνεία μάλλον υπερβολική αφού η ΕΣΣΔ μάλλον κατ' επίφαση στράφηκε κατά της Τουρκίας, αφού γνήσια επιδίωξή της παρέμενε η διατήρηση καλού επιπέδου στις τουρκοσοβιετικές σχέσεις. Τέλος, πληροφορίες που είχαν περιέλθει στις ελληνικές υπηρεσίες περί άσκησης πίεσης από την ΕΣΣΔ στους Τούρκους να άρουν την αδιάλλακτη στάση τους, μέσω αρμενικών διεκδικήσεων στην περιοχή του Καρς ή των αντίστοιχων συριακών στην Αλεξανδρέττα και στο Κουρδιστάν, δεν επιβεβαιώθηκαν.³⁶

Προαναφέρθηκε η αποφυγή δημόσιων νύξεων από τουρκικής πλευράς για τη σοβιετική πρωτοβουλία. Ωστόσο στις 27 Αυγούστου 1974 ο Güneş σε συζητήσεις με τον Γκρουμπνιάκωφ στην Άγκυρα τόνισε πως οι συνομιλίες για επίλυση του Κυπριακού έπρεπε να γίνουν μεταξύ των τριών εγγυητριών δυνάμεων και των δύο κοινοτήτων και όχι με τη συμμετοχή και άλλων χωρών, ενώ αρνήθηκε πως πρόθεση της Τουρκίας ήταν η ενσωμάτωση των Κατεχόμενων και η μετατροπή της βόρειας Κύπρου σε νατοϊκό έδαφος (ενώ, κατ' αυτόν καμία τέτοια προοπτική ή συγκατάθεση δεν υπήρχε από το ΝΑΤΟ και για τις ελεύθερες περιοχές της Κυπριακής Δημοκρατίας). Οι Τούρκοι ανησυχούσαν για τη διεθνοποίηση του Κυπριακού, εκτός των ορίων δικαιοδοσίας των εγγυητριών χωρών. Επίσης προβληματιζόντουσαν για τη μεταστροφή της Μόσχας από της στάση ανοχής κατά τον Αττίλα Ι, σε σαφή καταδίκη του Αττίλα ΙΙ. Αναμενόμενη ήταν η αναφορά του Güneş πως η Άγκυρα αντιμετώπιζε με επιφύλαξη τη σοβιετική πρόταση την οποία όμως, λόγω διπλωματικής αβρότητας, απέφυγε να καταδικάσει ευθέως.³⁷

Τη σοβιετική πρόταση επέδωσε ο Γιάζοφ στον Μαύρο στις 23 Αυγούστου 1974, επεξηγώντας την αλλά και τονίζοντας τα σημεία που,

³⁶ Δελτίο ΚΥΠ, 27 Αυγούστου 1974.

³⁷ Δελτίο ΚΥΠ, 30 Αυγούστου 1974.

κατά τους Σοβιετικούς, συνέπιπταν με τις ελληνικές θέσεις: Αυτά ήταν η κατάργηση του συστήματος των εγγυήσεων, το οποίο ο Μαύρος σε συνομιλίες του με τον Γιάζοφ θεώρησε χρεωκοπημένο, αλλά και η εντονότερη συμμετοχή των Ηνωμένων Εθνών στον διακανονισμό του Κυπριακού, στην οποία επίσης ο Μαύρος συναίνεσε. Ο Μαύρος, επίσης εξέφρασε την επιθυμία του να συναντηθεί με τον Σοβιετικό ομόλογό του Αντρέι Γκρομούκο το Σεπτέμβριο του 1974, οπότε θα μετέβαιναν στη Νέα Υόρκη για την ετήσια σύγκληση της τακτική συνόδου της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ. Επιπρόσθετα ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών εξέφρασε και τη γενικότερη επιθυμία της κυβέρνησής του να αναπτυχθούν οι ελληνοσοβιετικές σχέσεις, στις οποίες έβλεπε «ευρείες δυνατότητες [...] εις όλους τους τομείς», με τον συνομιλητή του να συναινεί σε αυτό.³⁸ Ταυτόχρονα σε δημόσιες δηλώσεις του προς τον ξένο Τύπο ο Μαύρος ανέφερε ότι η Ελλάδα αποδεχόταν καταρχάς τις σοβιετικές προτάσεις και ότι ανεξαρτήτως σύγκλησης ή όχι της συνδιάσκεψης επιθυμούσε άμεσα την επανεκκίνηση των ειρηνευτικών συνομιλιών στη Γενεύη: Μάλιστα ο Μαύρος επέμεινε ότι η επίλυση του Κυπριακού θα ερχόταν μέσω των οργάνων του ΟΗΕ, από τη μια μη αρνούμενος τη σοβιετική πρόταση από την άλλη όμως εντάσσοντάς την στο γενικότερο πλαίσιο της ελληνικής διαπραγματευτικής πολιτικής στα πλαίσια των Ηνωμένων Εθνών.³⁹

Στο ίδιο μήκος κύματος, αλλά με πρόσθετες διευκρινίσεις σχετικά με την προταθείσα συνδιάσκεψη κινήθηκε στις 26 Αυγούστου 1974 και η επίσημη απάντηση της ελληνικής κυβέρνησης: Η Ελλάδα δεν είχε αντιρρήσεις για τη σύγκλησή της με τη συμμετοχή των κρατών μελών του Συμβουλίου Ασφαλείας, της ίδιας, της Κύπρου της Τουρκίας και ενδεχομένως ορισμένων αδέσμευτων χωρών εφόσον όμως η διάσκεψη αυτή απέβλεπε στην άμεση αποκατάσταση της ακεραιότητας και κυριαρχίας της Κυπριακής Δημοκρατίας και την μελλοντική εξασφάλισή της με ένα ευρύτερο σύστημα εγγυήσεων, αφού το υπάρχον αποδείχθηκε αναποτελεσματικό. Εφιστούσε ταυτόχρονα την προσοχή στο σε-

³⁸Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, φάκ.2Β, Συνομιλία κ. αντιπροέδρου και υπουργού Εξωτερικών μετά Σοβιετικού πρέσβευς κ. Γιάζοφ, 23 Αυγούστου 1974.

³⁹Πρακτορείο Reuters, τηλεγράφημα 23 Αυγούστου 1974 και *The New York Times*, 24 Αυγούστου 1974.

νάριο μετατροπής της διάσκεψης σε απλό μέσο προπαγάνδας και αντιπρότεινε να συμπεριλαμβάνονται οπωσδήποτε σε αυτή συγκεκριμένα πρακτικά μέτρα για την αποκατάσταση της νομιμότητας στο νησί. Οι όροι που έθεσε η ελληνική κυβέρνηση αφορούσαν στην επιστροφή των τουρκικών στρατευμάτων στα όρια της 9^{ης} Αυγούστου 1974 (στη γραμμή του «Αττίλα Ι»), η έναρξη εκτέλεσης της 353/1974 απόφασης του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ και η ασφαλής επάνοδος των προσφύγων στις εστίες τους. Τέλος, καλούσε την ΕΣΣΔ να ασκήσει πιέσεις προς την Τουρκία ώστε, στα πλαίσια της απόσυρσης των δυνάμεων ξένων χωρών, να άρει άμεσα τα στρατεύματα κατοχής από το νησί ώστε να εξασφαλιστούν οι προϋποθέσεις για διεξαγωγή διαβουλεύσεων για την οριστική επίλυση του Κυπριακού.

Η αυθημερόν ανταπάντηση της σοβιετικής κυβέρνησης ικανοποίησε την Αθήνα ως προς την σύμπτωση απόψεων στο θέμα της αποτυχίας του συστήματος των τριμερών εγγυήσεων και την αντικατάστασή του με ένα ευρύτερης συμμετοχής διεθνών που θα προέκυπτε από την προταθείσα συνδιάσκεψη. Επιπρόσθετα καλούσε την Ελλάδα να προβεί σε επίσημη δήλωση πλήρους αποκήρυξης της προσάρτησης κυπριακού εδάφους, είτε μέσω ένωσης είτε μέσω διχοτόμησης· θεωρούσε ότι μια τέτοια δήλωση θα εξασθενούσε τα επιχειρήματα και τις προφάσεις της τουρκικής πλευράς για διατήρηση των κατοχικών της δυνάμεων. Η τελευταία αυτή απάντηση των Σοβιετικών ήταν η πλέον ενδεικτική της πολιτικής τους στο Κυπριακό: Απέφυγε εντελώς να καταδικάσει τις τουρκικές ενέργειες ή να δηλώσει ότι θα ασκούσε πιέσεις προς την Τουρκία. Αντιθέτως φαινόταν ότι περισσότερο τη Μόσχα απασχολούσε η αποφυγή της προοπτικής τμήμα ή όλο το νησί να βρεθεί υπό την κυριαρχία νατοϊκού κράτους (ενισχύοντας έτσι τη θέση της δυτικής συμμαχίας στην Ανατολική Μεσόγειο). Προέκρινε έτσι την αντικατάσταση των τριμερών εγγυήσεων με ένα σχήμα, στο οποίο θα μετείχαν τα μέλη του Συμβουλίου Ασφαλείας - άρα μονίμως και η ΕΣΣΔ αυξάνοντας έτσι την επιρροή της στην Κύπρο.⁴⁰

Παρά ταύτα ιδίως ο Μαύρος πίστευε ότι η Σοβιετική Ένωση θα μπορούσε να παράσχει στήριξη στις θέσεις Ελλάδας και Κύπρου, όπως φάνηκε κατά τη σύσκεψη μεταξύ Καραμανλή-Κληρίδη στην Αθήνα στις

---

⁴⁰Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, φάκ.2Β, Μήνυμα της σοβιετικής Κυβερνήσεως, 26 Αυγούστου 1974.

23 Αυγούστου 1974, στο πλαίσιο της οποίας υποστήριξε ότι η πρόταση της ΕΣΣΔ για τη διάσκεψη με βάση την απόφαση 353/1974 ήταν στέρεη και δε θα εγκατέλειπε την Κύπρο ώστε να μην καταρρεύσει το κύρος της μεταξύ των Αδέσμευτων. Τη σοβιετική πρόταση για ένα «αντιπροσωπευτικό φόρουμ κρατών με 15 μέλη του Σ.Α., Ελλάδα-Τουρκία και άλλα κράτη πιο Αδέσμευτα» που θα εγγυόταν «παράλληλα ή από κοινού» την εφαρμογή των αποφάσεων που θα λαμβάνονταν, είχε χειρίσει στον Κληρίδη, αλλά και στον Τουρκοκύπριο ηγέτη Rauf Denktaş ο πρεσβευτής της ΕΣΣΔ στη Λευκωσία Σεργκέι Αστάβιν: Στο κείμενο που δόθηκε στους ηγέτες των δύο κοινοτήτων του νησιού γινόταν λόγος για αποκατάσταση της ανεξαρτησίας, κυριαρχίας και εδαφικής ακεραιότητας της Κυπριακής Δημοκρατίας και δίνονταν αορίστος υποσχέσεις για σοβιετική στήριξη στις προσπάθειες αυτές.⁴¹ Την ίδια στιγμή βέβαια το κείμενο ήταν μάλλον υποκριτικό παρά ρεαλιστικό όταν σε αυτό υπογραμμίζονταν πως οι Σοβιετικοί επέμεναν στην υλοποίηση της απόφασης 353/1974 γνωρίζοντας ότι αυτή δε θα μπορούσε να εφαρμοστεί λόγω αδιαλλαξίας των Τούρκων. Οι λοιποί συμμετέχοντες, πέραν των Καραμανλή και Κληρίδη, ουδόλως επιβεβαίωσαν τα λόγια του Μαύρου ή επέμειναν στις δυνατότητες της ΕΣΣΔ να επηρεάσει την πορεία του Κυπριακού, σημάδι ότι ο Μαύρος ήταν περισσότερο αιθεροβάμων για τη στάση των Σοβιετικών.⁴²

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε η άποψη των Αμερικανών για τη σοβιετική πρόταση. Σε επιστολή του στις 25 Αυγούστου 1974 ο υπουργός Εξωτερικών των ΗΠΑ Kissinger απευθυνόμενος προς τον Καραμανλή τόνισε κατά τη γνώμη του πρόεδρου Gerald Ford η σοβιετική πρωτοβουλία ήταν «μια ιδιότροπη σοβιετική προσπάθεια να ανακατευτούν» και πως «η πρόταση για ένα forum 18 ή 20 εθνών μπορεί μόνο να αποβλέπη στην καθυστέρηση των πραγματικών προσπαθειών για σοβαρές

⁴¹Soviet Proposal, 1974NICOSI02624_b, 1974 August 25.

⁴²Από πλευράς ελληνικής κυβέρνησης ο υπουργός Εθνικής Αμυνας Ευάγγελος Αβέρωφ, ο υφυπουργός Εξωτερικών Δημήτριος Μπίτσιος, ο γενικός γραμματέας του Υπουργείου Εξωτερικών Άγγελος Βλάχος, ο γενικός διευθυντής Πολιτικών Υποθέσεων Ιωάννης Τζούνης και ο πρέσβης στη Λευκωσία Μιχαήλ Δούντας ενώ από την πλευρά της κυπριακής ο πρόεδρος της Βουλής Τάσος Παπαδόπουλος, ο υπουργός Οικονομικών Ανδρέας Πατσαλίδης και ο πρέσβης στην Αθήνα Νίκος Κρανιδιώτης. Βλ. Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, φάκ.2Β, Πρακτικό συσκέψεως 23^{ης} Αυγούστου 1974, υπό την προεδρία του κ. πρωθυπουργού.

διαπραγματεύσεις». Ο Kissinger έκανε σαφή την αμερικανική οπτική για την σοβιετική πρόταση, γράφοντας ότι οι Σοβιετικοί επεδίωκαν να εξασφαλίσουν μια ενεργή φωνή στο Κυπριακό ώστε να επεκτείνουν την επιρροή και το ρόλο τους στην ανατολική Μεσόγειο. Ήταν εμφαντικός στο ότι οι ΗΠΑ ήταν αντίθετοι στον αντικειμενικό αυτό σκοπό της ΕΣΣΔ και ότι θα ήταν αντίθετοι και σε όλους όσους επεδίωκαν να εκμεταλλευτούν τις σοβιετικές πιέσεις· το τελευταίο αποτελούσε μια έμμεση προτροπή προς την Ελλάδα να μην αναζητήσει σοβιετική εμπλοκή στις διαπραγματεύσεις για το Κυπριακό. Ταυτόχρονα, για να δείξουν στον Καραμανλή ότι μπορούσαν να συνδράμουν στην κατεύθυνση της επίλυσης του Κυπριακού σεβόμενοι την ανεξαρτησία και κυριαρχία της Κυπριακής Δημοκρατίας, τόνισαν ότι ήταν πρόθυμοι να ασκήσουν την επιρροή τους ώστε να μειωθούν οι κατεχόμενες περιοχές και να αποχωρήσει μέρος των τουρκικών στρατευμάτων. Εντούτοις, η επιρροή αυτή θα μπορούσε να ασκηθεί μόνο μέσω διαπραγματεύσεων των εμπλεκόμενων χωρών και όχι στα πλαίσια μιας ευρείας διάσκεψης, όπως πρότειναν οι Σοβιετικοί.⁴³ Επιπλέον, καμία αναφορά δεν έκαναν στην πλήρη αποχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων ή στην αποκατάσταση του καθεστώτος των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου. Φαινόταν έτσι πως οι Αμερικανοί αποδέχονταν τη νέα κατάσταση πως είχε διαμορφωθεί μετά το τετελεσμένο της τουρκικής εισβολής. Στόχο πλέον είχαν την επίλυση του Κυπριακού στη νέα αυτή βάση, δίχως έντονες προστριβές με την Τουρκία που άλλωστε παρέμενε σημαντικός πυλώνας της νατοϊκής άμυνας στην νοτιοανατολική πτέρυγα της συμμαχίας.

Γενικότερα, οι Αμερικανοί παρακολουθούσαν με ιδιαίτερη προσοχή τη σοβιετική πρωτοβουλία. Διέβλεπαν τη σοβιετική επιθυμία να προκληθούν τριβές στις σχέσεις μεταξύ δύο νατοϊκών εταίρων αντιλαμβανόμενοι -όπως και οι Σοβιετικοί- ότι η επανένωση της Κύπρου δεν αποτελούσε σύντομα μια ρεαλιστική πιθανότητα. Ταυτόχρονα εκτιμούσαν ότι η σοβιετική πρόταση για συμμετοχή των 15 μελών του Σ.Α., Ελλάδας, Τουρκίας και ορισμένων Αδέσμευτων θα οδηγούσε τη συνδιάσκεψη σε «χάος». Η σοβιετική πρόταση αποσκοπούσε και στη δημιουργία διαύλων επικοινωνίας μεταξύ ΕΣΣΔ-Ελλάδας και ΕΣΣΔ-

---

⁴³Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, φάκ.2B, Κ. Καραμανλής προς Χ. Κίσινγκερ, 25 Αυγούστου 1974.

Τουρκίας: Οι Αμερικανοί σωστά διέβλεψαν ότι για τους Σοβιετικούς προείχαν οι καλές σχέσεις με τη γειτονική τους Τουρκία παρά με την Ελλάδα (έστω και αν διέκριντο θετικά προς τη μεταπολιτευτική κυβέρνηση, σε σχέση με τη δικτατορική που τη θεωρούσαν υπαίτια για την τουρκική εισβολή). Έτσι, δε θα ήταν αρνητικοί στις ελληνικές θέσεις ιδίως στον ΟΗΕ -με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την κατάργηση των τριμερών εγγυήσεων και την αντικατάστασή τους με εγγυήσεις από το Σ.Α. του ΟΗΕ- προκειμένου να αυξηθεί η επιρροή τους στην ανατολική Μεσόγειο.⁴⁴

Από την επιστολή του Kissinger προκύπτει ότι, παρά την Ύφεση στις σχέσεις μεταξύ των υπερδυνάμεων, οι Αμερικανοί ουδόλως ήθελαν να περιέλθει η Κύπρος πιο κοντά στη σοβιετική σφαίρα επιρροής αλλά και να διαρραγεί περαιτέρω -μετά την ελληνική αποχώρηση από το στρατιωτικό σκέλος- η νοτιοανατολική πτέρυγα του ΝΑΤΟ. Το άγχος των Αμερικανών ήταν περισσότερο η αποτροπή της ενίσχυσης της σοβιετικής θέσης στην περιοχή (μέσω της στροφής της Κύπρου στην ΕΣΣΔ) και λιγότερο η στήριξη ενός ή άλλου εκ των δύο συμμάχων Ελλάδας και Τουρκίας: Η ταχεία διευθέτηση του Κυπριακού -στην επιστολή τονιζόταν η ανάγκη «να κινηθούμε γρήγορα για να επιτύχουμε ευθυγράμμιση στην πολιτική μας και να αρχίσουμε να σκεπτόμαστε και να ενεργούμε μαζί ως στενοί φίλοι»- θα οδηγούσε και σε αποκλιμάκωση της έντασης στα ελληνοτουρκικά δίχως να τεθεί εν αμφιβόλω ο δυτικός προσανατολισμός της Ελλάδας.

Η οπτική των Αμερικανών επιβεβαιώθηκε στις 29 Αυγούστου 1974 από έγγραφο των μυστικών υπηρεσιών σχετικά με την τα ανοίγματα της εξωτερικής πολιτικής του Καραμανλή. Οι τελευταίοι αντιλαμβάνονταν πως η μεταπολιτευτική κυβέρνηση θα αναζητούσε ερείσματα και σε άλλες χώρες πλην των ΗΠΑ. Περισσότερο τους προβλημάτιζε η στροφή του Καραμανλή προς την ΕΟΚ παρά οι επαφές με τις ανατολικές χώρες. Δηλαδή εκτιμούσαν πως ο Καραμανλής θα εμφάνιζε τη σοβιετική απειλή ως διαπραγματευτικό χαρτί, σε περίπτωση μη ενίσχυσης της Ελλάδας έναντι της Τουρκίας στην νοτιοανατολική Ευρώπη. Η αμερικανική άποψη επιβεβαιώθηκε και στην πορεία, με τον πρεσβευτή

---

⁴⁴The Public Library of US Diplomacy, Soviet Proposal on Cyprus, 1974MOS-COW12935_b, 1974 August 23, Declassified/Released US Department of State EO Systematic Review 30 JUN 2005.

Jack Kubish να τονίζει πως η συμπαράταξη της Ελλάδας με την ΕΣΣΔ και τους ανατολικοευρωπαϊκούς της δορυφόρους δε θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί λόγω γεωπολιτικών δεδομένων, οπότε τα «ανοίγματα» στον ανατολικό κόσμο δε θα οδηγούσαν σε ρήξη των σχέσεων της Ελλάδας με τη Δύση.⁴⁵ Έτσι, η προσπάθεια της Ελλάδας να αναζητήσει ερείσματα σε «πιο πλατιές διαστάσεις» με τη «συμπαράσταση του έξω κόσμου»⁴⁶ γινόταν ανεκτή από τους Αμερικανούς. Δεν αποτελούσε αγκάθι η νομιμοποίηση του φιλοσοβιετικού ΚΚΕ από τον Καραμανλή, αφού οι προβληματισμοί τους εστίαζαν στις αντιπολιτευτικές πιέσεις που θα ασκούσε η Αριστερά του Ανδρέα Παπανδρέου παρά οι Έλληνες κομμουνιστές.⁴⁷

Η επίσκεψη Ιλιτσώφ

Οι επαφές Ελλάδας και Σοβιετικής Ένωσης, με αφορμή το Κυπριακό, συνεχίστηκαν όταν ο υφυπουργός Εξωτερικών της ΕΣΣΔ Λεονίντ Ιλιτσώφ επισκέφθηκε την Αθήνα, στις 15 Σεπτεμβρίου 1974.⁴⁸ Είχε προηγηθεί η επίσκεψή του στην Άγκυρα όπου συνομίλησε με τον Güneş, ενώ ακολουθούσε και επίσκεψη του στη Λευκωσία για συνομιλίες με τον Κληρίδη.⁴⁹

Στις 13 Σεπτεμβρίου 1974 ο Ιλιτσώφ είχε επαφές με την τουρκική κυβέρνηση στην Άγκυρα. Οι συνομιλίες δεν ήταν παραγωγικές καθώς ο Ιλιτσώφ προσπάθησε να θέσει την πρωτοβουλία στο Κυπριακό ως μέρος μιας γενικότερης πολιτικής της ΕΣΣΔ ενόψει της ετήσιας Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ στη Νέα Υόρκη. Οι Τούρκοι ωστόσο τόνισαν ότι δε θα ήθελαν το Κυπριακό να συζητηθεί στη Γ.Σ. και εν τέλει

⁴⁵NARA, Kubisch προς State Department, “Annual policy assessment-Greece”, 28 March 1975.

⁴⁶Δημήτριος Μπίτσιος, *Πέρα από τα σύνορα 1974-1977* (Αθήνα: Εστία, 1983), 7.

⁴⁷FRUS, Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976, vol XXX, Intelligence Memorandum, The Greek Elections, November 5, Central Intelligence Agency, Executive Registry, Job 80-M01048A, Box 3, Greece, Folder 17, 89.

⁴⁸Εθνικό Οπτικοακουστικό Αρχείο, κωδικός τεκμηρίου D1145, θέμα T2120 «Άφιξη του Υφυπουργού Εξωτερικών της Σοβιετικής Ένωσης Λεονίντ Ιλιτσεφ στο αεροδρόμιο του Ελληνικού» και θέμα T2123 «Συνάντηση του Υφυπουργού Εξωτερικών της Σοβιετικής Ένωσης Λεονίντ Ιλιτσεφ με τον Αντιπρόεδρο της Κυβερνήσεως και Υπουργό Εξωτερικών Γεώργιο Μαύρο.

⁴⁹Ιστορικό Αρχείο ΕΡΤ, κωδικός τεκμηρίου 0000048885.

ο Ιλιτσώφ περισσότερο συζήτησε για τα τρέχοντα διεθνή θέματα παρά για το Κυπριακό, γεγονός ενδεικτικό της στάσης των Τούρκων που αρνούνταν να συζητήσουν τη σοβιετική πρωτοβουλία για συνδιάσκεψη για το θέμα της Κύπρου.⁵⁰ Εκ των υστέρων, την 1^η Νοεμβρίου 1974 σε συνάντησή του με τους Μπίτσιο και Μαύρο -παρά την προεκλογική περίοδο συμμετείχε στις συζητήσεις- ο Güneş τόνισε ότι η τουρκική άποψη τόσο για την προοπτική σύγκλησης διάσκεψης όσο και για τις διαπραγματεύσεις για το Κυπριακό στα πλαίσια των Ηνωμένων Εθνών ενείχαν τον κίνδυνο ανάμειξης της ΕΣΣΔ, την οποία χαρακτήρισε «ανεπιθύμητη»· ασφαλώς και η ανάμειξη των Σοβιετικών στο Κυπριακό αποτελούσε δικαιολογία για την τουρκική πλευρά που επιθυμούσε οι συζητήσεις να γίνουν σε διμερές επίπεδο. Ο Μπίτσιος ανταπάντησε ότι η Ελλάδα όταν αναφερόταν στην αιγίδα του ΟΗΕ, εννοούσε την προεδρία του Γενικού Γραμματέα του οργανισμού).⁵¹

Στη Λευκωσία ο Ιλιτσώφ έτυχε θερμής υποδοχής και οι Ελληνοκύπριοι αποδέχθηκαν με έντονη ευαρέσκεια το ενδιαφέρον που απέδωσε η υπερδύναμη στο Κυπριακό. Στη συνάντησή του με τον Κληρίδη στις 18 Σεπτεμβρίου 1974, υπήρξε ταυτότητα απόψεων για ανεξαρτησία, κυριαρχία και εδαφική ακεραιότητα της Κύπρου αλλά και για ανάγκη αποχώρησης όλων των ξένων δυνάμεων από το νησί· κατά το Σοβιετικό υφυπουργό, η ταυτότητα απόψεων αποτελούσε την καλύτερη εγγύηση για το μέλλον των σχέσεων ΕΣΣΔ-Κύπρου. Ο Κληρίδης αντίστοιχα ήταν θετικός έναντι της πρότασης του Ιλιτσώφ, την οποία αποδέχθηκε ως «ουσιαστική συμβολή στην ορθή αντιμετώπιση του Κυπριακού». Την ίδια θετική υποδοχή επεφύλαξε και το Τύπος του νησιού. Παρότι η επίσκεψη δεν επέφερε άμεσα και απτά αποτελέσματα για τις κυπριακές θέσεις, η ελληνοκυπριακή πλευρά, δια του γενικού διευθυντή του Υπουργείου Εξωτερικών της Κύπρου Τάσου Παναγίδη την εκτίμησε ως ουσιαστικότερη συγκριτικά με την αντίστοιχη πρωτοβουλία και επίσκεψη του Γιουγκοσλάβου υπουργού Εξωτερικών Miloš Minić ή του Ρουμάνου υφυπουργού Εξωτερικών Mircea Malița. Ωστόσο οι θετικές αναφορές του Τύπου ήταν εντέλει εφήμερες, ενώ και

⁵⁰NARA, 1974ANKARA07288, KEY ISSUES AT 29TH UNGA, 12SEP1974 και 1974ANKARA07373, EY ISSUES AT 29TH UNGA, 16SEP1974.

⁵¹Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, φάκ.3Β, Δ. Μπίτσιος (σημείωμα), 11 Νοεμβρίου 1974.

η κυβέρνηση του Κληρίδη δεν ενέμεινε περισσότερο στη σοβιετική πρόταση, επιβεβαιώνοντας το ότι η επίσκεψη του Ιλιτσώφ δεν συνεισέφερε κάτι ουσιαστικό στην επίλυση του Κυπριακού παρά επιβεβαίωσε τις ήδη γνωστές σοβιετικές απόψεις ιδίως για τη σύγκληση συνδιάσκεψης.⁵² Στην πραγματικότητα η επίσκεψη είχε περισσότερο αξία σε επίπεδο εντυπώσεων στον ψυχροπολεμικό κόσμο, παρά συνέβαλε στις προσπάθειες επίλυσης του Κυπριακού. Ακόμα, στη συνάντησή του ο Ιλιτσώφ με τον Denktaş, ο τελευταίος απέρριψε τη σοβιετική πρωτοβουλία για συνδιάσκεψη, επιβεβαιώνοντας εκ νέου την τουρκική άρνηση προς την πρόταση της ΕΣΣΔ.⁵³

Και στις τρεις πρωτεύουσες, ο Σοβιετικός υφυπουργός παρουσίασε τις θέσεις της χώρας του υπέρ της αποκατάστασης της ανεξαρτησίας, κυριαρχίας, εδαφικής ακεραιότητας και αδέσμευτου της Κυπριακής Δημοκρατίας. Επίσης τόνισε ότι οι Σοβιετικοί παρέμεναν υπέρ της εφαρμογής του ψηφίσματος 353/1974 σε αντικατάσταση του συστήματος των τριμερών εγγυήσεων, της άμεσης αποχώρησης όλων των ξένων στρατευμάτων από το νησί και επανέλαβε την πρόταση για σύγκληση ευρείας συνδιάσκεψης για το Κυπριακό. Μάλιστα επιχείρησε να διαψεύσει, ανεπιβεβαίωτες από τα αρχεία, φήμες, ότι ΗΠΑ και ΕΣΣΔ είχαν καταλήξει μυστικά σε συμφωνία για την επίλυση του Κυπριακού. Αναφερόμενος στην επίσκεψή του στην Άγκυρα τόνισε πως οι Τούρκοι επέμεναν στο ότι ενήργησαν νόμιμα στα πλαίσια των δικαιωμάτων που τους παρέιχαν οι συνθήκες Λονδίνου-Ζυρίχης ως εγγυήτρια δύναμη και ότι ήταν υπέρ των διαπραγματεύσεων για την πολιτική επίλυση του Κυπριακού. Εντούτοις, απέφυγαν να πάρουν θέση υπέρ ή κατά της σοβιετικής πρότασης για τη σύγκληση διάσκεψης γεγονός που ερχόταν σε αντίθεση με την ελληνική στάση που ήταν ανοικτή στο ενδεχόμενο αυτό. Ενδεικτικό είναι ότι κατά τις συνομιλίες του στην Άγκυρα δήλωσε ότι η ΕΣΣΔ ήταν ουδέτερη έναντι Ελλάδας και Τουρκίας στο θέμα της Κύπρου.⁵⁴

Το ότι η Ελλάδα δεν είχε απορρίψει τη σοβιετική πρόταση, όπως περιεγράφηκε παραπάνω και με την επιστολή Kissinger προς τον Καραμανλή, έκανε τους Αμερικανούς να παρακολουθήσουν διακριτικά

---

⁵²NARA, 1974NICOSI03241, ILICHEV COMES TO CYPRUS, 21SEP1974.

⁵³Στο ίδιο.

⁵⁴Εστία, 16 Σεπτεμβρίου 1974.

την επίσκεψη Ιλιτσώφ σε Αθήνα και Λευκωσία, ανησυχώντας για την προσπάθεια της ΕΣΣΔ να αναζητήσει πρόσφορο έδαφος για ενεργότερη παρέμβαση στην ανατολική Μεσόγειο.⁵⁵

Όπως προαναφέρθηκε, ο Μαύρος, παρουσία και του Μπίτσιου, περιέγραψε τις πάγιες όπες είχαν διαμορφωθεί μετά τον Αττίλα ΙΙ θέσεις της Ελλάδας και υπογράμμισε την αναντιστοιχία των λόγων των Τούρκων με τα έργα τους, λέγοντας ότι προβαίνουν απλώς σε διακηρύξεις αρχών, στην εφαρμογή των οποίων δεν επιδεικνύουν ουσιαστική συνέπεια και ότι η στάση τους είναι αναξιόπιστη, αδιάλλακτη και δόλια.⁵⁶ Ως προς το θέμα της συνδιάσκεψης, ο Μαύρος δήλωσε πως η Ελλάδα ήταν θετική στη συζήτηση του Κυπριακού σε οποιοδήποτε διεθνές forum αλλά ήταν επιφυλακτική ως προς την αποτελεσματικότητα στο να καταλήξει σε συμφωνία μια διάσκεψη 18 ή 21 κρατών.⁵⁷

Λίγες ημέρες αργότερα, ο Μαύρος δήλωνε προς τον νέο Βρετανό πρεσβευτή στη Αθήνα Brooks Richards ότι η συνάντησή του με τον Ιλιτσώφ ήταν δύσκολη γιατί ο τελευταίος είχε λίγα να προτείνει και κυρίως ρωτούσε ποιες πρωτοβουλίες επιθυμούσε η Ελλάδα να πάρει η ΕΣΣΔ για το Κυπριακό. Ο Μαύρος απέφυγε κάθε ευθεία απάντηση στα σοβιετικά ερωτήματα.⁵⁸ Είναι χαρακτηριστικό το σχόλιο του γενικού διευθυντή Πολιτικών Υποθέσεων του Υπουργείου Εξωτερικών Ιωάννη Τζούνη, ότι η συνάντηση ως προς το Κυπριακό ήταν «χάσιμο χρόνου» και ότι σκοπός του Ιλιτσώφ ήταν να δραματοποιήσει το ενδιαφέρον της χώρας του για το ζήτημα της Κύπρου και αποσκοπούσε να τονίσει το προωθήσει την επιθυμία της Μόσχας να διαδραματίσει έναν πιο ενεργό

---

⁵⁵The Public Library of US Diplomacy, ILICHEV PARTY, 1974STATE209354b και 1974ATHENS07000_b, σχετικά με το ποια ήταν τα άλλα μέλη της σοβιετικής αντιπροσωπείας που συνόδευαν τον Ιλιτσώφ (οι Αρκάντι Μποτσάν-Χαρτσένκο σύμβουλος πρεσβείας της Λευκωσία, Βίκτορ Μπόικο β' γραμματέας της πρεσβείας στην Αθήνα και Όλεγκ Βορόνκοφ α' γραμματέας της πρεσβείας Αθήνας).

⁵⁶Αρχείο Κωνσταντίνου Καραμανλή, φάκ.2Β, Πρακτικό συνομιλιών μεταξύ αντιπροέδρου Κυβερνήσεως και υπουργού Εξωτερικών κ. Γεωργίου Μαύρου και υφυπουργού Εξωτερικών Σοβιετικής Ενώσεως κ. Λεονίντ Ιλιτσεφ, 15 Σεπτεμβρίου 1974.

⁵⁷The Public Library of US Diplomacy, GREEK FONMIN COMMENTS ON ILICHEV VISIT 1974ATHENS06906b. https://wikileaks.org/plusd/cables/1974ATHENS06906_b.html (ανάκτ. 31-7-2025).

⁵⁸NARA, 1974LONDON12261, BRITISH CONVERSATION WITH MAVROS RE CYPRUS, SEPTEMBER 16, 20SEP1974.

ρόλο.⁵⁹ Όπως ερμηνεύτηκε και από τις ΗΠΑ, ο Μαύρος αντιλαμβανόταν ότι οι Σοβιετικοί επιθυμούσαν να εκμεταλλευτούν για λόγους προπαγάνδας το Κυπριακό και να εμφανιστούν ως διεθνής ειρηνευτικός παράγοντας, ενώ η ελληνική κυβέρνηση επιθυμούσε να κρατήσει ανοικτούς τους διαύλους επικοινωνίας με την ΕΣΣΔ στο θέμα αυτό, προκειμένου να είναι ενισχυμένη η διπλωματική της θέση.⁶⁰ Άλλωστε οι προτάσεις του Ιλιτσώφ δεν κόμιζαν κάτι καινούριο στις έως τότε τοποθετήσεις της Σοβιετικής Ένωσης επί του Κυπριακού.

Παρόλα αυτά η επίσκεψη του Ιλιτσώφ αποτέλεσε -έστω και αν δεν ήταν αυτός ο σκοπός της- ευκαιρία για επαφές μεταξύ Ελλάδας και ΕΣΣΔ και ήταν η πρώτη επίσκεψη μέλους της σοβιετικής κυβέρνησης στην μεταπολιτευτική Ελλάδα.⁶¹ Πράγματι, ο Ιλιτσώφ στις δημόσιες τοποθετήσεις του αναφέρθηκε και στις φιλικές ελληνοσοβιετικές σχέσεις και εξέφρασε την ελπίδα ότι, μετά την αποκατάσταση της Δημοκρατίας στην Ελλάδα οι διμερείς σχέσεις θα βελτιώνονταν περαιτέρω.⁶² Όμως, μιας και το μείζον ζήτημα της επίσκεψης Ιλιτσώφ ήταν το Κυπριακό, κατά τους Σοβιετικούς ο υφυπουργός τους δεν είχε σκοπό και ούτε τελικώς έπαιξε το ρόλο του διαμεσολαβητή, αλλά η επίσκεψή του είχε διερευνητικό χαρακτήρα. Μάλιστα μετά τις συναντήσεις σε Άγκυρα και Αθήνα, ο Ιλιτσώφ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι Ελλάδα και Τουρκία δεν είχαν κανένα κοινό σημείο στις θέσεις τους και ουδόλως ήταν διατεθειμένες να μετακινηθούν από αυτές. Αυτό επιβεβαιώθηκε και από τη συνάντηση που είχε στη Λευκωσία με τον Κληρίδη. Ο τελευταίος -τον οποίο οι Σοβιετικοί αντιμετώπιζαν ουσιαστικά ως προσωρινό αντιπρόσωπο των Ελληνοκυπρίων, εμμένοντας στην ανάγκη ταχείας ανάληψης των καθηκόντων του από τον Μακάριο- τελικώς θεώρησε τις επαφές Ιλιτσώφ «μεγάλη απογοήτευση» και τις σοβιετικές προτάσεις «απλώς ένα κόλπο», μιας και έγινε σαφές ότι οι Σοβιετικοί δεν είχαν διάθεση να ασκήσουν καμία πίεση προς την Τουρκία. Υπήρχε διάχυτη η αίσθηση στην κυπριακή κυβέρνηση ότι οι Σοβιετικοί έπρατταν το παν για να διατηρήσουν αγαστές σχέσεις με την Άγκυρα. Αυτό

⁵⁹The Public Library of US Diplomacy, GREEK FONMIN COMMENTS ON ILICHEV VISIT 1974ATHENS06906b.

⁶⁰Στο ίδιο, SOVIET DEPUTY FOREIGN MINISTER ILICHEV VISITS ATHENS, 1974ATHENS06866.

⁶¹*Το Βήμα*, 16 Σεπτεμβρίου 1974.

⁶²*Τα Νέα*, 16 Σεπτεμβρίου 1974.

ωστόσο δε φάνηκε δημοσίως, ιδίως ενόψει της πίεσης που ασκούσε και το κομμουνιστικό Ανορθωτικό Κόμμα Εργαζόμενου Λαού. Το ΑΚΕΛ διαφήμιζε την επίσκεψη Ιλιτσώφ ως «βοήθεια ενός αληθινού φίλου» και του επιφύλαξε θερμή υποδοχή. Ο Κληρίδης απέφυγε να κριτικάρει τη στάση αυτή, προφανώς προσπαθώντας να εκμαιεύσει περισσότερη στήριξη από τη σοβιετική πλευρά, αλλά εν τέλει αυτό δε συνέβη.⁶³

Η ΕΣΣΔ και η Δύση για τη νέα κατάσταση στην Ανατολική Μεσόγειο

Η σοβιετική οπτική για τα αποτελέσματα της επίσκεψη Ιλιτσώφ φάνηκε στα τέλη Σεπτεμβρίου 1974 και από τις συζητήσεις του έτερου υφυπουργού Εξωτερικών (με αρμοδιότητα στην Ανατολική Ευρώπη αλλά και στην Κύπρο) Νικολάι Ροντιόνωφ με τον Βρετανό πρέσβη στη Μόσχα Terence Garvey λόγω της εμπλοκής του Ηνωμένου Βασιλείου ως εγγυήτριας δύναμης στην Κύπρο: Ο Ροντιόνωφ τασσόταν υπέρ της πλήρους εφαρμογής της απόφασης 353 και ήταν κατά των απευθείας συνομιλιών των δύο κοινοτήτων, αφού κατ' αυτόν κάτι τέτοιο δε θα οδηγούσε σε ταχεία διευθέτηση. Ενέτασσε τον διακοινοτικό διάλογο στη γενικότερη διαδικασία που θα έπρεπε να λάβει χώρα μέσω της προτεινόμενης συνδιάσκεψης, η οποία κατ' αυτόν θα συντελούσε στη δημιουργία ευμενούς διεθνούς κλίματος και θετικής ατμόσφαιρας για λύση. Την ίδια στιγμή, οι Σοβιετικοί επιθυμούσαν το Κυπριακό να συζητηθεί κυρίως σε επίπεδο Γενικής Συνέλευσης παρά στα πλαίσια του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ, θεωρώντας ότι έτσι θα μπορούσαν να διαδραματίζουν ενεργότερο ρόλο στις προσπάθειες επίλυσης του ζητήματος. Μάλιστα ο Ροντιόνωφ εξειδίκευσε τη σοβιετική πρόταση για επίλυση του Κυπριακού μέσω ομοσπονδιακής λύσης, που όμως δε θα ήταν συγκαλυμμένη διαίρεση του νησιού σε δύο ξεχωριστά μέρη, ενώ το πολιτικό καθεστώς του νησιού θα έπρεπε να εξεταστεί ξεχωριστά από το ζήτημα της μετακίνησης πληθυσμών από το ένα μέρος στο άλλο. Επρόκειτο για μια πρώτη αναφορά της Μόσχας σε εφαρμογή ενός είδους διζωνικής λύσης στο θέμα. Επέμεινε ταυτόχρονα ότι ο Μακάριος θα έπρεπε να αποκατασταθεί ως νόμιμος πρόεδρος του κυπριακού κράτους. Ως προς το θέμα των ξένων δυνάμεων, οι Σοβιετικοί ήταν

---

⁶³The Public Library of US Diplomacy, Soviet Views on Cyprus following the Ilyichev Visit, 1974 MOSCOW14606_b, 1974 September 27.

υπέρ της αποχώρησης τόσο των τουρκικών αλλά και των ελληνικών - στις συζητήσεις του με τον Garvey ο Ροντιόνωφ δεν αναφέρθηκε σε έξοδο των βρετανικών δυνάμεων ή εγκατάλειψη των βάσεων Ακρωτηρίου και Δεκέλειας- αλλά φάνηκε προφητικός ως προς το ότι οι διαμετρικά αντίθετες ελληνοτουρκικές απόψεις απέκλειαν λύση και ότι η κατάσταση στο Κυπριακό θα παρέμενε «περίπλοκη για μεγάλο χρονικό διάστημα».⁶⁴

Επιφανειακά οι Σοβιετικοί τήρησαν θετική στάση υπέρ των κυπριακών θέσεων στα Ηνωμένα Έθνη. Τόσο στη Γενική Συνέλευση με το μπλοκ των ανατολικών χωρών, όσο και στο Συμβούλιο Ασφαλείας στήριζαν τις πάγιες ελληνικές θέσεις υπέρ της εδαφικής ακεραιότητας, κυριαρχίας της Κυπριακής Δημοκρατίας και λύσης του ζητήματος στα πλαίσια που είχαν θέσει τα όργανα του ΟΗΕ, δίχως όμως να κάνουν αναφορά σε διζωνικότητα κάτι που άλλωστε αποτελούσε εκείνη την περίοδο ανάθεμα για τους Ελληνοκύπριους.⁶⁵

Το ίδιο διάστημα οι Σοβιετικοί διατηρούσαν ανοικτούς διαύλους επικοινωνίας με την Κύπρο: Στα μέσα Νοεμβρίου 1974 ενημέρωσαν - συνδυαστικά με πληροφορίες από τις τσεχοσλοβακικές μυστικές υπηρεσίες- τον Κληρίδη πως επίκειται ειδική καταδρομική επιχείρηση τουρκικών στρατευμάτων ώστε να απεγκλωβίσουν Τούρκους από το νότιο ελεύθερο τμήμα του νησιού. Ο Κληρίδης έθεσε αυτές τις πληροφορίες υπόψη της αμερικανικής πρεσβείας και οι τελευταίοι τον διαβεβαίωσαν πως τίποτα τέτοιο δεν είχαν υπόψη. Τελικώς καμία σχετική τουρκική επιχείρηση δεν έλαβε χώρα ούτε γνωστοποιήθηκε εκ των υστέρων πως είχε σχεδιαστεί, με το πλέον πιθανό ενημέρωση αυτή να ήταν προϊόν παραπληροφόρησης.⁶⁶

Από πλευράς ο Kissinger στις επαφές που είχε με τον Μαύρο στη Νέα Υόρκη, στις 29 Σεπτεμβρίου 1974 ήταν σαφής. Οι ΗΠΑ δε θα επέτρεπαν σε καμία περίπτωση οι Σοβιετικοί να έχουν εμπλοκή σε ένα

---

⁶⁴Στο ίδιο.

⁶⁵ΥΔΙΑ, Τμήμα II σχέσεων με ανατολική Ευρώπη '76-'79, στάση Ανατολικών στο Κυπριακό, 1977, φάκ. 1, υποφ. 13, Φ.120, ΠΘ 1200/1977.

⁶⁶FRUS, Telegram from the Embassy in Cyprus to the Department of State, Nicosia, November 19, 1974, 1800Z, Source: Ford Library, National Security Adviser, Presidential Country Files for Middle East and South Asia, 1974-1977, Box 3, Cyprus, Nodis to Secretary of State 4. Secret; Immediate; Nodis, 548.

ζήτημα που αποτελούσε υπόθεση νατοϊκή υπόθεση μεταξύ δύο συμμάχων. Φαινόταν πως για τους Αμερικανούς η λύση του Κυπριακού θα έπρεπε να επέλθει μεταξύ Ελλάδας-Τουρκίας, αφήνοντας ουσιαστικά εκτός διαπραγματεύσεων τη Λευκωσία εξαιτίας και της αβεβαιότητας που προκαλούσε η απουσία του Μακάριου από το νησί. Οι Αμερικανοί δε θα είχαν καμία συνεργασία με την ΕΣΣΔ στο ζήτημα, με ενδεχόμενο αποτέλεσμα την αύξηση της σοβιετικής επιρροής στη Μέση Ανατολή. Ο Kissinger ήταν εκ νέου ρεαλιστικής στην προσέγγισή του λέγοντας πως οι ΗΠΑ δε θα συμμετείχαν σε μία ευρεία και με τη συμμετοχή της ΕΣΣΔ, συνδιάσκεψη για το Κυπριακό. Μάλιστα απευθύνθηκε αυθημερόν προς τον Μαύρο λέγοντας πως, παρότι δεν ήθελε να είναι κυνικός, η παγκόσμια κοινή γνώμη, καίτοι εξέφραζε συμπάθειες για την Κυπριακή Δημοκρατία, δεν ήταν αρκετή ώστε να επέλθει λύση στο ζήτημα και πως ο ίδιος πρόκρινε ρεαλιστικές λύσεις και όχι ευχολόγια. Μάλιστα μέμφθηκε για άλλη μια φορά τους Σοβιετικούς ότι αυτοί δεν τήρησαν φιλελληνική στάση αλλά τουναντίον φιλοτουρκική, αφού κατ' αυτόν ουδόλως άσκησαν πιέσεις στους Τούρκους να μην εισβάλουν. Τέλος επιχειρηματολόγησε κατά της διακοπής της αμερικανικής στρατιωτικής ενίσχυσης προς την Τουρκία, αφού αυτό θα έκανε τη Μόσχα να τείνει χείρα βοήθειας προς την Άγκυρα ώστε να εκμεταλλευτεί τη συγκυρία.⁶⁷

Ο Kissinger σε επαφές που είχε με το Μακάριο στη Νέα Υόρκη στις 2 Οκτωβρίου 1974 τόνισε πως η αύξηση της σοβιετικής επιρροής στην Κύπρο -και κατ' επέκταση στη Μέση Ανατολή- αποτελούσε κόκκινη γραμμή για τα αμερικανικά συμφέροντα.⁶⁸ Οι Αμερικανοί -αλλά και οι Βρετανοί- ανησυχούσαν για κάθε σοβιετική πρωτοβουλία που θα μπορούσε να ενισχύσει τις θέσεις τους στο νησί. Ενδεικτική ήταν η περίπτωση του αεροδρομίου της Λευκωσίας που η ελληνική και ελληνοκυπριακή πλευρά επιθυμούσαν να αρχίσει άμεσα τη λειτουργία του και συμφωνούσε σε αυτό και η ΕΣΣΔ (υπό την αιγίδα του ΟΗΕ- όπως και

---

⁶⁷FRUS, Memorandum of Conversation, Secretary's Meeting with Foreign Minister George Mavros, Library of Congress, Manuscript Division, Kissinger Papers, Box CL 343, Memoranda of Conversations, External. Secret; Nodis, New York, September 29, 1974, 507, 511, και 513.

⁶⁸Στο ίδιο, 518.

τελικά έγινε προσωρινά το 1975),⁶⁹ αλλά το Νοέμβριο του 1974 οι ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο ήταν επιφυλακτικοί θεωρώντας πως οι Σοβιετικοί θα μπορούσαν να εκμεταλλευτούν τη συγκυρία, ώστε, με το πρόσχημα της συμμετοχής σε ειρηνευτική δύναμη των Ηνωμένων Εθνών που θα αναλάμβανε τη φύλαξη του αεροδρομίου, να εγκαταστήσουν στρατιωτικές δυνάμεις στο νησί· ο Κληρίδης ωστόσο σε κατ' ιδίαν συζητήσεις με τον Βρετανό πρεσβευτή διέψευσε τη συμμετοχή της ΕΣΣΔ σε αεροπορικές υπηρεσίες στην Κύπρο, λέγοντας προς τους Βρετανούς να μην ανησυχούν.⁷⁰

Τον Οκτώβριο του 1974, οι Αμερικανοί δεν ήταν πλέον τόσο προβληματισμένοι για την αμυντική ικανότητα της συμμαχίας στα νοτιοανατολικά της σύνορα. Κατ' αυτούς η αποχώρηση της Ελλάδας από το στρατιωτικό σκέλος δεν δημιουργούσε μείζονα προβλήματα αφού ο αμυντικός προγραμματισμός του ΝΑΤΟ δεν προέβλεπε εμπλοκή των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων σε επιθετικές ενέργειες προς τις χώρες του Συμφώνου της Βαρσοβίας· τουναντίον η Ελλάδα θα καλούνταν να αμυνθεί έναντι σοβιετικής επίθεσης στη νοτιοανατολική πτέρυγα λιγότερο αντιμαχόμενη ευθέως τους επιτιθέμενους όσο περισσότερο παρέχοντας υποστήριξη σε άλλες νατοϊκές δυνάμεις (χωρίς να διευκρινίζουν αν αυτές ήταν οι τουρκικές ή αμερικανικά στρατεύματα που θα έφταναν στην Ελλάδα) που θα ενίσχυαν την άμυνα της περιοχής. Μεγαλύτερο προβληματισμό προκαλούσε η ικανότητα του 6^{ου} στόλου των ΗΠΑ να αντιπαρατεθούν στα σοβιετικά πλοία στη Μεσόγειο σε περίπτωση που η Ελλάδα εξερχόμενη του ΝΑΤΟ θα εμπόδιζε τον ελλιμενισμό αμερικανικών πλοίων στην περιοχή.⁷¹ Ωστόσο ο Kissinger δεν έπαυε να προβληματίζεται για τις επιπτώσεις που θα είχε η ελληνική στάση στους αμυντικούς στόχους των ΗΠΑ έναντι της ΕΣΣΔ στην Ανατολική Μεσόγειο και στα Βαλκάνια.⁷²

---

⁶⁹UN Docs. S/11624, 18 Φεβρουαρίου 1975, και S/11717, 9 Ιουνίου 1975. Βλ. επίσης, Πρακτικά Βουλής των Κοινοτήτων ΗΒ, τ. 885, στηλ. 1380, 5 Φεβρουαρίου 1975.

⁷⁰FRUS, ό.π., 546-547.

⁷¹FRUS, ό.π., Intelligence Memorandum, Implications of the Greek withdrawal from military participation in NATO, October, Central Intelligence Agency, DDI Files, Job 99-T01488R, Box 19, Folder 18, CIA/OSR IM 68-1/IM 75-03, 100-101.

⁷²FRUS, National Security Study Memorandum 222, April 22, Library of Congress, Manuscript Division, Kissinger Papers, Box CL 316, National Security Council, NSSMs. 150.

Ομοίως, ως προς τις αμερικανικές θέσεις, αυτές ο Kissinger τις εξέθεσε και στον Μπίτσιο, υφυπουργό Εξωτερικών στην κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, στις 5 Νοεμβρίου 1974. Ο Αμερικανός υπουργός Εξωτερικών συνόψισε την οπτική του για τη σοβιετική εμπλοκή στο Κυπριακό: Από τη μία επιδίωκαν την διεθνοποίηση του ζητήματος και από την άλλη επιχαιρόνταν με την τουρκική δυσaráσκεια έναντι της Δύσης ύστερα από τις ελληνικές πιέσεις για επιβολή κυρώσεων σε βάρος της Τουρκίας. Ο Μπίτσιος βέβαια αντέτεινε ότι δε διέβλεπε κίνδυνο οι Τούρκοι να στραφούν προς τους Σοβιετικούς.⁷³

Όλα αυτά ανησυχούσαν αρκετά και τους Βρετανούς που τον Οκτώβριο του 1974 εκτιμούσαν ότι η διαμορφωθείσα κατάσταση ουσιαστικά οδηγούσε σε εκπλήρωση των σοβιετικών στόχων. Μάλιστα φοβούνταν ότι η αύξηση του αντιαμερικανισμού σε Κύπρο και σε Ελλάδα θα συντελούσε στην αύξηση της σοβιετικής επιρροής στις κυβερνήσεις της Λευκωσίας όσο και της Αθήνας. Ωστόσο η ΕΣΣΔ απείχε από τη μονομερή στήριξη της Ελλάδας και της Κύπρου, λαμβάνοντας υπόψη και τις αυξημένες σοβιετοτουρκικές οικονομικές ανταλλαγές και ιδίως πολιτικές επαφές ήδη από τις αρχές του '70.⁷⁴ Τέλος, ενδιαφέρον παρουσίαζε και η γαλλική στάση έναντι των σοβιετικών πρωτοβουλιών στο Κυπριακό. Ο Valery Giscard d'Estaing ήταν περισσότερο διαλλακτικός έναντι της ΕΣΣΔ -γεγονός που σχολίαζαν δηκτικά οι Αμερικανοί, μεταφέροντας και τη δυσaráσκεια και των Δυτικογερμανών- στα πλαίσια της επερχόμενης πανευρωπαϊκής διάσκεψης στο Ελσίνκι. Μάλιστα οι ΗΠΑ σαφώς μέμφονταν τους Γάλλους ότι συντάσσονταν με τις σοβιετικές πολιτικές και ότι είχαν ευθυγραμμίσει τις θέσεις τους σε Κυπριακό και Μέση Ανατολή.⁷⁵

---

⁷³FRUS, 537 και Telegram from the Embassy in Cyprus to the Department of State, November 19, 1974, 1800Z, Ford Library, National Security Adviser, Presidential Country Files for Middle East and South Asia, 1974-1977, Box 3, Cyprus, Nodis to Secretary of State 4. Secret; Immediate; Nodis.

⁷⁴Andreas Stergiou, "The Communist Party of Cyprus and Soviet Policy in the Eastern Mediterranean", *Modern Greek Studies Yearbook* 30/31 (2014), 212, 220.

⁷⁵FRUS, Memorandum From the President's Deputy Assistant for National Security Affairs (Scowcroft) to President Ford, December 12, 1974. Ford Library, National Security Adviser, Trip Briefing Books and Cables for Henry Kissinger, 1974-1976, Box 4, HAK to President, 12/10-12/13/74, 563.

Συμπεράσματα

Η ελληνική πλευρά παρακολουθούσε διαρκώς τη σοβιετική στάση, κάτι που φάνηκε ξεκάθαρα και από την προσοχή που απέδιδαν και οι ελληνικές μυστικές υπηρεσίες στις θέσεις των Σοβιετικών. Τα κίνητρα της Μόσχας είχαν να κάνουν με τα σοβιετικά συμφέροντα να μην ενταχθεί η Κύπρος στη δυτική σφαίρα επιρροής, τα οποία απειλούσε η ανατροπή του Μακάριου και η ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα: Σε μια τέτοια περίπτωση το ΝΑΤΟ θα αποκτούσε τον πλήρη έλεγχο του νησιού, αντίθετα με την έως τότε αδέσμευτη πολιτική του Αρχιεπισκόπου.

Η νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε μετά την τουρκική εισβολή στην Κύπρο φαινόταν να ενισχύει τις σοβιετικές θέσεις. Ιδίως η διάρρηξη των σχέσεων μεταξύ δύο νατοϊκών συμμάχων αποδυνάμωνε τη νοτιοανατολική πτέρυγα του ΝΑΤΟ. Η αποτυχία της Ένωσης που επιδίωκε το πραξικόπημα της δικτατορικής κυβέρνησης των Αθηνών αλλά και η μη προσάρτηση των κατεχομένων εδαφών από την Τουρκία ουσιαστικά απέκλειε το ενδεχόμενο να μετατραπεί η Κύπρος σε νατοϊκό έδαφος. Οι ίδιοι οι Τούρκοι είχαν άλλωστε τονίσει στον Ιλιτσώφ πως δεν επρόκειτο να φιλοξενηθεί νατοϊκή βάση στα κατεχόμενα από αυτούς κυπριακά εδάφη. Ταυτόχρονα έδωσε την ευκαιρία στη σοβιετική πλευρά να τονίζει δια της ρητορικής της περί «ζώνης ειρήνης» στο νησί ότι ήταν αναγκαία η αποχώρηση των ξένων στρατιωτικών δυνάμεων από την Κύπρο: Συμπεριλάμβανε σε αυτά και τις βρετανικές βάσεις και τις όποιες ελληνικές και όχι μόνο τις τουρκικές κατοχικές δυνάμεις.

Η πρώτη τουρκική εισβολή μπορούσε να ερμηνευτεί ως ενέργεια αποτροπής της ένωσης Κύπρου-Ελλάδας και επομένως εμμέσως πλην σαφώς οι Σοβιετικοί στήριζαν τις τουρκικές ενέργειες. Ωστόσο, όταν διαφάνηκε πως οι Τούρκοι επιδίωκαν τη διχοτόμηση του νησιού -και άρα τόσο το βόρειο όσο και το νότιο τμήμα του νησιού θα υπήρχε κίνδυνος να ενσωματωθούν από Ελλάδα και Τουρκία και επομένως η Κύπρος να καταστεί νατοϊκό έδαφος- η Μόσχα ανέκρουσε πρύμναν και επέμενε υπέρ της εδαφικής ακεραιότητας, κυριαρχίας και ανεξαρτησίας της Κύπρου: Πλέον η στάση αυτή ικανοποιούσε την κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας στην Αθήνα. Ο Καραμανλής διαβλέποντας πως ούτε η ένωση ήταν εφικτή αλλά και η τουρκική διχοτόμηση όλο και πιθανή

στράφηκε στην επιστροφή στο προηγούμενο του πραξικοπήματος πολιτικό status στο νησί.

Δημήτριος-Μερκούριος Κόντης*

**Ο ρόλος των μετριοπαθών αξιωματικών του Ελληνικού
Στρατού στην επάνοδο του Κωνσταντίνου Καραμανλή
στην εξουσία¹**

1. Εισαγωγή

Στο ελληνικό ζήτημα, κατά την περίοδο της χούντας Ιωαννίδη, ο υ-
πουργός Εξωτερικών των ΗΠΑ Henry Kissinger επέλεξε να συνεχίσει
μια πολιτική «αποστασιοποίησης», όπως τη χαρακτήριζε το Γραφείο
Πληροφοριών και Έρευνας του Υπουργείου Εξωτερικών των ΗΠΑ
(Bureau of Intelligence and Research, INR). Με άλλα λόγια, η Ουάσι-
γκτον επεδίωξε μια διαχείριση χαμηλού προφίλ της σχέσης της με το
καθεστώς, ώστε να περιοριστεί η άμεση αμερικανική εμπλοκή στα ε-
σωτερικά της Ελλάδας και να αποφευχθούν πιέσεις για άμεση αποκα-
τάσταση της δημοκρατίας. Η λογική αυτής της επιλογής ήταν πρωτί-
στως στρατηγική και υπηρετούσε τις άμεσες επιδιώξεις του Λευκού
Οίκου: να μην διακινδυνεύσει η ήδη εξασφαλισμένη πρόσβαση και οι
υφιστάμενες ρυθμίσεις για τις αμερικανικές στρατιωτικές διευκολύν-
σεις στην Ελλάδα - κάτι που το INR συνέδεε ρητά με τις διαπραγμα-
τεύσεις για την αναπροσαρμογή των όρων χρήσης της βάσης στη
Σούδα, που ήταν σε εξέλιξη την άνοιξη του 1974, υπογραμμίζοντας ότι
η συνέχιση της «αποστασιοποίησης» ήταν αναγκαία.

Ωστόσο, η ίδια η λογική της «αποστασιοποίησης» δεν προστάτευε
τις ΗΠΑ από το πολιτικό κόστος, κάτι που το INR κατέγραφε με σα-
φήνεια: η πολιτική αυτή ήταν αντιδημοφιλής στο ΝΑΤΟ, δημιουρ-
γούσε προβλήματα στη διαχείριση του Κογκρέσου που πίεζε για την
αποκατάσταση της δημοκρατίας, και -κυρίως- κινδύνευε να εκληφθεί

---

*Υποψήφιος Διδάκτορας Διπλωματικής Ιστορίας, Νομική Σχολή ΑΠΘ.

¹Το παρόν κείμενο βασίζεται σε ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στο «44ο Πανελ-
λήνιο Ιστορικό Συνέδριο» (Θεσσαλονίκη, 30 Μαΐου 2025), υπό την αιγίδα της Ελλη-
νικής Ιστορικής Εταιρείας. Η έρευνα εντάσσεται στην υπό εκπόνηση διδακτορική
διατριβή με τίτλο «Ο αμερικανικός παράγοντας στην ελληνοτουρκική διένεξη για το
Αιγαίο: 1973-1980», με επιβλέπων καθηγητή τον κ. Ιωάννη Στεφανίδη, τον οποίο
ευχαριστώ θερμά για τις παρατηρήσεις του στην αρχική εκδοχή του κειμένου, καθώς
και για τη συνολική, πολύτιμη καθοδήγησή του.

στην Ελλάδα ως σιωπηρή ανοχή ή και στήριξη της δικτατορίας από την Ουάσιγκτον, με πιθανή συνέπεια τη σταδιακή επιδείνωση των αμερικανοελληνικών σχέσεων. Παράλληλα, το INR υιοθετούσε μια σχετικά «αισιόδοξη πρόβλεψη» για την επόμενη μέρα: εκτιμούσε ότι ένα διάδοχο καθεστώς (στρατιωτικό ή πολιτικό) δύσκολα θα στρεφόταν απότομα εναντίον των ΗΠΑ και, αντιθέτως, θα επιζητούσε την αμερικανική στήριξη, ώστε να προσδώσει νομιμοποίηση στην άνοδό του στην εξουσία. Επιπλέον, το INR τόνιζε ότι η άνοδος του Ανδρέα Παπανδρέου ή της Αριστεράς στην εξουσία έπρεπε να θεωρείται απίθανη, αφού ο Στρατός δεν επρόκειτο να την επιτρέψει.²

Είναι δε ενδεικτικό ότι, μέσα στη διπλωματική αλληλογραφία της περιόδου, καταγράφονται και οι επιφυλάξεις του Αμερικανού πρεσβευτή στην Αθήνα, Henry J. Tasca, προς την Ουάσιγκτον (Μάιος 1974) για τη διαχείριση του ελληνικού ζητήματος, οι οποίες φωτίζουν εκ των έσω το δίλημμα που ενείχε αυτή η πολιτική και εκ του αποτελέσματος αποδείχθηκαν σχεδόν προφητικές ως προς τη μεταπολιτευτική έξαρση του αντιαμερικανισμού στην Ελλάδα, που ακολούθησε την κυπριακή κρίση.³

Από την άνοιξη του 1974, με αφετηρία τις διαπραγματεύσεις για τη βάση της Σούδας, στο εσωτερικό του State Department διαφαίνεται ότι η έως τότε γραμμή πολιτικής αποστασιοποίησης στο ελληνικό ζήτημα είχε αρχίσει να κλονίζεται, καθώς το καθεστώς Ιωαννίδη παρήγε αστάθεια και δεν ήταν σταθερά συνεργάσιμο.⁴ Παρά ταύτα, ο Kissinger παρέμεινε έως και την ύστατη στιγμή πριν από την πτώση του καθεστώτος

---

²National Archives and Records Administration [στο εξής NARA], U.S. Department of State, Bureau of Intelligence and Research (INR), “INR Assessment of the Developing Situation in Greece”, briefing memorandum from William G. Hyland to Secretary of State Henry A. Kissinger (στο εξής INR Assessment), 29 Μαρτίου 1974, στο *Greek-Turk Contingency Plans*, NAID 266848802, <https://catalog.archives.gov/id/266848802> (ανάκτ. 10.3.2026).

³NARA, U.S. Embassy Athens to Department of State, Airgram A-135, “Embassy Comments on Interagency Memorandum”, 22 Μαΐου 1974, στο *Greek-Turk Contingency Plans*, ό.π.

⁴Foreign Relations of the United States [στο εξής FRUS], τ. XXX, Greece; Cyprus; Turkey, 1973-1976, έγγραφο 12.

προσανατολισμένος στη λογική της αποστασιοποίησης, αποφεύγοντας κινήσεις που θα ισοδυναμούσαν με ανοιχτή ανάμιξη ή δημόσια ρήξη.⁵

Οι όποιες σκέψεις για άνοιγμα προς τον Καραμανλή (με ενδεχόμενη συνάντηση Tasca-Καραμανλή στο Παρίσι την άνοιξη του 1974) τέθηκαν υπό σαφείς προϋποθέσεις: να έχουν ωριμάσει οι συνθήκες για ελεγχόμενη και αναίμακτη μετάβαση και να μπορεί μια τέτοια κίνηση να λειτουργήσει ως ήπια ώθηση προς εκείνα τα στελέχη των Ενόπλων Δυνάμεων που ήταν ικανά και πρόθυμα να ενισχύσουν, στον αναγκαίο βαθμό, τη λαϊκή βάση, ώστε να εξασφαλιστεί η απαιτούμενη σταθερότητα για τη συμβολή της Ελλάδας στην ασφάλεια της Συμμαχίας.⁶ Τελικώς, τη λύση στο αδιέξοδο στο ελληνικό ζήτημα δεν την έδωσε η Ουάσιγκτον κυρίως λόγω της επιφυλακτικότητας του Kissinger, αλλά οι ίδιες οι εσωτερικές διεργασίες στο στράτευμα: τα μετριοπαθή στοιχεία ενεργοποιήθηκαν όταν κατέστη σαφές ότι η γραμμή Ιωαννίδη οδηγούσε σε επικίνδυνη κλιμάκωση με την Τουρκία, με ενδεχόμενες καταστροφικές συνέπειες για τη χώρα.

Το άρθρο υποστηρίζει ότι η επάνοδος του Καραμανλή στην εξουσία δεν τεκμηριώνεται στα αμερικανικά τηλεγραφήματα ως απόρροια μιας άμεσης αμερικανικής παρέμβασης, αλλά ως αποτέλεσμα των εσωτερικών ισορροπιών και διεργασιών των αντιμαχόμενων φατριών στον Ελληνικό Στρατό. Πρέπει όμως εξ αρχής να διευκρινιστεί ότι η πρόσκληση των «μετριοπαθών» προς τον Καραμανλή να αναλάβει την πρωθυπουργία δεν σήμαινε αυτομάτως ότι θα λειτουργούσε ως «αχυράνθρωπος» ή ότι θα δεσμευόταν να ακολουθήσει, σε κάθε περίπτωση, τη γραμμή που εισηγούνταν οι διαμεσολαβητές της μετάβασης. Αυτό αποδείχθηκε ήδη από τις πρώτες ημέρες της επιστροφής του στην Ελλάδα: παρά τις αρχικές εισηγήσεις του Αβέρωφ για μια σταδιακή «αποχουντοποίηση», ο Καραμανλής δεν δεσμεύθηκε να ακολουθήσει τη

---

⁵Βλ. και James Edward Miller, *The United States and the Making of Modern Greece: History and Power, 1950-1974* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2009).

⁶Embassy Athens to Secretary of State, τηλεγράφημα 02461, 25 Απριλίου 1974, 1974 ATHENS02461, Central Foreign Policy Files, 1973-79/Electronic Telegrams, RG 59, General Records of the Department of State, US National Archives via Access to Archival Databases [στο εξής NARA, AAD].

συγκεκριμένη γραμμή.⁷ Ωστόσο, η διεξοδική ανάλυση αυτής της πτυχής υπερβαίνει τα όρια του παρόντος άρθρου.

2. Η επάνοδος Καραμανλή στην εξουσία και τα όρια της αμερικανικής πληροφόρησης⁸

Στις 20 Ιουλίου του 1974, την ημέρα της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο, ο Παπανδρέου είχε αντιληφθεί ότι το τέλος της Χούντας πλησίαζε. Έσπευσε να προεξοφλήσει τις πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα δηλώνοντας ότι

Ο αγώνας πρέπει να συνεχιστεί με όλα τα μέσα, όποιο και αν είναι το νέο προσωπείο, όποια και αν είναι η νέα Νατοϊκή φρουρά που θα εγκαταστήσει στην Αθήνα η Ουάσιγκτον για να επιφέρει την εκτόνωση της αγανάκτησης του ελληνικού λαού.⁹

Η επάνοδος του Καραμανλή στην εξουσία οδήγησε τον Παπανδρέου να δηλώσει, το απόγευμα της 23ης Ιουλίου από τη Ρώμη, ότι

Η νέα νατοϊκή φρουρά εγκατεστάθη στην Ελλάδα. Πηγή της εξουσίας της παραμένουν οι Αμερικανοί, το ΝΑΤΟ και οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις που βαρύνονται σήμερα και με την εθνική προδοσία στο Κυπριακό.¹⁰

Στο ίδιο πνεύμα είχε κινηθεί και η απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, τονίζοντας ότι η «αλλαγή» της 24ης Ιουλίου ήταν «προϊόν

---

⁷Βλ. ενδεικτικά Embassy Athens to Secretary of State, τηλεγράφημα 05099, 26 Ιουλίου 1974, 1974ATHENS05099, NARA, AAD.

⁸Στα αμερικανικά τηλεγραφήματα της περιόδου, οι χρονικές ενδείξεις αποδίδονται σε Zulu time (UTC). Το 1974 η Αθήνα ακολουθούσε την Eastern European Time (EET, UTC+2) χωρίς εφαρμογή θερινής ώρας· συνεπώς, για τη μετατροπή από Zulu/UTC σε ώρα Αθηνών προστίθενται δύο (2) ώρες. Στο κυρίως κείμενο, όλες οι χρονικές ενδείξεις παρατίθενται σε τοπική ώρα Αθηνών, εκτός αν σημειώνεται διαφορετικά.

⁹Σπύρος Δραΐνας, *Ο Ανδρέας στη φυλακή και την εξορία* (Αθήνα: Η Εφημερίδα των Συντακτών, Ανεξάρτητα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης Α.Ε., 2017), 147.

¹⁰αυτ.

μιας συμφωνίας ανάμεσα στη χούντα, τους Αμερικανούς, τους άλλους κυρίους εταίρους του ΝΑΤΟ».¹¹

Οι υποστηρικτές της άποψης ότι οι Αμερικανοί ενορχήστρωσαν τη μεταπολίτευση βασίζονται στην παρακάτω φράση από τις 22 Ιουλίου, την οποία αποδίδουν (λανθασμένα) στον Kissinger: «Ενδεχομένως αυτή τη στιγμή πραγματοποιείται στην Ελλάδα πολιτική μεταβολή».¹² Το ερώτημα που θέτουν είναι πώς Αμερικανοί αξιωματούχοι γνώριζαν από το βράδυ της 22ας Ιουλίου τι θα ακολουθούσε την επόμενη μέρα. Για τους υποστηρικτές της «αμερικανικής παρέμβασης», το ερώτημα είναι ρητορικό, καθώς «η πρεσβεία δεν είχε ανάγκη να ενημερωθεί, για κάτι στο οποίο η ίδια διηύθυνε».¹³

Στη συνέντευξη τύπου της 22ας Ιουλίου ο Kissinger είχε κάνει μια επισκόπηση των γεγονότων των τελευταίων 36 ωρών αναφορικά με την κυπριακή κρίση, ενώ απάντησε σε ανεπίσημη βάση σε ερωτήσεις δημοσιογράφων. Είναι αληθές ότι ο Kissinger δεν είχε αναφερθεί σε «επικείμενη πολιτική μεταβολή», αλλά σε μη επιβεβαιωμένες αναφορές για πραξικόπημα, καθώς και σε «εσωτερική αναταραχή».¹⁴

Η συμφωνία για επίτευξη της εκχειρίας τις πρωινές ώρες της 21ης Ιουλίου είχε καταστήσει σαφές στον Kissinger ότι θα υπήρχε κυβερνητική αλλαγή στην Ελλάδα μέσα σε 48 ώρες. Οι Αμερικανοί επιθυμούσαν τον άμεσο σχηματισμό νέας κυβέρνησης στην Αθήνα, ώστε να μπορέσουν να προχωρήσουν οι διαπραγματεύσεις για το Κυπριακό στη Γενεύη. Αρχικά οι πληροφορίες και φήμες, που έφταναν στο State Department ήταν ότι θα προκύψει μια νέα στρατιωτική κυβέρνηση με πρόεδρο της Δημοκρατίας τον αντιστράτηγο Ιωάννη Ντάβο.¹⁵ Σε κάθε περίπτωση, η απόσυρση του «αόρατου δικτάτορα» Δημήτρη Ιωαννίδη από το προσκήνιο είχε δημιουργήσει ένα κενό εξουσίας, οπότε οι

¹¹ Από το 9ο ως το 10ο Συνέδριο του ΚΚΕ - Ντοκουμέντα (Αθήνα: ΚΕ ΚΚΕ, 1978), 28.

¹² Γιώργος Πετρόπουλος, «Η πολιτική μεταβολή του 1974 στην Ελλάδα», *Ριζοσπάστης*, 22 Ιουλίου 2007· *Ταχυδρόμος*, 26 Ιουλίου 1975.

¹³ Γιώργος Πετρόπουλος, «Ο χαρακτήρας της πολιτικής μεταβολής», *Ριζοσπάστης*, 24 Ιουλίου 2002.

¹⁴ Department of State to Embassy Athens, τηλεγράφημα 158901, 22 Ιουλίου 1974, 23:33, 1974STATE158901, NARA, AAD.

¹⁵ Department of State to Embassy Athens, τηλεγράφημα 159043, 23 Ιουλίου 1974, 01:59, 1974STATE159043, NARA, AAD.

αντιμαχόμενες παρατάξεις μέσα στον Ελληνικό Στρατό θα έπρεπε να εκδηλώσουν τις προθέσεις τους άμεσα.

Αναφορικά με τον ρόλο της αμερικανικής πρεσβείας, από τα αποχαρακτηρισμένα τηλεγραφήματα τεκμαίρεται ότι το πρωί της 23ης Ιουλίου ο Tasca, αγνοούσε πλήρως τι επρόκειτο να ακολουθήσει· μάλιστα, σε τηλεγράφημά του προς τον προϊστάμενό του, υπουργό Εξωτερικών Kissinger, εισηγείτο το State Department να προβεί σε δηλώσεις στήριξης της κυβέρνησης Ανδρουτσόπουλου,¹⁶ ενώ στις 14:00 ενημέρωνε ότι ο πρόεδρος της Δημοκρατίας Φαίδων Γκιζίκης είχε καλέσει τους «παλιούς πολιτικούς» της προδικτατορικής περιόδου στη λογική του πρώην συμβουλίου του Στέμματος. Οι πληροφορίες που έφταναν στην αμερικανική πρεσβεία δεν αναφέρονταν σε αλλαγή της πολιτικής κατάστασης, αλλά στον «συμβουλευτικό ρόλο» που θα διαδραμάτιζαν οι πρώην πολιτικοί αρχηγοί.¹⁷

Η επίσημη θέση του State Department, λίγο πριν τα μεσάνυχτα της 23ης Ιουλίου, ήταν ότι ο Kissinger δεν είχε κάνει καμία αναφορά στην εσωτερική κατάσταση στην Ελλάδα κατά τις δηλώσεις του στη συνέντευξη τύπου στην Ουάσιγκτον. Ο Kissinger μόλις είχε επιστρέψει από το San Clemente της Καλιφόρνιας, όπου εκείνη την περίοδο βρισκόταν ο πρόεδρος των ΗΠΑ Richard Nixon εν μέσω του σκανδάλου Watergate. Κατά τα φαινόμενα, είχε εκδηλωθεί αντίδραση από την ελληνική κυβέρνηση στην επίμαχη δήλωση και το State Department έσπευσε να στείλει οδηγίες στον Tasca, καθώς και το πλήρες κείμενο της συνέντευξης τύπου του Kissinger.¹⁸

Το πρωί της 23^{ης} Ιουλίου ο Tasca είχε συνομιλία με τον διορισμένο πρωθυπουργό της δικτατορίας Αδαμάντιο Ανδρουτσόπουλο, ο οποίος μετέφερε τα παράπονά του για τα όσα είχε πει ο Kissinger την προηγούμενη μέρα. Ο Ανδρουτσόπουλος θεώρησε ότι ο Αμερικανός υπουργός των Εξωτερικών είχε υπονομεύσει την κυβέρνησή του, καθώς είχε αναφερθεί σε φήμες για επικείμενη αλλαγή της πολιτικής κατάστασης

¹⁶Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 04825, 23 Ιουλίου 1974, 10:45, 1974ATHENS04825, NARA, AAD.

¹⁷Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 04827, 23 Ιουλίου 1974, 12:00, 1974ATHENS04827, NARA, AAD.

¹⁸Department of State to Embassy Athens, τηλεγράφημα 158565, 22 Ιουλίου 1974, 21:31, 1974STATE158565, NARA, AAD.

στην Ελλάδα χωρίς να τις διαψεύδει. Ο Έλληνας πρωθυπουργός τόνισε ότι η κυβέρνησή του προσπαθούσε να είναι αποτελεσματική εν μέσω κρίσης και ότι δεν ήταν καθόλου επικοινωνιακό να αμφισβητείται η εγκυρότητα, η σταθερότητα και οι δυνατότητες της ελληνικής κυβέρνησης να εκτελεί τα καθήκοντά της. Ο Tasca έδρασε σύμφωνα με τις οδηγίες που είχε από την Ουάσιγκτον, επισημαίνοντας ότι οι δηλώσεις του Kissinger είχαν μεταφερθεί με ανακριβή τρόπο, καθώς ο Αμερικανός υπουργός των Εξωτερικών είχε σπεύσει να δηλώσει στους δημοσιογράφους ότι όσα είχαν γραφεί για την εσωτερική κατάσταση στην Ελλάδα ήταν ανεπιβεβαίωτες φήμες. Στο τηλεγράφημα που ακολούθως απέστειλε προς το State Department, ο Tasca θα τόνιζε στον Kissinger ότι μετέφερε στον Ανδρουτσόπουλο ότι «σε κάθε περίπτωση οι προσωπικές σας συνομιλίες με τον Έλληνα πρωθυπουργό καταδεικνύουν ξεκάθαρα τη θέση της αμερικανικής κυβέρνησης». ¹⁹ Σημαντικό στοιχείο για την ερμηνεία των γεγονότων της περιόδου είναι ότι ο Tasca παρότρυνε τον Kissinger να αξιοποιηθεί η πρωινή ενημέρωση Τύπου του State Department, ώστε να τονιστεί καθαρά ότι: «όσον αφορά την κυβέρνηση των ΗΠΑ, συνεργαζόμαστε αποτελεσματικά με την Ελληνική Κυβέρνηση και δεν γνωρίζουμε τίποτα που θα άλλαζε αυτή τη διαδικασία». ²⁰

Στις επτά το απόγευμα ο Tasca ενημέρωνε τον Kissinger ότι ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος θα ήταν ο πρωθυπουργός της κυβέρνησης εθνικής ενότητας, ενώ είχε (λανθασμένη) πληροφόρηση ότι ο Ευάγγελος Αβέρωφ (και όχι ο Γεώργιος Μαύρος) θα αναλάμβανε εκ νέου το Υπουργείο Εξωτερικών. ²¹ Ο Tasca είχε ήδη αποστείλει προγενέστερη

---

¹⁹ Αλέξης Παπαχελάς, *Ένα σκοτεινό δωμάτιο 1967-1974* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2021), 436-437, 471, υπάρχουν τουλάχιστον δύο τηλεφωνικές συνομιλίες (telcon), που είχε ο Ανδρουτσόπουλος με τον Kissinger το πρωί της 21 Ιουλίου (μεταξύ περίπου 10:00 και 10:30 ώρα Ελλάδας). Τα αποχαρακτηρισμένα τμήματα των συνομιλιών αναφέρονται στις διαπραγματεύσεις για την επίτευξη εκκευρίας, η οποία όμως προϋπόθετε την άμεση έναρξη ελληνοτουρκικών συνομιλιών για το Κυπριακό υπό αμερικανικοβρετανική επίβλεψη.

²⁰ Embassy Athens, τηλεγράφημα 04825, 23 Ιουλίου 1974.

²¹ Embassy Athens to Secretary of State (Tasca to Kissinger), τηλεγράφημα 04872, 23 Ιουλίου 1974, 17:00, 1974ATHENS04872, NARA, AAD, "As my earlier message indicated, Averoff is to be the foreign minister of a new government of national unity under the leadership of Kanellopoulos".

ενημέρωση προς τον Kissinger για τις διεργασίες της σύσκεψης· ωστόσο, τα σχετικά τηλεγραφήματα δεν είναι διαθέσιμα στο αποχαρκτηρισμένο υλικό, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατόν να αποσαφηνιστούν οι πηγές και οι λεπτομέρειες της πληροφόρησης.²²

Η πρώτη σαφής ένδειξη ότι δρομολογείται ανατροπή του πολιτικού σκηνικού (κυβέρνηση Κανελλόπουλου-Μαύρου) προήλθε από την αμερικανική πρεσβεία στο Παρίσι περίπου στις 19:45, μέσω τηλεγραφήματος με τίτλο “Karamanlis reportedly will return to Greece”. Σύμφωνα με την ενημέρωση που είχε λάβει η πρεσβεία από το *Agence France-Presse (AFP)*, ο στρατηγός Γκιζίκης είχε τηλεφωνήσει στον Κωνσταντίνο Καραμανλή, καλώντας τον να επιστρέψει στην Ελλάδα για να ηγηθεί κυβέρνησης εθνικής ενότητας.²³

Στις 20:30 ο Tasca ενημέρωνε την Ουάσιγκτον ότι στο κέντρο της Αθήνας επικρατούσε κλίμα έντονης ευφορίας μετά τις ειδήσεις για την πολιτική μεταβολή, ενώ μεγάλα πλήθη είχαν ήδη συγκεντρωθεί στο Σύνταγμα και γύρω από τη Βουλή και το Υπουργείο Εξωτερικών· οι συγκεντρωμένοι φώναζαν συνθήματα υπέρ του Καραμανλή, ζητούσαν τον απαγχονισμό του Ιωαννίδη, ενώ ο Tasca επισήμαινε ότι η αστυνομία αδυνατούσε να ελέγξει την κατάσταση.²⁴ Το όνομα του Καραμανλή είχε ήδη τεθεί με έμφαση την προηγούμενη μέρα, ως αποτέλεσμα της προκήρυξης των 250 αξιωματικών του Γ΄ Σώματος, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια.

Στις 20:45 ο Tasca μετέφερε στον Kissinger τα νέα από τη γαλλική πρεσβεία στην Αθήνα, η οποία επιβεβαίωνε την πληροφορία ότι υπήρξε μεταβολή της πολιτικής κατάστασης και επίκειτο η επιστροφή του

²²Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 04869, 23 Ιουλίου 1974, 1974ATHENS04869, “GOG CONSULTATIONS WITH FORMER POLITICAL LEADERS”, NARA, AAD, το τηλεγράφημα παραμένει διαβαθμισμένο ως εμπιστευτικό και Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 04870, 23 Ιουλίου 1974, 1974ATHENS04870, “GREEK ‘WAR COUNCIL’ DELIBERATIONS DURING CYPRUS CRISIS”, NARA, AAD, το τηλεγράφημα παραμένει διαβαθμισμένο ως απόρρητο· η ώρα αποστολής των δύο τηλεγραφημάτων προσδιορίζεται μεταξύ 18:25 και 18:45.

²³Embassy Paris to Department of State, τηλεγράφημα 17941, 23 Ιουλίου 1974, 17:46, 1974PARIS17941, NARA, AAD.

²⁴Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 04884, 23 Ιουλίου 1974, 18:30, 1974ATHENS04884, NARA, AAD.

Καραμανλή: Ο Καραμανλής είχε αποδεχτεί την πρόσκληση και ήταν ήδη καθοδόν με ιδιωτικό αεροπλάνο.²⁵

Ο Tasca ενημερώθηκε και επίσημα για την επικείμενη άφιξη του Καραμανλή τηλεφωνικά από τον Αβέρωφ, στις έντεκα παρά το βράδυ. Όπως του ανέφερε, ο Καραμανλής είχε ήδη αναχωρήσει από το Παρίσι με αεροσκάφος που είχε διαθέσει ο πρόεδρος της Γαλλίας Valéry Giscard d'Estaing, αναμενόταν να αφιχθεί στην Αθήνα στις 1:30 π.μ. της 24ης Ιουλίου και, ύστερα από σύντομες διαβουλεύσεις, θα σχημάτιζε κυβέρνηση που θα ορκιζόταν πριν από την αυγή.²⁶

Από τη συνεξέταση των σχετικών τηλεγραφημάτων προκύπτει ότι η αμερικανική πρεσβεία στην Αθήνα δεν διέθετε ούτε άμεση ούτε σωστή εικόνα των διεργασιών της σύσκεψης της 23ης Ιουλίου, αλλά στηριζόταν κυρίως σε πληροφορίες από τρίτους, οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις αποδείχθηκαν εσφαλμένες ή ξεπεράστηκαν ταχύτατα από τις εξελίξεις. Υπό το πρίσμα αυτό, στα αποχαρακτηρισμένα έγγραφα του State Department δεν τεκμηριώνεται ενεργός αμερικανική παρέμβαση ως προς την επάνοδο του Καραμανλή στην εξουσία, ενώ η πρεσβεία εμφανίζεται περισσότερο να καταγράφει και να διαβιβάζει πληροφορίες παρά να διαμορφώνει την έκβαση των γεγονότων.

Η καλύτερη απόδειξη στο ότι οι Αμερικανοί δεν ενορχήστρωσαν τη Μεταπολίτευση και δεν επανέφεραν τον Καραμανλή στην εξουσία προκύπτει από τη διχογνωμία μεταξύ του τότε υπουργού Άμυνας των ΗΠΑ James R. Schlesinger με τον Kissinger. Κατά τη σύσκεψη του Special Actions Group στην Ουάσιγκτον, στις 21 Ιουλίου του 1974, ο Schlesinger είχε υποστηρίξει ότι οι ΗΠΑ έπρεπε να επέμβουν αποφασιστικά ώστε να ανατραπεί η Χούντα και να εγκατασταθεί μια φιλικότερη προς τις ΗΠΑ κυβέρνηση. Το γεγονός ότι η Ουάσιγκτον δεν είχε διακόψει την παροχή στρατιωτικής βοήθειας προς την Αθήνα καταδεικνυε στη διεθνή κοινότητα ότι οι ΗΠΑ συνέχιζαν να υποστηρίζουν το στρατιωτικό καθεστώς. Από το αποχαρακτηρισμένο τμήμα του έγγραφου είναι εμφανές ότι ο Kissinger ενδιαφερόταν για τη μακροπρόθεσμη σχέση Ελλάδας-ΗΠΑ, δηλαδή έβλεπε τη μεγάλη εικόνα, ενώ ο

²⁵Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 04885, 23 Ιουλίου 1974, 18:45, 1974ATHENS04885, NARA, AAD.

²⁶Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 04889, 23 Ιουλίου 1974, 20:50, 1974ATHENS04889, NARA, AAD.

Schlesinger ήθελε να απαλλαγεί από το στρατιωτικό καθεστώς, το οποίο θεωρούσε πως ήταν απλοϊκό, ανεύθυνο και ότι μέσα στην απελπισία του θα μπορούσε να προκαλέσει έναν ελληνοτουρκικό πόλεμο στη Θράκη.²⁷

Στην ομιλία του της 5ης Αυγούστου του 1974 στους αξιωματούχους του State Department, ο Kissinger θεώρησε επιτυχία ότι δεν ενέδωσε στις πιέσεις του Schlesinger «να εξευτελίσει την Ελλάδα», ειδικά από τη στιγμή που δεν γνώριζε, σε περίπτωση που οι Αμερικανοί προκαλούσαν την πτώση της Χούντας, ποια ομάδα θα καταλάμβανε την εξουσία.²⁸ Σε κάθε περίπτωση ο Kissinger δεν ήθελε να έρθει στη δυσάρεστη θέση να βρεθεί αντιμέτωπος και με τους εθνικιστές και με τους αριστερούς σε μια μεταπολιτευτική Ελλάδα. Σε αυτή την περίπτωση, αριστεροί και εθνικιστές θα είχαν συμπράξει σε κοινό μέτωπο εναντίον των ΗΠΑ -ακριβώς επειδή οι ΗΠΑ θα είχαν ενεργό ανάμιξη στα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας- ιδίως αν αυτή συνοδευόταν από διακοπή της στρατιωτικής βοήθειας, κατά τη διάρκεια της κυπριακής κρίσης.²⁹ Εκ του αποτελέσματος, η πολιτική του Kissinger στο ελληνικό ζήτημα απέτυχε, καθώς δεν απέφυγε να θεωρηθεί ο αποδιοπομπαίος τράγος στην Ελλάδα για τη διχοτόμηση της Κύπρου, και από τους εθνικιστές και από τους αριστερούς.

Επίσης είναι σημαντικό να αναφερθεί η στάση του Αβέρωφ, ο οποίος έκλινε προς τη λογική Schlesinger, καθώς ήταν εξαιρετικά ενοχλημένος από το γεγονός ότι οι ΗΠΑ δεν επέκριναν δημόσια το στρατιωτικό καθεστώς για το πραξικόπημα της 15ης Ιουλίου. Αν ο Kissinger είχε επιτεθεί στους «φασίστες» και «γκάγκστερ» της Χούντας,

---

²⁷FRUS, τ. XXX, έγγραφο 110· Παπαχελάς, *ό.π.*, 428.

²⁸Για τον ανταγωνισμό Kissinger-Schlesinger την περίοδο αυτή, βλ. και Joel C. Christenson, Anthony R. Crain και Richard A. Hunt, “The Cyprus Crisis and Discord along NATO’s Southern Flank”, στο *The Decline of Détente: Elliot Richardson, James Schlesinger, and Donald Rumsfeld, 1973-1977* (Secretaries of Defense Historical Series, τ. VIII· Washington, DC: Office of the Secretary of Defense Historical Office, 2024), κεφ. 7, https://history.defense.gov/Portals/70/Documents/secretaryof-defense/OSDSeries_Vol8_Chapter7.pdf (ανάκτ. 10-3-2026).

²⁹United States Department of State, *Cyprus Critique*, 5 Αυγούστου 1974, 14, 23, <https://www.proquest.com/government-official-publications/cyprus-critique/docview/1679067940/se-2> (ανάκτ. 10-3-2026).

όπως τους αποκάλεσε ο Αβέρωφ στην Elizabeth Ann Brown³⁰ κατά την επίσκεψή του στην αμερικανική πρεσβεία στις 17 Ιουλίου, ίσως η τύχη της Κύπρου να ήταν διαφορετική.³¹ Όμως ο Kissinger είχε μια δική του, ιδιαίτερη λογική, την οποία εξ αρχής προσπάθησε να δικαιολογήσει και κατά τη διάρκεια της κυπριακής κρίσης, και στη συνέχεια της μακράς ζωής του, και μέσα από τα απομνημονεύματά του.³²

3. Οι «Κανταφικοί» αξιωματικοί ως ακραία τάση στον Ελληνικό Στρατό

Στο State Department θεωρούσαν αρχικά ως πιθανότερο σενάριο να επικρατήσει αυτό που ο δημοσιογράφος Σταύρος Ψυχάρης ονοματίζει ως «η Χούντα των Μικρών»,³³ που ο Kissinger το προσδιορίζει ως «λοχαγοί και ταγματάρχες με ακόμα πιο ακραίο εθνικιστικό προσανατολισμό από τον Ιωαννίδη».³⁴ Το πρωί της 21ης Ιουλίου ο Ανδρουτσόπουλος είχε μεταφέρει εμπιστευτικά στον υφυπουργό των Εξωτερικών των ΗΠΑ για Πολιτικές Υποθέσεις και απεσταλμένο του Kissinger Joseph J. Sisco ότι επίκειται αλλαγή στην κυβέρνηση μέσα σε 24 ώρες. Ο Έλληνας πρωθυπουργός πίστευε ότι οι «λοχαγοί θα καταλάβουν την εξουσία». Ο Sisco μετέφερε στον Kissinger ότι ο Ανδρουτσόπουλος δεν πήρε θέση στο συγκεκριμένο ζήτημα για το «αν αυτό ήταν καλό ή

³⁰The Association for Diplomatic Studies and Training (ADST), Foreign Affairs Oral History Project, συνέντευξη με την Elizabeth Ann Brown από τον Thomas J. Dunningan, 30 Μαΐου 1995, δημοσιευμένη 1998, https://adst.org/wp-content/uploads/2013/12/BROWN-Elizabeth-Ann.toc_.pdf (ανάκτ. 10-3-2026), η Brown ήταν η επικεφαλής του πολιτικού τμήματος της αμερικανικής πρεσβείας στην Αθήνα, η οποία εκείνη την εποχή εκτελούσε χρέη αναπληρωτή πρεσβευτή. Διατηρούσε στενή σχέση με τον Αβέρωφ, ο οποίος την επισκέπτονταν τακτικά στο σπίτι της, μακριά από τα βλέμματα του στρατιωτικού καθεστώτος, για να την ενημερώνει αναφορικά με τις σκέψεις του για την πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα.

³¹Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 04560, 17 Ιουλίου 1974, 1974ATHENS04560, NARA, AAD.

³²Henry Kissinger, *Years of Renewal* (New York: Simon & Schuster, 1999).

³³Σταύρος Π. Ψυχάρης, *Τα Παρασκήνια της Αλλαγής*, από την έκδοση για *Το Βήμα* (Βιβλιοθήκη 2010) (Αθήνα: Ιδιωτική Έκδοση, 1975), 42, «Στους αξιωματικούς αυτούς υπήρχαν πολλές τάσεις. «Υπερεθνικόφρονες», «καθδαφικοί», σοσιαλίζοντες, θρησκόληπτοι, ακροδεξιοί, φιλονατοϊκοί λίγοι και πολλοί αντιαμερικανοί, αποτελούσαν την πραγματική Χούντα της 25ης Νοεμβρίου 1973, που στήριζε τον Ιωαννίδη».

³⁴State Department, *Cyprus Critique*, 14.

κακό», όμως ο Αμερικανός διπλωμάτης θεωρούσε ότι αυτό θα ήταν ξεκάθαρα μια πολύ αρνητική εξέλιξη.³⁵ Την ίδια πληροφορία είχε μεταφέρει και ο Βρετανός υπουργός των Εξωτερικών James Callaghan στον Kissinger, ο οποίος είχε ενημερωθεί από μια «εξαιρετική πηγή» ότι την επομένη, δηλαδή στις 22 Ιουλίου, θα γινόταν πραξικόπημα στην Ελλάδα. Η ομάδα που θα αντικαθιστούσε το παρόν καθεστώς θα ήταν απείρως χειρότερη, καθώς θα έκλινε ισχυρά προς τη Σοβιετική Ένωση.³⁶

Ένας από τους πρώτους που είχε εστιάσει στη συγκεκριμένη τάση μέσα στον Στρατό ήταν ο Αβέρωφ. Ο Χατζηβασιλείου επισημαίνει ότι ο Αβέρωφ είχε δώσει μεγάλη έμφαση στον αγώνα εξουσίας μεταξύ του Γεωργίου Παπαδόπουλου και των περισσότερο ακραίων στοιχείων του καθεστώτος, δηλαδή την ομάδα του Ιωαννίδη, η οποία διακατεχόταν από «τριτοκοσμικές τάσεις».³⁷ Στην πρόταση-γέφυρά του προς τον Γκιζίκη της 2ας Φεβρουαρίου 1974, ο Αβέρωφ θα εξέφραζε και πάλι την ανησυχία του ότι το στρατιωτικό καθεστώς απομονώνει την Ελλάδα από τον έξω κόσμο και τη Δύση. Επίσης, θα τόνιζε ότι η Ελλάδα ανήκε οργανικά στο δυτικό πολιτισμό και όχι στην Αφρική και στον αραβικό κόσμο, όπως ήταν η άποψη ορισμένων ηγετικών «Ιωαννιδικών».³⁸

Στο State Department είχαν επισημάνει τη συγκεκριμένη τάση στον Στρατό, ιδίως μετά την άνοδο του Ιωαννίδη στην εξουσία: η τάση αυτή ήταν γνωστή και ως «Κανταφίτες» (Qadhafiites). Σε σχετικό διαϋπηρεσιακό πληροφοριακό υπόμνημα της 18ης Απριλίου 1974, οι Κανταφίτες περιγράφονται ως μια περιθωριακή ομάδα νεότερων αξιωματικών, σκληροπυρηνικών εθνικιστών, που επιδίωκε μια πιο ανεξάρτητη στάση της Ελλάδας έναντι των ΗΠΑ και του NATO -ιδίως στις διαπραγματεύσεις για την παροχή αμερικανικών και νατοϊκών διευκολύνσεων- ενώ επισημαίνεται ότι πολλοί από αυτούς είχαν στηρίξει τον Ιωαννίδη

³⁵Jan Asmussen, *Cyprus at War: Diplomacy and Conflict During the 1974 Crisis* (London: I.B. Tauris, 2008), 107. Παπαχελάς, *ό.π.*, 432-433. Ο Asmussen αποδίδει την ίδια συνομιλία (λανθασμένα) στον Tasca.

³⁶Παπαχελάς, *ό.π.*, 429.

³⁷Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Ο Ευάγγελος Αβέρωφ και η 'γέφυρα'», *Καθημερινή*, 3 Δεκεμβρίου 2018.

³⁸Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 01033, 15 Φεβρουαρίου 1974, 1974ATHENS01033, NARA, AAD· Βλ. επίσης, Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, *Στοιχειώδεις καθήκον* (Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1975).

τον Νοέμβριο του 1973, θεωρώντας ότι θα επέβαλλε ένα πιο εθνικιστικό καθεστώς.³⁹ Παράλληλα, χρονολογικά προγενέστερη εκτίμηση της 29ης Μαρτίου 1974 του INR αποδίδει στη συγκεκριμένη τάση ακόμη πιο έντονους χαρακτηρισμούς όπως «ξενοφοβικοί» και «νεαροί υπερεθνικιστές», σημειώνοντας ωστόσο ότι δεν θεωρούνταν πιθανό να καταλάβουν την εξουσία, καθώς στον Στρατό εκτιμάται ότι υπερίσχυε το φιλοαμερικανικό (pro-US) φρόνημα. Η ίδια εκτίμηση προσθέτει ότι η πραγματική ισχύς της ομάδας δεν μπορούσε να αποτιμηθεί με βεβαιότητα, αλλά ότι ο Ιωαννίδης «keeps an eye on them» και ότι οι αντιλήψεις τους θα μπορούσαν, υπό προϋποθέσεις, να επηρεάσουν κρίσιμες αποφάσεις.⁴⁰

Η τουρκική εισβολή στην Κύπρο και η αδυναμία των ΗΠΑ να συγκρατήσουν την Άγκυρα, όπως είχαν πράξει στις κρίσεις του 1964 και του 1967, συνέβαλαν στην ενίσχυση της επιρροής που μπορούσαν να ασκήσουν ομάδες όπως οι «Κανταφίτες» στους κόλπους του Στρατού, με δυνητικά δυσμενείς συνέπειες για τις αμερικανικές επιδιώξεις και τα συμφέροντα των ΗΠΑ στην Ελλάδα.⁴¹

Ιδιαίτερη σημασία είχαν οι πληροφορίες που μετέφερε στους Αμερικανούς ο «Βρετανός πολίτης» Morris Fraser σχετικά με το ζήτημα αυτό. Από τα αποχαρακτηρισμένα αμερικανικά έγγραφα προκύπτει ότι ο Fraser διατηρούσε συνεχή επικοινωνία με κύκλο Ελλήνων αξιωματούχων, τους οποίους η αμερικανική πλευρά θεωρούσε ενταγμένους στον πυρήνα λήψης αποφάσεων του καθεστώτος.⁴² Η ιδιότητα του Fraser δεν αποσαφηνίζεται πλήρως από τα διαθέσιμα έγγραφα: πάντως, η αμερικανική πρεσβεία στο Λονδίνο θεωρούσε ότι διέθετε αξιόλογες επαφές σε κύκλους Ελλήνων αξιωματούχων που μετείχαν στις συζητήσεις για τη διαμόρφωση της πολιτικής του καθεστώτος -πιθανότατα από την

³⁹FRUS, τ. XXX, έγγραφο 13.

⁴⁰INR Assessment, 29 Μαρτίου 1974.

⁴¹Για το Κυπριακό και την έξαρση του αντιαμερικανισμού στην Ελλάδα βλ. Ιωάννης Δ. Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους: Πολιτισμός, εθνοκεντρισμός και αντιαμερικανισμός στην μετεμφυλιακή Ελλάδα, 1945-1967* (Αθήνα: Επίκεντρο, 2010).

⁴²Embassy London to Department of State, τηλεγράφημα 09161, 20 Ιουλίου 1974, 1974LONDON09161, NARA, AAD.

περίοδο Παπαδόπουλου- γεγονός που την οδηγούσε να αξιολογεί σοβαρά τις όποιες πληροφορίες του.⁴³

Ο Fraser αποδείχθηκε ορθός στην εκτίμησή του της 20ής Ιουλίου 1974 ότι Έλληνες αξιωματικοί συζητούσαν το ενδεχόμενο αποχώρησης της Ελλάδας από το NATO. Στις 21 Ιουλίου, ο Fraser μετέφερε στους Αμερικανούς ότι στην Αθήνα είχε ξεκινήσει η συζήτηση για την επόμενη μέρα: εάν η Ελλάδα θα έπρεπε να ενταχθεί στο κίνημα των αδέσμευτων χωρών της Μεσογείου. Οι πληροφορίες του από την Αθήνα κατέληγαν στο ότι η Διβύη ωθούσε προς αυτή την κατεύθυνση με το δέλεαρ του φθηνού πετρελαίου -από το οποίο ήδη επωφελούνταν η Γιουγκοσλαβία του Τίτο. Ο Fraser μετέφερε ότι οι νεαροί αξιωματικοί πίεζαν τον Ιωαννίδη να στραφεί προς τους Αδέσμευτους.⁴⁴

Ο Fraser θα πρόσθετε ότι ακόμα και μεταξύ των φιλοαμερικανών Ελλήνων στρατιωτικών, η στροφή προς τους Αδέσμευτους φαινόταν ως μια εφικτή λύση, καθώς οι ΗΠΑ θα μπορούσαν να διατηρήσουν τις βάσεις τους στην Ελλάδα ανεξάρτητα από τη διαφαινόμενη ελληνική αποχώρησή από τη Συμμαχία. Οι ίδιοι έφερναν ως παράδειγμα την Αίγυπτο, η οποία εκείνη την εποχή αποκαθιστούσε καλές σχέσεις με τις ΗΠΑ, παρά την ένταξή της στο κίνημα των Αδέσμευτων. Το βασικό κίνητρο των Ελλήνων αξιωματικών ήταν η έλλειψη υποστήριξης προς τη σύμμαχο Ελλάδα, που είχαν επιδείξει οι ευρωπαϊκές χώρες-μέλη του NATO και ειδικά η Βρετανία, την οποία θεωρούσαν ότι συνεργαζόταν με τους Τούρκους.⁴⁵

Ο Fraser τόνισε ότι εξίσου σημαντικός παράγοντας στο στρατιωτικό καθεστώς με τον Ιωαννίδη ήταν και ο αρχηγός του στρατού, αντιστράτηγος Ανδρέας Γαλατσάνος, παλιός συνεργάτης του Παττακού, ο οποίος πλέον συνεργαζόταν με τον αρχηγό των ελληνικών Ενόπλων Δυνάμεων, Γρηγόριο Μπονάνο, ενώ ο Γκιζίκης παρέμενε υποστηρικτής του Ιωαννίδη. Οι πληροφορίες του Fraser μετέφεραν ότι ο Ιωαννίδης δεν ήταν ο μοναδικός παράγοντας που αποφάσιζε στην Ελλάδα, καθώς και αυτός αλλά και ο Γαλατσάνος μπορούσαν να ασκήσουν «βέτο» σε

---

⁴³Embassy London to Department of State, τηλεγράφημα 09176, 21 Ιουλίου 1974, 1974LONDON09176, NARA, AAD.

⁴⁴αυτ.

⁴⁵αυτ.

θέματα πολιτικής. Ο Γαλατσάνος αντλούσε τη δύναμή του από τα τεθωρακισμένα και τα βαρέα όπλα, που είχε υπό τις διαταγές του.⁴⁶

Όταν ενημερώθηκε για τις αναφορές του Fraser, η αμερικανική πρεσβεία στην Τρίπολη δεν απέκλειε το ενδεχόμενο η Λιβύη να παρότρυνε την αποχώρηση της Ελλάδας από το ΝΑΤΟ και την ένταξή της στο κίνημα των Αδέσμευτων. Η θέση της Λιβύης ήταν ότι το πραξικόπημα κατά του Μακαρίου αποτελούσε αμερικανική πλεκτάνη εναντίον της Κύπρου -ενός κράτους προπυργίου των Αδέσμευτων-, ενώ οι Λίβυοι είχαν καταδικάσει την ελληνική παρέμβαση στο νησί, υποστηρίζοντας την Τουρκία. Η προπαγάνδα της Λιβύης σύμφωνα με την αμερικανική πρεσβεία στην Τρίπολη, είχε επικεντρωθεί εναντίον των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ, τους οποίους κατηγορούσε ότι εκμεταλλεύονταν την ελληνοτουρκική αντιπαλότητα για δικό τους όφελος. Ως αποτέλεσμα, οι Λίβυοι προσπαθούσαν να πείσουν Έλληνες και Τούρκους ότι το «ΝΑΤΟ είναι το πρόβλημα».⁴⁷

Στις 26 Ιουλίου 1974, λίγες ημέρες μετά την επιστροφή του Καραμανλή, ο Αβέρωφ εκτιμούσε ότι περίπου είκοσι σκληροπυρηνικοί οπαδοί του Ιωαννίδη παρέμεναν ενεργοί, φοβούμενοι ότι η πολιτικοποίηση θα οδηγούσε τελικά και στην επιστροφή του Παπανδρέου.⁴⁸ Ανάλογες εκτιμήσεις κατέγραφε και ο Tasca, ενώ ο ίδιος ο Ιωαννίδης φερόταν να δηλώνει από το γραφείο του στο Πεντάγωνο ότι ο στρατός θα μπορούσε να καταλάβει εκ νέου την εξουσία, αυτή τη φορά υπό ηγεσία εχθρική όχι μόνο προς την Τουρκία αλλά και προς τις ΗΠΑ και, κατ' επέκταση, το ΝΑΤΟ.⁴⁹

Στις 27 Ιουλίου 1974, το State Department κατέγραφε πληροφορίες για σχεδιαζόμενο πραξικόπημα από κύκλο υποστηρικτών του Ιωαννίδη, το οποίο ενδεχομένως θα πυροδοτούνταν από την επιστροφή του Παπανδρέου στην Ελλάδα. Επισήμανε ότι οι ίδιοι κύκλοι είχαν ήδη εξαπολύσει αντιαμερικανική εκστρατεία στο στράτευμα, επιχειρώντας να αποδώσουν στις ΗΠΑ ευθύνη τόσο για την ανατροπή του Μακαρίου

---

⁴⁶αυτ.

⁴⁷Embassy Tripoli to Secretary of State, τηλεγράφημα 00810, 22 Ιουλίου 1974, 1974TRIPOLI00810, NARA, AAD.

⁴⁸Embassy Athens, τηλεγράφημα 05099, 26 Ιουλίου 1974.

⁴⁹Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 05048, 26 Ιουλίου 1974, 1974ATHENS05048, NARA, AAD.

όσο και για την έλλειψη στήριξης της Ελλάδας στην κυπριακή κρίση.⁵⁰ Η αντίδραση του Καραμανλή ήταν άμεση, καθώς κατέστησε σαφές στην ελληνική στρατιωτική ηγεσία ότι δεν θα επέτρεπε λαϊκά δικαστήρια και ρεβανσιστικές ενέργειες εναντίον του στρατού, μήνυμα που, σύμφωνα με την ενημέρωση του State Department, έγινε θετικά δεκτό από τους ανώτερους αξιωματικούς.⁵¹

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι αρχικές ανησυχίες του Αβέρωφ για την επισφαλή θέση της Ελλάδας στον δυτικό κόσμο κατά τη δικτατορία Ιωαννίδη ήταν βάσιμες. Οι ακραίες τάσεις που εκδηλώνονταν στους κόλπους του στρατεύματος συνιστούσαν έναν υπαρκτό παράγοντα αποσταθεροποίησης, ο οποίος, υπό τις συνθήκες της κυπριακής κρίσης, μπορούσε να τροφοδοτήσει τόσο αντιδυτικές επιλογές όσο και το ενδεχόμενο μιας νέας πραξικοπηματικής εκτροπής.

4. Η «σιωπηλή πλειοψηφία» του στρατεύματος και σκέψεις για μια ελεγχόμενη μετάβαση

Μετά από το πραξικόπημα της 25ης Νοεμβρίου, το State Department είχε εστιάσει στο ρόλο που θα διαδραμάτιζαν οι μετριοπαθείς και νομιμόφρονες αξιωματικοί, που αποτελούσαν τη «σιωπηλή πλειοψηφία» στον Στρατό. Οι αμερικανικές υπηρεσίες πληροφοριών θεωρούσαν από τον Απρίλιο του 1974 ότι, παρόλο που οι μετριοπαθείς αξιωματικοί ένιωθαν αγανάκτηση για την πολιτικοποίηση του στρατιωτικού κατεστημένου και επιθυμούσαν την αποδέσμευση των ενόπλων δυνάμεων από την πολιτική, τάσσονταν υπέρ μιας «περιορισμένης μορφής πολιτικής ελευθερίας». Ο φόβος των μετριοπαθών ήταν ότι μια αλλαγή προς ένα απόλυτα ελεύθερο πολιτικό σκηνικό θα οδηγούσε σε αναρχία και σε μια ανεξέλεγκτη κατάσταση, παρόμοια με εκείνη που προηγήθηκε του στρατιωτικού πραξικοπήματος του 1967.⁵² Γι' αυτό ο Αβέρωφ είχε προτείνει στο σχέδιο γέφυρα ένα σύνταγμα, το οποίο θα ήταν «αντι-κομμουνιστικό και αντι-Παπανδρέου», τουλάχιστον αυτή ήταν η

⁵⁰Department of State to White House and multiple recipients, τηλεγράφημα 163944, 27 Ιουλίου 1974, 1974STATE 163944, NARA, AAD.

⁵¹Department of State to White House and multiple recipients, τηλεγράφημα 164000, 28 Ιουλίου 1974, 1974STATE164000, NARA, AAD.

⁵²FRUS, τ. XXX, έγγραφο 13.

ερμηνεία του Tasca, όπως θα τη μετέφερε στο State Department τον Αύγουστο του 1974.⁵³

Ο δεύτερος σημαντικός παράγοντας που είχαν επισημάνει οι αμερικανικές υπηρεσίες ήταν ότι ο Καραμανλής δεν θα επέστρεφε στην εξουσία χωρίς εγγυήσεις ότι θα είχε πλήρη ελευθερία κινήσεων στη διακυβέρνηση της χώρας. Ακόμα και οι μετριοπαθείς αξιωματικοί, αν και πιο διαλλακτικοί, θα ήταν δύσκολο να παραμείνουν αμέτοχοι εάν ο Καραμανλής απειλούσε την «αυτονομία του στρατεύματος», ενώ σε κάθε περίπτωση μια πολιτική κυβέρνηση θα έπρεπε να αντιμετωπίσει και τους σκληροπυρηνικούς νεαρούς αξιωματικούς, που αντιδρούσαν σε κάθε πολιτικοποίηση του καθεστώτος.⁵⁴

Ο ίδιος ο Καραμανλής είχε απευθυνθεί στους μετριοπαθείς ήδη από τις 30 Σεπτεμβρίου του 1969 με την επιστολή του προς τη Χούντα που δημοσιεύτηκε και δημοσιοποιήθηκε διεθνώς μέσω της *Journal de Genève*. Ο Καραμανλής θα επαναλάμβανε την πρόταση-γέφυρα που επεξεργαζόταν από το 1967 προς το στρατιωτικό καθεστώς, ώστε να παραδώσει ειρηνικά την εξουσία, ταυτόχρονα όμως τόνιζε ότι «η αποκατάσταση της Δημοκρατίας δύναται να γίνει κατά δύο τρόπους: είτε δια της αβιάστου αποχωρήσεως της παρούσης Κυβερνήσεως είτε δια της ανατροπής της».⁵⁵ Στην ίδια επιστολή προσκαλούσε τους «εξ αγαθής προαιρέσεως συστρατευθέντες» και τις Ένοπλες Δυνάμεις γενικότερα, να ανατρέψουν τη Χούντα, σε περίπτωση που η ίδια δεν θα παρέδιδε την εξουσία οικειοθελώς.⁵⁶ Η πρωτοβουλία Καραμανλή είχε την καθολική αποδοχή του πολιτικού κόσμου, ακόμα και του Παπανδρέου. Γρήγορα όμως ο Καραμανλής απογοητεύτηκε με την αναποτελεσματικότητα της παρέμβασής του, καθώς οι μετριοπαθείς στρατιωτικοί στους οποίους και απευθύνονταν δεν προέβησαν σε καμία κίνηση ή αντίδραση εναντίον της Χούντας.⁵⁷

---

⁵³Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 05311, 1 Αυγούστου 1974, 1974ATHENS05311, NARA, AAD, “Averoff’s letter to president Ghizikis last spring proposing a clearly anti-communist, anti-Papandreou constitution”.

⁵⁴FRUS, τ. XXX, έγγραφο 13.

⁵⁵Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καραμανλής: Αρχείο, Γεγονότα & Κείμενα*, τ.7 (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1997), 114.

⁵⁶αυτ.

⁵⁷Δραΐνας, *ό.π.*, 136-137.

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι στο μυαλό του Καραμανλή υπήρχαν δύο δυνατότητες επιστροφής στη δημοκρατική κανονικότητα: η πρώτη και προτιμότερη λύση ήταν το στρατιωτικό καθεστώς να παρέδιδε την εξουσία σε μια έμπειρη και ισχυρή κυβέρνηση, η οποία θα λειτουργούσε ως γέφυρα για την αποκατάσταση της δημοκρατίας εντός ενός εύλογου χρονικού διαστήματος. Επικεφαλής στο όλο εγχείρημα θα ήταν ο ίδιος ο Καραμανλής, ο οποίος θα είχε λευκή επιταγή για να προβεί σε όλες τις απαραίτητες θεσμικές μεταρρυθμίσεις, ώστε να αποφευχθεί στο μέλλον ένα νέο στρατιωτικό πραξικόπημα. Η δεύτερη επιλογή, την οποία ο Καραμανλής υπαινίσσεται στην επιστολή της 30ης Σεπτεμβρίου του 1969, ήταν η βίαιη ανατροπή του καθεστώτος από φιλοβασιλικούς και φιλοκαραμανλικούς αξιωματικούς του ελληνικού στρατού, η οποία όμως θα μπορούσε να οδηγήσει σε έναν νέο ελληνικό εμφύλιο με καταστροφικές επιπτώσεις για την Ελλάδα. Το συγκεκριμένο όμως τμήμα του ελληνικού στρατού διακατεχόταν επίσης και από έντονα φιλοαμερικανικά αισθήματα. Ως αποτέλεσμα, όσο η Ουάσιγκτον συνέχιζε να συνεργάζεται με το στρατιωτικό καθεστώς, οι μετριοπαθείς αξιωματικοί δεν είχαν ισχυρό κίνητρο να επιδιώξουν μια βίαιη ανατροπή της χούντας του Παπαδόπουλου. Η αμερικανική στρατιωτική βοήθεια έφθανε στην Αθήνα χωρίς σοβαρά προσκόμματα, παρά τις αντιδράσεις του Κογκρέσου -ενώ έως το 1973 η Ελλάδα λάμβανε δωρεάν στρατιωτική βοήθεια (grant aid) από τις ΗΠΑ.⁵⁸ Το 1974 η Ελλάδα είχε ενταχθεί στο πλαίσιο των Foreign Military Sales (FMS) και, ήδη από τον Φεβρουάριο του ίδιου οικονομικού έτους, είχαν διατεθεί 50 εκατ. δολάρια σε πιστώσεις FMS για την ελληνική αγορά αεροσκαφών F-4.⁵⁹

Υπήρχε όμως και μια τρίτη επιλογή, η οποία θα συνδύαζε τα πλεονεκτήματα των δύο προαναφερθεισών λύσεων, χωρίς αιματοχυσίες και εμφύλιους, όπως ακριβώς συνέβη στην Πορτογαλία τον Απρίλιο του 1974 με την «Επανάσταση των Γαρυφάλλων»: Μια ελεγχόμενη «πολιτικοποίηση» του καθεστώτος, όπου η σταδιακή αποκατάσταση θεσμών

---

⁵⁸Για την αμερικανική πολιτική απέναντι στην Χούντα κατά την προεδρία Johnson βλ. Neoni M. Karakatsanis and Jonathan Swarts, *American Foreign Policy Towards the Colonels' Greece: Uncertain Allies and the 1967 Coup d'État* (London: Palgrave Macmillan, 2018), 65 κ.εξ.

⁵⁹FRUS, τ. XXX, έγγραφο 10.

και ελευθεριών θα συνδυαζόταν με τη διατήρηση ενός υπολειμματικού -αλλά κρίσιμου- ρόλου των Ενόπλων Δυνάμεων ως δυνητικού ρυθμιστή της ελληνικής πολιτικής σκηνής. Χαρακτηριστικό είναι ότι, σε μεταγενέστερη αμερικανική αποτίμηση, ο πρεσβευτής των ΗΠΑ στην Αθήνα Robert J. McCloskey θεωρούσε πως αυτή η λογική -ο στρατός ως «potential arbiter» της ελληνικής πολιτικής- δεν είχε εξαλειφθεί πλήρως και εξακολουθούσε να αποτελεί παράγοντα του πολιτικού συστήματος ακόμη και το 1979.⁶⁰

Το INR εκτιμούσε ότι οι ανώτεροι διοικητές της Βόρειας Ελλάδας, εφόσον επικρατούσαν έναντι των «νεαρών σκληροπυρηνικών», θα προσανατολίζονταν σε μια λύση που θα «νομιμοποιούσε» περισσότερο το καθεστώς μέσω της προβολής πολιτικών προσώπων -με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Καραμανλή- στο προσκήνιο, ενώ οι ίδιοι θα διατηρούσαν την πραγματική επιρροή από τα παρασκήνια. Παράλληλα, το INR κατέγραφε φήμες (εν μέρει ως προϊόν ευσεβών πόθων) ότι ο Καραμανλής, ως αποφασιστικός και φιλοαμερικανός δεξιός, θα μπορούσε να επιστρέψει και να συνεργαστεί με τους «βόρειους» διοικητές σε μια κίνηση εναντίον του Ιωαννίδη. Ωστόσο τόνιζε ότι ο Καραμανλής -σε αυτοεξορία από το 1963- κινούνταν εξαιρετικά προσεκτικά, δεν είχε καν δημοσίως επικρίνει τον Ιωαννίδη, και ότι, αν του απηύθυναν οι στρατιωτικοί πρόσκληση να αναλάβει την εξουσία, η αποδοχή της θα εξαρτιόταν από το πώς ο ίδιος θα αξιολογούσε τη στάση που θα τηρούσαν οι ΗΠΑ απέναντι στο όλο εγχείρημα.⁶¹

5. Η ανατροπή της απόφασης αποχώρησης από το NATO και η πτώση του Ιωαννίδη

Κατά τον Sisco η Χούντα κατέρρευσε όταν έγινε σαφές ότι δεν υπήρχε περιθώριο για ελληνοτουρκικό πόλεμο· αυτή η συνειδητοποίηση ενεργοποίησε εσωτερικές δυνάμεις που απομόνωνσαν τον Ιωαννίδη και άνοιξαν τον δρόμο για την επάνοδο των πολιτικών και του Καραμανλή.⁶²

---

⁶⁰Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 01811, 27 Φεβρουαρίου 1979, 07:20, 1979ATHENS01811, NARA, AAD.

⁶¹INR Assessment, 29 Μαρτίου 1974.

⁶²Παπαγελάς, *ό.π.*, 476-477.

Ο Παπαγελάς αναφέρεται στη συνομιλία Γκιζίκη-Tasca για το ενδεχόμενο αποχώρησης της Ελλάδας από τη Βορειοατλαντική Συμμαχία, ίσως και κατόπιν παροτρύνσεων από τη «Χούντα των Μικρών», επισημαίνοντας ότι «η εξαγγελία της αποχώρησης από το ΝΑΤΟ δεν προχώρησε ποτέ». Συγκεκριμένα, το πρωί της Κυριακής της 21ης Ιουλίου, ο πρόεδρος Γκιζίκης κάλεσε τον Tasca στο γραφείο του για να του ανακοινώσει την ειλημμένη απόφαση της Κυβέρνησης ότι η Ελλάδα θα αποχωρούσε από το ΝΑΤΟ. Ο Γκιζίκης θα τόνιζε ότι η Κυβέρνηση θα ήταν πλέον ελεύθερη να λάβει αποφάσεις με γνώμονα το εθνικό συμφέρον, ενώ επίσης θα είχε πλήρη ελευθερία κινήσεων, καθώς Ελλάδα και Τουρκία δεν θα ήταν πλέον σύμμαχοι.⁶³

Η Χούντα δεν προέβη τελικά σε επίσημη αποχώρηση από το ΝΑΤΟ, αλλά επιχείρησε μια ενδιάμεση λύση: ο Μπονάνος, έδωσε εντολή να αποχωρήσουν οι Έλληνες αξιωματικοί (129 στο σύνολο) που υπηρετούσαν στο SHAPE,⁶⁴ μαζί με τις οικογένειές τους, ενώ, σύμφωνα με τις ίδιες πληροφορίες, οι Έλληνες αξιωματικοί σε όλες τις διοικήσεις του ΝΑΤΟ είχαν τεθεί σε 24ωρη ετοιμότητα επιστροφής στην Ελλάδα.⁶⁵ Για τους ιθύνοντες του State Department, μαζική αποχώρηση των Ελλήνων στρατιωτικών από το SHAPE θα σήμαινε πρακτικά ότι η Ελλάδα εκφράζει την επιθυμία να αποχωρήσει από τη Συμμαχία. Γι' αυτό το λόγο το State Department απέστειλε ρητές οδηγίες στους αξιωματούχους στο ΝΑΤΟ, αλλά και στον Tasca στην Αθήνα να κάνουν ό,τι μπορούν, ώστε να τροποποιήσουν ή να ανατρέψουν την απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης.⁶⁶

Οι πρώτοι που αντέδρασαν ήταν οι ίδιοι οι Έλληνες αξιωματικοί στο SHAPE, οι οποίοι εξέφρασαν έντονα την επιθυμία να μην αποσυρθούν από τις επιτελικές τους θέσεις και να συνεχίσουν να υπηρετούν προς όφελος της Συμμαχίας. Ο δεύτερος ήταν ο αρχηγός του Ναυτικού, ναύαρχος Πέτρος Αραπάκης, ο οποίος μετέφερε στον ανώτερο Έλληνα

⁶³Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 04716, 21 Ιουλίου 1974, 07:20, 1974ATHENS04716, NARA, AAD· Παπαγελάς, *ό.π.*, 421-422.

⁶⁴Supreme Headquarters Allied Powers Europe.

⁶⁵Department of State to multiple recipients, τηλεγράφημα 158131, 21 Ιουλίου 1974, 1974STATE158131, NARA, AAD.

⁶⁶Department of State to multiple recipients, τηλεγράφημα 158071, 21 Ιουλίου 1974, 1974STATE158071, NARA, AAD.

αξιωματικό του SHAPE, πλοίαρχο του Ναυτικού, ότι είχε εισηγηθεί να μην γίνει η αποχώρηση από το SHAPE, αλλά είχε υπερκεραστεί από την ελληνική κυβέρνηση· δήλωσε ακόμη ότι θα επιχειρούσε εκ νέου, όταν θα υποχωρούσε η ένταση, να συμβάλει στην αποκατάσταση της συνοχής της Συμμαχίας. Ως αποτέλεσμα της συνομιλίας αυτής, ο Έλληνας στρατιωτικός αντιπρόσωπος στο SHAPE ενημέρωσε με μήνυμά του τον Μπονάνο, ότι οι Έλληνες αξιωματικοί θα έπρεπε να παραμείνουν στις επιτελικές τους θέσεις και να μην ανακληθούν.⁶⁷

Το μεσημέρι της 21ης Ιουλίου, ο γενικός γραμματέας του NATO Joseph Luns ήρθε σε επαφή με τον Έλληνα μόνιμο αντιπρόσωπο στο NATO, Άγγελο Χωραφά, και εξασφάλισε τη συναίνεσή του να εισηγηθεί στην Αθήνα μια συμβιβαστική λύση: να παραμείνουν στο SHAPE, τουλάχιστον, οι οικογένειες και ένας μικρός αριθμός Ελλήνων αξιωματικών. Ο Luns ήταν από τους πρώτους που αντιλήφθηκαν ότι στην Αθήνα το σύστημα λήψης αποφάσεων εμφανιζόταν διχασμένο, αφού δεν ήταν σαφές αν οι σχετικές εντολές εκπορεύονταν από την κυβέρνηση ή από τις στρατιωτικές αρχές, ενώ θεωρούσε ότι ο Χωραφάς λάμβανε ελάχιστη πληροφόρηση και καθοδήγηση από την Αθήνα.⁶⁸

Στη βραδινή συνεδρίαση της 21ης Ιουλίου στο Βορειοατλαντικό Συμβούλιο (NAC), το πρώτο μέρος της συζήτησης αφιερώθηκε στο ενδεχόμενο αποχώρησης των Ελλήνων αξιωματικών από το SHAPE. Την ίδια στιγμή, όμως, ο Luns είχε ήδη θέσει υπόψη του Συμβουλίου ότι ο υπηρεσιακός υπουργός Εξωτερικών της Ελλάδας, Κωνσταντίνος Κυπραίος, είχε ενημερώσει με επιστολή το NATO για την αποδοχή της εκχειρίας που είχε ζητήσει το Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ. Παρά ταύτα, εξακολουθούσε να ισχύει, τουλάχιστον σε επίπεδο πληροφόρησης, η εντολή να τεθούν οι Έλληνες αξιωματικοί σε όλες τις νατοϊκές διοικήσεις και τα στρατηγεία σε 24ωρη ετοιμότητα επιστροφής στην Ελλάδα, χωρίς κανείς να μπορεί να διευκρινίσει με βεβαιότητα ποια αρχή στην Αθήνα είχε λάβει τη σχετική απόφαση. Η παραδοχή, άλλωστε, του ίδιου του Χωραφά ότι η διαταγή είχε δοθεί «just in case» δείχνει πως επρόκειτο περισσότερο για μια σπασμωδική κίνηση και το

---

⁶⁷US Mission NATO (Rumsfeld) to Secretary of State, τηλεγράφημα 04019, 21 Ιουλίου 1974, 1974ATO04019, NARA, AAD.

⁶⁸αυτ.

συμπέρασμα ήταν ότι στην Αθήνα επικρατούσε έντονη σύγχυση ως προς το κέντρο λήψης αποφάσεων. Υπό αυτές τις συνθήκες, η υπόθεση της αποχώρησης των Ελλήνων αξιωματικών από το NATO έχανε πλέον την πολιτική της βαρύτητα, ιδίως από τη στιγμή που και ο Τούρκος μόνιμος αντιπρόσωπος στο NATO δήλωνε προφορικά ότι αποδεχόταν την εκχειρία.⁶⁹

Η οριστική επίτευξη της εκχειρίας, με τη γνωστή συνδρομή του Αραπάκη,⁷⁰ έλυσε αυτόματα το ζήτημα που είχε ανακύψει στις Βρυξέλλες, καθώς το βράδυ της 22ας Ιουλίου η απειλή για αποχώρηση της Ελλάδας από το NATO, σύμφωνα με την Task Force του State Department, είχε εκλείψει οριστικά.⁷¹ Η διαπίστωση αυτή συνάδει και με όσα ο ίδιος ο Αραπάκης μετέφερε λίγες ημέρες αργότερα στους Αμερικανούς, στις 27 Ιουλίου, υπογραμμίζοντας ότι είχε αντιταχθεί σθεναρά στην πρόθεση του προηγούμενου καθεστώτος να οδηγήσει τη χώρα σε πόλεμο με την Τουρκία.⁷²

Στις 5 Αυγούστου 1974, ο Kissinger εκτιμούσε ότι η κατάσταση άρχισε να ξεκαθαρίζει το απόγευμα της Κυριακής της 21ης Ιουλίου, όταν στην Ουάσιγκτον οι αμερικανικές εκτιμήσεις άρχισαν να συγκλίνουν προς την επιστροφή του Καραμανλή, ενδεχόμενο που συζητήθηκε για περίπου δύο ώρες χωρίς όμως οι ΗΠΑ να διαθέτουν τον τρόπο για να το προκαλέσουν ή να το κατευθύνουν.⁷³ Δεν γνωρίζουμε με ακρίβεια ποια συγκεκριμένη πληροφόρηση είχε εκείνη τη στιγμή ο Kissinger. Πάντως, οι παράλληλες εξελίξεις στο NATO δείχνουν ότι -όσο περνούσε η ώρα χωρίς να εκτελείται η εντολή αποχώρησης των Ελλήνων αξιωματικών από το SHAPE και τις λοιπές νατοϊκές διοικήσεις-

⁶⁹US Mission NATO (Rumsfeld) to Secretary of State, τηλεγράφημα 04023, 21 Ιουλίου 1974, 1974ATO04023, NARA, AAD.

⁷⁰Πέτρος Αραπάκης, *Το Τέλος της Σιωπής* (Αθήνα: Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, 2000), 245 κ.εξ.

⁷¹1974STATE159043 ό.π.

⁷²Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 05133, 28 Ιουλίου 1974, 1974ATHENS05133, NARA, AAD.

⁷³State Department, *Cyprus Critique*, 13-14, 21. Ο Kissinger αναφέρεται λογικά σε τοπική ώρα Ουάσιγκτον, οπότε ακόμα και αν με τη λέξη "afternoon" αναφέρεται ακριβώς στις 12:00 μ.μ., η κατάσταση στην Ελλάδα δεν μπορεί να ξεκαθάρισε πριν τις 19:00 για τα σενάρια της διαδοχής βλ. και Παπαχελάς, ό.π., 321-322.

διαφαινόταν ότι στην ελληνική πλευρά κέρδιζαν έδαφος οι πιο συγκρατημένες και μετριοπαθείς επιλογές και όχι η λογική της κλιμάκωσης.

Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η μεταγενέστερη μαρτυρία του Αβέρωφ προς τον Αμερικανό πρεσβευτή στην Αθήνα Jack B. Kubisch, τον Οκτώβριο του 1974, ότι, «προς τιμήν τους», οι ανώτεροι αξιωματικοί των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων κατέληξαν στο συμπέρασμα πως η Ελλάδα θα έχανε έναν πόλεμο με την Τουρκία και ότι ακριβώς αυτή η διαπίστωση οδήγησε στην πτώση του Ιωαννίδη και στην αποκατάσταση της πολιτικής διακυβέρνησης.⁷⁴

6. Η κατάσταση στη Θεσσαλονίκη

Ο Αμερικανός γενικός πρόξενος Θεσσαλονίκης Edward T. Brennan είχε ενημερώσει το State Department τον Δεκέμβριο του 1973 ότι στα μέλη της κυβέρνησης, αλλά και στα ανώτατα στελέχη των ενόπλων δυνάμεων της Θεσσαλονίκης, ο φιλοαμερικανισμός διατηρούνταν σε υψηλά επίπεδα. Ο Αμερικανός πρόξενος είχε ξεχωρίσει το νέο διοικητή του Γ' Σώματος Στρατού, αντιστράτηγο Ντάβο, τον οποίο είχε επισκεφτεί στο Γ' Σώμα στις 7 Δεκεμβρίου του 1973. Στη συνάντηση ο Ντάβος είχε αναφερθεί εκτενώς στην ιστορία των ελληνοαμερικανικών σχέσεων και στην ελληνοαμερικανική φιλία, ενώ είχε εκφράσει τις ειλικρινείς του ευχαριστίες για τη βοήθεια, που είχε παράσχει η Ουάσιγκτον σε χαλεπούς καιρούς. Παράλληλα είχε διατυπώσει την ευχή οι ΗΠΑ, παρά τα παγκόσμια προβλήματα που αντιμετώπιζαν, να μην παραβλέψουν τη στρατηγικά σημαντική Ελλάδα. Στο ίδιο κλίμα κυμάνθηκε και η ανταποδοτική επίσκεψη του Ντάβου στο αμερικανικό προξενείο στις 18 Δεκεμβρίου 1973. Ο Αμερικανός πρόξενος θεωρούσε ότι σε γενικές γραμμές στη Θεσσαλονίκη υπήρχε ακόμα μια «δεξαμενή καλής διάθεσης» υπέρ των ΗΠΑ, καθώς οι Θεσσαλονικείς ενθουμούνταν τη βοήθεια, που είχαν προσφέρει οι Αμερικανοί στη Βόρεια Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, αλλά και στα χρόνια που ακολούθησαν.⁷⁵

⁷⁴Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 07231, 3 Οκτωβρίου 1974, 1974ATHENS07231, NARA, AAD.

⁷⁵American Consulate Thessaloniki to Department of State, τηλεγράφημα 00791, 18 Δεκεμβρίου 1973, 1973THESSA00791, NARA, AAD.

Στη Θεσσαλονίκη είχε διαμορφωθεί μια οξύμωρη κατάσταση στην αλυσίδα διοίκησης, καθώς ο αντιστράτηγος Ντάβος δεχόταν εντολές από τον ταξίαρχο Δημήτρη Τασσόπουλο, στρατιωτικό διοικητή Θεσσαλονίκης και διοικητή της 87ης Στρατιωτικής Διοίκησης, τον οποίο ο Brennan θεωρούσε βασικό στέλεχος του καθεστώτος της 25ης Νοεμβρίου και δεξί χέρι του Ιωαννίδη στη Βόρεια Ελλάδα. Ο Ιωαννίδης, πριν από την τουρκική εισβολή στην Κύπρο, επεξεργαζόταν να επιλύσει το πρόβλημα με την αποστράτευση και υπουργοποίηση του Τασσόπουλου.⁷⁶ Η επιστράτευση του Ιουλίου θα συνέβαλε στην αποκατάσταση της τυπικής στρατιωτικής ιεραρχίας, γεγονός που ο Steven V. Roberts, ανταποκριτής των *New York Times* στην Αθήνα, συνέδεσε άμεσα με την πτώση της Χούντας.⁷⁷

Ο Αμερικανός πρόξενος παρακολουθούσε πολύ στενά την κατάσταση και τις κινήσεις του στρατού στη Β. Ελλάδα την άνοιξη του 1974, καθώς ο Ιωαννίδης είχε υποσχεθεί στους μετριοπαθείς ότι ανέτρεψε τον Παπαδόπουλο, ώστε να ανοίξει ο δρόμος για την επιστροφή του Καραμανλή. Η κίνηση αυτή έγινε σύμφωνα με τον Tasca για να εξασφαλίσει την υποστήριξή τους στο πραξικόπημα της 25ης Νοεμβρίου.⁷⁸ Οι μετριοπαθείς αξιωματικοί όμως κατάλαβαν γρήγορα ότι ο Ιωαννίδης δεν είχε καμία πρόθεση να προβεί στην πολιτικοποίηση του καθεστώτος. Η δυσαρέσκεια του Ντάβου εκδηλώθηκε τον Μάρτιο του 1974, όταν και δεν επέτρεψε στον Ιωαννίδη να απευθυνθεί στους αξιωματικούς του. Το γεγονός ότι μέσα στον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 1974 είχαν πραγματοποιηθεί πολλαπλές επισκέψεις του Μπονάνου και του Γαλατσάνου στη Θεσσαλονίκη καταδείκνυε στους Αμερικανούς της Υπηρεσίας Πληροφοριών Άμυνας (DIA) ότι υπήρχε διχόνοια στον ελληνικό στρατό. Οι πληροφορίες της DIA ήταν ότι ο Ντάβος σε συνεργασία με τον Γαλατσάνο, σχεδίαζε να ανατρέψει τον Ιωαννίδη

---

⁷⁶American Consulate Thessaloniki to Department of State, τηλεγράφημα 00313, 19 Ιουνίου 1974, 1974THESSA00313, NARA, AAD· American Consulate Thessaloniki to Department of State, τηλεγράφημα 00347, 5 Ιουλίου 1974, 1974THESSA00347, NARA, AAD.

⁷⁷Steven V. Roberts, “How the Athens Junta Fell: A Case Study in Failure”, *The New York Times*, 6-8-1974.

⁷⁸Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 00842, 8 Φεβρουαρίου 1974, 1974ATHENS00842, NARA, AAD.

και ότι ο Μπονάνος ήταν ενήμερος αλλά ταυτόχρονα διστακτικός στο να επιλέξει στρατόπεδο.⁷⁹

Ως αποτέλεσμα, ο Brennan θα παρακολουθούσε στενά τις κινήσεις των ανώτατων αξιωματικών της Χούντας κατά την πενθήμερη περιόδεια του Γκιζίκη στην ανατολική Μακεδονία και στη Θράκη, την περιοχή αρμοδιότητας του Γ' Σώματος, που ξεκίνησε στις 24 Απριλίου του 1974. Το προηγούμενο βράδυ προηγήθηκε δεξίωση υποδοχής προς τιμή του προέδρου Γκιζίκη στη Θεσσαλονίκη.⁸⁰ Μετά τη δεξίωση ο Brennan ενημερώθηκε από έμπιστη πηγή ότι οι Γκιζίκης, Μπονάνος, Ιωαννίδης, Τασσόπουλος και Ντάβος συναντήθηκαν μετά τις 10:30 στο διαμέρισμα του τελευταίου στον πάνω όροφο της Λέσχης Αξιωματικών. Η συνάντηση κράτησε μέχρι τις πρώτες πρωινές ώρες, ενώ η «παρέα των πέντε» εθεάθη και φωτογραφήθηκε στις 4 τα ξημερώματα με πολιτικά του Κρικέλα, ένα από τα πιο γνωστά εστιατόρια της Θεσσαλονίκης.⁸¹ Το σχόλιο του Brennan ήταν ότι «τα παιδιά», αφού συζήτησαν για τα θέματα που τους απασχολούσαν «βγήκαν στην πόλη για να χαλαρώσουν». Ταυτόχρονα ίσως η χουντική ηγεσία επιθυμούσε να δείξει ανοιχτά ότι παρέμενε ενωμένη, αν και υπήρχαν φήμες για το αντίθετο. Σε κάθε περίπτωση, ο Brennan θεωρούσε ότι η δημόσια εμφάνιση των «πέντε» δεν μπορούσε να παραμείνει ασχολίαστη σε μια πόλη που ζούσε για το κουτσομπολιό, όπως η Θεσσαλονίκη.⁸² Επίσης, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο Brennan, στα παραπάνω τηλεγραφήματα, αναφέρεται στους Ιωαννίδη και Τασσόπουλο ως “regime powers”.

Πάντως ο Αμερικανός γενικός πρόξενος θεωρούσε ότι οι Θεσσαλονικείς δεν έτρεφαν κάποια ιδιαίτερη συμπάθεια προς το στρατιωτικό καθεστώς, καθώς στην έβδομη επέτειο από την «Επανάσταση» του 1967, στις 21 Απριλίου του 1974, οι κάτοικοι της πόλης σε μεγάλο

---

⁷⁹Department of State to Embassy Athens, τηλεγράφημα 085532, 26 Απριλίου 1974, 1974STATE085532, NARA, AAD.

⁸⁰American Consulate Thessaloniki to Department of State, τηλεγράφημα 00215, 24 Απριλίου 1974, 1974THESSA00215, NARA, AAD.

⁸¹Ο φωτογράφος και φωτορεπόρτερ Μιχάλης Παππούς συνελήφθη άμεσα από την ΕΣΑ και τα αρνητικά, καθώς και οι εκτυπωμένες φωτογραφίες, που είχε προλάβει να πουλήσει στον *Ελληνικό Βορρά* κατασχέθηκαν.

⁸²American Consulate Thessaloniki to Department of State, τηλεγράφημα 00217, 25 Απριλίου 1974, 1974THESSA00217, NARA, AAD.

βαθμό αδιαφόρησαν για τις εορταστικές εκδηλώσεις και προτίμησαν να ασχοληθούν με το ποδοσφαιρικό ντέρμπυ ΠΑΟΚ-Ολυμπιακός.⁸³

7. Ο κομβικός ρόλος του Γ' Σώματος Στρατού και του στρατηγού Ντάβου

Το μεσημέρι της 22ας Ιουλίου, ο Tasca κατέγραφε την ανησυχία που επικρατούσε στην Αθήνα μετά από την επίσημη ανακοίνωση (στις 11:30) ότι είχε επιτευχθεί η εκχειρία. Ο Tasca θεωρούσε ότι η ανακοίνωση θα οδηγούσε «ορισμένα στρατιωτικά στοιχεία» να κινηθούν εναντίον του ταξίαρχου Ιωαννίδη και του καθεστώτος της 25ης Νοεμβρίου. Οι φήμες για πραξικόπημα του Γ' Σώματος και επιστροφής του Καραμανλή μεταδίδονταν κυρίως από το ραδιόφωνο του Deutsche Welle. Οι πληροφορίες που έφταναν από τη Θεσσαλονίκη επιβεβαίωναν τις ίδιες φήμες για επιστροφή του Καραμανλή, κάνοντας λόγο για «αποστασία» του Γ' Σώματος. Υπήρξε μάλιστα τηλεφώνημα εν ενεργεία ταξίαρχου της ελληνικής αεροπορίας προς το νομικό σύμβουλο της αμερικανικής βάσης του Ελληνικού (7206 Air Base), για να ενημερώσει τους Αμερικανούς ότι το πραξικόπημα είχε (δήθεν) ξεκινήσει. Η αμερικανική πρεσβεία ερεύνησε το ζήτημα και κατέληξε ότι όλες οι κινήσεις του στρατού ήταν στα πλαίσια της γενικής επιστράτευσης, η οποία ήταν ακόμα σε ισχύ και ότι δεν υπήρχε πραξικόπημα.⁸⁴

Ο Tasca είχε χειριστεί προσεκτικά το όλο ζήτημα, καθώς όταν ενημερώθηκε για το πρωινό τηλεγράφημα του αμερικανικού προξενείου Θεσσαλονίκης,⁸⁵ ζήτησε αμέσως (στις 12:30) να ανακληθεί και να καταστραφούν όλα τα αντίγραφα μέχρι να γίνουν οι απαραίτητες διευκρινίσεις.⁸⁶ Παραδόξως το επίμαχο τηλεγράφημα 1974THESSA00392, που από τον τίτλο αναφέρεται σε εξέγερση στο Γ' Σώμα, παραμένει απόρρητο στα αμερικανικά αρχεία.

---

⁸³American Consulate Thessaloniki to Department of State, τηλεγράφημα 00208, 22 Απριλίου 1974, 1974THESSA00208, NARA, AAD.

⁸⁴Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 04791, 22 Ιουλίου 1974, 15:15, 1974ATHENS04791, NARA, AAD.

⁸⁵American Consulate Thessaloniki to Department of State, τηλεγράφημα 00392, 22 Ιουλίου 1974, 1974THESSA00392, NARA, AAD.

⁸⁶Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 04766, 22 Ιουλίου 1974, 10:30, 1974ATHENS04766, NARA, AAD.

Στις 22 Ιουλίου, ο Kissinger είχε συνομιλήσει στο τηλέφωνο με τον Callaghan για να συζητήσουν για τον Ντάβο και τις εξελίξεις στην Ελλάδα. Μάλιστα ο Kissinger θεωρούσε ότι ο Ντάβος θα επικρατούσε στο «πραξικόπημα» και, καθώς ήταν μετριοπαθής, οι εξελίξεις στην Ελλάδα ήταν θετικές, ενώ ο Callaghan ανησυχούσε γιατί είχε ακούσει ότι ήταν «αντιτούρκος».⁸⁷

Με το όλο ζήτημα είχε ασχοληθεί και πάλι η DIA, η οποία είχε ετοιμάσει μια αναφορά σχετικά με τις φήμες για το πραξικόπημα του Ντάβου. Από τη συνομιλία του Kissinger με τον αναπληρωτή διευθυντή της CIA αντιστράτηγο Vernon A. Walters προκύπτει ότι ο Αμερικανός υπουργός των Εξωτερικών είχε διαβάσει την αναφορά της DIA, όμως το μεγαλύτερο τμήμα της συνομιλίας παραμένει χαρακτηρισμένο, οπότε και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τι ακριβώς συζητήθηκε.⁸⁸

Είναι πιθανόν ο Walters να επισήμανε στον Kissinger ότι το ζήτημα ενός πραξικοπήματος από τον Ντάβο είχε απασχολήσει στο παρελθόν την DIA, όπως προκύπτει από το αποχαρακτηρισμένο τμήμα του εγγράφου.⁸⁹ Η DIA θεωρούσε από τον Απρίλιο του 1974 ότι μια απειλή πραξικοπήματος από το Γ' Σώμα προς τον Ιωαννίδη θα οδηγούσε σε πτώση του καθεστώτος, ενώ ανησυχούσε μήπως κάποια παράτολμη ενέργεια του Ντάβου οδηγούσε την Ελλάδα σε έναν νέο εθνικό διχασμό, με δύο διακριτές κυβερνήσεις Αθήνας-Θεσσαλονίκης. Σε κάθε περίπτωση, η αναφορά της DIA ανέφερε ότι η δύναμη ενός (στρατιωτικού) καθεστώτος θα πρέπει να απορρέει και από τη Θεσσαλονίκη, ενώ η στήριξη των αξιωματικών του Γ' Σώματος προς το καθεστώς των Αθηνών ήταν αμφισβητήσιμη. Επίσης, η ευκολία με την οποία ο Ιωαννίδης

---

⁸⁷National Security Archive, George Washington University, "Telcon / Secretary Kissinger / Foreign Min. Callaghan", 22 Ιουλίου 1974, <https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB263/19740722-callaghan.pdf> (ανάκτ. 10.3.2026), το telcon αναγράφει 11:25 a.m. χωρίς ρητή ένδειξη ζώνης ώρας· εφόσον (το πιθανότερο) πρόκειται για τοπική ώρα Ουάσιγκτον/ανατολικής ακτής ΗΠΑ (EDT, UTC-4), η ώρα αυτή αντιστοιχεί σε 17:25 ώρα Αθήνας (EET, UTC+2) για το 1974, δηλαδή +6 ώρες.

⁸⁸FRUS, τ. XXX, έγγραφο 113· Επίσης, Σωτήρης Ριζάς, *Οι Ηνωμένες Πολιτείες, η δικτατορία των συνταγματαρχών και το κυπριακό ζήτημα 1967-1974* (Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2004), 115-117.

⁸⁹FRUS, τ. XXX, έγγραφο 113, "I know this Davos, and he has made noises in the past about a coup".

είχε ρίξει τον Παπαδόπουλο τον Νοέμβριο του 1973, είχε δείξει τον δρόμο για τους νέους επίδοξους πραξικοπηματίες.⁹⁰ Το INR πάντως θεωρούσε απίθανη μια ανοικτή εμφύλια σύγκρουση: παρά την πόλωση που διακρινόταν ανάμεσα στην ομάδα Ιωαννίδη στην Αθήνα και ανώτερους αξιωματικούς στη Βόρεια Ελλάδα, η νωπή μνήμη του Εμφυλίου απέτρεπε την κλιμάκωση, ενώ το INR σημείωνε πως κανένα μη κομμουνιστικό στοιχείο δεν θα κατέφευγε σε εκτεταμένη βία, η οποία θα έθετε σε κίνδυνο την ίδια τη χώρα.⁹¹

Σε κάθε περίπτωση, ούτε οι σκληροπυρηνικοί «Μικροί» του Ιωαννίδη, ούτε οι Κανταφικοί δεν επιχείρησαν να καταλάβουν την εξουσία, γνωρίζοντας πως αυτή τη φορά συντεταγμένες ομάδες μέσα στον ελληνικό στρατό θα αντιδρούσαν ενεργά. Αποτρεπτικό ρόλο έπαιξε η ανώνυμη προκήρυξη των 250 αξιωματικών του Γ΄ Σώματος, που αναμεταδόθηκε από τα ξένα δημοσιογραφικά πρακτορεία στις 22 Ιουλίου, στο να καταστήσει σαφές ότι αν γινόταν και πάλι πραξικόπημα, οι βορειοελλαδίτες αξιωματικοί δεν θα παρέμεναν άπραγοι. Επίσης θα πρέπει να επισημανθεί ότι στην επιστολή είχε τονιστεί emphaticά ότι οι αξιωματικοί του Βορρά δεν θα επέτρεπαν μια «απαράδεκτη λύση» στη Γενεύη, κατόπιν πιέσεων των ξένων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι αξιωματικοί απευθύνονταν γενικά σε αυτούς που ασκούσαν πλέον την εξουσία στην Αθήνα, καθώς θεωρούσαν ότι το κατάλληλο πρόσωπο για να εκπροσωπήσει την Ελλάδα στις επικείμενες διαπραγματεύσεις για το Κυπριακό ήταν ο Καραμανλής.⁹²

Ο Ριζάς επισημαίνει ότι ο ρόλος του Ντάβου και οι διεργασίες που συντελέστηκαν στο εσωτερικό του στρατεύματος την περίοδο 20-23 Ιουλίου του 1974 δεν έχουν ακόμα αποσαφηνιστεί πλήρως.⁹³ Επίσης δεν γνωρίζουμε ποιος ήταν ο συντάκτης της ανώνυμης επιστολής, που απεστάλη και διαβάστηκε από τα ξένα δημοσιογραφικά πρακτορεία στις

⁹⁰Department of State, τηλεγράφημα 085532, 26 Απριλίου 1974· Παπαχελάς, *ό.π.*, 213-214, "A 'coup by ultimatum' from the northern command would probably bring down the regime. Any coup attempt in Athens, Ioannidis' stronghold, could precipitate a bloody conflict between his supporters and more moderate elements of the armed forces".

⁹¹INR Assessment, 29 Μαρτίου 1974.

⁹²Για το πλήρες κείμενο της επιστολής βλ. Ψυχάρης, *ό.π.*, 299.

⁹³Ριζάς, *ό.π.*, 114· η αναφορά που γίνεται στα αρχεία Καραμανλή για την προκήρυξη του Γ΄ Σώματος είναι εξαιρετικά περιορισμένη, ΑΚΚ, τ. 7, 224.

22 Ιουλίου.⁹⁴ Σίγουρα όμως τα ξένα πρακτορεία δεν θα αναμετέδιδαν μια τόσο σημαντική εξέλιξη αν δεν είχε προέλθει από κάποια αξιόπιστη πηγή.

Σε μια διαφορετική εκδοχή των γεγονότων της 23ης Ιουλίου -η οποία αποδίδει στον Ντάβο πιο ενεργό ρόλο απ' ό,τι συνήθως θεωρείται- ο Αβέρωφ, όπως τα αφηγήθηκε στον Tasca στις 26 Ιουλίου, μνημονεύει ρητά το όνομά του Ντάβου: Ότι δηλαδή η αρχική πρωτοβουλία για σχηματισμό πολιτικής κυβέρνησης ανήκε στον πρόεδρο Γκιζίκη, ο οποίος είχε την υποστήριξη των αρχηγών των τριών όπλων, αλλά και του Ντάβου. Επίσης ο Αβέρωφ θεωρούσε ότι ο Γαλατσάνος ήταν διστακτικός και πιο κοντά στις θέσεις του Ιωαννίδη ενάντια στην πολιτικοποίηση.⁹⁵

Σε σημείωμα της CIA της 19ης Αυγούστου 1974, που ενσωματώθηκε στο President's Daily Brief της επόμενης μέρας με αφορμή την προαγωγή του Ντάβου σε επικεφαλής του Ελληνικού Στρατού, υπάρχει η πληροφορία ότι ο Αβέρωφ μετέφερε στους Αμερικανούς πως ο Ντάβος διαδραμάτισε κομβικό ρόλο στην αποκατάσταση της Δημοκρατίας.⁹⁶ Επίσης ο Ντάβος παρουσιάζεται ως επικριτής της Χούντας, ενώ πιστεύεται ότι ήταν καθοριστικός στην επάνοδο του Καραμανλή στην εξουσία.⁹⁷ Ο Tasca επίσης σχολιάζει την επιλογή του απόστρατου Διονύσιου Αρμπούζη ως αρχηγού των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων. Ο Αρμπούζης είχε οδηγηθεί σε παραίτηση αμέσως μετά το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου, αλλά σύμφωνα με τον Tasca δεν ήταν «ενεργός αντίπαλος» των καθεστώτων του Παπαδόπουλου και του Ιωαννίδη. Ο Αμερικανός πρεσβευτής υπονοεί ότι ο Ντάβος δεν επιλέχθηκε σε αυτή τη θέση ακριβώς γιατί η δυσανεξία του προς τον Ιωαννίδη ήταν γνωστή πριν την Μεταπολίτευση. Ως αποτέλεσμα, ο Tasca θεωρούσε ότι η

---

⁹⁴Ο Ψυχάρης καταγράφει ότι μοιράστηκε από αγνώστους στα ξένα πρακτορεία ειδήσεων. Ψυχάρης, *ό.π.*, 158 κ.εξ.

⁹⁵Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 05122, 27 Ιουλίου 1974, 10:30, 1974ATHENS05122, 12:05, NARA, AAD.

⁹⁶Central Intelligence Agency, Freedom of Information Act Electronic Reading Room, (στο εξής CIA), "Military Shakeup in Greece", 19 Αυγούστου 1974, <https://www.cia.gov/readingroom/document/cia-rdp78s01932a000100080027-1> (ανάκτ. 10-3-2026).

⁹⁷CIA, "President's Daily Brief", 20 Αυγούστου 1974, <https://www.cia.gov/readingroom/document/0006007796> (ανάκτ. 10-3-2026).

επιλογή Αρμπούζη δεν θα δημιουργούσε δυσaréσκεια στους κόλπους του στρατού, σε αντίθεση με την επιλογή Ντάβου.⁹⁸

δ. Συμπεράσματα-Επίμετρο

Η συνεξέταση των διαθέσιμων τεκμηρίων δεν επιτρέπει να υποστηριχθεί ότι η επάνοδος του Καραμανλή στην εξουσία υπήρξε προϊόν μιας άμεσης αμερικανικής επιβολής ή σχεδιασμού εκ μέρους του Kissinger, της CIA ή του NATO. Αντιθέτως, τα διαθέσιμα έγγραφα καταδεικνύουν ότι η Ουάσιγκτον, παρά τη στενή παρακολούθηση των εξελίξεων, βρέθηκε συχνά να τις καταγράφει αποσπασματικά και με χρονική υστέρηση, χωρίς να διαθέτει ούτε πλήρη εικόνα ούτε αποφασιστικό έλεγχο της έκβασής τους. Μέχρι σήμερα, η έρευνα είχε αναδείξει κυρίως τον ρόλο του Αραπάκη και των ανώτατων αξιωματικών της Αθήνας, οι οποίοι, στο πλαίσιο της σύσκεψης της 23ης Ιουλίου και κατόπιν παρέμβασης του Αβέρωφ, κατέληξαν τελικά στη λύση Καραμανλή. Αντιθέτως, η εσωτερική αντιπαράθεση μεταξύ Θεσσαλονίκης και Αθήνας, η οποία είχε ήδη διαμορφωθεί από την άνοιξη του 1974, παρέμενε μέχρι σήμερα πολύ λιγότερο φωτισμένη, παρότι τα αμερικανικά έγγραφα την καταγράφουν ως μια σημαντική παράμετρο.

Η εικόνα αυτή εξηγεί, σε σημαντικό βαθμό, και τη σταθερή απροθυμία του Kissinger να εμπλακεί ανοιχτά στα εσωτερικά της Ελλάδας, καθώς ο Στρατός δεν εμφανιζόταν ως ενιαίο κέντρο εξουσίας, αλλά ως πεδίο σύγκρουσης μεταξύ μετριοπαθών και φιλοδυτικών αξιωματικών, αφενός, και ακραίων αντιδυτικών ή «κανταφικών» στοιχείων, αφετέρου, ενώ οι εντάσεις αυτές κορυφώθηκαν ως απόρροια της κυπριακής κρίσης. Ο ανταγωνισμός αυτός θα είχε, τα επόμενα χρόνια, κομβική σημασία τόσο για τις μετέπειτα επιλογές του Καραμανλή όσο και για την αμερικανική πολιτική στην Ελλάδα, καθώς οι αντιδυτικοί αξιωματικοί θα έβλεπαν στο πρόσωπο του Παπανδρέου τον νέο τους ηγέτη.

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται τόσο οι εκτιμήσεις Αμερικανών παρατηρητών και απεσταλμένων του Κογκρέσου στις αρχές του 1974 ότι

---

⁹⁸Embassy Athens to Department of State, τηλεγράφημα 05908, 20 Αυγούστου 1974, 10:30, 1974ATHENS05908, NARA, AAD.

ο Ιωαννίδης όφειλε να παραδώσει ειρηνικά την εξουσία⁹⁹ όσο και η πρωτοβουλία του Αβέρωφ με το σχέδιο γέφυρα για «ανόθευτη δημοκρατία, σύντομη μετάβαση»,¹⁰⁰ δηλαδή η αναζήτηση μιας ελεγχόμενης μετάβασης που θα απέτρεπε νέα εκτροπή. Η λογική αυτή διαγραφόταν έμμεσα και στην επιστολή Καραμανλή της 30ης Σεπτεμβρίου του 1969, ότι η μη συντεταγμένη αποχώρηση του Στρατού από την εξουσία εγκυμονούσε τον κίνδυνο εμφύλιας διαμάχης.

Υπό το πρίσμα αυτό, καθοριστική καμπή αποτέλεσαν τα γεγονότα της 21ης Ιουλίου 1974, όταν, υπό το βάρος της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο, ο Ιωαννίδης είχε ήδη αρχίσει να χάνει τον έλεγχο της εξουσίας, ενώ στο εσωτερικό του στρατεύματος συνεχιζόταν η αναμέτρηση μεταξύ μετριοπαθών και εξτρεμιστικών τάσεων. Ακόμη και αν οι ακριβείς διαστάσεις της παρέμβασης του Ντάβου δεν μπορούν να αποσαφηνιστούν πλήρως, τα διαθέσιμα στοιχεία συγκλίνουν στο ότι το Γ΄ Σώμα Στρατού λειτούργησε ως κρίσιμος παράγοντας στην απομόνωση των ακραίων στοιχείων και στην προώθηση μιας πολιτικής λύσης. Ως εκ τούτου, η επιστροφή του Καραμανλή δεν προέκυψε ως προϊόν εξωτερικής επιβολής, αλλά ως αποτέλεσμα σύνθετων εσωτερικών διεργασιών στο εσωτερικό του ελληνικού στρατεύματος, όπου οι μετριοπαθείς και φιλοαμερικανικές δυνάμεις της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης τελικά επικράτησαν, επιβεβαιώνοντας την «αισιόδοξη πρόβλεψη» του INR ότι το διάδοχο καθεστώς δύσκολα θα απομακρυνόταν από έναν φιλοαμερικανικό προσανατολισμό.

Ανάλυση της CIA για τις προοπτικές της μεταπολιτευτικής κυβέρνησης, με ημερομηνία 2 Αυγούστου 1974, υπογράμμισε ότι οι ένοπλες δυνάμεις, παρότι είχαν απαξιωθεί, «παρέμεναν η ισχυρότερη δύναμη στη χώρα»,¹⁰¹ ενώ, σε συνομιλία της 7ης Οκτωβρίου 1974 στο αμερικανικό Πεντάγωνο μεταξύ Kissinger και Schlesinger, καθίστατο σαφές ότι η δημοσιοποίηση της υπαναχώρησης από την πρώτη φάση του ελλημεινισμού του βου Στόλου στην Ελευσίνα θα εξαρτιόταν από το κατά πόσο ο Στρατός θα αντιδρούσε ή όχι, κάτι που, σύμφωνα με την

⁹⁹Department of State to Embassy Athens, τηλεγράφημα 037332, 25 Φεβρουαρίου 1974, 23:33, 1974STATE037332, NARA, AAD.

¹⁰⁰Χατζηβασιλείου, ό.π.

¹⁰¹CIA, “President’s Daily Brief”, 2 Αυγούστου 1974, https://www.cia.gov/reading-room/docs/DOC_0006007781.pdf (ανάκτ. 10-3-2026).

εκτίμηση του Kissinger, συνδεόταν άμεσα με το μέγεθος του κλονισμού του ηθικού του.

Στην ίδια συνομιλία καταγραφόταν η εκτίμηση του Kissinger ότι ο Καραμανλής ενδέχεται να εξελισσόταν σε μορφή αντίστοιχη με εκείνη του στρατηγού António de Spínola στην πορτογαλική μετάβαση,¹⁰² δηλαδή ως πολιτικό παράγοντα νομιμοποίησης μιας μεταβολής της οποίας οι βασικοί συσχετισμοί θα παρέμεναν -τουλάχιστον προσωρινά- υπό τον έλεγχο του Στρατού.

Η πρωτοφανής, όμως, λαϊκή υποδοχή του Καραμανλή κατά την άφιξή του στην Αθήνα του προσέδωσε έναν βαθμό πολιτικής νομιμοποίησης που υπερέβη τις αρχικές παραμέτρους του εγχειρήματος, όπως τις οραματίζονταν ορισμένοι στρατιωτικοί κύκλοι. Ο Αβέρωφ θα μετέφερε στον Tasca στις 26 Ιουλίου 1974 ότι η νέα κυβέρνηση είχε στην πραγματικότητα μεγαλύτερη ισχύ από όση αρχικώς αναμενόταν, η οποία απόρρεε τόσο από την υποδοχή του Καραμανλή όσο και από το ευρύ κυβερνητικό σχήμα, το οποίο εξασφάλιζε και ευρεία πολιτική στήριξη.¹⁰³

Το πόσο ταραχώδης και αβέβαιη όμως παρέμενε η μεταβατική περίοδος αποτυπώνεται και στο γεγονός ότι οι ίδιοι αξιωματικοί της «σιωπηλής πλειοψηφίας» της Βόρειας Ελλάδας, οι οποίοι είχαν συμβάλει καθοριστικά στη μετάβαση του Ιουλίου, δεν υποδέχθηκαν με ενθουσιασμό τον Καραμανλή κατά την επίσκεψή του στο Γ΄ Σώμα Στρατού στις 26 Οκτωβρίου 1974. Η στάση αυτή συνιστούσε ένδειξη της αυξανόμενης δυσφορίας τους απέναντι στις επιλογές της κυβέρνησης εθνικής ενότητας, η οποία πιθανότατα συνδεόταν με την εκτόπιση του Παπαδόπουλου και άλλων πρωταιτίων της δικτατορίας στην Κέα, με τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ, αλλά και με την επιστροφή του Παπανδρέου στην Ελλάδα και στην ενεργό πολιτική με την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ. Ενδεικτικό του τεταμένου κλίματος ήταν ότι, σύμφωνα με τον Brennan, κατά την ομιλία του πρωθυπουργού στη Λέσχη Αξιωματικών, ορισμένοι από τους παριστάμενους ανώτερους αξιωματικούς, που κάθονταν κοντά στο τραπέζι των επισήμων, απέφυγαν να συμμετάσχουν στο

¹⁰²NARA, “October 7, 1974 Kissinger–Schlesinger, Memorandum of Conversation”, National Archives Catalog, NAID 1552821, <https://catalog.archives.gov/id/1552821> (ανάκτ. 10.3.2026).

¹⁰³Embassy Athens, τηλεγράφημα 05099, 26 Ιουλίου 1974.

χειροκρότημα που ακολούθησε, σε μια συγκυρία κατά την οποία ήδη κυκλοφορούσαν αναφορές και διαψεύσεις περί αναταραχής στον στρατό της Βόρειας Ελλάδας.¹⁰⁴

---

¹⁰⁴American Consulate Thessaloniki to Department of State, τηλεγράφημα 00681, 27 Οκτωβρίου 1974, 1974THESSA00681 και Embassy Athens to Secretary of State, τηλεγράφημα 07909, 1 Νοεμβρίου 1974, 1974ATHENS07909, NARA, AAD.

Παναγιώτης Γ. Παπαδημητρίου*

**Σλαβοφωνία στη Ροδόπη.
Αποτυπώσεις της πρώιμης ιστορίας της**

Εισαγωγή

1.1 Η ελληνική Ροδόπη

Στην ενδοχώρα του γεωγραφικού χώρου της Θράκης δεσπόζει ο επιβλητικός ορεινός όγκος της Ροδόπης. Η οροσειρά -μεθόριος της Ελλάδας και της Βουλγαρίας μετά τη χάραξη της συνοριακής γραμμής το 1923- είναι μια σλαβόφωνη περιοχή. Στο ελληνικό τμήμα της, κατά μήκος των ελληνοβουλγαρικών συνόρων, κατοικούν σε αμιγείς πληθυσμιακά ορεινούς/ημιορεινούς οικισμούς (τα πομακοχώρια) των Περιφερειακών Ενοτήτων Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου,¹ σλαβόφωνοι Μουσουλμάνοι (Πομάκοι).² Ανεπίσημα, οι Πομάκοι, είναι μία από τις τρεις γλωσσικές ομάδες της Μουσουλμανικής Μειονότητας της Θράκης η οποία εξαιρέθηκε από την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών που επέβαλε η Συνθήκη της Λωζάνης (24^η Ιουλίου 1923) και έκτοτε

---

*Δρ. Φιλολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

¹Τα πομακοχώρια της Περιφερειακής Ενότητας Ξάνθης ανήκουν διοικητικά στο Δήμο Μύκης που αριθμεί 14.237 άτομα (απογραφή του 2021). Πομάκοι κατοικούν, επίσης, στις Δημοτικές Ενότητες Κομοτηνής, Κέχρου, Οργάνης, Ιάσμου, Αμαξιάδων, Σώστου (Περιφερειακή Ενότητα Ροδόπης) και στις Δημοτικές Κοινότητες Μικρού Δερείου και Σουφλίου (Περιφερειακή ενότητα Έβρου). Πολλοί Πομάκοι κατοικούν, επίσης, μόνιμα στην Ξάνθη και στην Κομοτηνή.

²Για την ιστορία των Πομάκων, εξισλαμισμένων σλαβόφωνων πληθυσμών της Ροδόπης, βλ. Π. Γ. Παπαδημητρίου, *Από τις κλεισούρες στα δερβένια. Η σύζευξη της σλαβοφωνίας και του ισλάμ στους Πομάκους της Ροδόπης* (Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη, 2008). Οι Οθωμανοί αποκαλούσαν αυτούς τους εξισλαμισμένους σλαβόφωνους πληθυσμούς Ahiryan. Για τον όρο Ahiryan, ο οποίος είχε υιοθετηθεί και ως αυτοπροσδιορισμός που χρησιμοποιούνταν ευρέως ως τα τέλη του 19^{ου} αι. βλ. M.V.L Ménage, "On the Ottoman word Ahriyân/Ahiryan", *Archivum Ottomanicum* 1 (1969): 197-204. Για τη σημερινή ονομασία «Πομάκοι» που αντικατέστησε την ονομασία Ahriyan βλ. B. Lorry, "Circulation des mots et des idées entre Bulgarie et Occident: le terme Pomak (1833-1875)", *Revue des Études Slaves* LXXV, no 3 (2014): 501-535.

απολαμβάνει ένα διεθνώς αναγνωρισμένο συλλογικό μειονοτικό καθεστώς.

Οι σλαβόφωνοι Πομάκοι λένε ότι μιλάνε, [ro' matski] «πομάκικα» ή [a' hrentski] «αχριάνικα» ή ['nafɪ] «στα δικά μας» (Μύκη). Τη γλώσσα τους την ονομάζουν [ro' matsko(so)] «τα πομακικά» (Μύκη).³ Πολλοί ομιλητές του romácko(so) αναγνωρίζουν τη γλώσσα τους ως εθνόλεκτό τους και την προβάλλουν ως δείκτη μιας πομακικής ταυτότητας. Υποστηρίζουν, δηλαδή, ότι /nýje sme Romáci óti romácky dúmime/, «εμείς είμαστε Πομάκοι, γιατί μιλάμε πομακικά».

Σε εθνικό επίπεδο το /romáckoso/ είναι μία από τις λιγότερο ομιλούμενες γλώσσες της Ελλάδας.⁴ Αν και δεν απολαμβάνει προστασίας ή επίσημης κρατικής αναγνώρισης, το /romáckoso/ έχει καταστεί μια σλαβική μικρογλώσσα,⁵ μία τοπική, δηλαδή, σλαβική γλώσσα που έχει εν μέρει καταγραφεί και γλωσσικά τυποποιηθεί. Η πρώτη ημιεπίσημη καταγραφή-κωδικοποίησή του⁶ έγινε τη δεκαετία του '90 από το Δ' Σώμα Στρατού στην Ξάνθη, στο πλαίσιο του προγράμματος κοινωνικής προφοράς του στρατού στη Θράκη, καθώς και από ιδιώτες και τοπικούς πολιτισμικούς φορείς της Θράκης.⁷ Το 1996 ιδρύθηκε το Κέντρο Πομακικών Ερευνών στην Κομοτηνή το οποίο, ένα χρόνο αργότερα, προχώρησε στην έκδοση ενός πομακικού αναγνωστικού για την Α' τάξη

³Οι ομιλητές της πομακικής, σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής του ελληνικού πληθυσμού της 7^{ης} Απριλίου 1951 (της τελευταίας απογραφής στην οποία καταγράφηκαν οι γλώσσες της ελληνικής επικράτειας) ανέρχονταν σε 18.664 άτομα. Βλ. Ε-ΣΥΕ, *Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7ης Απριλίου 1951. Πίνακες δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών του πληθυσμού*, τ. II (Αθήνα, 1958), 244-7.

⁴Ε. Σελλά-Μάζη, «Διγλωσσία και ολιγότερο ομιλούμενες γλώσσες στην Ελλάδα», στο *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα*, επιμ. Κ.Τσιτσελίκης-Δ. Χριστόπουλος (Αθήνα: Κριτική, 1997), 351-413.

⁵D. Stern, "Languages without an army: Minority, regional and literary microlanguages", στο *Linguistic regionalism in Eastern Europe and beyond: Minority, regional and literary microlanguages*, επιμ. D. Stern et al. (Berlin: Peter Lang, 2018), 14-39.

⁶A. Ioannidou, Ch. Voß, "Kodifizierungsversuche des Pomakischen und ihre ethnopolitische Dimension", *Welt der Slaven* XLVI (2001): 233-235.

⁷Βλ. αναλυτικά Π. Γ. Παπαδημητρίου, *Λαλιές των Πομάκων της Ελληνικής Ροδόπης. Περιφερειακή αναλυτική σλαβική και μουσουλμάνοι ομιλητές στη Νοτιοανατολική Ευρώπη*, τ. Α' (Θεσσαλονίκη: IMXA, 2013), 27.

του δημοτικού, καθώς και στην έκδοση της δίγλωσσης πομακικής εφημερίδας *Ζαγκάλισα*.⁸ Το 1998 το «Ράδιο Ξυλαγανή» μετέδωσε την πρώτη ραδιοφωνική εκπομπή στα πομακικά. Το 2006 το Κέντρο Πομακικών Ερευνών προχώρησε στην έκδοση της *Νατπρές*, μιας δεύτερης δίγλωσσης (πομακικά και ελληνικά) εφημερίδας με υπεύθυνο ύλης το δημοσιογράφο Σεμπαϊντίν Καραχότζα (1979-2021). Πρωτοβουλίες για την ανάδειξη της γλώσσας τους και τη διάσωση της άυλης πολιτισμικής τους κληρονομιάς ανέλαβαν και οι Πομάκοι που εκπροσωπούν εκείνο το τμήμα του πομακικού πληθυσμού που αντιδρά στην γλωσσική και πολιτισμική αφομοίωση από την κυρίαρχη τουρκόφωνη ομάδα. Αυτοί μετέφρασαν Έλληνες και ξένους ποιητές στα πομακικά, εξέδωσαν λεξικά, συλλογές με λαογραφικό υλικό και τις πρώτες ποιητικές συλλογές στην πομακική γλώσσα.⁹

Από γλωσσική άποψη το /romáckoso/ είναι ένα σύνολο ποικιλιών της ανατολικής νοτιοσλαβικής.¹⁰ Εντός της ελληνικής επικράτειας δίνει την εντύπωση ενός μεθοριακού γλωσσικού θυλάκου αποκομμένου από ευρύτερες γλωσσικές ζώνες. Ωστόσο, παρά την ύπαρξη της ελληνοβουλγαρικής μεθορίου, το /romáckoso/ έχει γεωγραφική συνέχεια με τις ποικιλίες που μιλιούνται στις παραμεθόριες με την Ελλάδα περιοχές της βουλγαρικής Ροδόπης και ευρύτερα στη νοτιοανατολική Βουλγαρία. Οι επίσημοι γλωσσικοί φορείς της Βουλγαρίας θεωρούν τις ποικιλίες του /romáckoso/ γεωγραφικές ποικιλίες της βουλγαρικής,¹¹ άποψη που γίνεται και ευρύτερα αποδεκτή.¹²

⁸Α. Μουμίν - Ο. Χαμντή, *α β Πομάτσκου. Αναγνωστικό της πομακικής για την Α' Δημοτικού* (Κομοτηνή: χ.ε., 1997).

⁹Βλ. ενδεικτικά Ρ. Καρα-Χότζα, *Βασικό μορφολογικό λεξικό της πομακικής* (Ξάνθη: χ.ε., 2017). Σ. Καραχότζα, *Μεταφράσεις ελληνικής και αγγλικής ποίησης στην πομακική γλώσσα* (Ξάνθη: Πολιτιστικός Σύλλογος Πομάκων Νομού Ξάνθης, 2017). Α. Ρόγγο, *Παραμύθια και τραγούδια των Πομάκων της ορεινής Ξάνθης* (Αθήνα: Οδυσσέας, 2004).

¹⁰Για την ανατολική νοτιοσλαβική βλ. παρακάτω στη σ. 8.

¹¹Για την επίσημη βουλγαρική θέση ότι το /romáckoso/ είναι βουλγαρική διάλεκτος βλ. το ανώνυμο άρθρο "Săčinenijat 'Pomaški Ezik' - Bălgarski Dialekt ot Rodopski Tip" (Η χαλκευμένη «πομακική γλώσσα» - μία βουλγαρική διάλεκτος του τύπου της Ροδόπης), *Bălgarski Ezik* 46, no 3 (1996): 1-9.

¹²P. Juavisti, "Linguistic Diversity in the European Union: An Overview", στο *Respecting Linguistic Diversity in the European Union*, επιμ. X. Arzoz (Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008), 51: "Bulgarian, outside

1.2 Η βουλγαρική Ροδόπη

Το /romáckoso/ της ελληνικής Ροδόπης εμφανίζει, όπως αναφέρθηκε, γεωγραφική συνέχεια με τις ποικιλίες που μιλιούνται στις παραμεθόριες με την Ελλάδα περιφερειακές ενότητες του Smoljan (κεντρική Ροδόπη), του Kǎrdžali και του Haskovo (ανατολική Ροδόπη) καθώς και του Blagoevgrad (δυτική Ροδόπη) της νότιας Βουλγαρίας. Αρκετοί από τους ομιλητές αυτών των ποικιλιών είναι επίσης μουσουλμάνοι (Πομάκοι),¹³ οι οποίοι, ωστόσο, θεωρείται ότι μιλούν τις ίδιες διαλέκτους με τους χριστιανούς Βούλγαρους.

Σύμφωνα με την άποψη των Βούλγαρων διαλεκτολόγων, οι ποικιλίες της οροσειράς εκατέρωθεν των συνόρων αποτελούν την ενιαία διαλεκτική ομάδα των ιδιωμάτων της Ροδόπης (rodopski govori).¹⁴ Το διαλεκτικό τους χαρακτήρα και την έντονη διαφοροποίησή τους από την κοινή βουλγαρική την αναγνωρίζουν και οι ίδιοι οι ομιλητές τους οι οποίοι λένε ότι μιλάνε /na rodópski/ «στη διάλεκτο της Ροδόπης». Μαζί με τις ποικιλίες της θρακικής πεδιάδας (στα νότια της οροσειράς του Αίμου), τις ποικιλίες της οροσειράς της Στράντζας (στα ανατολικά) και με αυτές των περιοχών του Razlog και του Nevrokop (στα δυτικά) εντάσσονται στην ευρύτερη διαλεκτική ζώνη των ρουπικών διαλέκτων

Bulgaria...The Language is spoken in Greece (where it is called Pomak) by 30.000 inhabitants....”.

¹³Στη Βουλγαρία οι Πομάκοι, οι οποίοι επίσημα ετεροπροσδιορίζονται ως Βούλγαροι Μουσουλμάνοι, ανέρχονταν το 1971 σε 170.000 άτομα (2,02% του συνολικού πληθυσμού της Βουλγαρίας). Βλ. B. S. Troebst, “Nationale Minderheiten”, στο *Bulgarien*, επιμ. K. D. Grothusen (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1991), 474-489, 487.

¹⁴Για γλωσσικές περιγραφές των ποικιλιών της βουλγαρικής Ροδόπης βλ. ενδεικτικά L. Miletič, *Die Rhodope Mundarten der Bulgarischen Sprache* (Wien: Alfred Hölder, 1912). St. Kabasanov, *Edin starinen bălgarski govori. Tixomirskijat govori* (Μία παλαιά βουλγαρική διάλεκτος. Η διάλεκτος του Τιχομίρ) (Sofija: Izdatelstvo na Bălgarskata Akademija na Naukite, 1963). E. Kanevska-Nikolova, *Smoljanskijat gradski ezik* (Η αστική διάλεκτος του Σμόλιαν) (Sofija: 1998). E. Kanevska-Nikolova, *Govorăt na selo Momčilonci, Smoljansko-polovin vek po kāsno* (Η διάλεκτος του χωριού Μομτσιλοφτσι του Σμόλιαν -μισόν αιώνα αργότερα) (Sofija: 2001). S. Stojkov, *Bălgarska Dialektologija* (Βουλγαρική διαλεκτολογία) (Sofija: Izdatelstvo na Bălgarskata Akademija na Naukite, 1993), 127-139, όπου και εκτενής βιβλιογραφία.

(rupski gonori).¹⁵ Επειδή βρίσκονται στο κέντρο αυτού του διαλεκτικού συνεχούς, οι ποικιλίες της Ροδόπης κατατάσσονται στις κεντρικές ρουπικές ποικιλίες. Αυτές μαζί με τις υπόλοιπες ανατολικές και δυτικές ρουπικές ποικιλίες, στο πλαίσιο της τετραμερούς διαίρεσης της βουλγαρικής,¹⁶ θεωρείται ότι ανήκουν στη διαλεκτική ζώνη των νοτιοανατολικών βουλγαρικών διαλέκτων.

Ο όρος «ποικιλίες της Ροδόπης» είναι γεωτυπολογικός. Δηλώνει έναν συγκεκριμένο τύπο ποικιλιών που αφενός μιλιούνται στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο της οροσειράς και αφετέρου εμφανίζουν ορισμένα σημαντικά διαφοροποιητικά γλωσσικά χαρακτηριστικά.¹⁷ Σύμφωνα με τον Stojko Stojkov, οι ποικιλίες της Ροδόπης διαχωρίζονται περαιτέρω σε πέντε διαλεκτικά υποσύνολα:

1. Τις ποικιλίες της κεντρικής Ροδόπης (ποικιλίες του Smoljan ή του Ahäčelebi),¹⁸ στις οποίες, σύμφωνα με τον S. Stojkov, ανήκουν και οι ποικιλίες της ελληνικής Ροδόπης (romáckoso).
2. Τις ποικιλίες της Široka Laka
3. Τις ποικιλίες της Hvojna
4. Τις ποικιλίες του Čepino-Velingrad
5. Τις ποικιλίες των Παυλικιανών (Καθολικών Βουλγάρων) της Φιλιππούπολης/ Plovdiv

Η σημερινή κατάταξη όλων των ποικιλιών της Ροδόπης ως ετερόνομων ποικιλιών της βουλγαρικής είναι κυρίως αποτέλεσμα της συγκρότησής της ως πρότυπης εθνικής γλώσσας και της αναμενόμενης θεώρησής της (λόγω της κυρίαρχης θέσης που απολαμβάνουν σήμερα οι εθνικές γλώσσες ως γλώσσες αναφοράς) ως μιας υπερκείμενης ποικιλίας που στέκεται στην κορυφή μιας πυραμίδας αποτελούμενης από ένα φάσμα

¹⁵Πρβ. K. Steinke, “Pomakisch”, στο *Lexicon der Sprachen des europäischen Ostens* (=Wieser Encyclopädie des europäischen Ostens 10), επιμ. M. Okuga (Klagenfurt: Wieser, 2002), 391. Stojkov, *ό.π.*, 120-123.

¹⁶A. Kočeva, “Dialektnata delitba na bälgarskija ezik, otrazena v naj-novata karta na instituta za bälgarski ezik-Ban” (Η διαλεκτική διαίρεση της βουλγαρικής γλώσσας, όπως απεικονίζεται στον νεότερο χάρτη του Ινστιτούτου της Βουλγαρικής Γλώσσας), *Bälgarski ezik I literatura* 58, no. 5 (2016): 531-541.

¹⁷Stojkov, *ό.π.*, 127-128.

¹⁸Στο ίδιο, 129.

ποικιλιών «χαμηλότερου γλωσσικού ύφους».¹⁹ Ωστόσο στο πλαίσιο της ευρύτερης σλαβικής γλωσσικής οικογένειας καθώς και από διαχρονική άποψη τόσο η υπερκείμενη βουλγαρική όσο και οι υποκείμενες ποικιλίες της ανήκουν στη νοτιοσλαβική²⁰ και μάλιστα στον ανατολικό κλάδο της, στην ανατολική νοτιοσλαβική.

Η ανατολική νοτιοσλαβική εμφανίζει ορισμένα ιδιαίτερα γλωσσικά χαρακτηριστικά που προέκυψαν κυρίως από την εξέλιξη της πρωτοσλαβικής κατά την κοινή σλαβική (6^{ος}-12^{ος} αι.) καθώς και από τις μορφοσυντακτικές δομές της Βαλκανικής Γλωσσικής Ένωσης.²¹ Η ανατολική νοτιοσλαβική περιλαμβάνει τις ποικιλίες του romáckososo, την κοινή βουλγαρική και τις ποικιλίες της, τις ποικιλίες του Bosilegrad και του Dimitrovgrad (ποικιλίες Torlak) της νοτιοανατολικής Σερβίας, τις

¹⁹I. Petrov, *The development of the Bulgarian Literary Language: From Incunabula to First Grammars: Late fifteenth- Early Seventeenth Century*, μετάφρ. M. Majer-K. Gucio (Lanham: Lexington Books, 2021).

²⁰Ο όρος «νοτιοσλαβική» περιλαμβάνει σήμερα τη σλοβενική, την κροατική, τη βοσνιακή, τη μαυροβουνιακή, τη σερβική, τη μακεδονική και τη βουλγαρική γλώσσα. Εκτός από αυτές τις επίσημες γλώσσες ορισμένοι ερευνητές κατατάσσουν στη νοτιοσλαβική και ορισμένες μικρογλώσσες (γεωλέκτους ή εθνολέκτους). Σύμφωνα με τον A. Duličenko, “Malye slavjanske literature jazyki (mikrojazyki)” (Μικρές σλαβικές λογοτεχνικές γλώσσες (μικρογλώσσες), στο *Jazyki mira: Slavkanske jazyki*, επιμ. Moldovan Aleksandr M. et al. (Moskva: Akademia, 2017), 625-645, 630, στις μικρογλώσσες της νοτιοσλαβικής περιλαμβάνονται η σλοβενική διάλεκτος της Resia, η οποία μιλιέται στη βορειοανατολική Ιταλία, η βενετο-σλοβενική, η κροατική της Burgenland (κροατική της ανατολικής Αυστρίας, της δυτικής Ουγγαρίας, της κάτω Αυστρίας, της Σλοβακίας και της νότιας Μοραβίας), η κροατική της Molise στην Ιταλία, η νοτιοσλαβική των Bunjevci (της Κροατίας και της Σερβίας αντίστοιχα), η νοτιοσλαβική των Goranci (μουσουλμάνων της περιοχής Gora), η βουλγαρική του Banat, και το σύνολο των νοτιοσλαβικών ποικιλιών της βόρειας Ελλάδας. Στις εθνολέκτους, οι οποίες, ανάλογα με τις διαφορετικές οπτικές, μπορεί να θεωρηθούν και ως διάλεκτοι εθνικών γλωσσών ανήκουν η σλοβενική της Prekmurje, η τσακαβική, η καϊκαβική, η πομακική και τα σλαβικά ιδιώματα της βόρειας Ελλάδας (των περιοχών της δυτικής και ανατολικής Μακεδονίας). Για τις γλώσσες της νοτιοσλαβικής βλ. G. Neweklowsky, *Die südslawischen Standardsprachen* (Wien: VÖAW, 2010).

²¹Το όριο της ανατολικής νοτιοσλαβικής από τη δυτική εκτείνεται, σύμφωνα με τον P. Ivić, κατά μήκος της γραμμής Timok-Berkovica-Breznik-Radomir-Osogon-Onče Polje-Skopje-Tetovo-Šar Rlanina. Βλ. P. Ivić, “Balkan Slavic Migrations in the Light of South Slavic Dialectology”, στο *Aspects of the Balkans: Continuity and Change*, επιμ. H. Birnbaum-S. Vryonis (The Hague-Paris: De Gruyter Mouton, 1972), 66-86, 67.

ποικιλίες της ανατολικής Αλβανίας, τις ποικιλίες του Banat καθώς και αυτές που μιλιούνται σε θυλάκους της νότιας Ρουμανίας, της Μολδαβίας (περιοχή Taraclia) και της Ουκρανίας (Οδησό και Zaporizžja), τις σλαβικές ποικιλίες της Βόρειας Ελλάδας αλλά και τις ποικιλίες των Πομάκων της Τουρκίας.²² Στην ανατολική νοτιοσλαβική εντάσσεται, επίσης, η μακεδονική και οι θεωρούμενες σήμερα ως γεωγραφικές ποικιλίες της.²³ Στην ανατολική νοτιοσλαβική ανήκει ιστορικά και η παλαιά εκκλησιαστική σλαβική.²⁴

Η σλαβοφωνία της Ροδόπης έχει μία σύνθετη ιστορία εκφάνσεις της οποίας θα διερευνηθούν στην παρούσα μελέτη κατά την περίοδο που εκτείνεται από την προμεταναστευτική περίοδο ως τον 8^ο αι. μ.Χ. από την πλευρά κυρίως των ιστορικών, εξωγλωσσικών καθορισμών της και σε συνάρτηση με την ιστορική πορεία των σλαβόφωνων πληθυσμών της Ροδόπης. Ειδικότερα η διερεύνηση θα επικεντρωθεί:

1. στην προέλευση των πρώτων σλαβόφωνων ομιλητών της Ροδόπης
2. στις πρώιμες γλωσσικές επαφές ή διασυνδέσεις τους πριν και κατά τη μετανάστευση

Αυτά τα δύο ζητήματα θα διερευνηθούν με βάση τις ιστορικές, τις αρχαιολογικές, αλλά και τις ενδογλωσσικές μαρτυρίες. Τα γλωσσικά τεκμήρια αντλούνται από το δημοσιευμένο υλικό των σλαβικών ποικιλιών της ελληνικής και της βουλγαρικής Ροδόπης, από τα δεδομένα των βουλγαρικών γλωσσικών ατλάντων καθώς και από μονογραφίες και άρθρα που πραγματεύονται συναφή θέματα.²⁵

²²Thede Kahl, “The Presence of Pomaks in Turkey. Pomak Immigrants in Turkey στο Klaus Steinke”, στο *The Pomaks in Greece and Bulgaria. A model case for borderland minorities in the Balkans*, επιμ. Christian Voss (München: Verlag Otto Sagner, 2007), 227-234.

²³B. Koneski, “Macedonian”, στο *The Slavic Literary Languages: Formation and Development*, επιμ. A. M. Schenker-E. Stankiewicz (New Haven: Yale Concilium on International and Area Studies, 1980), 54-63.

²⁴W. Schmalstieg, *An introduction to Old Church Slavic* (Columbus, Ohio: Slavica Publishers, Inc., 1983).

²⁵Οι τύποι της ποικιλίας της Μύκης της ελληνικής Ροδόπης αντλούνται από το P. Καραχότζα, *Βασικό μορφολογικό λεξικό της πομακικής* (Ξάνθη: χ.ε. 2017). Γενικότερα όλοι οι τύποι αποδίδονται με τη λατινική μεταγραφή του κυριλλικού αλφαβήτου.

2. Οι πρώτοι σλαβόφωνοι πληθυσμοί της Ροδόπης

2.1 Προέλευση και εγκατάσταση στην οροσειρά

Η εδραίωση της σλαβοφωνίας στη Ροδόπη ακολουθεί τη σλαβική μετανάστευση στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη κατά τους πρώιμους Μέσους Χρόνους. Οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί που εποίκησαν την οροσειρά ήταν κατά την εποχή της έναρξης της μετανάστευσής τους ομιλητές της πρωτοσλαβικής.²⁶ Τεκμήρια για την προέλευση καθώς και την πορεία που ακολούθησαν, ώσπου να εγκατασταθούν στη Ροδόπη, είναι οι ιστορικές μαρτυρίες, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, τα τοπωνύμια καθώς και ορισμένα ισόλεξα.

Ένα τέτοιο πρώιμο τεκμήριο είναι το υδρωνύμιο /ίζνοι/ που ανάγεται στο πρωτοσλαβικό *jizwaru, «jъz-vorъ» ‘πηγή’.²⁷ Η γεωγραφική

²⁶Η πρωτοσλαβική, προγονική μητέρα-γλώσσα όλων των σλαβικών γλωσσών και των διαλέκτων τους, ήταν η γλώσσα που μιλήθηκε και από τις γενιές των ομιλητών που έζησαν τον 6^ο αι. μ.Χ., την εποχή, δηλαδή, της μετανάστευσης. Η κοιτίδα της τοποθετείται ανάμεσα στην οροσειρά Τάτρα της νότιας Πολωνίας και στη Μπουκοβίνα στις βόρειες πλαγιές των ανατολικών Καρπαθίων. J. Udolph, “Ethnogenese und Urheimat der Slaven”, στο *Die Slavischen Sprachen*, επιμ. K. Gutschmidt, S. Kempgen, T. Berger, τ. 2 (Berlin - New York: De Gruyter Mouton, 2014), 1131-1144. Σύμφωνα με τον A. Timberlake, οι περιοχές από όπου επεκτάθηκε η πρωτοσλαβική είναι η βόρεια Ουκρανία, η νότια Λευκορωσία και η ανατολική Σλοβακία. A. Timberlake, “Culture and the spread of Slavic”, στο *Language Typology and Historical Contingency*, επιμ. B. Bickel et al. (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2013), 331-356.

²⁷Για το τοπωνύμιο στην ελληνική Ροδόπη βλ. Σ. Χατζηδημητρίου, *Τοπωνυμολογική θεώρηση των πομακικών οικισμών του Νομού Ξάνθης* (διδ. διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2005). Για τη βουλγαρική Ροδόπη βλ. Anastas Salmabašev, *Mestnita Imena v Smoljansko* (Τοπωνύμια στην περιφέρεια του Σμόλιαν) (Sofija: Izdatelstvo na Bălgarskata Akademija na Naukite, 1976). Το τοπωνύμιο *izwaru «jъz-vorъ» ‘πηγή’ απαντά ως παλιό υδρωνύμιο και σε άλλα μέρη του ελληνικού χώρου: Ίσβαρη και Νίσβαρη στη Μάνη, Νίσβαρη στην Αιτωλοακαρνανία, Ίσβορης στην Τριφυλία, Ίσβόρια στη Νάουσα Ημαθίας. Ph. Malingoudis, *Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands. I. Slavische Flurnamen aus der mesenischen Mani* (Wiesbaden: Mainz- Franz Steiner, 1981), 50. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland* (Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter u. Co., 1941), 36, 74.

κατανομή του, όπως έχει χαρτογραφηθεί από τον J. Udolph,²⁸ μαρτυρεί ότι ένα κύμα σλαβόφωνων πληθυσμών ξεκίνησε από τη δυτική Ουκρανία και αρχικά κινήθηκε προς τη Μπουκοβίνα, στις βόρειες πλαγιές των ανατολικών Καρπαθίων. Από εκεί ένας κλάδος κατευθύνθηκε νοτιότερα κατά μήκος των ποταμών Προύθου και Σέρετου και μέσω των κοιλάδων τους έφτασε στην πεδιάδα του κάτω Δούναβη. Άλλοι κλάδοι ακολούθησαν μια δεύτερη διαδρομή. Διέσχισαν τα ορεινά περάσματα των Άνω Καρπαθίων (νότια της Μπουκοβίνας) και εισήλθαν στην κοιλάδα του άνω Όλτ, αριστερού παραπόταμου του Δούναβη. Στη συνέχεια, ακολουθώντας το ρου του ποταμού, έφτασαν στην πεδιάδα της Βλαχίας, στα βόρεια του Δούναβη. Από εκεί ένας κλάδος πέρασε το ποτάμι και κινήθηκε δυτικά προς τη Σερβία και νοτιότερα προς τα εδάφη της σημερινής Δημοκρατίας της Βόρειας Μακεδονίας. Ένας άλλος κλάδος των μεταναστών κινήθηκε ανατολικότερα. Αυτοί, αφού πέρασαν το Δούναβη, κινήθηκαν νότια, ακολουθώντας τον ρου του ποταμού Iskār, το δεξιό παραπόταμο του Δούναβη. Στη συνέχεια μέσα από τα ορεινά περάσματα του κεντρικού Αίμου (Sredna Stara Gora) κατέβηκαν στις κοιλάδες του μέσου Έβρου και του μέσου Άρδα. Από εκεί συνέχισαν την πορεία τους κατά μήκος των παραποτάμων του Άρδα ώσπου έφτασαν νότια της ανατολικής Ροδόπης, στα ανατολικά της Κομοτηνής.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία των ιστορικών πηγών, δύο σλαβόφωνες φυλές που ξεκίνησαν από το βορρά και, πιθανόν, ακολούθησαν τις πορείες που σκιαγραφεί το /iznori/, προτού εγκατασταθούν στη Ροδόπη, ήταν οι Δρουγουβίτες και οι Σμολεάνοι.

Οι Δρουγουβίτες εγκαταστάθηκαν κυρίως στη Μακεδονία τον 7^ο αιώνα.²⁹ Ωστόσο ένας κλάδος τους εγκαταστάθηκε στις περιοχές της

---

²⁸J. Udolph, "Eine neue bibliographische Sammlung zu europäischen Orts-, Flur- und Gewässernamen-Hinweise zur Benutzung", *Onomastica* LXV (2021): 83-98, 91. Για μια αντίθετη άποψη βλ. Harald Bichlmeier, "Rezensionen", *ZfB* 47, no. 2 (2011): 277-281, 278.

²⁹Ε. Χατζηαντωνίου, «Συμβολή στον εντοπισμό της σλαβικής εγκατάστασης των Δρουγουβιτών», στο *Φιλοτιμία. Τιμητικός Τόμος για την ομότιμη καθηγήτρια Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα*, επιμ. Θ. Κορρές, Π. Κατσώνη, Ι. Λεοντιάδης, Α. Γκουτζιουκώστας (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2011), 105-133.

Φιλιπούπολης και της Ροδόπης.³⁰ Έμμεση μαρτυρία της εγκατάστασής τους σε αυτές τις περιοχές είναι καταρχάς ο τίτλος του μητροπολίτη Φιλιππουπόλεως που φέρει και την προσθήκη «και Δραγουβιτείας». Ιστορικά κατάλοιπα της εγκατάστασης Δραγουβιτών στην περιοχή της Φιλιπούπολης και της Ροδόπης θεωρούνται, επίσης, το φρούριο Dragovet, το ορωνύμιο Dragoniči,³¹ καθώς και το υδρωνύμιο Dragovec που αναφέρεται σε ένα ελώδες τμήμα της κοιλάδας στην Pastuša, δεκαοκτώ χιλιόμετρα δυτικά-νοτιοδυτικά της Φιλιπούπολης.³² Σύμφωνα με τον Ο. Ν. Trubačev,³³ οι Δραγουβίτες της νότιας Βαλκανικής ταυτίζονται με τους Δραγουβίτες (*Dregunivji/Drugunivji) της βορειοδυτικής Ρωσίας (περιοχές του ποταμού Pripjat) καθώς και τους Dregoniči που αναφέρονται στο Χρονικό του Νέστορος. Το όνομά τους, σύμφωνα με τον Ο. Ν. Trubačev προέρχεται από την πρωτοσλαβική λέξη *dregъna ‘έλος’ (πρβ. λιθουαν. dreguna), η οποία σήμερα επιβιώνει στη λευκορωσική ως dregna ‘έλος’ και στην ουκρανική ως dɛjagva /dragva ‘βαλτώδες μέρος’. Το dregna ‘έλος’ και το dɛjagva /dragva/ είναι δύο προσηγορικά που, όπως υπογραμμίζει και ο Φ. Μαλιγκούδης,³⁴ δηλώνουν το βάλτο αποκλειστικά στις σλαβικές γλώσσες του ανατολικού κλάδου και δεν απαντούν σε καμιά άλλη σλαβική γλώσσα.

Η δεύτερη φυλή, οι Σμολεάνοι (Smolěne), μαρτυρούνται για πρώτη φορά σε μία πρωτοβουλγαρική επιγραφή η οποία χαρακτήρηκε το 846/847 με αφορμή μια επιθετική στρατιωτική επιχείρηση του Βούλγαρου ηγεμόνα Πρεσιάμ (837-852) εναντίον των περιοχών της

³⁰P. Gautier, “Clément d’Ohrid, Évêque de Dragvista”, *Revue des Études Byzantines* 22 (1964): 199-214.

³¹F. Dvornik, *La vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves Macedoniens au IXe siècle* [Travaux publiés par l’Institut d’ Études Slaves, αρ. 5] (Paris: Champion, 1926), 236.

³²P. Soustal, *Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos) [TIB 6]* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991), 253.

³³Ο. Ν. Trubačev, “Rannie slavjanskije etnonimy-svideteli migracii Slavjan” (Πρώιμα σλαβικά εθνωνύμια- μαρτυρίες της σλαβικής μετανάστευσης), *Voprosy Jazykoznanija* 6 (1974): 48-67, 62.

³⁴Φ. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι στη Μεσαιωνική Ελλάδα* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1988), 69.

κεντρικής Ροδόπης όπου κατοικούσαν.³⁵ Το όνομα Σμολεάνοι³⁶ συνδέεται με την πόλη Σμολένισκον (Smolensk) του άνω Δνειπερου, το κατοπινό κέντρο της φυλής των Κρινιζί. Η ονομασία Smolène συνήθως ετυμολογείται από τη λέξη /smola/ ‘ρετσίνι’. Ωστόσο η αναφορά των *Smol-ěne σε ‘κατοίκους μιας περιοχής όπου υπάρχει ρετσίνι ή όπου αφθονούν τα ρητινοφόρα δάση’ δεν ευσταθεί. Ο Ο. Ν. Trubačev υποστηρίζει ότι η ονομασία προέρχεται από το πρωτοσλαβικό *smaliti ‘καίω ελαφρά’, συγγενικό της λέξης /smala/ ‘καμένο μέρος δάσους’ που χρησιμοποιείται σήμερα στην κάτω σοραβική.³⁷ Επομένως, σύμφωνα με αυτήν την ετυμολογία οι Smolène ήταν ‘αυτοί που κατοικούν σε δασική έκταση που αποτεφρώθηκε, εκχερσώθηκε με φωτιά’.³⁸

Εκτός από τους Δρογουβίτες και τους Σμολεάνους, στη Ροδόπη εγκαταστάθηκαν και άλλοι ομιλητές της πρωτοσλαβικής που ήρθαν από τα δυτικά. Αυτό προκύπτει από το τοπωνύμιο σλαβικού ετύμου «Τζεχοβά» που συναντάται στο τυπικό της μονής της Θεομήτορος Κοσμοσωτείρας, (ιδρύθηκε το 1151-1152) στον κάτω Έβρο.³⁹ Το Τζεχοβά (Čehona) έχει παράλληλα τοπωνύμια στη Βοημία, στη Μοραβία, στη Σιλεσία, στην Πολωνία και στη δυτική Ουκρανία και συνδέει τον κάτω Έβρο και τις παρυφές της νοτιοανατολικής Ροδόπης με έναν κλάδο «Πρωτο-Τσέχων», οι οποίοι ζούσαν στη δυτική Ουκρανία και, αναμειγμένοι, πιθανότατα, με άλλους σλαβόφωνους πληθυσμούς

³⁵V. Beševliev, *Die Protobulgarischen Inschriften*, αρ. 14 (Berlin: Akademie Verlag, 1963), 165.

³⁶Παπαδημητρίου, *Από τις κλεισούρες στα δερβένια*, 79 (με εκτενή βιβλιογραφία).

³⁷Ο. Ν. Trubačev, *V Poiskax Edinstva* (Αναζητώντας την ενότητα) (Moskva: Nauka, 2005), 104.

³⁸Στη Ροδόπη εγκαταστάθηκε και ένας κλάδος Βερζητών (πρωτοσλαβική *Vьržitji). Βλ. M. Mladenov, “Za ljalizacijata na slavjanskoto pleme Verziti” (Για τον εντοπισμό του σλαβικού φύλου των Βερζητών) *Eroxi* 24 (2016): 230-235. Επιπλέον, έμμεση αναφορά σε άλλους πρωτοσλαβικούς πληθυσμούς των γειτονικών περιοχών είναι οι μαρτυρίες για την επισκοπή Βελικείας της μητρόπολης Φιλίππων ή της Φιλιπούπολης και της επισκοπής των Βουκούβων. B. D. Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae* (Paris: Institut Français d’ Études Byzantines, 1981), 7. 593, 616, 9.464, 490, 10.551, 580, 13.601, 630, 7.594, 9.465, 10.552, 13. 602.

³⁹Για το τυπικό βλ. L. Petit, “Typikon du monastère de la Kosmosotira près d’ Aenos (1152)”, *Bulletin de l’ Institut Archéologique Russe à Constantinople* 13 (1908): 17-77.

κατέβηκαν μέσω της νότιας Πολωνίας και της Σλοβακίας στη νοτιοανατολική Βαλκανική.⁴⁰

Η μετανάστευση σλαβόφωνων πληθυσμών από τα δυτικά και η εγκατάστασή τους στη Ροδόπη χαρτογραφείται, σύμφωνα με τον J. Udolph, και από το υδρωνύμιο /ròtok/ < πρωτοσλαβική *pataku ‘χείμαρρος’, το οποίο εμφανίζει πυκνή συγκέντρωση στη δυτική Ουκρανία, στη νότια Πολωνία και στην ανατολική Σλοβακία.⁴¹ Από την γεωγραφική κατανομή του υδρωνυμίου προκύπτει ότι κάποιοι σλαβόφωνοι πληθυσμοί με αφετηρία τη δυτική Ουκρανία μετακινήθηκαν μέσω της Πύλης της Μοραβίας (πέρασμα ανάμεσα στα δυτικά Καρπάθια και τους Σουδίτες, στη Μοραβία της Τσεχίας και την άνω Σιλεσία της Πολωνίας) στην ανατολική Σλοβακία. Από εκεί, με βάση πάντα την γεωγραφική κατανομή του υδρωνυμίου, πέρασαν μέσω των κοιλάδων των παραπόταμων του Δούναβη στην Ουγγαρία, στη νοτιοανατολική Αυστρία, και στη συνέχεια στην Κροατία, στη Σερβία καθώς και στις βόρειες περιοχές της Δημοκρατίας της Βόρειας Μακεδονίας. Ακολούθως κατευθύνθηκαν ανατολικά προς τις περιοχές της δυτικής Βουλγαρίας. Από το ύψος της Σόφιας συνέχισαν την πορεία τους ανατολικότερα και, αφού διέσχισαν τα περάσματα του κεντρικού Αίμου, διείσδυσαν στην

⁴⁰Το τοπωνύμιο Τζεχοβά (Čehova) συνδέεται με τα τοπωνύμια Čehi στην περιοχή της Γαλικίας (δυτική Ουκρανία), Čehon κοντά στην πόλη Bučac της δυτικής Ουκρανίας, Chechy στη Σιλεσίας Čehovec στη Σλοβενία, Čehona ανατολικά της Κρακοβίας, Chehow στον μέσο Dunajec (ποτάμι που διέρχεται από τη βορειοανατολική Σλοβακία και τη νότια Πολωνία), Chechowska στην πόλη Wieliczka (Βιελίτσκα, νότια Πολωνία), Chechowice-Dziedzice (Bielisko Białe, νότια Πολωνία). Η κατανομή των τοπωνυμίων καταδεικνύει την παρουσία ‘πρωτο-τσεχικών’ πληθυσμών στη Γαλικία (δυτική Ουκρανία) καθώς και τη μετανάστευσή τους μέσω της νότιας Πολωνίας στο μέσο Labe/Elbe (Ελβα και τον κάτω Vltava (Μολδάβα), στις περιοχές, δηλαδή, στις οποίες αποκρυσταλλώθηκε αργότερα η τσεχική. Τον 10^ο αι. το όνομα Češi δηλώνει μία από τις σλαβικές φυλές που ζούσαν στην κεντρική Βοημία κοντά στην Πράγα. Όλα τα παραπάνω τοπωνύμια ανάγονται στο προσηγορικό *čechь, το οποίο στην κασοβική δηλώνει τον ‘νεαρό με μαλλιά, γένι και τριχωτό εφηβαίο ενηλίκου’. Αυτή φαίνεται να είναι και η αρχαϊκή σημασία του προσηγορικού, προτού εξελιχθεί στο εθνωνύμιο Čech, πληθ. Češi. Βλ. Václav Blažek, “Chechs = Young Men?”, στο *Sprache und Leben in Frühmittelalterlichen Slaven. Festschrift für Radoslav Katičić zum 80 Geburtstag*, επιμ. E. Stadnik-Holzer und G. Holzer (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2010), 13-29.

⁴¹Πρβ. J. Udolph, “Heimat und Ausbreitung indogermanischer Stämme im Lichte der Namenforschung”, *Acta Linguistica Lithuanica* 76 (2017): 173-249, χάρτης 4, 182.

κοιλάδα του άνω Έβρου και από εκεί στη Ροδόπη. Τοπωνύμια με βάση το προσηγορικό /*protok*/ απαντούν σήμερα στο Barutin και στο Biljanci του Ardino ενώ είναι πολύ διαδεδομένα στο Smoljan και στο Madan της κεντρικής Ροδόπης.⁴²

Η πορεία των σλαβόφωνων εποίκων προς τη Ροδόπη όπως και γενικότερα στην ανατολική Βαλκανική πραγματοποιήθηκε κυρίως κατά την τρίτη φάση της σλαβικής μετανάστευσης (πρώιμος 7^{ος} αι.).⁴³ Από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα των πρώιμων σλαβικών εγκαταστάσεων της κοιλάδας του ποταμού Ολτ στο Βραζον της Ρουμανίας -ο οποίος, όπως είδαμε από το υδρωνύμιο /*izvor*/, ήταν μία από τις διόδους της σλαβικής μετανάστευσης προς το νότο - προκύπτει ότι η κάθοδος των ομιλητών της πρωτοσλαβικής που διέσχισαν την Τρανσυλβανία για να φτάσουν στο Δούναβη πραγματοποιήθηκε από τα μέσα του 6ου αι. ως τα μέσα του 7ου αι.⁴⁴ Η συνέχεια της πορείας τους από την πεδιάδα του κάτω Δούναβη πρώτα στα εδάφη της βόρειας Βουλγαρίας⁴⁵ και από εκεί προς τα νότια καθορίστηκε από τη γεωγραφία της περιοχής, δηλαδή, τους δεξιούς παραπόταμους του Δούναβη και την οροσειρά του Αίμου.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα μαρτυρούν ότι ομιλητές της πρωτοσλαβικής εγκαταστάθηκαν στη Ροδόπη τον 7ο και τον 8ο αι.⁴⁶ Αυτά τα ορόσημα συμπίπτουν με εκείνα της ευρύτερης Θράκης και της υπόλοιπης Βαλκανικής.⁴⁷ Ειδικότερα οι ιστορικές πηγές του 7ου αι.

---

⁴²Salambašev, *ό.π.*, 151.

⁴³Γιώργος Καρδάρης, *Εθνογένεση και επέκταση των πρώιμων Σλάβων στον ευρωπαϊκό χώρο (5ος -7ος αι.) επισκόπηση της έρευνας* (Αθήνα: Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2020), 79.

⁴⁴I. Stanciu, "The problem of the earliest Slavs in Intra-Carpathian Romania (Transylvania and the north-West Vicinity)", *Slovenská Archeológia* LXI (2013): 324-370, 329.

⁴⁵N. Xrisimov, "Rannelslavjanskije pamjatniki v severo-vostočnoj časti Balkanskogo poluoostrova" (Πρώιμα σλαβικά μνημεία στο βορειο-ανατολικό τμήμα της Βαλκανικής Χερσονήσου), *Stratum plus* 5 (2015): 309-342.

⁴⁶Kamen Stanev, *Trakija prez rannoto Srednovekovie* (Η Θράκη κατά τον Πρώιμο Μεσαίωνα) (Veliko Tărnovo: Faber 2012), 76.

⁴⁷Για την πορεία των Σλάβων στη Βαλκανική βλ. H. Birnbaum, "Slavic Migration Routes into Southeastern Europe and the Early Divisions of the Southern Slavs", στο *Aspects of the Slavic Middle Ages and Slavic Renaissance Culture*, επιμ. H.

μαρτυρούν ότι βόρεια του Αίμου, ανάμεσα στη σημερινή πόλη Βάρνα και τα ανατολικά περάσματα του Αίμου γύρω από την Πλίσκα και την Πεσλάβα της βορειοανατολικής Βουλγαρίας είχαν εγκατασταθεί οι σλαβικές φυλές των Έπτά Γενεών και των Σεβέρων, οι οποίοι πριν από το 680 μ.Χ. ήταν φόρου υποτελείς του Βυζαντίου.⁴⁸ Πηγές, επίσης, του 7ου αι. μνημονεύουν την παρουσία διαφορετικών (αλλά ανώνυμων) σλαβικών πληθυσμών (*έτερων Σλαβίνων έθνων*) γύρω από τη Βιζύη (τουρκική Vize, στην ανατολική Θράκη) στα νοτιοανατολικά.⁴⁹ Στα δυτικά, ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός Β΄ ίδρυσε το 688 μ.Χ. την κλεισούρα Στρυμόνος, μια στρατιωτική υποδιοίκηση που υπαγόταν στο θέμα Θράκης, και στα ορεινά περάσματά της εγκατέστησε Σλάβους ως εθνοφυλακή εναντίον των Βουλγάρων.⁵⁰ Ακόμη, ο Θεοφάνης αναφέρει ότι το 757/758 ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ο Ε΄ εξεστράτευσε στις σκλαβηνίες (περιοχές όπου είχαν εγκατασταθεί σλαβόφωνοι πληθυσμοί) του θέματος Μακεδονίας, το οποίο μετά την διοικητική αναδιάρθρωση του 8ου αι. περιλάμβανε τις νότιες θρακικές περιοχές μαζί με την οροσειρά της Ροδόπης.⁵¹ Τέλος, από τη βουλγαρική επιγραφή του

Birnbaum (New York-Bern-Frankfurt am Main-Paris: Peter Lang, 1991), 1-24. Πρβ. Ivić, ό.π., 66-86.

⁴⁸C. De Boor, *Theophanis Chronographia* 1-2, Lipsiae 1883, 1885 (ανατ. Hildesheim 1963), 359.14-17. Αυτούς τους πληθυσμούς τούς είχε υποτάξει ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Β΄ (641-668) με την εκστρατεία εναντίον τους το 668. Βλ. Παπαδημητρίου, *Από τις κλεισούρες στα Δερβένια*, 79, 85.

⁴⁹P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*. I. Le Texte (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1979), 238.210. 20-24.

⁵⁰A. Pertusi, *Constantino Porfirogenito, De Thematibus, Introduzione, testo critico, commento (Studi e Testi 160)* (Città Del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1952), 88.3.

⁵¹C. De Boor, *Theophanis Chronographia* 1-2 (Lipsiae 1883, 1885), 430.21-22: *τὰς κατὰ Μακεδονίας Σκλαβινίας ἡγμάλωτευσε*. Για την αναφορά του όρου Μακεδονία στις περιοχές της Θράκης βλ. Χ. Κυριαζόπουλος, *Η Θράκη κατά τους 10ο και 12ο αιώνες* (Θεσσαλονίκη: Γιαχούδη-Γιαπούλη, 2012), 89. Ο Ι. Καραγιαννόπουλος υποστηρίζει ότι πρόκειται για την περιοχή της Ροδόπης. J. Karayannopoulos, *Les Slaves en Macédoine. La prétendue interruption des communications entre Constantinople et Thessalonique du 7ème au 9ème siècle* (Αθήνα: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1989), 18.

Direkler (846/847 μ.Χ.) γνωρίζουμε ότι οι Σμολεάνοι είχαν εγκατασταθεί στην κεντρική Ροδόπη πριν από τις πρώτες δεκαετίες του 9ου αι.⁵²

Οι πρώτοι σλαβόφωνοι πληθυσμοί της Ροδόπης είχαν πριν από τον γλωσσικό θάνατο της σλαβικής στην Αυστρία και πριν από την εγκατάσταση των Ούγγρων στα βόρεια του Δούναβη αδιάσπαστη γεωγραφική συνέχεια με τους σλαβόφωνους της ανατολικής, της κεντρικής και της δυτικής βαλκανικής, της πεδιάδας της Παννονίας (στη σημερινή ανατολική Σλοβακία και στην Ουγγαρία) καθώς και με αυτούς που εγκαταστάθηκαν στα δυτικά των Καρπαθίων, δηλαδή, στα εδάφη της σημερινής Πολωνίας, της ανατολικής Γερμανίας, της Μοραβίας, της Βοημίας και της Σλοβακίας.⁵³ Πριν, επίσης, από την γλωσσική αφομοίωση των σλαβόφωνων πληθυσμών που είχαν εγκατασταθεί στα εδάφη της σημερινής Ρουμανίας, όλοι οι σλαβόφωνοι της ανατολικής και κεντρικής Βαλκανικής, συμπεριλαμβανομένων και αυτών της Ροδόπης, είχαν γλωσσική συνέχεια με αυτούς του μακρινού βορρά, δηλαδή τους πρωτοσλαβικούς πληθυσμούς της σημερινής Ουκρανίας, της Λευκορωσίας και της Ρωσίας.⁵⁴

2.2 Πρώιμες γλωσσικές επαφές

Οι ομιλητές της πρωτοσλαβικής στο σύνολό τους μοιράζονταν κατά το μακρινό γλωσσικό παρελθόν τους ορισμένα γλωσσικά χαρακτηριστικά

⁵²Βλ. παραπάνω σ. 10.

⁵³Στις περιοχές αυτές αποκρυσταλλώθηκε η δυτική σλαβική η οποία διαιρείται σε τρεις ζώνες: α. τη νότια, τη ζώνη που περιλαμβάνει την τσεχική, τη σλοβακική και τις διαλέκτους τους, β. τη νοτιοδυτική ή τη σοραβική (μία μεταβατική ζώνη ανάμεσα στην τσεχική-σλοβακική και τη λεχιτική) που μιλιέται στη Λουσατία (γερμανικά Lausitz, πολωνικά Łużyce, τσεχικά Lužice) της ανατολικής Γερμανίας. Η σοραβική (ή σορβική ή λουσατική) υποδιαιρείται σε δύο κλάδους: την άνω σοραβική και την κάτω σοραβική και γ. τη βόρεια ζώνη ή τη λεχιτική που περιλαμβάνει τη πολωνική, την εθνόλεκτο της Σιλεσίας (που συγκλίνει με την τσεχοσλοβακική), τις πομερανικές γλώσσες της βαλτικής (από τις οποίες σήμερα επιβιώνει μόνο η κασουβική, στα δυτικά του Gdańsk, καθώς η Σλοβινσιανή και οι κεντρικές πομερανικές έχουν χαθεί) και την πολαβική (μιλιόταν στα δυτικά του Έλβα ως τον 18^ο αι.).

⁵⁴Οι γλώσσες της ανατολικής σλαβικής είναι η ρουσινική (μιλιέται στην ανατολική Σλοβακία και στη δυτική Ουκρανία και σε θυλάκους στη Ρουμανία, στη Σερβία και στην Κροατία και συχνά θεωρείται ως δυτική διάλεκτος της ουκρανικής), η ουκρανική, η λευκορωσική και η ρωσική.

με τους ομιλητές της πρωτοβαλτικής.⁵⁵ Όσον αφορά τη Ροδόπη (αλλά και άλλες περιοχές της ανατολικής Βαλκανικής) ένα από τα κατάλοιπα αυτών των αρχαίων σχέσεων είναι το σημερινό ισόλεξο που ανάγεται στην πρωτοσλαβική *burna ‘ρύγχος, μουσούδι’ και του οποίου παράλληλο είναι η σημερινή λιθουανική λέξη burnà ‘στόμα’.⁵⁶ Σύμφωνα με τον επίτομο βουλγαρικό διαλεκτικό άτλαντα,⁵⁷ η πρωτοσλαβική *burna με τις μορφές /bǎrna/, πληθ. /bǎrni/ ‘χείλη’ & /bǒrna/ πληθ. /bǒrny/ και με τη διαφοροποιημένη σημασία ‘χείλος, πληθ. χείλη’ συναντάται σήμερα σε μία εκτεταμένη σλαβόφωνη περιοχή που ορίζεται, στα νοτιοδυτικά, από τη νοητή γραμμή που αρχίζει από τους σλαβόφωνους θυλάκους ανατολικά των Σερρών και φτάνει στα βόρεια ως το Pazardžik, στα βόρεια, από τη γραμμή που αρχίζει από την περιοχή του Pazardžik, συνεχίζει ανατολικά κατά μήκος του άνω Έβρου και φτάνει ως το όρος Sakar της νοτιοανατολικής Βουλγαρίας, στα νότια από τη γραμμή που αρχίζει από τους σλαβόφωνους θυλάκους των Σερρών, συνεχίζει ανατολικά ως τα παράλια του Αίνου και από εκεί στρέφεται βόρεια για να καταλήξει στις περιοχές της Μηδείας και του Malko Tǎrnono στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας. Σε αυτή την περιοχή περικλείεται και η οροσειρά της Ροδόπης. Στην ελληνική Ροδόπη η λέξη με τη μορφή

⁵⁵Αυτές οι ομοιότητες έχουν οδηγήσει στην υπόθεση ότι η πρωτοσλαβική δεν προήλθε απευθείας από την ΙΕ γλώσσα αλλά από μια ενδιάμεση βαλτοσλαβική γλωσσική κοινότητα η οποία εκτείνεται χρονικά από το 3000 π.Χ. ως το 1000 π.Χ. Από αυτόν τον βαλτο-σλαβικό κλάδο, σύμφωνα πάντα με αυτή την υπόθεση, αναπτύχθηκε αργότερα η πρωτοσλαβική. M. L. Greenberg, “Slavic”, στο *The Indo-European Languages*, επιμ. M. Καρονιό (London: Routledge, 2017), 520-551, 521. Άλλοι μελετητές υποστηρίζουν ότι οι ομοιότητες της πρωτοσλαβικής και της πρωτοβαλτικής προέκυψαν σε μια ζώνη σύγκλισής τους λόγω γεωγραφικής γειννίας ή διγλωσσίας. Daniel Collins, “The Phonology of Slavic”, στο *Handbook of Comparative and Historical Indo-European Linguistics*, επιμ. Jared Klein, Brian Joseph, Matthias Fritz, τ. III (Berlin: De Gruyter Mouton, 2018), 1414-1538, 1422: “The changes that they share [Baltic and Slavic] may have happened in a zone of convergence rather than ‘branch’ or ‘clade’ and had conclusively diverged from the neighboring dialects”.

⁵⁶Πρβ. τη σλοβενική διαλεκτική (Στυρία) brna «μάσκα καρναβαλιού» και τη μακεδονική brna «κρίκος στο μουσούδι χοίρου».

⁵⁷*Bългарски Dialekten Atlas, Obobštavašt tom* (Επίτομος Βουλγαρικός Διαλεκτικός Άτλαντας) (Sofija: Knigoizdatelska Kǎšta Trud, 2001), τ. III, Leksika, 465, κάρτα αρ. Λ 71.

/bǫrna/, πληθ. //bǫrny/ χαρτογραφείται στη Σμίνθη και στη Μύκη, ενώ με τη μορφή /bǣrna/, πληθ. /bǣrni/ στις Θέρμες.

Η παρουσία της λέξης *burna (λέξη του βασικού λεξιλογίου με αναφορά σε μέλος του σώματος) στην πρωτοσλαβική επιδέχεται δύο ερμηνείες: είναι είτε ένα αρχαϊκό κατάλοιπο της αρχέγονης βαλτοσλαβικής είτε οφείλεται σε γλωσσικές επαφές της πρωτοβαλτικής με την πρωτοσλαβική μέσω κάποιων ομιλητών της πρωτοσλαβικής που εκσλαβίστηκαν.⁵⁸ Αν η δεύτερη ερμηνεία είναι σωστή, τότε η λέξη *burna είναι υποστρωματική λέξη της πρωτοβαλτικής που πέρασε σε κάποια διάλεκτο ή διαλέκτους της πρωτοσλαβικής από εκσλαβισμένους πρωτοβαλτικούς πληθυσμούς. Σε αυτή την περίπτωση είναι βάσιμο και να υποστηριχθεί ότι αυτοί οι εκσλαβισμένοι πρωτοβαλτικοί πληθυσμοί μετανάστευσαν στην ανατολική Βαλκανική και εγκαταστάθηκαν και στη Ροδόπη.

Όλοι οι ομιλητές της πρωτοσλαβικής είχαν πριν από τη μετανάστευσή τους γλωσσικές επαφές με ομιλητές άλλων γλωσσών. Ίχνη αυτών των επαφών σώζονται σήμερα και στις ποικιλίες της Ροδόπης. Τις επαφές με ομιλητές ιρανικών γλωσσών μαρτυρεί, για παράδειγμα, ο κοινός σημασιολογικός νεοτερισμός ΡΙΕ *nebhos ‘νέφος, σύννεφο’ → ουρανός, πρβ. /nebĕ/, Δ(ιεθνές) Φ(ωνητικό) Α(λφάβητο) (στο εξής ΔΦΑ) [neb'æ] ‘ουρανός’, (Ροδόπη-Μύκη).⁵⁹ Από την αρχαία ελληνική των ελληνικών αποικιών των ακτών του Εύξεινου Πόντου, μέσω των Σαρματών και των Σκυθών, η πρωτοσλαβική δανείστηκε τη λέξη δαῦκος > σκυθική *lauka (με τη χαρακτηριστική μεταβολή d>l) > πρωτοσλαβ. lawk' u, πρβ. /lúk/ ‘βολβός (κρεμμυδιού), στη Ροδόπη (Μύκη)

⁵⁸Στα εδάφη της σημερινής Λευκορωσίας κατοικούσαν αρχικά πρωτοβαλτικοί πληθυσμοί. Όταν ένα μέρος τους μετακινήθηκε βορειοδυτικά, το κενό που άφησαν το κάλυψαν πρωτοσλαβικοί πληθυσμοί. Έτσι αυτή η προγενέστερη πρωτοβαλτική περιοχή σταδιακά εκσλαβίστηκε αλλά το βαλτικό της υπόστρωμα επηρέασε τα χαρακτηριστικά των ποικιλιών της σλαβικής που διείσδυσε εκεί.. H. Andersen, “Slavic and the Indo-European migrations”, στο *Language contacts in prehistory: Studies in stratigraphy*, επιμ. H. Andersen (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 2003), 45-76. Επίσης, από τις προγενέστερες βαλτικές φυλετικές ονομασίες αυτών των περιοχών προέκυψαν οι σλαβικές φυλετικές ονομασίες Kriviči, Radimiči Vjatiči και Dregoniči, που εγκαταστάθηκαν και στη Ροδόπη.

⁵⁹J. Reczek, “Iranische Entlehnungen im Urslavischen”, *Folia Orientalia* 9 (1968): 85-91.

και τη λέξη κόφινος > *kafina > σκυθ. kaχina > σλαβ. košъ, πρβ. /kóš/ ‘κοφίνι’ (Ροδόπη-Μύκη). Απευθείας δε από την αρχαία ελληνική του Εύξεινου Πόντου, η πρωτοσλαβική δανείστηκε τη λέξη καλύβη > πρωτοσλαβ. *kalī`bā` ή kalī`bā, πρβ. /kolíba/ (Ροδόπη-Μύκη).<sup>60</sup> Σύμφωνα, επίσης, με τον G. Holzer, η πρωτοσλαβική δανείστηκε ορισμένες λέξεις από μία άγνωστη πρωτο-ΙΕ γλώσσα, την ‘Τεμεματική’<sup>61</sup> όπως: \*borǵdeh₂ > πρωτοσλαβ. \*barzdā` > βουλγ. brazda αλλά και /brázne/ ‘αυλακιά’ (Ροδόπη-Μύκη), *proso > πρωτοσλαβ. *prasa, πρβ. /prósa/ ‘κεχρί’ (Ροδόπη-Μύκη), *toikto > πρωτοσλαβ. *tajsta, πρβ. /tésto/, ΔΦΑ [t`æsto] ‘ζυμάρι’ (Ροδόπη-Μύκη), *dheh₁-i- ‘αυτό που θηλάζει, βυζανιάρικο’ > πρωτοσλαβ. *telin, πρβ. /téle/ ‘μοσχαράκι’ (Ροδόπη-Μύκη).

Κατάλοιπα των επαφών με γερμανόφωνους,⁶² αρχικά στο ανατολικό τμήμα της ευρωπαϊκής πεδιάδας (1^{ος} αι. μ.Χ.) και αργότερα με Γότθους (4^{ος}-6^{ος} αι.) είναι τα ακόλουθα δάνεια: γοτθική *kaupon (< lat. caupō) > πρωτοσλαβική *kaupitēj → kupiti ‘αγοράζω’, πρβ. /kúrem/ ‘αγοράζω’ (Ροδόπη-Μύκη), γοτθική *kausjan > πρωτοσλαβική *kaw`si`tēj, πρβ. /kúsem/ ‘γεύομαι, δοκιμάζω’ (Ροδόπη-Μύκη), γοτθική smakka > πρωτοσλαβική *smakkū`, πρβ. /smókva/ ‘σύκο, συκιά’ (Ροδόπη-Μύκη), γοτθική \*hlaiba > πρωτοσλαβική \*xlai`bu, παλαιά εκκλησ. σλαβ. χλέбъ ‘ψωμί’, πρβ. /hléb/, ΔΦΑ [hl`æp] (Ροδόπη-Μύκη), γοτθ. wein < πρωτογερμ. wīnan (< λατ. vīnum) > πρωτοσλαβική wīna, πρβ. /vína/ ‘κρασί’ (Ροδόπη-Μύκη), βαλκανική γοτθική *bardō > πρωτοσλαβική *bardū > brady ‘τσεκούρι’, πρβ. /brádva/ ‘τσεκούρι’ (Ροδόπη-Μύκη). Πιθανό γοτθικό δάνειο είναι το επίθετο /grín/ ‘γκρίζος, ψαρός’ (πρβ. νεοελλ. γρίβας ‘το ψαρό άλογο’ < γοτθ. grēwo. Σε επίπεδο μορφολογίας, ένδειξη επαφής της πρωτοσλαβικής με τη γερμανική είναι πιθανότατα η εμφάνιση αιτιακών ρημάτων με το πρόσφυμα *-ej > i (βλ., π.χ., την αντίθεση ανάμεσα στο αιτιακό ρήμα *variti ‘βράζω, κάνω

⁶⁰G. Holzer, “Gli Slavi prima del loro arrivo in Occidente”, στο *Lo spazio letterario del Medioevo*, 3 τ. III. *Le culture circostanti. Le culture Slavi*, επιμ. M. Capaldo et al. (Roma: Salerno editrice, 2006), 13-49, 21.

⁶¹G. Holzer, *Entlehnungen aus einer bisher unbekanntem indogermanischen Sprache im Urslavischen und Urbaltischen* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989).

⁶²S. Pronk-Tiethoff, *The Germanic Loanwords in Proto-Slavic* [Leiden Studies in Indo-European 20] (Amsterdam-New York, NY: Rodopi 2013).

κτ. να βράσει' και το αμετάβατο *vrěti* 'βράζω, είμαι σε κατάσταση βρασμού', πρβ. και /várem/, απαραιμφ. /varí/ 'βράζω, κάνω κτ. να βράσει' αλλά /vróm/, ΔΦΑ [vr'æm], απαραιμφ. /vrê/, ΔΦΑ [vr'æ] βράζω, είμαι σε κατάσταση βρασμού' (Ροδόπη-Μύκη). Μέσω της γερμανικής πέρασε στην πρωτοσλαβική και η ελληνική λέξη δίσκος > *discus* > ύστερη γερμ. *discu* > πρωτοσλαβ. *duskā*, πρβ. /dóska/, ΔΦΑ [d'ɔskl] 'σανίδα αλλά και ο σταυρός που ρίχνεται στο νερό τα Θεοφάνεια' (Ροδόπη-Μύκη).

2.3 Επαφές με άλλους ομιλητές της πρωτοσλαβικής πριν και κατά τη μετανάστευση

Η πρωτοσλαβική των πρώτων σλαβόφωνων μεταναστών αναπόφευκτα επηρεάστηκε από τη νέα κοινωνική πραγματικότητα που επέφερε η μετανάστευση. Κατ' αρχάς εξαιτίας των μετακινήσεων των διαφόρων φυλών προς τους νέους τόπους εγκατάστασης οι προγενέστερες τοπικές σχέσεις και τα προ-μεταναστευτικά γεωγραφικά όρια των παλαιών διαλέκτων της πρωτοσλαβικής έπαψαν να υφίστανται.⁶³ Επιπλέον, οι σλαβόφωνοι πληθυσμοί που άφησαν τις πατρογονικές εστίες τους και κατευθύνονταν νότια προς την ανατολική Βαλκανική και τη Ροδόπη έζησαν για απροσδιόριστο χρονικό διάστημα στα εδάφη βόρεια του Δούναβη, σε περιοχές, δηλαδή, της σημερινής Ρουμανίας οι οποίες σταδιακά μετατράπηκαν σε μία μεταβατική σλαβόφωνη ζώνη, ανάμεσα στη νότια και στη βόρεια σλαβική οι οποίες συγκροτούσαν ένα ενιαίο διαλεκτικό γλωσσικό συνεχές.⁶⁴ Στις περιοχές, επίσης, του κάτω

⁶³G. Holzer, "Die Einheitlichkeit des Slavischen um 600 n. Chr. Und ihr Zerfall", *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 41 (1995): 55-89, 64: "es ist ja höchst unwahrscheinlich daß im Zuge der Wanderungen die urheimtlichen topologischen Beziehungen zwischen den Dialekten gewahrt bleiben könnten". Για τις αρχαίες διαλέκτους της πρωτοσλαβικής βλ. H. Andersen, *Reconstructing prehistorical dialects: Initial vowels in Slavic and Baltic* (Trends in Linguistics. Studies and Monographs, TiLSM), 91 (Berlin: De Gruyter, 1996).

⁶⁴Σύμφωνα με τον G. Holzer η εγκατάσταση των πρωτοσλαβικών πληθυσμών στις περιοχές της σημερινής Ρουμανίας κατέστησε τη Ρουμανία μια μεταβατική σλαβόφωνη περιοχή ανάμεσα στη νοτιοσλαβική και την ανατολική σλαβική. Βλ. Holzer, "Die Einheitlichkeit des Slavischen", 65: "Es ist auch damit zu rechnen, daß die ausgestorbenen slavischen Mundarten in Österreich, Ungarn und Rumänien zwischen

Δούναβη, συντελέστηκαν συσσωματώσεις διαφορετικών σλαβικών φυλών που βρέθηκαν να συμβιώνουν, ίσως για κάποιες γενιές, σε αυτά τα εδάφη.⁶⁵ Μετά τη συγκρότηση του Αβαρικού Χαγανάτου (568 μ.Χ.) πολλοί από τους ετερογενείς σλαβόφωνους μετανάστες βρέθηκαν πριν από την κάθοδό τους στην ανατολική Βαλκανική στην κυριαρχία του Χαγάνου⁶⁶ και συμμετείχαν στις στρατιωτικές επιχειρήσεις των Αβάρων εναντίον του Βυζαντίου. Στις επιδρομές αυτές εκτός από Αβάρους συμμετείχαν και πρωτοβουλγαρικά φύλα, ομιλητές τουρκοαλταϊκών γλωσσών. Από τις επαφές των σλαβόφωνων με αυτούς τους πολεμιστές εισήλθαν στην πρωτοσλαβική τα πρώτα ‘τουρκικά’ δάνεια, κατάλοιπα των οποίων είναι οι σημερινές λέξεις /búbrek/ < -ěgъ ‘νεφρός’ και /belég/, ΔΦΑ [bel'æg] ‘σημάδι’ και των ποικιλιών της Ροδόπης.⁶⁷ Από αυτές τις κοινές στρατιωτικές επιχειρήσεις και την ένταξη στις στρατιωτικές δομές του Χαγανάτου πολεμιστών από διαφορετικές σλαβικές φυλές διαμορφώθηκαν γύρω στο 600 μ.Χ. οι κοινωνικές και γλωσσικές

---

dem Süd- und dem Nordslavischen vermittelnde Übergangsmundarten waren, die sich organisch in das Dialektkontinuum einfügten”.

⁶⁵Holzer, “Gli Slavi prima del loro arrivo in Occidente”, 27. Ο Holzer θεωρεί, ότι στα εδάφη του κάτω Δούναβη, μετά την μετακίνηση σλαβόφωνων πληθυσμών από τη αρχική τους κοιτίδα συντελέστηκε «εθνογένεση» των Σλάβων.

⁶⁶Το μεγαλύτερο ποσοστό των σλαβικών πληθυσμών ήταν την περίοδο των μεταναστεύσεων υποτελείς των Αβάρων. Οι σλαβικοί πληθυσμοί του Μέσου Δούναβη παρέμειναν σταθερά υποτελείς τους, ωστόσο οι Σλάβοι και οι Άντες του κάτω Δούναβη εξελίχθηκαν σε σφοδρούς αντιπάλους τους. Για τους Αβάρους βλ. W. Pohl, *Die Awaren* (München: C.H. Beck oHG, 1988).

⁶⁷P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (Ετυμολογικό Λεξικό της Κροατικής ή της Σερβικής Γλώσσας), τ. I (Zagreb: Akademija Znanosti I Umjetnosti, 1972), 224.

συνθήκες⁶⁸ που οδήγησαν στη δημιουργία κοινής.⁶⁹ Αυτή η πρωτοσλαβική κοινή, που είχε διαμορφωθεί από την συγχώνευση και την ομαλοποίηση των διαφόρων διαλέκτων που μιλήθηκαν από τις κοινότητες μεταναστών στις νέες περιοχές εγκατάστασης, υιοθετήθηκε ως μέσο προφορικής επικοινωνίας από όλους τους σλαβόφωνους μετανάστες αλλά και ως γλώσσα συνεννόησης (*lingua franca*) από όλους τους υπόλοιπους ετερογενείς εθνοτικά πολεμιστές.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι πρώτοι σλαβόφωνοι έποικοι που διέσχισαν το Δούναβη και διείσδυσαν στην ανατολική Βαλκανική και στη Ροδόπη μιλούσαν πλέον «την πρωτοσλαβική κοινή». Ο G. Holzer υποστηρίζει ότι η κοινή πρωτοσλαβική ήταν φωνολογικά, τουλάχιστον, ομοιογενής.⁷⁰ Ωστόσο, παρά το ενιαίο φωνολογικό της σύστημα,

⁶⁸Για τις συνθήκες του αβαρικού χανάτου που οδήγησαν στη δημιουργία κοινής βλ. H. Lunt, “Slavic, Common Slavic and Old Church Slavonic”, στο *Litterae Slavicae Medii Aevi: Francesco Venceslao Mares Sexagenario Oblatae*, επιμ. J. Reinhart (München: O Sagner, 1985), 185-204. Πρβ. O. Pritsak, “The Slavs and the Avars”, στο *Gli Slavi occidentali e meridionali nell’altro medioevo. 15-21 Aprile 1982*, επιμ. M. Capaldo et al. (Spoleto: Centro Italiano di Studi sull’Alto Medioevo, 1983), 353-432, 385, 392, 420, 423. O G. Holzer στη μελέτη του G. Holzer, “Urslavische Phonologie”, *Wiener Slawistisches Jahrbuch* 49 (2003): 23-40, αποδέχεται τις απόψεις του H. Lunt και του O. Pritsak λέγοντας τα εξής: “Omeljan Pritsak und Horace G. Lunt nehmen mit guten Gründen an, dass sich das einheitliche Urslavisch in den Militärlagern der Avaren als Ergebnis der Konvergenz verschiedener Idiome entwickelt und in Avarenreich als lingua franca gedient habe”. Ωστόσο σε άλλη μελέτη του ο G. Holzer υποστηρίζει ότι η σλαβική είχε καταστεί *lingua franca* ήδη πριν από την άφιξη των Αβάρων και απλά συνέχισε να διαδραματίζει αυτό το ρόλο και υπό την κυριαρχία τους. Holzer, “Gli Slavi prima del loro arrivo in Occidente”, 47.

⁶⁹Η δημιουργία κοινής είναι μία δυναμική διαδικασία διαλεκτικής ομαλοποίησης και μείξης. Ο H. Hock, ορίζει τις κοινές ως «τοπικές γλώσσες ή διαλέκτους που έχουν απολέσει τον τοπικό τους χαρακτήρα και κατά συνέπεια έχουν γίνει μέσα για υπερτοπική επικοινωνία». H. Hock, *Principles of Historical Linguistics* (New York: De Gruyter, 1986), 45.

⁷⁰G. Holzer, “Urslavische Phonologie”, *Wiener Slawistisches Jahrbuch* 49 (2003):23-40: “Das Slavische damals zumindest auf der lautlichen Ebene überall das gleiche war”. Ωστόσο ο D. Collins περιγράφει την πρωτοσλαβική όχι ως μια εντελώς ομοιογενή γλώσσα αλλά ως ένα διαπερατό διαλεκτικό συνεχές στο οποίο συντελέστηκε μία δέσμη κοινών γλωσσικών μεταβολών. Collins, ό.π., 1414: “There is a hoary tradition of presenting CSI as a single coherent, impermeable ‘language’. It is better approached as a permeable dialect continuum in which a set of shared changes took place”.

ορισμένες από τις παλαιότερες διαφοροποιήσεις στα άλλα γλωσσικά επίπεδα αποδείχτηκαν ανθεκτικές. Αυτές οι λιγότερες διαφορές που διατηρήθηκαν κατά τη μετανάστευση μεταφέρθηκαν από τους μετανάστες στις νέες πατρίδες όπου και επιβιώνουν μέχρι σήμερα.⁷¹

Όσον αφορά τη Ροδόπη, αυτό είναι εμφανές από το λεξιλόγιο.⁷² Στις σημερινές ποικιλίες της (αλλά και σε άλλες ποικιλίες της σημερινής ανατολικής νοτιοσλαβικής) απαντούν ισόλεξα (με παράλληλα σε άλλες, γεωγραφικά πολύ απομακρυσμένες ποικιλίες των σημερινών σλαβικών γλωσσών) που μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε τις γλωσσικές σχέσεις της οροσειράς με την πρωτοσλαβική του προ-μεταναστευτικού σλαβόφωνου κόσμου.

Ένα τέτοιο ισόλεξο, ενδεικτικό των διασυνδέσεων ορισμένων, τουλάχιστον, πρόδρομων σλαβικών ποικιλιών της κεντρικής Ροδόπης με άλλες πρόδρομες σλαβικές ποικιλίες της προ μεταναστευτικής περιόδου, είναι ένα λεκτικό ρήμα που ανάγεται στο πρωτοσλαβικό ρήμα *gьlčeti.⁷³ Η αρχική σημασία του *gьlčeti είναι 'κάνω θόρυβο, θορυβώ' (βλ. και гълкъ, 'θόρυβος, κρότος' στην εκκλησιαστική σλαβική). Ωστόσο σε ορισμένες ποικιλίες της πρωτοσλαβικής, ήδη πριν από τη μετανάστευση, το ρήμα είχε μετακινηθεί σημασιολογικά και είχε αποκτήσει τη σημασία «μιλώ». Μέσω της μετανάστευσης ομιλητών αυτών των ποικιλιών της πρωτοσλαβικής στις οποίες είχε επικρατήσει αυτός ο σημασιολογικός νεωτερισμός, το ρήμα με τη νέα του πια σημασία μεταφέρθηκε και στις νέες πατρίδες τους. Έτσι, το *gьlčeti ως καθαρά λεκτικό ρήμα συναντάται σήμερα σε ποικιλίες σλαβικών γλωσσών που απέχουν γεωγραφικά πολύ μεταξύ τους: στις ρωσικές

⁷¹Andersen, "Slavic and the Indo-European migrations", 45-76. Ο Andersen υποστηρίζει ότι παρά την ομογενοποίηση της πρωτοσλαβικής κάποια αρχαία διαλεκτικά ισογλώσσα επιβίωσαν, παρόλο που παραμορφώθηκαν στη διασπορά. Πρβ. H. Andersen, "The western south Slavic contrast Sn sah-niti// SC sah-nuti," *Slovenski jezik/Slovene linguistic studies* 2 (1999): 47-62.

⁷²Holzer, "Die Einheitlichkeit des Slavischen um 600 n. Chr.," 73: "Natütlich belegt all dieses Material die Einheitlichkeit des Slavischen um 600 bloß auf lautlicher Ebene, nicht jedoch auch im Lexicon, in der Morphologie und in der Syntax-bezüglich dieser Ebenen ist man um so mehr auf das historische und das dialektgeographische Argument angewiesen".

⁷³Joseph Schallert and Marc L. Greenberg, "The prehistory and areal distribution of Slavic *gьlčeti 'speak'", *Slovenski jezik/Slovene Linguistic Studies* 6 (2007): 9-76.

διαλέκτους της Μόσχας στα βόρεια, στις ανατολικές διαλέκτους της σλοβενικής στα δυτικά,⁷⁴ στις βορειοδυτικές και στις κεντρικές ποικιλίες της βουλγαρικής καθώς και στις ποικιλίες της κεντρικής βουλγαρικής Ροδόπης στα νότια.

Σύμφωνα με τα δεδομένα του βουλγαρικού γλωσσικού άτλαντα, το ρήμα /gǎlča/ ‘μιλώ’ εμφανίζει τη μεγαλύτερη συγκέντρωση στην ανατολική ζώνη των ρουπικών διαλέκτων, οι οποίες εκτείνονται από την κεντρική Ροδόπη (Madan, Smoljan, Široka Lāka, Devin, Peštera, Xvojna) και συνεχίζουν μέσω των διαλέκτων της Στενημάχου/Asenovgrad, της Φιλιπούπολης/Ploudiv και της νότιας παυλικιανής διαλέκτου ως το Pazardžik.⁷⁵ Οι ποικιλίες αυτές εμφανίζουν στο σύνολό τους δύο ακόμη κοινά χαρακτηριστικά: τόνο στην αρχική συλλαβή στο α΄ πρόσ. του ενεστώτα καθώς και κατάληξη -m στο α΄ πρόσ. του ενεστώτα.

Η γεωγραφική κατανομή του ρήματος /gǎlča/ ‘μιλώ’ στη σημερινή ανατολική νοτιοσλαβική μαρτυρεί ότι περιοχές της βουλγαρικής κεντρικής Ροδόπης⁷⁶ όπως και περιοχές της Μοισίας (βορειοανατολική Βουλγαρία) και της οροσειράς του Αίμου εποίκιστηκαν από ομιλητές ποικιλιών της πρωτοσλαβικής στις οποίες το *gǫlčati σήμαινε ‘μιλώ’. Αυτοί οι ομιλητές, σύμφωνα με την κατανομή του ρήματος, κατέβηκαν από τα βόρεια και, αφού διέσχισαν το Δούναβη, πέρασαν στην πεδιάδα της Μοισίας, ακολουθώντας τον ρου των δεξιών παραποτάμων του Δούναβη. Στη συνέχεια διέσχισαν τον Κεντρικό Αίμο μέσω των περασμάτων του Trojan και του Karlovo και κατευθύνθηκαν προς την κοιλάδα του Έβρου. Από εκεί μέσω των κοιλάδων των ποταμών νότια της Στενημάχου/Asenovgrad οδηγήθηκαν στην κεντρική Ροδόπη. Σε αυτή την περιοχή το ισόλεξο εμφανίζει τη μεγαλύτερη συγκέντρωση. Παρόμοιο σχήμα μετανάστευσης μπορεί να ανασυσταθεί και για τη δυτική

⁷⁴Στο ίδιο, 11-14.

⁷⁵*Bǎlgarski Dialekten Atlas, Jugozapadna Bǎlgarija* (Βουλγαρικός Διαλεκτικός Άτλας, Νοτιοδυτική Βουλγαρία), τ. III (Sofija: BAN 1975), χάρτης αρ. 301, 221-222.

⁷⁶Στο ίδιο. Με βάση τα ως τώρα γνωστά γλωσσικά δεδομένα, το ρήμα /gǎlča/, δεν φαίνεται να χαρτογραφείται στην ελληνική Ροδόπη, καθώς σε αυτές κυριαρχεί το ρήμα /dǫmem/, ένα ρήμα που ανάγεται στο πρωτοσλαβικό *dumajetъ. Ωστόσο, και οι ποικιλίες της ελληνικής Ροδόπης εμφανίζουν τα άλλα δύο κοινά χαρακτηριστικά: κατάληξη -m στο α΄ πρόσ. του ενεστώτα καθώς και πρόκλιση του τόνου στο α΄ πρόσ. του ενεστώτα. Για την γεωγραφική κατανομή του /dǫmem/.

Βουλγαρία: κάθοδος κατά μήκος του ρου των δεξιών παραποτάμων του Δούναβη και στη συνέχεια διείσδυση στις περιοχές του βορειοδυτικού Αίμου. Από αυτούς τους παλαιούς διαλεκτικούς προγόνους φαίνεται να προέκυψε μια πρώτη σχέση ή σύγκλιση των διαλέκτων της Ροδόπης με τις διαλέκτους της Μοισίας (της βορειοανατολικής Βουλγαρίας), καθώς και πιθανές βαθύτερες σχέσεις με τις υπόλοιπες διαλέκτους των περιοχών του Karlovo -Trojan στον κεντρικό Αίμο αλλά και του Belogradčik στα δυτικά.

Αν το λεκτικό ρήμα *gъlčeti μαρτυρεί ότι οι ομιλητές της πρωτοσλαβικής που το διέδωσαν στην κεντρική Ροδόπη είχαν πριν από τη μετανάστευση γλωσσική συγγένεια ή γλωσσικές επαφές με τους σλαβόφωνους που το διέδωσαν στη σημερινή βορειοδυτική Ρωσία και στη Σλοβενία, άλλα ισόλεξα των σημερινών ποικιλιών της Ροδόπης καταδεικνύουν γλωσσική συγγένεια ή γλωσσικές επαφές με πρωτοσλαβικούς πληθυσμούς οι απόγονοι των οποίων είναι σήμερα ομιλητές της σοραβικής, της σλοβακικής και της τσεχικής γλώσσας. Ένα τέτοιο ισόλεξο είναι το ουσιαστικό /rodzima/ ‘φθινόπωρο’ (< rod+zima ‘η εποχή κάτω ή πριν από το χειμώνα’).⁷⁷ Η λέξη απαντά σήμερα στα ιδιώματα της Στράντζας, του Σμόλιαν, του Asenovgrad και του Ardin της βουλγαρικής Ροδόπης. Στις ίδιες περιοχές απαντούν επίσης και τα επιρρηματικά /rodzime/ φθινόπωρο (Smoljan, Ardin, Asenovgrad, Madan, Momčilgrad), /rodzimoske/ ‘κατά το φθινόπωρο’ (Devin) καθώς και το επίθετο rodzimen ‘φθινοπωρινός’. Η λέξη /ródzima/ ‘φθινόπωρο’ και οι συγγενικές /ródzimnyj/ ‘φθινοπωρινός’ /ródzimon/ ‘φθινοπωρινός’, /ródzimem/ ‘περνάω κάπου το φθινόπωρό μου’ απαντούν επίσης και σε όλες τις ποικιλίες του /romacksoso/ της ελληνικής Ροδόπης. Εκτός της Ροδόπης, η λέξη απαντά ως επίρρημα με τη μορφή /rodzime/ στην ποικιλία του χωριού Dobroslavski της δυτικής Βουλγαρίας κοντά στη Σόφια. Το /rodzima/ έχει παράλληλη την τσεχική λέξη [rodzim] ‘φθινόπωρο (από όπου και το rodzimní ‘φθινοπωρινός’). Το /rodzima/ και το [rodzim] αντιδιαστέλλονται με τις λέξεις που δηλώνουν το φθινόπωρο σε όλες τις άλλες σλαβικές γλώσσες (<πρωτοσλαβική *esenī ‘φθινόπωρο’): βλ. βουλγαρική /esen/, σερβοκροατική jèsên, σλοβενική

⁷⁷Bălgarski Etimologičen Rečnik (Βουλγαρικό Ετυμολογικό Λεξικό) τ. I (Sofija: Izdatelstvo na Bălgarkata Akademija na Naukite, 1971), 641.

jesêh, ρωσική ósenb, ουκρανική osinb, σλοβακική jeseñ και πολωνική jesieñ.

Η αντιστοιχία του /ródzima/ της Ροδόπης και του [rodzim] της τσεχικής δεν προέκυψε από τυχαίο, ανεξάρτητο, λεξιλογικό νεωτερισμό. Θα μπορούσε, ασφαλώς, όπως στην περίπτωση του *gьlčeti να είναι ίχνος γλωσσικής συγγένειας ή γλωσσικών επαφών κάποιων όμορων πρωτοσλαβικών πληθυσμών στις πατρογονικές εστίες τους, πριν από την μετανάστευση αντίστοιχα στα εδάφη της Τσεχίας και της Ροδόπης. Όμως η ύπαρξη του τοπωνυμίου Τζεχοβά στην περιοχή του νότιου Έβρου, στις παρυφές της νοτιοανατολικής Ροδόπης,⁷⁸ μας υποχρεώνει να θεωρήσουμε ότι τα κοινά προσηγορικά [rodzim] και /ródzima/ μεταφέρθηκαν αντίστοιχα στην Τσεχία και στις περιοχές της νοτιοανατολικής Θράκης και της Ροδόπης από ομιλητές της πρωτοσλαβικής που κατά την εποχή της μετανάστευσης είχαν την ίδια ονομασία: *čechъ.

Ένα άλλο ισόγλωσσο των σημερινών ποικιλιών της Ροδόπης εμφανίζει παράλληλα που συνδέουν τις πρόδρομες ποικιλίες της οροσειράς (αλλά και μερικές ακόμη νότιες ποικιλίες της ανατολικής νοτιοσλαβικής) με γλωσσικούς προγόνους της τσεχικής, της σοραβικής, της σλοβακικής, της σλοβενικής και της σερβοκροατικής. Πρόκειται για τη λέξη /znòj/ ‘ιδρώτας’ η οποία προέρχεται από την πρωτοσλαβική *znaju ‘ασφυκτική ζέστη, καύσωνας’.⁷⁹ Η λέξη με αυτή τη σημασία συναντάται στην παλαιά εκκλησιαστική σλαβική (πρβλ. znøj ‘καύσωνας’) και συνεχίζεται μέχρι σήμερα με τη ρωσική znoj ‘κάψα, καύσωνας’, την ουκρανική znij ‘κάψα, καύσωνας’ και την πολωνική znój ‘κάψα, καύσωνας, μόχθος’. Με τη διττή σημασία ‘ζέστη’ και ‘ιδρώτας’ (η σημασία ‘ιδρώτας’ είναι σημασιολογικός νεωτερισμός) η πρωτοσλαβική *znaju συνεχίζεται με τη σλοβακική znoj και τη σλοβενική znòj/znòj ‘ζέστη’, ‘ιδρώτας, εφίδρωση’. Στην τσεχική η λέξη /znoj/ δηλώνει αποκλειστικά τον ‘ιδρώτα’ και με αυτή τη σημασία της η λέξη znoj χρησιμοποιείται επίσης στην κάτω σοραβική και στη νεοστοκαβική (σερβοκροατική). Όλες οι παραπάνω σλαβικές γλώσσες μαζί με τις ποικιλίες της Ροδόπης (στις οποίες η λέξη /znoj/ επίσης δηλώνει αποκλειστικά τον ‘ιδρώτα’) διαφοροποιούνται από τις υπόλοιπες που χρησιμοποιούν αφενός το znoj για να δηλώσουν τον ‘καύσωνα’ και

⁷⁸Βλ. παραπάνω, σ. 9.

⁷⁹Bálgarski Dialekten Atlas, Obobštavašt Tom, τ. III. Leksika, κάρτα αρ. Λ 76, 470.

αφετέρου τη λέξη /rot/ (<πρωτοσλαβική *raktu ‘ιδρώτας’) για να δηλώσουν τον ιδρώτα: παλαιά εκκλησιαστική σλαβική rotъ ‘ιδρώτας’, κοινή βουλγαρική rot ‘ιδρώτας’, ρωσική rot ‘ιδρώτας’, πολωνική rot ‘ιδρώτας’, σλοβενική rōt ‘ιδρώτας’.

Τα παραπάνω ισόλεξα ενισχύουν τα δεδομένα των τοπωνυμίων και καταδεικνύουν ότι βόρειοι, ετερογενείς ομιλητές της πρωτοσλαβικής μετανάστευσαν στην οροσειρά της Ροδόπης τόσο από τα ανατολικά όσο και από τα δυτικά. Αποτελούν, επίσης, στέρεες ενδογλωσσικές μαρτυρίες που επιβεβαιώνουν την πολυσυλλεκτικότητα και την ετερογένεια και των πρόδρομων σλαβικών ποικιλιών της σημερινής Ροδόπης. Αυτή η ετερογένεια τεκμηριώνεται και από το εξής χαρακτηριστικό του λεξιλογίου των σημερινών ποικιλιών της οροσειράς: σε αρκετές περιπτώσεις οι ποικιλίες της διαθέτουν διαφορετικές λέξεις (οι οποίες εμφανίζουν λεξιλογικά παράλληλα σε άλλες σλαβικές γλώσσες) για να δηλώσουν τις ίδιες έννοιες του βασικού λεξιλογίου. Αυτή η ετερογένεια του λεξιλογίου δεν προέκυψε τυχαία. Αντίθετα, έχει γεωγραφικές και χρονικές παραμέτρους που συνδέονται με την πρώιμη σλαβική μετανάστευση. Είναι, με άλλα λόγια, η γλωσσική παρακαταθήκη των σλαβόφωνων εποίκων της οροσειράς οι οποίοι, μέσω χωριστών διαδρομών, έφτασαν στην οροσειρά μεταναστεύοντας από διαφορετικές περιοχές και σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, οι οποίες, πιθανώς, να απείχαν ακόμη και μερικές γενιές ομιλητών μεταξύ τους.⁸⁰

⁸⁰ Από την άποψη της διαλεκτικής γεωγραφίας η διάδοση της σλαβικής κατά τα πρώτα της στάδια ήταν άτακτη, ετερογενής, σχεδόν χαώδης. Αυτή η ετερογένεια -γενικό χαρακτηριστικό της σλαβικής μετανάστευσης που επιβεβαιώνεται και στη Ροδόπη οφείλεται στον χαρακτήρα της ίδιας της μετανάστευσης που πραγματοποιήθηκε με τη μετακίνηση κατά μήκος κυρίως του ρου των ποταμών μικρών φυλετικών ομάδων. Μαλιγκούδης, *ό.π.*, 40. Σύμφωνα με τον Μαλιγκούδη, «την πρώιμη περίοδο η ‘πατριά’ ή ο ‘οίκος’ (ομάδα ανθρώπων τους οποίους συνδέει απευθείας γονική σχέση) αποτελούν τη μεγαλύτερη πολιτειακή μονάδα της σλαβικής κοινωνίας και η σύνθεση των διαφόρων οίκων ή πατριών σε ευρύτερες ομάδες (φυλές) με επικεφαλής τον αρχηγό της φυλής (županŭ, knjažŭ, kŭmetŭ) συντελέστηκε ύστερα από τον 3^ο-4^ο αι.». Για τη župa (φυλή) ως την κύρια κοινωνική ομάδα της μετανάστευσης- βλ. Andrej Pleterski, *The Invisible Slavs. Župa bled in the “Prehistoric” Early Middle Ages* (Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, 2013), 10: “The early Slavic hierarchy thus ends with the rank of župan. The early slavic županŭ is derived from župa, meaning a district, the area of a tribe... Župa thus denotes a relatively small territorial unit, which is superior to a village and is presided over by a župan. He can

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της ετερογένειας του λεξιλογίου των σημερινών ποικιλιών της Ροδόπης, εκατέρωθεν των συνόρων, είναι η πληθώρα των διαφορετικών λέξεων με τις οποίες δηλώνεται η νυχτερίδα (*Vespertilio murinus*) μία έννοια του βασικού σημασιακού πεδίου ‘ζώα/πανίδα’.⁸¹

Μία από αυτές τις λέξεις για τη νυχτερίδα παράγεται από το πρωτοσλαβικό επίθετο *marčъnъ (παράγωγο του πρωτοσλαβικού *markъ > mraĕ ‘σκοτάδι’) και το επίθημα -nik και συνδέεται με το χρόνο κατά τον οποίο δραστηριοποιείται το ζώο. Η λέξη [mraĕn'ik] ‘νυχτερίδα’ συναντάται σήμερα σε πολλές περιοχές της βουλγαρικής Ροδόπης.⁸² Με τις μορφές [maršn'ik] και [maršl'úk] ‘νυχτερίδα’ καταγράφεται και στις Θέρμες της ελληνικής Ροδόπης. Εκτός του σημερινού ανατολικού νοτιοσλαβικού συνεχούς, λέξεις με την ίδια ετυμολογία και έννοια απαντούν σήμερα σε διαλεκτικές ζώνες της σλοβενικής (πρβλ. mraĕnik, κατά λέξη ‘αυτό που περιπλανιέται τη νύχτα’, ‘νυχτερίδα’), σε νοτιοδυτικές διαλέκτους της τσεχικής καθώς και σε νοτιοδυτικές διαλέκτους της πολωνικής.⁸³

Μια δεύτερη λέξη με αντίστοιχο εννοιολογικό περιεχόμενο προέρχεται από το ουσιαστικό večer ‘βράδυ’ και το επίθημα -n'ik ή το

---

be its gospod, vojvoda and has oblast over it. It can therefore be assumed that individual župas were basic political building blocks of the Slavic word...Župas shared a similar structure, similar language, law, customs and rituals, all of these being preconditions for the impression of slavic unity held by all the authors who described the Slavs. Despite such an impression, the Slavs were never a homogeneous whole-at best they were group of identical constituent parts...The appropriate mathematical metaphor might be that this is a fractal society”. Πρβ. και Greenberg, “Slavic”, 521: “On a micro-level the settlement pattern of Slavic communities centered on the župa...These units were also the units of migration, which is reflected in the geographical dislocation and distal association of dialect features”.

⁸¹L. Vasileva, “Nazvanija sās značenije prilep v rodopskite govori (sāpostavitelno izsledvane)” (Ονομασίες με τη σημασία νυχτερίδα στις διαλέκτους της Ροδόπης (συγκριτική εξέταση), στο *Lingistikata: Istorija, predizvikatelstva, perspektivi. Sbornik vĕst na 80-godišnina na professor D-R Ivan Koĕev* (Blagoevgrad: Un. ‘Neofit Rilski’, 2015), 41-47.

⁸²Στο ίδιο, 42.

⁸³Για τα παράλληλα στις σλαβικές γλώσσες βλ. *Obšĕeslavjanskij lingvistiĕeskij atlas. Serija Leksiko-Slovoobrazovatel'naja* (Πανσλαβικός Γλωσσικός Άτλας. Σειρά Λεξιλόγιο-παραγωγή λέξεων), Vypusk I. Životnyj mir. (Moskva: Izd. Nauka), κάρτα αρ. 15, 54-55.

επίθετο *večeren-n'ik*. Η λέξη [v'ečernik] απαντά με διάφορες μορφές στη βουλγαρική Ροδόπη,⁸⁴ ενώ, με τη μορφή [v'ečernička] καταγράφεται στο χωριό Ωραίο της ελληνικής Ροδόπης (να σημειωθεί ότι σε άλλες ποικιλίες της ελληνικής Ροδόπης όπως π.χ. τις ποικιλίες της Σμίνθης και της Μύκης η λέξη [v'ečernička] σημαίνει 'νυχτολούλουδο'). Εκτός της Ροδόπης η λέξη [v'ečernik] 'νυχτερίδα' απαντά σε σλαβική ποικιλία της περιοχής της Δράμας ενώ εκτός της ανατολικής νοτιοσλαβικής χρησιμοποιείται σε νοτιοδυτικές ποικιλίες της πολωνικής. Τέλος, τη νυχτερίδα ως ζώο που δραστηριοποιείται στο σκοτάδι δηλώνουν και λέξεις [tevníč'er], Žiženo (Gocedelčev) ή [tevníč'er], Vālkosel (Gocedelčev) οι οποίες προέρχονται από το επίθετο *tāmen* 'σκοτεινός' ή το ουσιαστικό [tāmnica].

Μία άλλη αρχαία λέξη για τη νυχτερίδα είναι η λέξη [l'il'ak]. Αυτή ανάγεται στην πρωτοσλαβική λέξη *lil-ij-ak-ъ (< *lilь 'δέρμα') η οποία δηλώνει τη νυχτερίδα με βάση ένα χαρακτηριστικό σωματικό γνώρισμά της, την παρουσία δέρματος στα πτερύγιά της. Η λέξη συναντάται σε ποικιλίες της βουλγαρικής και της ελληνικής Ροδόπης και εκτός της οροσειράς σε ποικιλίες της νοτιοδυτικής Βουλγαρίας, της Δημοκρατίας της Βόρειας Μακεδονίας, της βόρειας Ελλάδας και της Αλβανίας.⁸⁵

Η γεωγραφική κατανομή της λέξης *lil-ij-ak-ъ 'νυχτερίδα' μας επιτρέπει να ανασυνθέσουμε για μία ακόμη φορά την πορεία των ομιλητών της πρωτοσλαβικής που την έφεραν στην ανατολική Βαλκανική και τη διέδωσαν και στη Ροδόπη. Η λέξη με τις μορφές /lilík/ και /lilík/ 'νυχτερίδα' συναντάται σήμερα, και μάλιστα με τη μεγαλύτερη γεωγραφική συγκέντρωση, στις διαλέκτους της νοτιοδυτικής Ουκρανίας. Από εκεί ομιλητές της πρωτοσλαβικής τη μετέφεραν αρχικά στα εδάφη της σημερινής Ρουμανίας, όπου η λέξη διαδόθηκε στην εκεί ομιλούμενη 'δακοσλαβική' από όπου στη συνέχεια πέρασε στην πρωτο-ρουμανική όπου και ρίζωσε ως ένα σλαβικό δάνειο το οποίο επιβιώνει μέχρι σήμερα στη ρουμανική γλώσσα με τη μορφή *liliác* 'νυχτερίδα'. Στη συνέχεια μέσω των Σιδηρών Πυλών του Δούναβη (στα σύνορα της

⁸⁴Vasileva, ό.π., 42-43.

⁸⁵Στο ίδιο, 43. Με τη μορφή /l'iljek/ απαντά στις ποικιλίες της ελληνικής Ροδόπης, (Σμίνθη, Μύκη Ξάνθης). Από εννοιολογική άποψη με τη λέξη [l'il'ak] συνδέεται στενά και η περιφραση *miš' ineno pile* (κατά λέξη πέτσινο πουλί) 'νυχτερίδα'.

Σερβίας και της Ρουμανίας) και της κοιλάδας του ποταμού Μοράβα η λέξη πέρασε στις ποικιλίες της ανατολικής Σερβίας και του Κοσόβου, όπου σήμερα με τη μορφή *lil'ak* 'νυχτερίδα' χρησιμοποιείται παράλληλα με τη λεκτική φράση *sleri miš* 'νυχτερίδα' (κατά λέξη 'τυφλός ποντικός'). Από αυτές τις δυτικές περιοχές ή και από τις περιοχές κατά μήκος του ρου του ποταμού *Iskɔr*, δεξιού παραπόταμου του Δούναβη, η λέξη πέρασε σε βορειοδυτικές ποικιλίες της Βουλγαρίας (η λέξη χαρτογραφείται σε ποικιλίες του *Botevgrad*, στον άνω ρου του ποταμού στη σημερινή βορειοδυτική Βουλγαρία) και από εκεί διαδόθηκε νοτιότερα, στις βόρειες ποικιλίες της σημερινής μακεδονικής, καθώς και νοτιοανατολικά, σε ποικιλίες νότια και ανατολικά της Σόφιας από όπου και έφτασε στη Ροδόπη.

Κάποιες άλλες λέξεις για τη νυχτερίδα απορρέουν, επίσης, από χαρακτηριστικές ιδιότητες της ή από την ομοιότητά της με άλλα ζώα. Από το επίθετο *sljar* 'τυφλός' προέρχονται οι ονομασίες *slerak* 'νυχτερίδα' στο *Ilinden* του *Gocedelčev* και *sl'εpək* στο *Bujnono* του *Devin* και στο *Välčan Dol* του *Smoljan*. Από την ομοιότητα της νυχτερίδας με τον ποντικό προέρχονται, επιπλέον, τα πολυλεκτικά σύνθετα *färkàta miška*, *fiškàta mùška*, *fiškàta miška*, *färkulàta mùška*, *färkàmuška*, *fiškam'iška* 'ποντικός που πετάει' που έχουν εννοιολογικά παράλληλα τη λεξική φράση *letučaja miš* 'νυχτερίδα' (κατά λέξη 'ποντίκι που φτερουρίζει') σε ρωσικές, λευκορωσικές και ουκρανικές διαλέκτους καθώς και τη λεξική φράση *letučaja miša* 'ποντίκι που φτερουρίζει/ που πετάει' σε ουκρανικές διαλέκτους. Τη νυχτερίδα ως τυφλό ποντικό (κατά τη διάρκεια της ημέρας) δηλώνει επίσης και το πολυλεκτικό σύνθετο *k'òravn mišje* 'τυφλό ποντίκι' στο *Sarareno* της *Dupnica* ενώ μια ευρύτερη ομάδα διαλέκτων της Ροδόπης την συλλαμβάνουν εννοιολογικά ως τυφλό πουλί.⁸⁶

Τέλος, μια λέξη με μεγάλη διάδοση στις κεντρικές και δυτικές ρουπικές ποικιλίες της Βουλγαρίας είναι η λέξη */pr'ilep/* και */pr'ilapnik/*.⁸⁷ Η λέξη συναντάται ακόμη σε όλη την ανατολική διαλεκτική ζώνη της Βουλγαρίας, στις βορειοδυτικές ποικιλίες, στις ποικιλίες του *Caribrod*

⁸⁶Στο ίδιο, 42-43. Η αρχική σύλληψη, πάντως, είναι η λεξική φράση *sljara miška* 'τυφλός ποντικός' ένα πολυλεκτικό σύνθετο το οποίο δηλώνει τη νυχτερίδα στη σερβοκροατική και σε ορισμένες ποικιλίες της ουκρανικής.

⁸⁷Στο ίδιο, 41-42.

και του Bosilegrad και σε ένα μέρος των νοτιοδυτικών ιδιωμάτων του Blagoevgrad και του Petrič. Χαρτογραφείται επίσης και σε πολλές ποικιλίες της βουλγαρικής Ροδόπης αλλά απουσιάζει εντελώς από το /romáckoso/.

Η λέξη /pr'ilep/ συνδέεται με το ρήμα /prilepvam/ 'προσκολλώμαι' και δηλώνει τη νυχτερίδα ως ζώο που προσκολλάται σε κάποια επιφάνεια. Θεωρείται αποκλειστικά 'βουλγαρική' λέξη καθώς διαλεκτική ζώνη με τη λέξη /pr'ilep/ δεν χαρτογραφείται σε καμιά άλλη σλαβική γλώσσα. Πρόκειται, επομένως, για έναν λεκτικό νεωτερισμό που προέκυψε μετά τη μετανάστευση και είχε ως επίκεντρο εξάπλωσης κάποια περιοχή της σημερινής Βουλγαρίας από όπου στη συνέχεια επεκτάθηκε. Η απουσία του νεωτερισμού από το /romáckoso/ καταδεικνύει με τον πιο εύγλωττο τρόπο ότι η διάχυση ακόμη και των αποκλειστικών χαρακτηριστικών μιας γλώσσας (στην περίπτωσή μας της βουλγαρικής) οφείλεται σε ώσμωση μέσω γλωσσικών επαφών που με τη σειρά τους επιφέρουν τη σύγκλιση ποικιλιών που αρχικά μπορεί να ήταν γλωσσικά απομακρυσμένες η μια από την άλλη. Όταν οι συνθήκες (διοικητικά όρια, πολιτικά γεγονότα κτλ.) εμποδίζουν τις κοινωνιογλωσσικές επαφές τότε αυτή η σύγκλιση σε πολλές περιπτώσεις απλά δεν πραγματοποιείται.

Γεώργιος Σπέντζος*

Ο ναυτικός αποκλεισμός της Entente (1916-1917) και οι συνέπειες του στον πληθυσμό της Πελοποννήσου και της Παλαιάς Ελλάδος

Ο Εθνικός Διχασμός με αφετηρία το 1915 και τη διαφωνία Κωνσταντίνου και Βενιζέλου, αποτελεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό κεφάλαιο της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας. Ο Διχασμός έλαβε εντονότερη μορφή απ' τον Σεπτέμβριο του 1916, μετά την απόφαση του Ελ. Βενιζέλου να εγκαθιδρύσει στη Θεσσαλονίκη προσωρινή κυβέρνηση. Νωρίτερα ο Κρής πολιτικός είχε παραιτηθεί δύο φορές απ' την πρωθυπουργία (Φεβρουάριος, Σεπτέμβριος 1915), λόγω της διαφωνίας του με το Στέμμα για θέματα εξωτερικής πολιτικής. Ο χωρισμός της Ελλάδος στο κράτος των Αθηνών και στο κράτος της Θεσσαλονίκης, όξυνε περαιτέρω τα πάθη μεταξύ των δύο αντιπάλων παρατάξεων, Βενιζελικών και Αντιβενιζελικών.

Τον Νοέμβριο του 1916 οι σχέσεις της κυβέρνησης των Αθηνών με την Entente έφτασαν σε οριακό επίπεδο, με επακόλουθο την απόβαση συμμαχικών αγημάτων στον Πειραιά που οδήγησε στη «Μάχη των Αθηνών». Η σύντομη αυτή σύγκρουση κατέληξε σε ήττα των Αγγλογαλλικών αγημάτων, με συνέπεια την επιβολή απ' την Entente ενός αυστηρού ναυτικού αποκλεισμού στο «Κράτος των Αθηνών», στις 25 Νοεμβρίου/8 Δεκεμβρίου 1916. Ο ναυτικός αποκλεισμός διήρκησε ως τις 3/16 Ιουνίου του 1917, προκαλώντας λιμοκτονία σε μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, καθώς στο διάστημα αυτό δεν επετράπη σε κανένα μεταγωγικό που μετέφερε σιτάρι να προσεγγίσει λιμάνι της Παλαιάς Ελλάδος. Στο ίδιο διάστημα οι αναφορές Νομαρχών, δημάρχων και κοινοταρχών της Λακωνίας, της Μεσσηνίας και της Πελοποννήσου εν γένει, για περιστατικά θανάτου από πείνα ή αστία έφταναν εκατοντάδες στα αρμόδια υπουργεία.

Η έρευνα βασίζεται στο Διπλωματικό και Ιστορικό αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών, τον Τύπο της εποχής και την διαθέσιμη για το ζήτημα, βιβλιογραφία. Η παρούσα μελέτη θα επιχειρήσει να παρουσιάσει τις συνέπειες του ναυτικού αποκλεισμού για τον πληθυσμό.

---

*Μεταδιδακτορικός ερευνητής, Νεότερη ελληνική Ιστορία, Φιλοσοφική Σχολή, ΕΚΠΑ.

σμό της Παλαιάς Ελλάδος και συγκεκριμένα της Λακωνίας και της Πελοποννήσου, καθώς η έλλειψη τροφίμων δεν σταμάτησε με την άρση του αποκλεισμού τον Ιούνιο του 1917, απόδειξη δε η λειτουργία του Υπουργείου Επισιτισμού ως και το 1920.

Ο Εθνικός Διχασμός και η επέμβαση της Entente στα εσωτερικά της Ελλάδος

Η Ελλάδα την επαύριον των Βαλκανικών Πολέμων, καλοκαίρι του 1913, και για ένα περίπου έτος ως και την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (28 Ιουλίου 1914), απολάμβανε τους «καρπούς» των πρόσφατων θριάμβων της. Οι νίκες αυτές που είχαν ως επακόλουθο τον διπλασιασμό της Ελλάδος σε έκταση και πληθυσμό, ήταν εν πολλοίς αποτέλεσμα του προγράμματος ανόρθωσης που επιτελέστηκε μεταξύ 1910-12 απ' την κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου, η οποία είχε και την αμέριστη στήριξη του Στέμματος.¹

Η άνοδος στο θρόνο του διαδόχου Κωνσταντίνου, μετά τη δολοφονία του πατέρα του βασιλιά Γεωργίου Α΄ (Μάρτιος του 1913) μέσα στη δίνη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, δεν επέτρεψε να διαφανεί από την πρώτη στιγμή η διαφορετική οπτική του σε σχέση με τον Βενιζέλο, σε μια σειρά ζητημάτων. Η διαφωνία βασιλιά και πρωθυπουργού συνίστατο και στη διαφορετική προσέγγιση των δύο αντιπάλων παρατάξεων ως προς την μεγέθυνση της Ελλάδας στη Μ. Ασία. Ο Βενιζέλος διέβλεπε ότι το συμφέρον της Ελλάδος, ήταν να συμπολεμήσει στο πλευρό των δυνάμεων της Τριπλής Συνεννόησης (Entente) ώστε να διεκδικήσει το μερίδιο της στη Μικρά Ασία, αποβλέποντας στη δημιουργία της Μεγάλης Ελλάδος. Η επέκταση αυτή όμως έβρισκε εντελώς αντίθετο τον Ι. Μεταξά (αναπληρωτής αρχηγός του Γενικού Επιτελείου), ο οποίος θεωρούσε ότι ήταν αδύνατο η Ελλάδα να διατηρήσει εδάφη στην απέναντι ακτή του Αιγαίου, προωθώντας αντίθετα την επέκταση στη Βαλκανική.²

¹Για την περίοδο 1910-1914 βλ. μεταξύ άλλων Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910- 1920*, τ. Α΄ (Αθήνα: Ίκαρος, 1970)· Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945*, τ. Α΄ (Αθήνα: Εστία, 2005).

²Βεντήρης, *ό.π.*, 203-204· Για τη θέση του Μεταξά επί του ζητήματος της Μ. Ασίας, βλ. Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τ. Β΄ (Αθήνα: Εστία, 1951),

Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος από την άλλη, έχοντας ανατραφεί με τους θρύλους του Βυζαντίου, αρχικά συμφώνησε με την πρόταση του Βενιζέλου ως προς τη συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία των Δαρδανελίων, εντούτοις η άρνηση του Μεταξά στο εν λόγω σχέδιο τον έκανε να μεταβάλει γνώμη, και να απορρίψει τελικά την πρόταση για συμμετοχή της Ελλάδας στην εκστρατεία.³

Η πρώτη αυτή διαφωνία οδήγησε στην παραίτηση του Βενιζέλου και στις εκλογές του Μαΐου του 1915, τις οποίες κέρδισε και πάλι το κόμμα των Φιλελευθέρων. Η δεύτερη πρωθυπουργία Βενιζέλου επρόκειτο να διαρκέσει ελάχιστα. Οι βασικοί λόγοι της νέας διαφωνίας με το βασιλιά υπήρξαν το ζήτημα της στρατιωτικής ενίσχυσης προς τη Σερβία και η αποβίβαση στρατευμάτων της Entente στη Θεσσαλονίκη. Ο Βενιζέλος παραιτήθηκε για δεύτερη φορά, 24 Σεπτεμβρίου 1915 (π.η), παρά το γεγονός ότι ο βασιλιάς δεν μπορούσε να διαφωνήσει μαζί του εκ νέου μετά τη λαϊκή ετυμηγορία που έλαβε στις πρόσφατες εκλογές. Τον Δεκέμβριο μετά την παραίτηση Ζαΐμη και τη νέα διάλυση της βουλής, προκηρύχθηκαν και πάλι εκλογές απ' τις οποίες οι Φιλελεύθεροι δήλωσαν ότι θα απείχαν, θεωρώντας τη νέα διάλυση αντισυνταγματική, αλλά και υπό το φόβο εκλογικής ήττας λόγω της συνεχιζόμενης επιστράτευσης.⁴

Παρά τα όσα διαδραματίστηκαν ο Βενιζέλος δεν επιθυμούσε τη μετωπική σύγκρουση και την πρόκληση εμφυλίου πολέμου, όμως το Μάιο του 1916 βουλγαρικά στρατεύματα κατέλαβαν το οχυρό Ρούπελ και εισέβαλαν στην ανατολική Μακεδονία. Τον Αύγουστο οι ελληνικές δυνάμεις που υπεράσπιζαν την Καβάλα παραδόθηκαν, άνευ αντίστασης. Μετά τα όσα έγιναν στο Ρούπελ και την απώλεια της Καβάλας, ομάδα αξιωματικών οργάνωσε το κίνημα «Εθνικής Αμύνης» α-

---

260-262, 386-390· Σπυρίδων Πλουμίδης, *Τα μυστήρια της Αιγίδος: το μικρασιατικό ζήτημα στην ελληνική πολιτική (1891-1922)* (Αθήνα: Εστία, 2016), 113.

³Βεντήρης, *ό.π.*, 281-284. George Leontaritis, *Greece and the Great Powers 1914-1917* (Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1974), 126-129· Γεώργιος Μαυρογορδάτος, *1915 ο Εθνικός Διχασμός* (Αθήνα: Πατάκης, 2016), 41-45, 48-49· Michael Llewellyn-Smith, *Ionian Vision, Greece in Asia Minor 1919-1922* (London: Hurst & Company, 1998), 44.

⁴Leontaritis, *ό.π.*, 242-244· Γεώργιος Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση της Ελλάδος παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου», στο *Ιστορία Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός από το 1913 ως το 1941*, τ. ΙΕ΄ (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978), 8-46, 30· Leontaritis, *ό.π.*, 252, 308-310.

ντιδρώντας κατά της πολιτικής της κυβέρνησης. Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν τον Βενιζέλο στην απόφαση να κινηθεί δραστικά, ως εκ τούτου, στις 22 Σεπτεμβρίου 1916 εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη όπου και συγκρότησε την Προσωρινή Κυβέρνηση.⁵

Η επιβολή ναυτικού αποκλεισμού από την Entente

Στο επόμενο διάστημα η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης ενίσχυσε τη θέση της έναντι των Συμμάχων, ενώ αντίθετα η Αθήνα βρισκόταν πιεζόταν όλο και περισσότερο, όσες δε προσπάθειες έγιναν για κάποιο είδος συμβιβασμού μεταξύ Αθήνας και Entente έπεσαν στο κενό. Στις 18 Νοεμβρίου 1916 κι αφού προηγουμένως η Αθήνα απέρριψε διαδοχικά τόσο τη συμμαχική διακοίνωση της 3^{ης} Νοεμβρίου όσο και το τελεσίγραφο της 11^{ης} Νοεμβρίου, περί παράδοσης πολεμικού υλικού, ξέσπασαν μάχες μεταξύ των αγημάτων του συμμαχικού στόλου και τις πιστές στο βασιλιά δυνάμεις, γνωστές ως η «Μάχη των Αθηνών». Η υποχώρηση των συμμαχικών αγημάτων και ο βομβαρδισμός της Αθήνας απ' το συμμαχικό στόλο, οδήγησε σε πογκρόμ των Επιστράτων (ομάδες αποστράτων πιστές στον Κωνσταντίνο) στις 19 Νοεμβρίου, γνωστό ως «Νοεμβριανά», κατά των Βενιζελικών που διήρκησε επί δύο ημέρες.⁶

Τα όσα συνέβησαν στην Αθήνα είχαν ως αποτέλεσμα να υπάρξει σημαντική πίεση της κοινής γνώμης σε Βρετανία και Γαλλία για λήψη μέτρων εναντίον του «Κράτους των Αθηνών». Ως πρώτο μέτρο πίεσης στην Αθήνα ήταν η επιβολή ναυτικού αποκλεισμού σε όλα τα λιμάνια της, στις 25 Νοεμβρίου 1916. Μια εβδομάδα αργότερα οι πρέσβεις των Δυνάμεων επέδωσαν τελεσίγραφο με το οποίο ζητούσαν

---

⁵Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση», 36-38· Μαυρογορδάτος, *ό.π.*, 81-83. Γιάννης Μουρέλος, «Η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916-Ιούνιος 1917)», *Μνήμων* 8 (Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1980), 150-188, 152-160· Areti Tounta-Fergadi, “Le Point de Vue de la Presse Grecque au Sujet de l’Établissement du Gouvernement Provisoire de Thessa- Ionique”, *Balkan Studies* 51 (2016), 105-134.

⁶Για τα Νοεμβριανά και το ρόλο των Επιστράτων βλ. Μαυρογορδάτος: *Εθνικός Διχασμός και Μαζική Οργάνωση, 1. Οι Επίστρατοι του 1916* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 1996)· Γιάννης Μουρέλος, *Τα «Νοεμβριανά» του 1916* (Αθήνα: Πατάκης, 2007)· Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση», 41-46.

την απόσυρση των ελληνικών στρατευμάτων νότια του Ισθμού στην Πελοπόννησο και την εγκατάσταση συμμαχικού ελέγχου σε Κόρινθο και Πάτρα για την επιτήρηση κάθε στρατιωτικής κίνησης. Ο ναυτικός αποκλεισμός από την άλλη θα συνεχιζόταν επ' αόριστον,⁷ μέχρις ότου η Αθήνα συμμορφωνόταν πλήρως με τη συμμαχική νότα.⁸

Ο ναυτικός αποκλεισμός στην Ευρώπη και οι συνέπειες του στον πληθυσμό

Ο ναυτικός αποκλεισμός που επεβλήθη απ' τους Συμμάχους στη νότια Ελλάδα, δεν ήταν φυσικά κάτι το πρωτόγνωρο καθώς πρόκειται για μια πρακτική που ανάγεται στα βάθη των αιώνων. Σε ότι αφορά την περίοδο που αφορά το παρόν άρθρο και δη τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο ναυτικός αποκλεισμός ήταν ένα μέτρο πίεσης, ένα εργαλείο που χρησιμοποιήθηκε απ' τις Δυνάμεις της Entente και κυρίως Βρετανία-Γαλλία, οι οποίες διέθεταν κατά πολύ ισχυρότερο ναυτικό έναντι των Κεντρικών Δυνάμεων. Ως εκ τούτου η Μ. Βρετανία επέβαλε ναυτικό αποκλεισμό στις ακτές της Γερμανίας στη Βόρεια Θάλασσα, με στόχο να πληγεί η δυνατότητα ανεφοδιασμού της Γερμανικής Αυτοκρατορίας σε μια σειρά από πρώτες ύλες στις οποίες δεν είχε αυτάρκεια, εν μέσω μάλιστα πολεμικών επιχειρήσεων στην Ηπειρωτική Ευρώπη. Ναυτικός αποκλεισμός επιβλήθηκε όπως ήταν λογικό και στη σύμμαχο της Γερμανίας, Αυστροουγγαρία, στην περιοχή της Αδριατικής.⁹

Η αδυναμία του Γερμανικού Αυτοκρατορικού Ναυτικού να αντιμετωπίσει το Βασιλικό Ναυτικό της Βρετανίας και να λύσει έτσι τον αποκλεισμό, οδήγησε τη γερμανική ηγεσία στην απόφαση επιβολής ενός υποβρυχιακού πολέμου, ο οποίος θα στόχευε κάθε πλοίο ανεξαιρέτως, είτε πολεμικό είτε εμπορικό, συμφερόντων της Entente. Ο

---

⁷Ο ναυτικός αποκλεισμός τερματίστηκε απ' τους Αγγλογάλλους στις 3 Ιουνίου 1917, μετά την αναχώρηση του βασιλιά και εν αναμονή της επανόδου του Βενιζέλου στην Αθήνα. Paul G. Halpern, *The naval war in the Mediterranean, 1914-1918* (London: Allen&Unwin, 1987), 367.

⁸Leontaritis, *ό.π.*, 440-441· Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση», 43· Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 103.

⁹Σχετικά με το ναυτικό αποκλεισμό βλ. Lance Davis, *Naval Blockades in peace and war: an economic history since 1750* (New York: Cambridge University Press, 2006)

στόχος αυτού του νέου είδους πολέμου, ήταν να καταστεί αδύνατος ο ανεφοδιασμός του Ηνωμένου Βασιλείου σε πρώτες ύλες και κυρίως τρόφιμα, με τη Γερμανία να ελπίζει βέβαια ότι η Βρετανία θα αναγκαζόταν πολύ σύντομα να συνθηκολογήσει, λόγω λιμοκτονίας του πληθυσμού της.¹⁰

Τα αποτελέσματα του ναυτικού αποκλεισμού και της δράσης των υποβρυχίων εκατέρωθεν δεν άργησαν να φανούν στη διαβίωση του πληθυσμού των εμπόλεμων κρατών, όπως επί παράδειγμα της Αυστροουγγαρίας, οι ακτές της οποίας βρίσκονταν επί της κλειστής θάλασσας της Μεσογείου, κάνοντας ως εκ τούτου το ναυτικό αποκλεισμό ιδιαίτερα ασφυκτικό. Συνέπεια του αποκλεισμού της Entente ήταν η ποιότητα του άρτου στη Βιέννη να πέσει κατακόρυφα μέχρι το 1915, καθώς ένα σημαντικό ποσοστό σίτου αντικαταστάθηκε από ένα μείγμα πατατάλευρου, σίκαλης και βρώμης. Παράλληλα, μέχρι το 1916 απαγορεύθηκε από τις κρατικές αρχές η κατανάλωση κρέατος τρεις ημέρες την εβδομάδα, με τους περιορισμούς να αγγίζουν ακόμα και την κατανάλωση της πατάτας. Ανάλογα φαινόμενα περιορισμού στην κατανάλωση τροφών εφαρμόστηκαν και στη Βρετανία με αποτέλεσμα η θνησιμότητα σε παιδιά ηλικίας 0-5 ετών να αυξηθεί κατά 50% σε σχέση με την προπολεμική περίοδο.¹¹

Συνέπεια του ελέγχου της παραγωγής και της διανομής τροφίμων, αλλά και όλων των προϊόντων γενικότερα, λόγω των νέων αναγκών του πολέμου όπως αυτές διαμορφώθηκαν απ' το 1914, ήταν η εγκατάλειψη του μοντέλου της φιλελεύθερης οικονομίας του 19^{ου} αι. και η αντικατάσταση του από εκείνο του κρατικού προστατευτισμού και της οικονομικής αυτάρκειας, που στο εξής θα αποτελούσε στρατηγικό στόχο των κρατών την περίοδο του Μεσοπολέμου. Ο προστατευτι-

---

¹⁰Davis, *ό.π.*, 165, 173.

¹¹Σπυρίδων Πλουμίδης, «Ο Θαλάσσιος αποκλεισμός της Ελλάδας 1916-17: η απαρχή της οικονομίας της αυτάρκειας», Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου με αφορμή τα 100 χρόνια από τους Βαλκανικούς πολέμους, επιμ. Αθηνά Κόλια-Δερμιτζάκη, Βάσω Σειρηνίδου, Σπυρίδων Πλουμίδης (Αθήνα: Ηρόδοτος, 2018), 342-361, 343-344· Frank Tipton-Robert Aldrich, *An Economic and Social History of Europe, 1890-1939* (London: Johns Hopkins University Press, 1988), 153-154.

σμός αυτός έλαβε σάρκα και οστά διαμέσου του καθορισμού της μεταφοράς, των τιμών και της διανομής κάθε λογής προϊόντων.¹²

Ο ναυτικός αποκλεισμός της Entente και οι συνέπειες του στον πληθυσμό της Πελοποννήσου και της Παλαιάς Ελλάδας

Το πρώτο και σημαντικότερο ζήτημα που προέκυψε από την κήρυξη του ναυτικού αποκλεισμού που επέβαλε η Entente, δεν ήταν άλλο από εκείνο της διατροφής του πληθυσμού, καθώς η Ελλάδα δεν ήταν αυτάρκης σε μια σειρά από βασικά είδη διατροφής, όπως για παράδειγμα το σιτάρι, για το οποίο η εγχώρια παραγωγή κάλυπτε μόλις το 60% των ετήσιων αναγκών. Έλλειμμα επίσης υπήρχε και σε κρέας, όσπρια, ζάχαρη κτλ., προϊόντα που ήταν αναγκαία για την καθημερινή διατροφή του πληθυσμού. Η μεγαλύτερη έλλειψη απ' τα παραπάνω συνίστατο όμως στο σιτάρι, το οποίο ήταν το βασικό συστατικό στην παραγωγή του άρτου, τροφή που αποτελούσε τη ραχοκοκαλιά της διατροφής, κατά τα χρόνια εκείνα, των Ελλήνων, καθώς η κατανάλωση κρέατος ήταν συντριπτικά μικρότερη σε σύγκριση με τα μεταπολεμικά χρόνια.¹³

Ήδη από την έναρξη του «Μεγάλου Πολέμου», όπως αποκαλούνταν κατά το Μεσοπόλεμο ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η Ελλάδα αντιμετώπισε πρόβλημα στην εισαγωγή βασικών προϊόντων και σιταριού, μιας και η δράση των υποβρυχίων την απέκοψε από τις σιτοφόρες αγορές της Ρουμανίας και της Ρωσίας. Η επιβολή του ναυτικού αποκλεισμού στις 25 Νοεμβρίου 1916, επιδείνωσε την ήδη δύσκολη κατάσταση σε μέγιστο βαθμό μιας και δεν επιτράπη σε κανένα σιτοφόρο πλοίο να προσεγγίσει λιμάνι της Παλαιάς Ελλάδος. Στον αποκλεισμό ήρθε μάλιστα να προστεθεί και η επανέναρξη του απεριόριστου υποβρυχιακού πολέμου απ' τη Γερμανία στις αρχές του 1917, με τα γερμανικά υποβρύχια να βυθίζουν σε ένα μόλις μήνα στη Μεσόγειο περί τα 1.000 συμμαχικά σκάφη.¹⁴

¹²Ivan T. Berend, *An economic history of twentieth-century Europe: economic regimes from laissez-faire to globalization* (London: Cambridge University Press, 2006), 84.

¹³Πλουμίδης, «Ο Θαλάσσιος αποκλεισμός», 348.

¹⁴Στο ίδιο, 344.

Οι στερήσεις πάντως των λαϊκών τάξεων της Παλαιάς Ελλάδος που είχαν μείνει πιστές στον βασιλιά ήταν λίαν οδυνηρές, καθώς στην προσπάθεια τους να αντικαταστήσουν την παντελή έλλειψη άρτου, τρέφονταν με ένα συνδυασμό από χόρτα, ρίζες και σταφίδες. Η ελλιπής αυτή διατροφή του πληθυσμού είχε ως αποτέλεσμα να υπάρξει καθ' όλη τη διάρκεια του ναυτικού αποκλεισμού σημαντικός αριθμός νεκρών από πείνα ή ασитία και εκατοντάδες κρούσματα γαστρεντερίτιδας και δυσεντερίδας, λόγω της κακής ποιότητας του άρτου,¹⁵ συχνά θανατηφόρων, με θύματα κυρίως παιδιά και εργάτες.¹⁶ Το πρόβλημα του επισιτισμού ως εκ τούτου οδήγησε την κυβέρνηση των Αθηνών να λάβει πρωτοφανή, για τα μέχρι τότε δεδομένα, μέτρα, με σημαντικότερο όλων τη θέσπιση των δελτίων τροφίμων, μέτρο που δεν σταμάτησε ούτε με την άρση του ναυτικού αποκλεισμού τον Ιούνιο του 1917. Αντιθέτως τέσσερις μήνες μετά, Οκτώβριος 1917, υπήρχαν σε κυκλοφορία 415.000 δελτία τροφίμων καθώς οι συνέπειες του ναυτικού αποκλεισμού (ελλείψεις σε μια σειρά από βασικά αγαθά) ήταν λίαν ορατές και στο β' μισό του 1917.¹⁷

Ενδεικτικό της δεινής θέσης, σε ότι αφορά την επάρκεια αγαθών, που βρισκόταν το «Κράτος των Αθηνών» λίγες εβδομάδες μετά την επιβολή του ναυτικού αποκλεισμού ήταν το τηλεγράφημα της βασι-

¹⁵Το ζήτημα της κακής ποιότητας των αλεύρων λόγω της έλλειψης του απαραίτητου σίτου έγινε εμφανές απ' τις πρώτες κιόλας εβδομάδες του ναυτικού αποκλεισμού. Στις αρχές του Ιανουαρίου 1917 μια σειρά δημοσιευμάτων της εφημερίδας *Νεολόγος Πατρών*, φανερώνει το μεγάλο πρόβλημα που ενέκυψε στις πόλεις και τα χωριά της Παλαιάς Ελλάδας, με τα κρούσματα δηλητηρίασης λόγω της νοθείας στην παρασκευή του άρτου να αυξάνονται καθημερινά. Ως εκ τούτου και για να περιοριστεί κατά το δυνατόν το πρόβλημα, οι αρχές αποφάσισαν να λάβουν τα απαιτούμενα μέτρα ώστε να καταστεί αδύνατη η νοθεία στα άλευρα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούσε η παρουσία της επιτροπής εφοδιασμού και χημικών που ορίστηκε απ' το κράτος στα εργοστάσια Καράμπελα, Τριάντη και Λιάλιου στην ευρύτερη περιοχή της Αχαΐας, έτσι ώστε να διασφαλιζόταν η ποιότητα των αλεύρων που θα παρασκευάζονταν από κριθάρι, ενώ τα εργοστάσια θα επιτηρούνταν από υπηρεσίες του στρατού. *Νεολόγος Πατρών*, 5-1-1917.

¹⁶Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920: ιστορική μελέτη*, τ. Β' (Αθήνα: Ίκαρος, 1970), 313-314· George Leontaritis, *Greece and the First World War. From Neutrality to Intervention 1917-1918* (New York: Columbia University Press, 1990), 129.

¹⁷Leontaritis, *Greece and the First World War*, 133· Πλουμίδης, «Ο Θαλάσσιος αποκλεισμός», 353.

λισσας Σοφίας στην ελληνική πρεσβεία στο Βερολίνο, στις 20 Δεκεμβρίου 1916. Σύμφωνα με τη Σοφία η επάρκεια σε ψωμί διαρκούσε για μερικές ημέρες ακόμα, ενώ και τα αποθέματα τροφίμων θα εξαντλούνταν σύντομα κι αυτά. Η αναφορά αυτή όσο υπερβολική κι αν ακούγεται δεν απείχε αρκετά απ' την πραγματικότητα, μιας και η επάρκεια σε αγαθά, που η χώρα χρειαζόταν να εισαγάγει, είχε ήδη αρχίσει να μειώνεται πριν την επιβολή του ναυτικού αποκλεισμού της Entente, λόγω του συνεχιζόμενου πολέμου στην Ευρώπη και των προβλημάτων στις μεταφορές που ενέκυψαν απ' αυτόν.¹⁸

Η επιβολή του ναυτικού αποκλεισμού εκτός του ότι καταδίκασε μεγάλη μερίδα του ελληνικού πληθυσμού σε θάνατο από αστία, προκάλεσε και σημαντικά προβλήματα στο εμπόριο και την οικονομία, με το κράτος να βρίσκεται στην δύσκολη θέση να δέχεται αιτήσεις αποζημιώσεων από ιδιώτες λόγω της ζημιάς που τους είχε προκαλέσει ο αποκλεισμός. Το χρονικό διάστημα που ακολούθησε απ' την επιβολή του αποκλεισμού στα τέλη του Νοεμβρίου 1916 μέχρι και τον Απρίλιο του 1917, ένα μήνα πριν οι Σύμμαχοι εξαναγκάσουν τον Κωνσταντίνο να παραιτηθεί του θρόνου, η Παλαιά Ελλάδα έζησε δύσκολες στιγμές απ' την πείνα. Οι αναφορές που υπάρχουν στο αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών από νομάρχες, δημάρχους και κοινοτάρχες είναι εκατοντάδες και φανερώνουν το μέγεθος του προβλήματος όπως θα καταδειχθεί στη συνέχεια.¹⁹

Ενδεικτικό της οδυνηρής κατάστασης που βρισκόταν σε επίπεδο αποθεμάτων, αλλά και της δυσκολίας στη μεταφορά κάθε λογής ε-

¹⁸Leontaritis, *Greece and the Great Powers*, 448.

¹⁹Χαρακτηριστική η περίπτωση του Έλληνα εμπόρου ξυλείας, Βασιλείου Τασσόπουλου από την Πάτρα, του οποίου το εμπόρευμα παρασύρθηκε στην θάλασσα του Πατραϊκού μετά από πλημμύρες που σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Σημαντικό τμήμα της εν λόγω ξυλείας όπως κατήγγειλε ο Έλληνας έμπορος, όχι μόνο δεν στάθηκε εφικτό να το περισυλλέξει ο ίδιος, λόγω του στενού συμμαχικού αποκλεισμού, αλλά τουναντίον μεγάλο μέρος του εμπορεύματος αλιεύθηκε απ' το στόλο της Αντάντ, με αποτέλεσμα να ζητεί να προνοήσει το κράτος για να λάβει αποζημίωση ύψους 100 και πλέον χιλ δρχ., λέγοντας συγκεκριμένα: «Δι' όλους όθεν τούτους τους λόγους λαμβάνω την τιμή να διαμαρτυρηθώ εις υμάς, ίνα προνοήσετε περί της αποζημιώσεως μου, αν ποτέ το κράτος υπολογίση και τας ιδιωτικές ζημίας». Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών [στο εξής ΑΥΕ], 1917, Α/4χ(17), 150/Ε.Π., Βασίλειος Τασσόπουλος (κάτοικος Πατρών), προς Υπουργό Οικονομικών, Πάτρα, 22 Δεκεμβρίου 1917.

μπορεύματος δια θαλάσσης, λόγω του στενότητας αποκλεισμού απ' την Entente, ήταν η έλλειψη ακόμη και χόρτων στην Πελοπόννησο, τα οποία ήταν απαραίτητα για την διατροφή των αλόγων του ελληνικού στρατού, ο οποίος μετά τη συμμαχική διακοίνωση είχε αποσυρθεί, ως όφειλε, νότια της Κορίνθου. Παρότι όμως υπήρχε μεγάλη ποσότητα τριφυλλίου στη Ναύπακτο, η μεταφορά του στην Πάτρα, δια θαλάσσης, ήταν αδύνατη άνευ άδειας των Αγγλογάλλων.²⁰

Η άδεια μεταφοράς χόρτων, προς κάλυψη αναγκών του στρατού, δόθηκε μεν απ' την επιτροπή του συμμαχικού ελέγχου, υπό τον αυστηρό όρο όμως να μεταφέρουν τα ιστιοφόρα μόνο το συγκεκριμένο εμπόρευμα. Σε έλεγχο που έγινε το επόμενο διάστημα, άνοιξη 1917, από συμμαχικά πλοία σε δύο ιστιοφόρα ανοιχτά του Πατραϊκού, ανακαλύφθηκε ότι μετέφεραν εκτός των χόρτων και τρόφιμα. Οι σύμμαχοι συνέλαβαν τα δύο πλοία και κατέσχεσαν το φορτίο τους με αποτέλεσμα να ζητήσει το Β' Σώμα Στρατού τη μεσολάβηση της κυβέρνησης ώστε να δινόταν εκ νέου άδεια για τη μεταφορά των χόρτων που τόσο είχε ο στρατός ανάγκη. Το υπουργείο Στρατιωτικών απάντησε ότι εφόσον ήταν εφικτό να επιτευχθεί εκ νέου άδεια μεταφοράς χόρτων, έπρεπε να ληφθούν αυστηρά μέτρα προς αποφυγή επανάληψης της σύλληψης πλοίων από συμμαχικά τορπιλοβόλα, συγκεκριμένα αξιωματικός θα επέβλεπε την φόρτωση των ιστιοφόρων ώστε να μη μεταφέρονταν κρυφά και άλλα φορτία.²¹

Στις 20 Ιανουαρίου 1917 ο νομάρχης Αρκαδίας Φαρμακόπουλος, ενημέρωνε τον προϊστάμενο του υπουργό, ότι παρά το γεγονός της παντελούς έλλειψης άρτου και σιτηρών εν γένει επί πολλές ημέρες, σε κοινότητες της Γορτυνίας και της Κυνουρίας, εντούτοις δεν είχε μέχρι εκείνη τη στιγμή σημειωθεί θάνατος από πείνα ή δηλητηρίαση. Λίγες ημέρες αργότερα όμως τα νέα απ' την Μεσσηνία δεν ήταν το ίδιο ευχάριστα, καθώς εργάτης απ' το χωριό Χαϊκάλι (σημερινό Αχλαδοχώ-

²⁰Ο Αξιωματικός του στρατού Βλαχόπουλος αναφέρει χαρακτηριστικά: «Υποβάλω γνώμη ότι επ' ευκαιρία μετασταθμεύσεως 9 Πεδινού και 13 Μοίρας Ορειβ. Πυροβολικού εις Πάτρας θα ήτο δυνατόν ζητηθή άδεια μεταφοράς τριφυλλίου Ναυπάκτου εις Πάτρας υπό αιτιολογίαν ότι τούτο είναι παρακαταθήκη νομής πέμπτου Σώματος Στρατού» [...]. ΑΥΕ, 1917, Α/4χ(17), 1541, Βλαχόπουλος (Συνταγματάρχης, Β' Σώμα Στρατού), προς Υπουργείο Στρατιωτικών, Πάτρα, 19 Ιανουαρίου 1917.

²¹ΑΥΕ, 1917, Α/4χ(17), 24207, Χατζόπουλος (Υπουργείο Στρατιωτικών) προς Β' Σώμα Στρατού, Αθήνα, 20 Απριλίου 1917.

ρι) πέθανε από αστιτία στις 31 του Ιανουαρίου.²² Με το πέρασμα των ημερών η κατάσταση χειροτέρευε ολοένα και περισσότερο, με τις αναφορές για θανάτους να αυξάνονται με γεωμετρική πρόοδο. Στις 25 Ιανουαρίου έχασαν τη ζωή τους από αστιτία πέντε άνδρες από την Κορώνη, ενώ προσεβλήθησαν από γαστρεντερίτιδα δύο οικογένειες απ' το Πεταλίδι λόγω κατανάλωσης κακής ποιότητας άρτου. Ένα μήνα μετά, 22 Φεβρουαρίου, υπήρξε και νέα αναφορά για απώλειες από αστιτία, συγκεκριμένα δύο παιδιά από την Καλαμάτα απεβίωσαν λόγω αστιτίας.²³

Ο ναυτικός αποκλεισμός της Entente στο ίδιο χρονικό διάστημα γινόταν ολοένα και πιο στενός,²⁴ δημιουργώντας προβλήματα ακόμα και στη μετακίνηση κατοίκων της Πελοποννήσου προς την Στερεά Ελλάδα και τα γύρω νησιά. Μεταξύ 22 Φεβρουαρίου -7 Μαρτίου σημειώθηκαν μάλιστα δύο σοβαρά περιστατικά, στο μεν πρώτο ένα γαλλικό τορπιλοβόλο συνέλαβε πλοιάρια που μετέφεραν επιβάτες από τις ακτές της Αργολίδας στις Σπέτσες. Στο δεύτερο περιστατικό, που ήταν και σοβαρότερης έκτασης, γαλλικό και πάλι τορπιλοβόλο έβαλε με το πυροβόλο του κατά λέμβου που μετέφερε επιβάτες, χωρίς να

---

²²Χαρακτηριστική της δεινής κατάστασης ήταν η αναφορά του Νομάρχη Μεσσηνίας: «Κατά τηλεγράφημα Αστυνομικής υποδιευθύνσεως Ξυλίας τριακοστήν πρώτην λήξαντος εν χωρίω Χαϊκαλίω απεβίωσεν εκ πείνης εργάτης Π. Παπανικολάου» [...]. Ανάλογο κίνδυνο διέτρεχαν όλοι οι κάτοικοι της κοινότητας. ΑΥΕ, 1917, Α/4χ(17), 16842, Καραβίας (Νομάρχης Μεσσηνίας) προς Υπουργεία Εσωτερικών, Εξωτερικών, Καλαμάτα, 10 Φεβρουαρίου 1917.

²³ΑΥΕ, 1917, Α/4χ(17), 4752, Λαμπίρης (Αρχηγείο Χωροφυλακής), προς Υπουργείο Εσωτερικών, Καλαμάτα, 8 Φεβρουαρίου 1917· ΑΥΕ, 1917, Α/4χ(17), 320, Φαρμακόπουλος (Νομάρχης Αρκαδίας) προς Υπουργείο Εσωτερικών, Τρίπολη, 20 Ιανουαρίου 1917· ΑΥΕ, 1917, Α/4χ(17), 419, Καραβίας (Νομάρχης Μεσσηνίας) προς Υπουργεία Εσωτερικών, Εξωτερικών, Επισιτισμού, Καλαμάτα, 25 Ιανουαρίου 1917· ΑΥΕ, 1917, Α/4χ(17), 2752, Καραβίας (Νομάρχης Μεσσηνίας) προς Υπουργείο Εσωτερικών, Καλαμάτα, 22 Φεβρουαρίου 1917.

²⁴Την παρουσία συμμαχικών πολεμικών που περιπολούσαν γύρω απ' τις ακτές της Πελοποννήσου επιβεβαιώνει και η αναφορά του Λιμεναρχείου Τριφυλίας τον Ιανουάριο του 1917, «αντιτορπιλικόν αγνώστου Εθνικότητος περιπολεί κατά μήκος δικαιοδοσίας μου μέχρι νησίου πρώτης χθες νύχτα ηγκυροβόλησε μακράν λιμένος μας τρία μίλλια σήμερον εξακολουθεί περιπολούν». [...]. ΑΥΕ, 1917, Α/4χ(17), 13/Ε.Π, Μελίσσης (υποτελώνης Λιμένος Τριφυλίας), προς Υπουργείο Ναυτικών, Τριφυλία, 12 Ιανουαρίου 1917.

είναι βέβαιο αν έγινε χρήση προειδοποιητικής βολής, ένα δε εκ των βλημάτων πέτυχε τη λέμβο τραυματίζοντας θανάσιμα τον Ανδρέα Κόρδο, κάτοικο του Αιγίου Αχαΐας, ο οποίος ακρωτηριάστηκε από το βλήμα.²⁵

Οι αναφορές για θανάτους από πείνα συνεχίζονταν με αμείωτο ρυθμό να καταφθάνουν στα αρμόδια υπουργεία. Σύμφωνα με το Νομάρχη Μεσσηνίας στην κοινότητα Στρέφι υπήρξαν δύο θύματα και μάλιστα παιδιά, ανάλογη τύχη εκτιμούσε ο νομάρχης ότι θα είχαν κι άλλα παιδιά λόγω της παντελούς έλλειψης τροφής. Στις 25 Φεβρουαρίου ο νομάρχης Μεσσηνίας ενημέρωσε για δύο ακόμα νεκρούς απ' τη γύρω περιοχή, ο ένας μάλιστα εκ αυτών υπόδικος πέθανε στις φυλακές, ενώ στις 3 Μαρτίου ήρθε να προστεθεί ένα ακόμα θύμα, άνδρας και πάλι, κάτοικος της επαρχίας Πύλου. Σύμφωνα με τον πρόεδρο της εν λόγω επαρχίας οι κάτοικοι επί καιρό τρέφονταν μόνο με χόρτα λόγω παντελούς έλλειψης τροφίμων.²⁶ Ο νομάρχης Αργολιδοκορινθίας απ' την πλευρά του σε αναφορά του στο υπουργείο Εξωτερικών ενημέρωνε ότι σύμφωνα με τις αστυνομικές αρχές του νομού του: «ουδείς θάνατος εκ πείνης ή δηλητηριάσεως εκ κακής ποιότητος άρτου εσημειώθη μέχρι σήμερα, παρατηρήθησαν όμως αθρόα κρούσματα δυσπεπτικών ενοχλήσεων και γαστροεντερικών φαινομένων».²⁷

²⁵ ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 1730, Σπυρόπουλος (αστυνομική υποδιεύθυνση Σπετσών), προς Υπουργεία Εξωτερικών, Στρατιωτικών, Ναυτικών, Εσωτερικών, Αρχηγείο Χωροφυλακής, Σπέτσες, 7 Μαρτίου 1917. ΑΥΕ, 1917, Α/4χ(17), 70, Δενδρινός (αστυνομική διεύθυνση Αχαΐας), προς Υπουργείο Ναυτικών, Πάτρα, 7 Μαρτίου 1917. ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 336, Βλαχόπουλος, (Β' Σώμα Στρατού), προς Υπουργείο Στρατιωτικών, Πάτρα, 22 Φεβρουαρίου 1917.

²⁶ «Χθες απέθανεν εν κοινότητι Χοντζόγλι επαρχίας Πυλίας καθ' α τηλεγραφεί ο οικείος πρόεδρος Παύλος Καλομοίρης εξ ασιτίας στόπ ρηθείσα κοινότης από πολλού στερουμένη παντός ετέρου είδους τρέφεται αποκλειστικώς με χόρτα». ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 1232, Ματιάτος (Επαρχος Πύλου) προς Υπουργεία, Εσωτερικών, Επισιτισμού, Εξωτερικών, Καλαμάτα, 3 Μαρτίου 1917.

²⁷ ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 612, Καραβίας (Νομαρχία Μεσσηνίας) προς Υπουργείο Εσωτερικών, Καλαμάτα, 22 Φεβρουαρίου 1917. ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 1090, Ματιάτος (Επαρχος Πύλου) προς Υπουργεία Εξωτερικών, Εσωτερικών, Καλαμάτα, 25 Φεβρουαρίου 1917. ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 1208, Λέκας (εισαγγελέας Ναυπλίου), προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ναύπλιο, 28 Φεβρουαρίου 1917.

Ο ναυτικός αποκλεισμός έπληξε όπως ήταν λογικό και τη Λακωνία, στις 10 Μαρτίου εμπορικό πλοίο που μετέφερε άδεια βαρέλια απ' το λιμάνι του Γυθείου στη Σκάλα Τρινάσου, ακινητοποιήθηκε από γαλλικό αντιτορπιλικό με τη δικαιολογία της νηοψίας, με το γαλλικό πολεμικό να προσκρούει στο φορτηγό πλοίο προξενώντας του ζημιές στα ύφαλα. Ο κυβερνήτης του φορτηγού αναγκάστηκε να προσαράξει το σκάφος στην ακτή του Αγίου Ιωάννη, ενώ το πλήρωμα πρόλαβε και το εκκένωσε βγαίνοντας σώο από αυτό. Στις 7 Μαρτίου σύμφωνα με ενημέρωση των αρχών στο Γερολιμένα, αντιτορπιλικό των Συμμάχων που έπλεε έξω απ' το ακρωτήριο Ταίναρο, συνέλαβε τρία ιστιοφόρα, εκ των οποίων το ένα είχε φορτίο σύκων. Μια ημέρα αργότερα συμμαχικό αντιτορπιλικό που περιπολούσε κοντά στο ακρωτήριο Ταίναρο, συνέλαβε 4 ελληνικά αλιευτικά και απέπλευσε εν συνεχεία σε άγνωστη κατεύθυνση.²⁸

Ο αποκλεισμός συνεχιζόταν αμείωτος και στα μέσα του Μαρτίου, όταν νέα αναφορά έφτασε στην Αθήνα, από το Ναύπλιο αυτή τη φορά, η οποία και ενημέρωνε ότι συμμαχικά πλοία που έπλεαν μεταξύ Σπετσών και Τολού, συνέλαβαν αλιευτικά σκάφη με την κατηγορία του λαθρεμπορίου. Η αλήθεια είναι όμως, σύμφωνα με το νομάρχη Αργολίδας, ότι η αλιεία ήταν το μόνο μέσο επιβίωσης τη δεδομένη στιγμή λόγω έλλειψης κάθε άλλου είδους τροφής. Την επόμενη ημέρα, 15 Μαρτίου, νέο τηλεγράφημα από τη Λακωνία, έκανε γνωστό ότι γαλλικό αντιτορπιλικό κατέπλευσε στο λιμάνι της Μονεμβασιάς μεταφέροντας 47 άνδρες, εκ των οποίων τρεις ήταν οι κυβερνήτες και οι υπόλοιποι το πλήρωμα των τεσσάρων ιστιοφόρων που είχαν συλληφθεί τις προηγούμενες ημέρες, τα δε ιστιοφόρα και το φορτίο τους εί-

---

²⁸ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 1375, Κατσαντώνης (Επαρχος Γυθείου), προς Υπουργεία Εξωτερικών, Στρατιωτικών, Εσωτερικών, Ναυτικών, Αρχηγείο Χωροφυλακής, Γύθειο, 10 Μαρτίου 1917· ΑΥΕ, 1917, /4/χ(17), 84, Τριανταφύλλης (υποτελώνης Γερολιμένα), προς Υπουργείο Ναυτικών, Γερολιμένας, 7 Μαρτίου 1917· ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 117, Δετσώρτζης (τελώνης Γυθείου), προς Υπουργείο Ναυτικών, Γύθειο, 8 Μαρτίου 1917· ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 1429, Πετσετάκης (νομάρχης Λακωνίας) προς Υπουργεία Εσωτερικών, Εξωτερικών, Ναυτικών, Στρατιωτικών, Σπάρτη, 11 Μαρτίου 1917.

χαν κρατηθεί στη Μήλο η οποία και είχε προσχωρήσει νωρίτερα στην προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης.²⁹

Ο συμμαχικός στόλος όπως φαίνεται από τα παραπάνω αλλά και απ' όσα θα αναφερθούν περαιτέρω, είχε λίαν προκλητική συμπεριφορά έναντι των πληρωμάτων των σκαφών που συνέλαβε. Όπως δε αναφέρει η αστυνομική υποδιεύθυνση Ερμιονίδος, παρουσιάστηκαν στις 13 Μαρτίου στο Κρανίδι 7 πλοίαρχοι ιστιοφόρων αλιευτικών πλοιαρίων, για να καταγγείλουν ότι δύο ημέρες νωρίτερα γαλλική τορπιλάκατος χωρίς διακριτικά, συνέλαβε τα πλοίαρια που βρίσκονταν σε λιμάνι της Αίγινας για να τα μεταφέρει στην Ύδρα, μαζί με όλο τον αλιευτικό εξοπλισμό και το πλήρωμα τους, που αποτελείτο από 21 άνδρες συνολικά. Σύμφωνα πάντα με τους καταγγέλλοντες, οι Γάλλοι τους περιέφεραν μεσοπέλαγα εν μέσω θαλασσοταραχής για να τους αφήσουν εν τέλει, χωρίς να τους επιτρέψουν να πάρουν τα ρούχα και τα υποδήματα τους προηγουμένως, σε μια απόκρημνη ακτή που απείχε απ' το Κρανίδι 12 ώρες πεζοπορίας.³⁰

Η δράση του συμμαχικού στόλου συνεχιζόταν όπως φαίνεται με τον ίδιο ζήλο την άνοιξη του 1917 προκαλώντας παράλυση στο εμπόριο, τη μεταφορά τροφών και ακόμα και τη συγκοινωνία μεταξύ της Πελοποννήσου και των γύρω νήσων. Συγκεκριμένα στα τέλη Μαρτίου συμμαχικό αντιτορπιλικό συνέλαβε τρία πλοίαρια που μετέφεραν επιβάτες μεταξύ Αργολίδας και Σπετσών, μετά τις παρακλήσεις των επιβατών στάθηκε δυνατό να τους αφήσουν ελεύθερους, αφού πρώτα αφαίρεσαν το εμπόρευμα των πλοίων, που ήταν κυρίως φορτίο από σουπιές. Την ίδια περίοδο, Μάρτιος 1917, τορπιλοβόλο των Συμμάχων συνέλαβε επτά ιστιοφόρα με επιβάτες και ναύτες τους οποίους και μετέφερε στην Ύδρα. Το συμμαχικό πλοίο έβαλε άσφαιρα και ένσφαιρα πυρά εναντίον ιστιοφόρου που δεν κατάλαβε αμέσως το σήμα του για να σταματήσει. Την επόμενη ημέρα του συμβάντος οι συλληφθέντες αφέθησαν ελεύθεροι και έφτασαν στις Σπέτσες. Ο απο-

²⁹ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 1529, Λέκας (εισαγγελέας Ναυπλίου) προς Υπουργείο Εσωτερικών, Εξωτερικών, Ναύπλιο, 14 Μαρτίου 1917· ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 8215, Σταματόπουλος (υποτελώνης Μονεμβασιάς) προς Υπουργείο Ναυτικών, Μονεμβασία, 15 Μαρτίου 1917· ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 134, Δεσώρτζης (τελώνης Γυθείου), προς Υπουργείο Ναυτικών, Γύθειο, 16 Μαρτίου 1917.

³⁰ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 461, Λιόντος (ειρηνοδίκης Κρανιδίου) προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναυτικών, Κρανίδι, 13 Μαρτίου 1917.

κλεισμός που είχαν επιβάλει οι Αγγλογάλλοι είχε προκαλέσει αγανάκτηση στους κατοίκους της Ύδρας.³¹

Η όλη συμπεριφορά των συμμάχων προς την κυβέρνηση των Αθηνών και τους κατοίκους της, γινόταν με το πέρασμα του χρόνου ολοένα και πιο σκληρή, με αποτέλεσμα να μην επιτρέπεται ακόμη και η μεταφορά της απαραίτητης ζωοτροφής για τα ζώα του ελληνικού στρατού, που ήταν συγκεντρωμένος στην Πελοπόννησο κατ' απαίτηση της Entente. Σύμφωνα με αναφορά του Β' Σώματος Στρατού, συμμαχικά πολεμικά προχώρησαν στη σύλληψη δύο ιστιοφόρων που μετέφεραν χόρτα από τη Ναύπακτο με προορισμό την Πάτρα και κατέσχεσαν το φορτίο τους το οποίο παρά τις παρακλήσεις που δέχθηκαν από Έλληνες αξιωματικούς δεν δέχθηκαν την επιστροφή του, ούτε ανάλογη μεταφορά φορτίου μελλοντικά.³²

Ο συνεχιζόμενος αποκλεισμός της Entente είχε ως αποτέλεσμα την πρόκληση θανάτων είτε από πείνα, είτε λόγω της ένοπλης επέμβασης των πλοίων της, τέτοιες περιπτώσεις ήταν ο θάνατος από ασιτία ενός άνδρα και δύο γυναικών της κοινότητας Βρονταμά Λακωνίας,³³ ενός άνδρα από ασιτία απ' την κοινότητα Ναζίρης Μεσσηνίας και ενός 24χρονου από πνιγμό, με καταγωγή από την Επίδαυρο, ο οποίος βρισκόταν στην Αίγινα μέσα σε αλιευτικό σκάφος το οποίο δέχθηκε τα πυρά συμμαχικού πολεμικού. Αντίστοιχα απεβίωσε στις Σπέτσες ένας άνδρας 72 ετών από ασιτία στα τέλη Μαρτίου. Στα μέσα Μαρτίου κατά αναφορά του Νομάρχου Αργολίδας υπήρχαν 4 νεκροί ακόμα από ασιτία, στην Αργολίδα ένας άνδρας ηλικίας 70 ετών κι ένα παιδί 6 ετών, στον Πόρο ένας άνδρας ηλικίας 60 ετών και στις Σπέτσες μια γυναίκα αγνώστου ηλικίας.³⁴

³¹ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 6038, Γεωργιάδης (Αστυνομική Διεύθυνση Αργολίδας-Κορινθίας), προς Αρχηγείο Χωροφυλακής, Ναύπλιο, 23 Μαρτίου 1917· ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 4282, Γεωργιάδης (Αστυνομική Διεύθυνση Αργολίδας-Κορινθίας), προς Υπουργείο Εσωτερικών, Αρχηγείο Χωροφυλακής, Ναύπλιο, 19 Μαρτίου 1917.

³²ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 11757, Β' Σώμα Στρατού, προς Υπουργείο Στρατιωτικών, Πάτρα, 30 Μαρτίου 1917.

³³«Αναφέρομεν ότι κατά τρεις τελευταίες ημέρας απεβίωσαν εκ πείνης εν ημετέρα κοινότητι Ν. Κοκκίνης, Παναγιώτα Χήρα Τζουμαρά, και σύζυγος Πανιώτου Μανωλάκη». ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), χ.α., Κατσούλης (σταθμάρχης Χωροφυλακής Βρονταμά) προς Νομαρχία Λακωνίας, Βρονταμάς, 15 Μαρτίου 1917.

³⁴ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 2194, Καραβίας (νομάρχης Μεσσηνίας) προς Υπουργείο Εξωτερικών, Εσωτερικών, Καλαμάτα, 12 Απριλίου 1917· ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17),

Τα προβλήματα που είχε επιφέρει ο αποκλεισμός της Entente στο «κράτος των Αθηνών» με τις ελλείψεις σε βασικά προϊόντα να προκαλούν θανάτους και ασθένειες ήταν λογικό να ανησυχούν την κυβέρνηση για τις ποιες ήταν οι προθέσεις των Αγγλογάλλων ως προς το ζήτημα του αποκλεισμού. Οι πληροφορίες που έφταναν πάντως στην Αθήνα από το Ναυτικό ακόλουθο στο Λονδίνο δεν ήταν ενθαρρυντικές, Βρετανός βουλευτής που ήταν ενήμερος των ελληνικών θέσεων από τηλεγραφήματα που λάμβανε, υπέβαλε ερώτημα στην Βρετανική κυβέρνηση για το πότε θα έπαυε ο αποκλεισμός και για το αν είχαν προέλθει θάνατοι από αυτόν. Η απάντηση του υπουργού Αποκλεισμού δεν άφηγε περιθώρια αισιοδοξίας, καθώς η δήλωση του ήταν ότι ο αποκλεισμός θα σταματούσε μόνο όταν η κυβέρνηση των Αθηνών θα εκτελούσε τους όρους του τελεσιγράφου. Σχετικά με τους θανάτους ο υπουργός Αποκλεισμού παραδέχθηκε ότι υπήρχαν θάνατοι σύμφωνα με την ελληνική κυβέρνηση, όμως δεν ήταν επιβεβαιωμένοι από επίσημες εκθέσεις.³⁵

Ο ναυτικός αποκλεισμός των Συμμάχων επί των ακτών της Παλαιάς Ελλάδος, που παρέμενε πιστή στο βασιλιά, δεν ήταν δυνατό να επιβληθεί άνευ απωλειών, μιας και η δράση των γερμανικών υποβρυχίων στο πλαίσιο του απεριόριστου υποβρυχιακού πολέμου εκ μέρους της Γερμανίας, όπου έγινε λόγος προηγουμένως, προκάλεσε την απώλεια δύο γαλλικών πολεμικών πλοίων στο χρονικό διάστημα μεταξύ Δεκεμβρίου 1916-Ιανουαρίου 1917. Το πρώτο περιστατικό αφορούσε τη βύθιση του γαλλικού πρό-Ντρέντωτ Θωρηκτού *Gaulois*, πλοίο που είχε συμμετάσχει στην εκστρατεία των Δαρδανελίων το προηγούμενο έτος. Το γαλλικό Θωρηκτό κι ενώ έπλεε ανοιχτά των Κυθήρων, στον κόλπο της Λακωνίας με τελικό προορισμό τη Θεσσαλονί-

---

749, Δαμασκηνός (ειρηνοδίκης Αίγινας) προς Αρχηγείο Χωροφυλακής, Αίγινα, 21 Απριλίου 1917· ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 424, Κοντόπουλος (Διοικητής Χωροφυλακής Ναυπλίου) προς Υπουργείο Εξωτερικών, Ναύπλιο, 28 Μαρτίου 1917· ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 1286, Λέκας (εισαγγελέας Ναυπλίου) προς Υπουργείο Εσωτερικών, Ναύπλιο, 12 Μαρτίου 1917· ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 1316, Λέκας (εισαγγελέας Ναυπλίου) προς Υπουργείο Εσωτερικών, Υπουργείο Εξωτερικών, Ναύπλιο, 14 Μαρτίου 1917· ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 248, Νομαρχία Ναυπλίου προς Υπουργείο Εσωτερικών, Υπουργείο Εξωτερικών, Ναύπλιο, 6 Μαρτίου 1917.

³⁵ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 126, Υπουργείο Ναυτικών προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 23 Μαρτίου 1917.

κη, τορπιλίστηκε και βυθίστηκε από το γερμανικό υποβρύχιο, με κωδικό UB47, στις 14 Δεκεμβρίου παρότι συνοδευόταν από ένα αντιτορπιλικό.³⁶

Η δεύτερη συμμαχική απώλεια πολεμικού πλοίου, σε ελληνικά ύδατα, συνέβη λίγες ημέρες αργότερα μετά το πρώτο συμβάν. Στις αρχές του Ιανουαρίου, όταν, σύμφωνα με δημοσίευμα του *Νεολόγου Πατρών*, γερμανικό υποβρύχιο εκτόξευσε δύο τορπίλες κατά του γαλλικού Ευδρόμου *Ερικήτη*, που βρισκόταν έξωθεν του λιμένος του Γυθείου. Το γαλλικό πλοίο εκτόξευσε με τη σειρά του 9 βόμβες, οι οποίες όμως δεν βρήκαν στόχο, αντίθετα οι τορπίλες πέτυχαν το στόχο τους, με το γαλλικό Ευδρομο να βυθίζεται εντός 20 λεπτών, ενώ το 75μελές πλήρωμα στάθηκε τυχερό καθώς κατόρθωσε να γλιτώσει τον πνιγμό, βρίσκοντας καταφύγιο στο Γύθειο. Εκτός του Ευδρόμου βυθίστηκε και μια γαλλική Κανονιοφόρος που συνόδευε το εν λόγω πλοίο.³⁷

Ο αποκλεισμός όπως προελέχθη είχε συνέπεια να υπάρξει μια πραγματική παράλυση του εμπορίου, μεταξύ των άλλων, απ' τις πρώτες κιόλας εβδομάδες που επιβλήθηκε, με αποτέλεσμα να υπάρχει μεγάλη αγωνία στον τότε εμπορικό κόσμο ως προς την πιθανή ημερομηνία λήξης του αποκλεισμού. Στις αρχές του 1917 τα πρακτορεία ατμοπλοϊκών εταιριών των Πατρών ζήτησαν να λάβουν πληροφόρηση απ' τα γραφεία τους στον Πειραιά, σχετικά με την πιθανή ημερομηνία άρσης του ναυτικού αποκλεισμού, χωρίς όμως να λάβουν μια ξεκάθαρη απάντηση επ' αυτού του ζητήματος. Ουδείς στην ουσία δεν μπορούσε να διανοηθεί τη στιγμή εκείνη, Ιανουάριος 1917, ότι θα χρειαζόταν ακόμα ένα περίπου εξάμηνο μέχρι να αρθεί ο αποκλεισμός.³⁸

Ο αποκλεισμός διήρκεσε περί τους 6 και πλέον μήνες, με τις ελλείψεις σε τρόφιμα, γαιάνθρακα, κτλ προϊόντα πρώτης ανάγκης να πλήττουν σημαντικά τη ζωή των κατοίκων της νότιας Ελλάδας. Η κατάσταση βέβαια δεν ήταν σημαντικά καλύτερη και στις περιοχές που ήλεγχε η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, ενώ προς το τέλος του εξαμήνου αυτού η κατάσταση είχε φτάσει πια στο ναδίρ σε όλη την Παλαιά Ελλάδα και κυρίως τα αστικά κέντρα. Τα καταστή-

³⁶Halpern, *ό.π.*, 294-295.

³⁷*Νεολόγος Πατρών*, 5-1-1917.

³⁸Στο ίδιο.

ματα είχαν εξαντλήσει κάθε απόθεμα και η δυστυχία του κόσμου ήταν φανερή στην καθημερινότητα απ' όλες τις απόψεις. Παρ' όλα αυτά η κυβέρνηση των Αθηνών ήταν σε θέση να διαχειριστεί την κρίσιμη κατάσταση με επιτυχία, ενώ η δημοτικότητα του Κωνσταντίνου αυξανόταν καθημερινά λόγω της συμπεριφοράς των Συμμάχων.³⁹

Ως προς την έλλειψη σίτου η πεδιάδα της Θεσσαλίας με την υψηλή παραγωγή σε δημητριακά και σιτάρι, θα μπορούσε να λύσει για μεγάλο διάστημα το πρόβλημα διατροφής, τη στιγμή μάλιστα που η περιοχή αυτή βρισκόταν κατά την άνοιξη του 1917, υπό τον έλεγχο του Κράτους των Αθηνών. Η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης όμως εποφθαλμιούσε και εκείνη το σιτάρι θεωρώντας ότι είχε ανάλογα δικαιώματα επ' αυτού, όσο και η Αθήνα, ζητώντας στις αρχές του Μαρτίου απ' τους Συμμάχους να της επέτρεπαν να καταλάβει τη Θεσσαλία με τις δικές της στρατιωτικές δυνάμεις. Σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα γινόταν κάτοχος της σοδειάς του 1917, λύνοντας έτσι το πρόβλημα επισιτισμού των Νέων Χωρών, όμως η Entente και κυρίως η Βρετανία, δεν επιθυμούσε τη λύση αυτή φοβούμενη έκρηξη εμφυλίου πολέμου στην Ελλάδα, καθώς στη Θεσσαλία δρούσαν ένοπλες ομάδες επιστράτων, έτοιμες να αποκρούσουν τυχόν προέλαση των δυνάμεων της Εθνικής Αμύνης. Η λύση που προωθούσε η Entente προς ώρας, ήταν η κατάληψη της Θεσσαλίας από συμμαχικά στρατεύματα και η διανομή του σίτου εξ ημισείας στις δύο κυβερνήσεις Αθηνών και Θεσσαλονίκης.⁴⁰

Η αναποφασιστικότητα των Συμμάχων δεν επέτρεπε πάντως να βρεθεί λύση στο πρόβλημα του επισιτισμού, τη στιγμή που ο αποκλεισμός συνεχιζόταν σε ακόμα πιο έντονη μορφή. Ενδεικτικό του προβλήματος που αντιμετώπιζε η κυβέρνηση των Αθηνών υπό τον Ζαΐμη τον Απρίλιο του 1917, ήταν τα μέτρα που εφαρμόστηκαν στον χώρο της εκπαίδευσης ένα από τα οποία αφορούσε στη μείωση της διάρκειας των μαθημάτων κατά 20 ημέρες, με ταυτόχρονη κατάργηση των εξετάσεων της μέσης εκπαίδευσης.⁴¹

³⁹Leontaritis, *Greece and First World War*, 129.

⁴⁰Εδουάρδος Ντριό, Ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος (θρύλος και ιστορία), μετάφρ. Φάνης Κομνινού (Αθήνα: Αμαραντίδης, 1972), 191, 203· Βεντήρης, *ό.π.*, 338· Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 109.

⁴¹Χαρακτηριστική ήταν η εισηγητική έκθεση του αρμόδιου Υπουργείου : «αμελητί επιβάλλουσι τον τερματισμόν κάθε σχολικής εργασίας προς διάδωσιν της τρυφεράς

Ο αποκλεισμός στο διάστημα των 6 περίπου μηνών που διήρκησε, είχε επιπτώσεις στο σύνολο του πληθυσμού της Παλαιάς Ελλάδας, με τις αναφορές για θανάτους από αστία να αφορούν εκτός της Πελοποννήσου περιοχές, όπως η Ιθάκη, η Αττική,⁴² όπου υπήρξε διπλασιασμός των θανάτων σε σχέση με ένα έτος νωρίτερα, ενώ στους νομούς Κυκλάδων, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου, Κερκύρας ο πληθυσμός μειώθηκε σε ποσοστό από 6 έως 13%. Οι απώλειες συνολικά λόγω της πείνας, αλλά και θανατηφόρων κρουσμάτων γαστρεντερίτιδας, που προκάλεσε ο αποκλεισμός δεν είναι δυνατό να υπολογιστούν με ακρίβεια, λόγω έλλειψης επαρκών στοιχείων.⁴³

Η άρση του ναυτικού αποκλεισμού και οι προσπάθειες προς αποκατάσταση του επισιτισμού της Ελλάδας

Οι Δυνάμεις της Entente μετά από ένα διάστημα περίπου 5 και πλέον μηνών αποφάσισαν να δώσουν τέλος στο ελληνικό πρόβλημα που είχε προκύψει από τον χωρισμό της Ελλάδος σε δύο κράτη ουσιαστικά, λόγω της ύπαρξης δύο κυβερνήσεων και εξαναγκάσουν τον βασιλιά σε παραίτηση του από το θρόνο. Η Ρωσική Επανάσταση του Φεβρουαρίου και η εκθρόνιση του Ρώσου Αυτοκράτορα ως επακόλουθο της, είχε καταλυτική σημασία στην εξέλιξη αυτή. Η Γαλλία μετά από συμφωνία που είχε με τη Βρετανία, έστειλε στην Ελλάδα τον Γερουσιαστή Ζονάρ ως Ύπατο Αρμοστή των Δυνάμεων, με αποστολή την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου. Ο βασιλιάς παρότι δέχθηκε πιέσεις να αντισταθεί και να μην αποχωρήσει από την Ελλάδα, εντούτοις δέχθηκε να αποσυρθεί απ' το θρόνο, χωρίς να παραιτηθεί, αφήνοντας ως τοποτηρητή το δευτερότοκο γιο του Αλέξανδρο. Την επόμενη ημέρα

και ευπαθούς νεότητας, ήτις αποτελεί τον πολυπληθή μαθητικών κόσμον, από της επιτάσεως της εξαντλήσεως, ην οσημέραι απεργάζεται η ελλιπής διατροφή και η σπάνις ιδία του άρτου». [...]. Δημήτρης Καριώτης, «Η έκρηξη του εθνικού διχασμού 1914-1917: η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων» (μεταδιδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2012), 80.

⁴²Στην Εύβοια και συγκεκριμένα στο Δήμο Ληλαντίων στα τέλη Ιανουαρίου 1917 υπήρξε καταγραφή ενός θανάτου από αστία, ενώ στη νήσο Σκιάθο, λόγω της κακής ποιότητας αλεύρων, υπήρχαν δεκάδες κρούσματα γαστρεντερίτιδας σε γέροντες και παιδιά. ΑΥΕ, 1917, Α/4/χ(17), 14420, Νομάρχης Ευβοίας προς Υπουργείο Εσωτερικών, Χαλκίδα, 30 Ιανουαρίου 1917.

⁴³Πλουμίδης, «Ο Θαλάσσιος αποκλεισμός», 346-347.

30 Μαΐου 1917, ο Αλέξανδρος ορκίστηκε βασιλιάς των Ελλήνων και δύο ημέρες αργότερα, στις 2 Ιουνίου, ο Ζονάρ προχώρησε αμέσως στην άρση του πολύμηνου ναυτικού αποκλεισμού, που τόσα δεινά είχε επιφέρει στην Ελλάδα, ενώ την ίδια ημέρα αναχώρησε για την Ελβετία και ο Κωνσταντίνος.⁴⁴

Η λήξη όμως του ναυτικού αποκλεισμού δε μεταφραζόταν και σε λύση του προβλήματος του επισιτισμού, που είχε προκληθεί λόγω της πολύμηνης απαγόρευσης εισαγωγής σιτηρών και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης. Ως εκ τούτου το ζήτημα αυτό αποτέλεσε βασική προτεραιότητα του Βενιζέλου, που ανέλαβε την πρωθυπουργία της ηνωμένης πλέον Ελλάδας στις 15 Ιουνίου 1917. Την όλη κατάσταση δυσχέραινε και η συγκομιδή των δημητριακών της Θεσσαλίας, η οποία δεν ικανοποίησε τις προσδοκίες της κυβέρνησης, όντας κατά 25% χαμηλότερη απ' ότι αρχικά υπολογιζόταν. Για να αντιμετωπιστεί το φλέγον ζήτημα της τροφοδοσίας της χώρας σε απαιτούμενα τρόφιμα, η κυβέρνηση αναδιάρθρωσε το Υπουργείο Επισιτισμού, που είχε ιδρυθεί τον Φεβρουάριο του 1917, τοποθετώντας τον εφοπλιστή Λεωνίδα Εμπειρικό στη θέση του υπουργού. Το εν λόγω υπουργείο επωμίστηκε με την αποστολή να προχωρήσει στον άμεσο εφοδιασμό σιτηρών και την εξασφάλιση μιας δίκαιης διανομής των υπάρχοντων αποθεμάτων τροφίμων.⁴⁵

Η κατάσταση μέχρι και τις αρχές του φθινοπώρου δεν έδειχνε να έχει βελτιωθεί σημαντικά, με το πρόβλημα της έλλειψης τροφίμων να μην έχει ξεπεραστεί, ενώ υπήρχαν κατηγορίες προς το πρόσωπο του υπουργού⁴⁶, καθώς κανένα απ' τα πλοία που είχε ο ίδιος στην κατοχή του, δεν είχαν διατεθεί στη μεταφορά των πολυπόθητων σιτηρών που

⁴⁴Λεονταρίτης, «Η διεθνής θέση», 46-47· Leontaritis, *Greece and the Great Powers*, 488· Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός*, 128.

⁴⁵Leontaritis, *Greece and First World War*, 129, 133.

⁴⁶Στο ίδιο, 132. Σχετικά με την επιλογή του Εμπειρικού στη θέση του νεοσύστατου υπουργείου επισιτισμού, η άποψη του Αμερικανού Γενικού Προξένου Weddell ήταν ότι αποτελούσε το λιγότερο ακατάλληλο, μιας και μεταξύ των πλοίων που θα χρησιμοποιούνταν για τη μεταφορά του σίτου στην Ελλάδα, τρία από αυτά ανήκαν στον Εμπειρικό. Απ' τον Ιούνιο του 1917 κανένα απ' τα πλοία του δεν χρησιμοποιήθηκε για να μεταφέρει ούτε ένα γραμμάριο εμπορεύματος στην λιμοκτονούσα Ελλάδα. Η εξήγηση κατά τον Weddell ήταν ότι ο Έλληνας εφοπλιστής είχε καταλάβει ότι εν μέσω πολέμου η αξία των μεταγωγικών που θα έμεναν ακέραια απ' τη δράση των υποβρυχίων, θα αυξανόταν με γεωμετρική πρόοδο μετά τη λήξη του.

χρειαζόταν η χώρα να εισαγάγει, με την διαθεσιμότητα σε εμπορικά πλοία να είναι ιδιαίτερα χαμηλή λόγω του συνεχιζόμενου πολέμου. Οι δυσχέρειες αυτές φαίνεται πως συνέβαλαν στην απόφαση να ζητηθεί η εκτέλεση του εφοδιασμού της χώρας σε σιτηρά, να υλοποιείται από συμμαχική επιτροπή, πράγμα που έγινε εν τέλει αποδεκτό. Οι ανάγκες όμως σε σιτηρά παρέμεναν ιδιαίτερα αυξημένες για τους μήνες Σεπτέμβριο και Οκτώβριο του 1917, κάτι το οποίο προκύπτει απ' την αλληλογραφία του Εμπειρικού με το υπουργείο των Εξωτερικών και τον Έλληνα πρέσβη στο Λονδίνο.⁴⁷

Συγκεκριμένα, ο υπουργός ενημέρωνε ότι σε περίπτωση που παραχωρούνταν στην Ελλάδα 10 χιλιάδες τόνοι σίτου, εκτός των επτά χιλιάδων που αναμενόταν να φτάσουν στον Πειραιά με το μεταγωγικό *Kingsmere*, το ζήτημα της διατροφής του πληθυσμού θα ήταν λυμένο για τον μήνα Οκτώβριο. Δέκα ημέρες αργότερα όμως σε νέα επικοινωνία που είχε ο Εμπειρικός με τον πρέσβη Γεννάδιο στο Λονδίνο, η κατάσταση φαίνεται πως είχε επιδεινωθεί, καθώς τα αποθέματα ολιγόστευαν δραματικά, λόγω και των αυξημένων αναγκών της υπό εκτέλεση επιστράτευσης, αφού είχαν κληθεί εντωμεταξύ στα όπλα και νέες κλάσεις απ' την εφεδρεία, με τον στρατό να φτάνει πλέον τις 80.000 άνδρες. Η νέα κατάσταση σήμαινε πως χρειαζόνταν να φτάσουν πριν τις 2 Οκτωβρίου επιπλέον 8.000 τόνοι σίτου, για να επαρκέσουν τα αποθέματα ως και τις 12 Οκτωβρίου. Για την περίοδο που θα ακολουθούσε μέχρι και τα μέσα του Δεκεμβρίου, ο υπουργός υπολόγιζε ότι χρειαζόνταν για τις ανάγκες της χώρας, σε μηνιαία βάση, 24.000 τόνοι σιτηρών, ενώ από το επόμενο έτος και μέχρι και τη συγκομιδή της νέας σοδειάς του 1918, οι ανάγκες αυξάνονταν σε 35.000 τόνους μηνιαίως. Συνοψίζοντας ο Εμπειρικός ανέφερε την ανησυχία του τουλάχιστον κατά την παρούσα φάση, ώστε να υλοποιούνταν απρόσκοπτα ο ανεφοδιασμός της χώρας, καθώς σε αντίθετη περίπτωση μετά τα μέσα του Οκτωβρίου δεν θα ήταν δυνατόν να διατηρούνταν η χορηγούμενη μερίδα των 125 γραμμ. αλεύρων, χωρίς να κλονιστεί η κυβέρνηση και η δημόσια τάξη.⁴⁸

⁴⁷Στο ίδιο, 133· ΑΥΕ, 1917, Δ117/8β, 6461, Εμπειρικός (Υπουργός Επισιτισμού) προς Γεννάδιο (Πρεσβεία Λονδίνου), Αθήνα, 11 Σεπτεμβρίου 1917.

⁴⁸ΑΥΕ, 1917, Δ117/8β, 646, Εμπειρικός (υπουργός Επισιτισμού) προς Γεννάδιο (πρεσβεία Λονδίνου), Αθήνα, 22 Σεπτεμβρίου 1917.

Ένα μήνα μετά η κατάσταση δεν φαίνεται ότι είχε ομαλοποιηθεί στο ελάχιστο, παρά τις προσπάθειες της κυβέρνησης Βενιζέλου για ανεφοδιασμό της χώρας με φορτία σιτηρών, λόγω της έλλειψης διαθέσιμων μεταγωγικών πλοίων. Η ανησυχία του υπουργού Επισιτισμού ήταν ως εκ τούτου εύλογη μιας και η κατάσταση στα αποθέματα ήταν οριακή, κατά το τρίτο δεκαήμερο του Οκτωβρίου, οπότε ζήτησε τη μεσολάβηση του υπουργού των Εξωτερικών για να γίνει γνωστή η ακριβής ημερομηνία άφιξης 3 μεταγωγικών με φορτίο σίτου, το οποίο ήταν άμεση ανάγκη να φτάσει το ταχύτερο στον Πειραιά.⁴⁹

Οι καθυστερήσεις που παρατηρήθηκαν κατά τη διάρκεια του φθινοπώρου και του χειμώνα του 1917, δεν επέτρεπαν ως εκ τούτου την ταχεία ομαλοποίηση της κατάστασης, με τη χρήση των δελτίων τροφίμων να συνεχίζεται τελικά ως και το τέλος του 1918,⁵⁰ οπότε και καταργήθηκαν. Η λήξη του πολέμου που είχε ως συνέπεια μεταξύ άλλων την άρση του υποβρυχιακού πολέμου και σε συνδυασμό με τη σοδειά του 1918, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις προς μια τέτοια εξέλιξη, με την επάρκεια σε δημητριακά και λοιπά προϊόντα να αποκαθίσταται σε μεγάλο βαθμό. Συνέπεια αυτών ήταν απ' τον Ιανουάριο του 1919 να επιτραπεί ελεύθερα η εμπορία αγροτικών προϊόντων.⁵¹

Συμπεράσματα

Ο ναυτικός αποκλεισμός της Entente που επιβλήθηκε ως αποτέλεσμα της εμπλοκής των Συμμάχων στα εσωτερικά του ελληνικού κράτους, με πρόφαση την ιδιότητα που διατηρούσαν ως Εγγυήτριες Δυνάμεις από το 1832, προκάλεσε σημαντικά προβλήματα στην εύθραυστη οικονομία του ελληνικού κράτους και δη της Παλαιάς Ελλάδας, της ο-

⁴⁹«Τηλεγραφήσατε επειγόντως πότε ανεχώρησε ατμόπλοιοι Αντώνιος Δρακούλης και διατί καθυστέρησεν ή καθυστερή εισέτι καθ' ήν στιγμή η χώρα στερείται παντελώς άρτου». [...]. ΑΥΕ, 1917, Δ117/8β, 73405, Εμπειρικός (υπουργός Επισιτισμού) προς Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 21 Οκτωβρίου 1917.

⁵⁰Τον Οκτώβριο του 1917 η κυβέρνηση προχώρησε σε μια μελέτη ώστε να υπολογιστεί ο αριθμός του πληθυσμού κυρίως στα αστικά κέντρα και να διαπιστωνόταν εάν ο αριθμός των δελτίων τροφίμων ήταν επαρκής. Τα αποτελέσματα αποκάλυψαν πως αντί των απαιτούμενων 228 χιλ. δελτίων υπήρχαν σε χρήση τα διπλάσια, όμως σε ότι αφορούσε τις εργατικές τάξεις εκεί τα δελτία ήταν λιγότερα κατά 5 χιλ απ' όσα ήταν απαραίτητα. Leonaritis, *Greece and First World War*, 133.

⁵¹Πλουμίδης, «Ο Θαλάσσιος αποκλεισμός», 353.

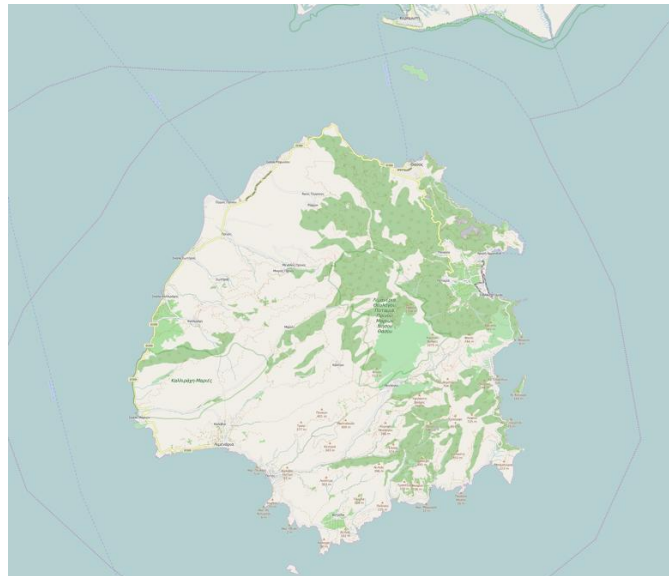
ποίας το εμπόριο βασιζόταν κυρίως στη ναυσιπλοΐα. Η μεταχείριση που έτυχαν οι Έλληνες κάτοικοι των παραθαλάσσιων περιοχών της Πελοποννήσου και των γύρω νησιών, από τα συμμαχικά πολεμικά ήταν ιδιαίτερα σκληρή προκαλώντας χιλιάδες θανάτους από αστία αλλά και από την έξαρση μιας σειράς ασθενειών που προκάλεσε η κακή διατροφή.

Ως εκ τούτου η καταδίκη του ελληνικού πληθυσμού σε λιμοκτονία, απ' τους συμμάχους της Entente, υπήρξε ολέθρια στην προσπάθεια του Βενιζέλου να αποκαταστήσει την ενότητα του ελληνικού κράτους μετά το 1917. Ως εκ τούτου ο πληθυσμός της Παλαιάς Ελλάδος παρέμεινε ιδιαίτερα εχθρικός στη συνεχιζόμενη επιστράτευση, μιας και στα μάτια των κατοίκων της Πελοποννήσου, για παράδειγμα, οι Αγγλογάλλοι ήταν εκείνοι που προκάλεσαν το θάνατο των συγγενών και φίλων.

Η φαινομενική ομοψυχία που επήλθε σταδιακά, όχι αναίμακτα βέβαια, με τις περήφανες νίκες στο Μακεδονικό Μέτωπο και την Ελλάδα εν τέλει στο στρατόπεδο των νικητών και τη δημιουργία της Μεγάλης Ελλάδας το 1920, δεν στάθηκαν αρκετά στον πληθυσμό της Νότιας Ελλάδος και της Πελοποννήσου, ώστε να λησμονήσει τα όσα είχαν συμβεί κατά τη διάρκεια του συμμαχικού αποκλεισμού. Δεν θα πρέπει να λησμονηθεί δε ότι η πείνα διήρκησε πολύ παραπάνω απ' τους 6 μήνες που κράτησε ο αποκλεισμός, μιας και η έλλειψη διαθέσιμων μεταγωγικών έκανε ιδιαίτερα δύσκολο τον ανεφοδιασμό της χώρας με τα απαραίτητα φορτία σίτου. Εν τέλει οι παραπάνω συνθήκες, με τα δελτία τροφίμων να καταργούνται μόλις το Δεκέμβριο του 1918, συνέβαλαν σημαντικά στην εκλογική ήττα των Φιλελευθέρων στις εκλογές της 1^{ης} Νοεμβρίου 1920, που είχε ως συνέπεια τη φυγή του Βενιζέλου στο εξωτερικό και την επάνοδο του Κωνσταντίνου στον θρόνο.

Νικόλαος Βογιατζής*

Το Μορφοφωνολογικό προφίλ του Ιδιώματος της Θάσου

Εισαγωγή

Ο γλωσσικός κώδικας (*linguistic code*) που χρησιμοποιείται στο νησί της Θάσου αποτελεί μια από τις ψηφίδες που συνθέτουν το μωσαϊκό του λεγόμενου «Βορειοελληνικού διαλεκτικού συνεχούς» (*Northern Greek dialectal continuum*).¹ Η ανάλυση του εν λόγω κώδικα κατέδειξε

---

*Δρ Διαλεκτολογίας, Μεταδιδακτορικός ερευνητής ΑΠΘ, διδάσκων στο τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΑΠΘ.

¹Brian Newton, *The generative Interpretation of Dialect. A study of Modern Greek Phonology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1972), 14. P. Trudgill, “Modern Greek dialects: A preliminary classification”, *Journal of Greek Linguistics* 4 (2003): 59. Ν. Κοντοσόπουλος, *Διάλεκτοι και Ιδιώματα της Νέας Ελληνικής* (Αθήνα: Γρηγόρης, 2001).

μόνο τα στοιχεία εκείνα που μαρτυρούν ότι ανήκει όχι μόνο γεωγραφικά αλλά και γλωσσικά στο χώρο των βορείων Νεοελληνικών διαλέκτων (*Northern Greek dialects*), και επίσης κατέδειξε ένα ποικιλόμορφο και σε συγκεκριμένα σημεία ανομοιογενές γλωσσικά περιβάλλον, το οποίο παραπέμπει σε μια ομάδα διαλεκτικών ποικιλιών (*dialectal varieties*), παρά σε μια ενιαία διάλεκτο (*dialect*).² Ειδικότερα, παρατηρείται ένα βασικό δίπολο ενδοδιαλεκτικής διαφοροποίησης (*intradialectal diversification*) μεταξύ των ομιλητών/τριών που καταλαμβάνουν το ανατολικό τμήμα του νησιού (Λιμένας, Παναγία, Ποταμιά, Θεολόγος) από εκείνους του αντίστοιχου δυτικού (Πρίνος, Σωτήρος, Καλλιράχη, Μαριές, Λιμενάρια). Το Θασίτικο γλωσσικό τοπίο διανθίζεται περεταίρω από την ύπαρξη υπό-διαλεκτικών ενδιαιτημάτων (*sub-dialectal habitats*), όπως αυτών της Παναγίας, της Ποταμιάς ή της Καλλιράχης. Τα διαφοροποιητικά αυτά στοιχεία ή αλλιώς παράγοντες διαφοροποίησης (*diversification factors*), όπως θα δούμε στην ανάλυση που ακολουθεί, δεν εντοπίζονται σε ένα και μόνο γλωσσικό πεδίο, αλλά διεισδύουν σχεδόν σε όλα. Έτσι, διακρίνονται διαφορές που άλλοτε αφορούν την φωνολογία, άλλοτε τη μορφολογία ή τέλος σχετίζονται με το λεξιλόγιο αυτού του ιδιαίτερου γλωσσικού περιβάλλοντος. Στην παρούσα εργασία παρουσιάζονται εκείνα τα φωνολογικά φαινόμενα τα οποία συνθέτουν το φωνολογικό προφίλ της Θασιακής γλωσσικής ποικιλίας.

Το υλικό για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας αντλείται από διαφορετικές πρωτογενείς πηγές: 1^{ον}) από ένα σώμα διαλεκτικών κειμένων, το οποίο συλλέχθηκε μετά από έρευνα πεδίου μεταξύ του 2016 και 2017 για τις ανάγκες της διδακτορικής διατριβής του γράφοντος, 2^{ον}) τις γνώσεις του γράφοντος ως φυσικού ομιλητή του ιδιώματος, 3^{ον}) από ένα εκτεταμένο δίκτυο Θασίων πληροφοριοδοτών και 4^{ον}) από την διατριβή με τίτλο “Language Documentation and Description: A

²Adamantios I. Gafos and Angela Ralli, “Morphosyntactic features and paradigmatic uniformity in two dialectal varieties of the island of Lesbos”, *Journal of Greek Linguistics* 2, no. 1 (2002): 41-73. Μανεκράτης Π. Ζαφειρίου, *Το γλωσσικό ιδίωμα της Σάμου* (Αθήνα: Γρηγόρης, 1995).

morphophonological analysis of the Thassian Dialect based on field work study”.³

2. Φωνολογία

Σε γενικές γραμμές, τα φωνολογικά φαινόμενα στο υπό διερεύνηση διαλεκτικό σύστημα⁴ μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις βασικές κατηγορίες: α) φαινόμενα αποβολής φωνήματος (*phoneme elision*), β) φαινόμενα ανάπτυξης φωνήματος (*phoneme apertyxis*) και γ) φαινόμενα που σχετίζονται με κάποιου είδους φωνηματική αλλαγή (*phonemic change*).

2.1. Φαινόμενα αποβολής φωνήματος

Ο μηχανισμός αποβολής των ψηλών φωνηέντων (*high vowel loss*) μαζί με την ύψωση των άτονων /e/ και /o/ (*mid-vowel raising*) συνιστούν τη βάση του βόρειου φωνηεντισμού (*northern vocalism*).⁵ Στο ιδίωμα της Θάσου, η αποβολή των άτονων /i/ και /u/ δυνητικά λαμβάνει χώρα σε όλα τα φωνολογικά περιβάλλοντα, ήτοι στην αρχή, στη μέση ή στο τέλος μιας λέξης⁶

1)

i) [n'si] < /ni'si/ “νησί”

ii) [t'lupa] < /tu'lupa/ “τουλούπα”

iii) [mis'mer] < /misi'meri/ “μεσημέρι”

iv) [θιλ'ko] < /θιλί'ko/ “θηλυκό”

v) [k'duɲi] < /ku'duɲi/ “κουδούνι”

Η εφαρμογή ωστόσο του φωνολογικού αυτού φαινομένου φαίνεται να παρουσιάζει μια σειρά από ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά, αφού

³Nikoloas, Vogiatzis, “Language Documentation and Description. A Morphophonological analysis of the Thassian dialect based on fieldwork research” (διδ. διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2021).

⁴Για χάρη οικονομίας θα αναφερόμαστε στο υπό διερεύνηση διαλεκτικό περιβάλλον ως ένα ενιαίο σύστημα.

⁵Newton, *ό.π.*, 182-189. Trudgill, *ό.π.*, 59. Κοντοσόπουλος, *ό.π.*

⁶Vogiatzis, “Language Documentation and Description”, 76-94.

μπορεί να ποικίλει από διαλεκτική ομάδα σε διαλεκτική ομάδα (Ανατολική vs Δυτική), από ομιλητή σε ομιλητή ή ακόμα περισσότερο να παρατηρούνται αποκλίσεις στο λόγο του ίδιου ομιλητή. Εντούτοις παρατηρείται αυξημένη συστηματικότητα εφαρμογής του στο τέλος της προσωδιακής λέξης ή της επιτονικής φράσης.⁷ Παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, η «αποκοπή των άτονων ψηλών φωνηέντων» υπόκειται σε μια σειρά φωνολογικών περιορισμών που, ως ένα βαθμό, ανακόπτουν την πραγμάτωσή του.⁸ Πιο συγκεκριμένα, ο προαναφερόμενος φωνολογικός μηχανισμός συνήθως παρακωλύεται: α) όταν το παραγόμενο συμφωνικό σύμπλεγμα δεν είναι ευκολοπρόφερτο,⁹ όπως συμβαίνει με την συνύπαρξη του πλευρικού, ουρανικού /λ/ και του τριβόμενου, οδοντικού /ð/

2)

i) *[çiɫ'ðona] < /çiɫi'ðona/ < /çeli'ðona/ 'Χελιδόνια'

ii) Όταν η αποβολή οδηγεί σε απώλεια πληροφοριών που θεωρούνται σημαντικές για το γλωσσικό σύστημα. Μια τέτοια περίπτωση συνιστά το γ' πληθυντικό πρόσωπο του ενεστώτα των ρημάτων με κατάληξη σε /-in/

3)

i) ['bleɣin], αλλά όχι *['bleɣn] 'πλέκουν'

ii) ['ɣrafin], αλλά όχι *['ɣrafn] 'γράφουν'

iii) ['θelin], αλλά όχι *['θeln] 'ντύνουν'

Το παραπάνω χαρακτηριστικό αποτελεί συνάμα παράγοντα διαφοροποίησης μεταξύ του ανατολικού και του δυτικού τομέα του νησιού.

⁷Vogiatzis, "Language Documentation and Description", 94.

⁸Newton, *ό.π.*, 182-187, Angela Ralli - Nikolaos Vogiatzis, "Northern Dialects of Modern Greek in the Aegean Islands and Asia Minor", στο *Encyclopedia of Greek Language and Linguistics (EGLL)*, επιμ. G. Giannakis et al. (Leiden: Brill, 2022).

⁹Ιδιοσυγκρασιακή συνθήκη, η οποία μπορεί να ποικίλει από διαλεκτική ποικιλία σε διαλεκτική ποικιλία ή και να παρουσιάζει ακόμη ενδοδιαλεκτικές διαβαθμίσεις. Π.χ., στη Θάσο, ενώ το /kð/ δεν γίνεται αποδεκτό στην αρχή ή στα μέσα μιας λέξης. Εντούτοις, χρησιμοποιείται σε πολυσύλλαβες λέξεις, όπως φανερώνεται στα [kuɣup'salðu] 'ψαλίδι κουρέματος ζώων' ή [fafal'ðona] 'κούφιο καρύδι'.

Έτσι, οι ομιλητές του δυτικού τμήματος ακολουθούν μια διαφορετική προσέγγιση, γιατί αρχικά αποκόπτουν το /i/ της ρηματικής κατάληξης και στη συνέχεια απλοποιούν το συμφωνικό σύμπλεγμα που προκύπτει, αφαιρώντας το /-n/ της κατάληξης. Με αυτό τον τρόπο δημιουργείται ένα τελείως διαφορετικό φωνολογικό περιβάλλον (4) από αυτό που περιγράφεται στο (3). Έτσι, έχουμε

4)

i) [ˈplek] αντί για *[ˈplecin] ‘πλέκουν’

ii) [ˈɣraf] αντί για *[ˈɣrafin] ‘γράφουν’

iii) [ˈdin] αντί για *[ˈdinin] ‘ντύνουν’

Από μια τέτοια όμως συνθήκη ανακύπτει το πρόβλημα της σύμπτωσης του γ’ πληθυντικού προσώπου με το αντίστοιχο ενικό: /afˈtos ˈpez/ ‘αυτός παίζει’ vs /afˈti ˈpez/ ‘αυτοί παίζουν’. Η αντιμετώπιση της προαναφερθείσας συμπεριφοράς επιτυγχάνεται μέσω της ουράνωσης. Παρατηρείται, δηλαδή, ότι μετά την αποκοπή της ρηματικής κατάληξης, το ληκτικό σύμφωνο του θέματος του γ’ ενικού προσώπου της συγκεκριμένης κατηγορίας ρημάτων να διαφοροποιείται φωνολογικά από το πληθυντικό του ισοδύναμο (5). Με αυτό τον τρόπο γίνεται σαφής διαχωρισμός των δύο προσώπων, ελαχιστοποιώντας τα προβλήματα επικοινωνίας μεταξύ των ντόπιων συνομιλητών. Έτσι,

5)

i) το κλειστό, υπερωικό, άηχο /k/, όπως στο [ˈplek₃₀ πληθ] ‘πλέκουν’ τρέπεται στο ουρανικό /c/, όπως στο [ˈplec₃₀ εν] ‘πλέκει’.

ii) το ρινικό, φατνιακό /n/, όπως στο [ˈdin₃₀ πληθ] ‘ντύνουν’ τρέπεται στο υπερωικό /ɲ/, όπως στο [ˈdɲ₃₀ εν] ‘ντύνει’.

iii) το πλευρικό, φατνιακό /l/, όπως στο [ˈθel₃₀ πληθ] ‘θέλουν’ τρέπεται στο ουρανικό /ʎ/, όπως στο [ˈθeʎ₃₀ εν] ‘θέλει’.

iv) το συριστικό, φατνιακό /z/, όπως στο [ˈpez₃₀ πληθ] ‘παίζουν’ τρέπεται στο ουρανοφατνιακό /ʒ/, όπως στο [ˈpeʒ₃₀ εν] ‘παίζει’.

Ένας δεύτερος παράγοντας διαφοροποίησης μεταξύ των προαναφερμένων γλωσσικών ομάδων που σχετίζεται με παρόμοια διαδικασία φωνηεντικής αποβολής αφορά το ληκτικό /i/ < /e/ της κατάληξης του α’

πληθυντικού προσώπου της ενεργητικής φωνής των ρημάτων της 1^{ης} κλητικής τάξης (KT1).¹⁰ Το συγκεκριμένο φώνημα αποβάλλεται μόνο από τους ομιλητές του ανατολικού τμήματος του νησιού (/ˈkanum/ ‘κάνουμ’, /ˈpezum/ ‘παίζουμ’, /ˈvazum/ ‘βάζουμ’), ενώ διατηρείται στο δυτικό τομέα (/ˈkanumi/ ‘κάνουμι’, /ˈpezumi/ ‘παίζουμι’, /ˈvazumi/ ‘βάζουμι’).

Η ερμηνεία του φαινομένου ποικίλλει από ερευνητή σε ερευνητή. Έτσι, για τον Kretschmer¹¹ η συγκεκριμένη συμπεριφορά θεωρείται ως αναλογική επέκταση από το γ’ πληθ. πρόσ., όπως ‘έχουν’ και ‘έχουνε’, έτσι και στο α’ πληθ. ‘έχομ’ και ‘έχομε’. Ο Παπαδόπουλος¹² πάλι το αντιμετωπίζει ως αναλογικό φαινόμενο, αλλά το συσχετίζει με την αποβολή του /e/ της προσωπικής αντωνυμίας με, στις ακολουθίες προστατική + κλιτικό με, την οποία ερμηνεύει ως ανομοιοτική αποβολή. Για τον Τζιτζιλή το φαινόμενο αποτελεί ισόγλωσσο των βόρειων και ημιβορείων ιδιωμάτων, δεν συνδέεται με τον βόρειο φωνηεντισμό και αποτελεί τυπικό γνώρισμα της Θρακοβιθυνιακής ομάδας, σχετίζεται με τη θέση του τόνου.¹³

γ) Η παρουσία, τώρα, δυο ίδιων επαναλαμβανομένων συλλαβών φαίνεται να εμποδίζει, ως ένα βαθμό, τον μηχανισμό της αποβολής, όπως συμβαίνει με τα παραδείγματα στο (6)

6)

i) [kukuˈðja] < /kukuˈðia/ ‘είδος δέντρου’

ii) [xuˈxuli] < /xuˈxuli/ ‘είδος μανιταριού’

iii) [kuˈkula] < /kuˈkula/ “κουκούλα”

iv) [vuvusaˈlis] < /vuvusalis/ ‘αυτός που δεν μιλάει καλά’

v) [mumuˈrekus] < /mumuˈrekus/ ‘ο μονόχνοτος, ο παράξενος’

¹⁰Αγγελική Ράλλη, *Μορφολογία* (Αθήνα: Πατάκης, 2022). Vogiatzis, “Language Documentation and Description”, 84.

¹¹P. Kretschmer, *Der heutige lesbische Dialekt verglichen mit den übrigen nordgriechischen Mundarten* (Wien: A. Holder, 1905), 288.

¹²Α. Παπαδόπουλος, *Γραμματική των βορείων ιδιωμάτων της νέας ελληνικής γλώσσας* (Αθήνα: Γλωσσική εν Αθήναις Εταιρεία - Π. Δ. Σακελλάριος, 1926), 19-20.

¹³Μ. Μαργαρίτη-Ρόγκα και Μαρία Τσολάκη, «Το φωνητικό και φωνολογικό προφίλ του ιδιώματος της Σαμοθράκης», στο *Online Proceedings of the 5th MGDLS: Modern Greek Dialects and Linguistic Theory*, επιμ. Mark Janse κ.ά. (Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών, 2013), 302.

Την ίδια στιγμή όμως έχουμε την εμφάνιση αρκετών αντιπαραδειγματών καταστρατήγησης του παραπάνω φωνολογικού περιορισμού:

7)

- i) [kuk'ðja] < /kuku'ðia/ 'είδος δέντρου' (Καλλιράχη)
- ii) ['kuktsu] < /'kukutsu/ 'κουκούτσι' (για όλο το νησί)
- iii) [xux'lonu] < /xuxu'lonu/ 'κουκουλώνω, σκεπάζω' (για όλο το νησί)
- iv) [kuk'nara] < /kuku'nara/ 'καλαμπόκι' (για όλο το νησί).¹⁴

Η αποβολή ή αλλιώς η *αφαίρεση των αρκτικών άτονων φωνηέντων* (*deletion of initial unstressed vowels*) αποτελεί ένα ακόμη φαινόμενο αποβολής, το οποίο κατά τους Χατζιδάκι,¹⁵ Παπαδόπουλο¹⁶ και Browning¹⁷ ανάγεται στον Μεσαίωνα και οφείλεται στη σύγκλιση των φωνηέντων στα όρια των λέξεων. Το φαινόμενο αυτό είναι αρκετά διαδεδομένο στο ιδίωμα της Θάσου

8)

- i) [a] > Ø: [sfa'lo] < /asfa'lo/ 'κλείνω, ασφαλίζω', ['romna] < /a'romina/ 'απόμεινα', [klu'θo] < /akulu'θo/ 'ακολουθώ'.
- ii) [e] ([i] < [e]) > Ø: [ti'mazu] < /iti'mazu/ 'ετοίμαζω', [la'fri] < /ila'fri/ 'ελαφρύ', [l'ðidra] < /'ilioðidra/ 'ελαιόδεντρα'.
- iii) [o] ([u] < [o]) > Ø: ['lorta] < /u'lorθa/ 'ολόισια', [murfu'ɲos] < /umurfu'ɲos/ 'μορφονιός'.
- iv) [i] > Ø: [kunu'stas] < /ikunu'stas/ 'Εικονοστάσι', ['fenu] < /i'fenu/ 'υφαίνω', [si'xazu] < /isi'xazu/ 'ησυχάζω, κοιμάμαι', [po'ci'la] < /ip'o'kilia/ 'υπογάστριο'.¹⁸

¹⁴Παρόμοιες τάσεις απαντώνται και στα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου, Ralli-Vogiatzis, "Northern Dialects of Modern Greek", 4.

¹⁵Γεώργιος Ν. Χατζηδάκης, *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά*, τόμοι Α-Β (Αθήνα: Σακελλάριος, 1905, 1907).

¹⁶Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 1926.

¹⁷Robert Browning, *Medieval and Modern Greek* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 82-83.

¹⁸Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με την κατανομή του φαινομένου στο βορειοανατολικό νησιωτικό διαλεκτικό τόξο βλ. Ralli - Vogiatzis, "Northern Dialects of Modern Greek".

Η αποβολή των φωνημάτων δεν περιορίζεται μόνο στο στρατόπεδο των φωνηέντων, αλλά επεκτείνεται και σε αυτό των συμφώνων. Κατ' αυτό τον τρόπο λοιπόν στο Θασίτικο ιδίωμα καταγράφονται τρία φαινόμενα συστηματικής αποβολής συμφώνων: α) η αποβολή του μεσοφωνικού /γ/ ή /j/, όταν αυτό βρίσκεται ανάμεσα σε δυο φωνήεντα, όπου το δεύτερο είναι εμπρόσθιο (9)

9)

- i) [la'jina] 'λαγήνια',
- ii) [ka'toi] 'κατώγι',
- iii) ['raina] 'πήγαινα',
- iv) [xara'i] 'χαραυγή'.

Εντοπίζονται όμως και κάποιες περιπτώσεις, όπου το /j/ αποβάλλεται όχι μόνο στην παρουσία εμπρόσθιων φωνηέντων, αλλά και οπίσθιων, όπως συμβαίνει με τα ρήματα ['rau] < ['ragu] 'πάγω', ['fau] < ['fagu] 'φάγω', ['flau] < ['flagu] 'φυλάγω, ['trou] < ['trogu] 'τρώω' ή το επίθετο ['liu] < ['liju] 'λίγο'. Στην Παναγία το τοπίο αλλάζει δραστικά, αφού η αποβολή του μεσοφωνικού /γ/ ή /j/ δεν γίνεται ανεκτή από τους ομιλητές της συγκεκριμένης υπό-ποικιλίας και για αυτό το λόγο γίνονται αποδέκτες περιπαικτικών σχολίων από τους κατοίκους των γειτονικών χωριών. Χαρακτηριστική είναι η φράση: 'Θουμαγή, έδουσις ντου γάδαρου ταγή;'. Μερικά αντιπροσωπευτικά παραδείγματα από την Παναγία συνιστούν τα λήμματα που παρατίθενται στο (10)

10)

- i) [sa'jita] 'σαΐτα',
- ii) [ka'toj]
- iii) [légju] 'λέω',
- iv) [ta'jizu] 'ταΐζω'

β) Στις ακολουθίες που απαρτίζονται από ένα τονισμένο φωνήεν το οποίο ακολουθείται από /s;s/ ή /z;s/, το συριστικό αποκόπτεται και στη θέση του εμφανίζεται ένα ημίφωνο. Η διαδικασία αυτή συμβαίνει στο τέλος των λέξεων και επηρεάζει το δεύτερο ενικό πρόσωπο ρημάτων και κάποιων ανδρικών κύριων ονομάτων, όπως φαίνεται στο (11)

11)

i) /'azis/ → ['ajs]: ['vrajs] < /'vrazis/ 'βράζεις', [ayu'rajs] < /ayo'razis/ 'αγοράζεις', ['tnajs] → /ti'nazis/ 'τινάζεις'

ii) /'asis/ → ['ajs]: [ayu'rajs] < /ayo'rasis/ 'αγοράσεις', [ji'láis] < /ye'lasis/ 'γελάσεις, [θa'najs] < /θa'nasis/ 'Θανάσης'.

iii) /'isis/ → ['ijs]: ['zijs] < /'zisis/ 'ζήσεις', [pi'rajs] < /pe'rasis/ 'περάσεις', [puðuski'lijs] < /poðoske'lisis/ 'δρασκελίσεις'.

iv) /'izis/ → ['ijs]: [xlapa'nijs] < /xlapa'nizis/ 'χλαπακιάζεις', [ipulu'jijs] < /ipolo'jizis/ 'υπολογίζεις', ['vrijs] < /vrizis/ 'βρίζεις'.

v) /'osis/ → ['ojs]: ['ðojs] < /'ðosis/ 'δώσεις', ['skojs] < /si'kosis/ 'σηκώσεις', [θiu'ðois] < [θeo'ðosis] 'Θεοδόσης'.

vi) /'ozis/ → ['ojs]: [ifar'mojs] < /efar'mozis/ 'εφαρμόζεις', [xu'rojs] < /xo'rozis/ 'Χορόζης'

vii) /'usis/ → ['ujs]: [a'kujs] < /a'kuis/ 'ακούσεις', ['lujs] < /'luis/ 'λούσεις'

viii) /'uzis/ → ['ujs]: ['skujs] < /'skuzis/ 'σκούζεις'

ix) /'ezis/ → ['ejs]: ['piejs] < /'piezis/ 'πιέζεις'.¹⁹

Η εξέλιξη των ακολουθιών /Vsis/, /Vzis/ στα βόρεια ιδιώματα (BI) έχει απασχολήσει τους Newton²⁰ και Μαλικούτη-Drachman & Drachman.²¹ Ο μεν πρώτος²² θεωρεί ότι η εμφάνιση του ημιφώνου στη θέση των /s/, /z/ οφείλεται σε ανομοιογενείς τάσεις συμφωνικότητας, ενώ οι Μαλικούτη-Drachman & Drachman²³ χαρακτηρίζουν το φαινόμενο ως ανομοίωση ουράνωσης με αποσύνθεση των διακριτικών χαρακτηριστικών της ουρανικότητας των /s/, /z/ και έτσι αιτιολογούν την παρουσία τόσο του ημιφώνου όσο και του συμφώνου /z/ σε περιπτώσεις, όπως /θamaízis/, που θεωρούν ότι προκαλεί την εμφάνιση του ημιφώνου.

γ) Η απλοποίηση των τρισυμφωνικών συμπλεγμάτων (*cluster simplification*) είναι ένα ακόμη χαρακτηριστικό φαινόμενο των Βορείων

¹⁹Ralli - Vogiatzis, "Northern Dialects of Modern Greek", 6.

²⁰Newton, *ό.π.*, 86-87.

²¹A. Μαλικούτη-Drachman και G. Drachman, «Τύποι φωνολογικών νόμων και Βόρεια Ιδιώματα», στο *Α' Συμπόσιο Γλωσσολογίας Βορειοελλαδικού Χώρου* (Θεσσαλονίκη: IMXA, 1977), 37-50.

²²Newton, *ό.π.*, 83-87.

²³Μαλικούτη-Drachman και Drachman, *ό.π.*, 37-50, 39-40.

Ιδιωμάτων.²⁴ Ο μηχανισμός απλοποίησης ορίζει ότι σε ένα σύμπλεγμα τριών συμφώνων τα οποία εμφανίζονται μετά από το νόμο της αποβολής των ψηλών φωνηέντων πρέπει να αποβάλλεται το μεσαίο. Έτσι, το γράφτηκα /'ɣraftika/ τρέπεται σε /'ɣraftka/ και καταλήγει στην απλοποιημένη του μορφή ως /'ɣrafka/.²⁵ Μερικά αντιπροσωπευτικά παραδείγματα από το ιδίωμα είναι τα ακόλουθα: /xri'aska/ 'χρειάστηκε', /ku'raska/ 'κουράστηκε', /'riaska/ 'πιάστηκε', /ði'kaska/ 'δικάστηκε', /'klefka/ 'κλέφτηκε'.

2.2 Φαινόμενα ανάπτυξης φωνήματος (*phoneme apartyxis*)

Το διαλεκτικό σύστημα της Θάσου έχει να παρουσιάσει μια σειρά από φαινόμενα ανάπτυξης φωνημάτων τα οποία σχετίζονται είτε με φωνήεντα είτε με σύμφωνα. Η διαδικασία αυτή λαμβάνει χώρα κυρίως στην αρχή, στη μέση ή στα όρια των λέξεων. Το πρώτο παράδειγμα ανάπτυξης (*apartyxis*) συνδέεται με την ανάπτυξη ενός /a/ στην αρχή συγκεκριμένων λέξεων, όπως στο (12)

12)

i) [a'ʧeɫ] < /xeli/ 'ξυπόλυτοι'

ii) [a'ric] < /'riki/ 'ρείκι', R8L429

iii) [avats'naðis] < vatsu'naðes/ 'μικρό μεταναστευτικό πουλί'

iv) [amas'kaɫ] < /mas'xali/ 'μασχάλη'

v), [aʧi'lona] < /xe'lona/ 'χελώνα'

Το φαινόμενο ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα του τεμαχισμού του /a/ της προηγούμενης λέξης, το οποίο άρχισε σταδιακά να θεωρείται μέρος της αμέσως επόμενης.²⁶ Στο ιδίωμα της Θάσου η προαναφερθείσα διαδικασία δεν είναι πλέον παραγωγική και εντοπίζεται μόνο στο λόγο ομιλητών μεγαλύτερης ηλικίας.

²⁴Newton, *ό.π.*, 115-119. Ralli - Vogiatzis, "Northern Dialects of Modern Greek", 6.

²⁵Newton, *ό.π.*, 117.

²⁶Kretschmer, *ό.π.*, 137-138. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 20-21. Μαργαρίτη-Ρόγκα και Τσολάκη, *ό.π.*, 185, 203.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και το επόμενο στη σειρά φαινόμενο που αφορά όμως ένα σύμφωνο. Έτσι, στην αρχή ορισμένων λέξεων παρατηρείται η εμφάνιση ενός /n/, όπως στις (13)

13)

i) ['nomus] < /'omos / 'ώμος'

ii) ['niprus] < /'ipnos/ 'ύπνος'

iii) [niaf'tos] < /eaf'tos/ 'εαυτός'

Η διαδικασία αυτή δικαιολογείται ως αποτέλεσμα επανάλυσης εξαιτίας της συνεκφοράς ανάμεσα στο οριστικό άρθρο που προηγείται και της λέξης που έπεται (16).²⁷ Έτσι έχουμε

16) 'τον ύπνο' /ton 'ipno/ → 'το νύπνο' [to 'nipno]

Άλλες τρεις περιπτώσεις ανάπτυξης φωνήματος παρατηρούνται στο διαλεκτικό περιβάλλον της Θάσου. Η πρώτη αφορά την επένθεση του επονομαζόμενου ευφωνικού /i/, η δεύτερη αφορά την επένθεση ενός /s/ στο τέλος κάποιων άκλιτων λέξεων και μια τρίτη σχετίζεται με την ανάπτυξη του /j/ ανάμεσα στα άρθρο /i, u/ και το αρκτικό φωνήεν του ονόματος.

Η επένθεση του /i/ πραγματώνεται σε δύο επίπεδα. Πρώτα, στο τέλος μιας απλής λέξης και αφού προηγουμένως έχει λάβει χώρα ο νόμος της αποκοπής των άτονων ψηλών, ο οποίος εξαναγκάζει δύο φαινομενικά μεμονωμένα σύμφωνα του τύπου *C + n*, να έρθουν σε επαφή. Οι προαναφερόμενοι όμως συνδυασμοί συμφώνων κρίνονται ως φωνολογικά μη αποδεκτοί από τους ομιλητές του ιδιώματος, οι οποίοι τους θεραπεύουν, καταφεύγοντας στην επένθεση του /i/, όπως ακριβώς συμβαίνει με τα παραδείγματα στο (17)

17)

i) ['aspir] < *['aspr] < /'aspri/ 'άσπρη'

ii) ['furiŋ] < *['furi] < /'furni/ 'φούρνοι,

iii) ['gremiŋ] < *['gremi] < [gre'mni] > /'kremni/ 'γκρεμοί'

²⁷ Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 39. Newton, *ό.π.*, 165, μεταξύ άλλων.

και κατά δεύτερον σε επίπεδο φωνολογικής λέξης, συνήθως μεταξύ συνδυασμών που περιλαμβάνουν ένα $C + m$, όπως στο (18)

18)

- i) [ˈθɛsɔsim] ‘θείος μου’
- ii) [aˈɾanim] ‘πάνω μου’
- iii) [ˈfɪlusim] ‘φίλος μου’

Στο δυτικό διαλεκτικό τόξο, σε συντάγματα, όπως στο (18), παρατηρείται η ηχηροποίηση του φατνιακού /s/ σε /z/: [ˈfɪluzim]. Η τροπή αυτή αποτελεί ένα ακόμη παράγοντα διαφοροποίησης μεταξύ του ανατολικού και του δυτικού διαλεκτικού τόξου. Το προαναφερθέν φαινόμενο παρουσιάζει μεγάλη διασπορά στα νησιά του Βορειοανατολικού Αιγαίου.²⁸

Ένα ακόμη επενθετικό φαινόμενο που απαντάται στο νησί της Θάσου έχει να κάνει με την ανάπτυξη ενός συριστικού, φατνιακού /s/ στο τέλος άκλιτων λέξεων, κυρίως συνδέσμων και επιρρημάτων. Φαινόμενο που επίσης απαντάται στο νησιωτικό σύμπλεγμα του βορειοανατολικού Αιγαίου (19)²⁹

19)

- i) [puˈtes] ‘ποτέ’
- ii) [ˈkɾaputis] ‘κάποτε’
- iii) [ˈtotis] ‘τότε’
- iv) [ɪpiˈðis] ‘επειδή’

Η εμφάνιση του /j/ αποτελεί το τελευταίο φαινόμενο ανάπτυξης για το ιδίωμα της Θάσου, το οποίο υφίσταται ανάμεσα στα άρθρα του ενικού π.χ. /i, u/ και το αρκτικό φωνήεν του ονόματος που έπεται (20). Η ανάπτυξη του /j/ δικαιολογείται ως μηχανισμός θεραπείας της χασμωδίας που δημιουργείται από την γεινίαση δύο φωνηέντων στα όρια των λέξεων³⁰

²⁸Ralli - Vogiatzis, “Northern Dialects of Modern Greek”, 9-10.

²⁹Στο ίδιο, 10.

³⁰Χατζηδάκης, *ό.π.*, 326. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 36. Newton, *ό.π.*, 56.

20)

i) [i 'jaɫ] 'η άλλη'

ii) [u 'jadras] 'ο σύζυγος'

Το φαινόμενο είναι ευρύτερα διαδεδομένο στο χώρο του βορειοανατολικού Αιγαίου.³¹

2.3 Φαινόμενα τροπής φωνήματος (*phoneme change*)

Στο ιδίωμα της Θάσου μαρτυρούνται αρκετά φαινόμενα τροπής φωνήματος με την *ύψωση των άτονων μεσαίων φωνηέντων (mid-vowel raising)* να πρωτοστατεί. Σύμφωνα με τον Newton,³² στα βόρεια ιδιώματα, τα μεσαία άτονα /e/ και /o/ τρέπονται αντίστοιχα σε /i/ και /u/. Το φαινόμενο, στο υπό εξέταση ιδίωμα, είναι καθολικό και δεν επηρεάζεται από τη θέση των φωνηέντων μέσα στη λέξη, τον τύπο της λέξης ή αν η λέξη είναι κληρονομημένη ή δάνεια. Παραθέτουμε μερικά ενδεικτικά παραδείγματα (21)

21)

i) /mesi'meri > [mis'mer] 'μεσημέρι'

ii) /pe'treleo/ > [pitрэ liu] 'πετρέλαιο'

iii) /peθe'ra/ > [piθi'ra] 'πεθερά'

iv) /ktinotro'fia > [ktinutru'fia] 'κτηνοτροφία',

v) /o'brela/ > [u'brela] 'ομπρέλα'

vi) /trofoδο'sia/ > [trufuðu'sía] 'τροφοδοσία'

Μαρτυρούνται όμως περιπτώσεις, όπου τα ετυμολογικώς ορθά /i/ και /u/ αντικαθίστανται εσφαλμένα από τα τονισμένα μεσαία /e/ και /o/. Κατά τον Ανδριώτη, μια τέτοια συμπεριφορά είναι απόρροια της παρανόησης ότι όλα τα /i/ και /u/ προέρχονται από τα τονισμένα /e/ ή /o/. Για αυτό και στο ιδίωμα της Θάσου παρατηρούμε λέξεις όπως: ['ɣeri] 'γίνει', [pi'ɣori] 'πιρούνι', ['uɫ] 'όλοι'.

³¹Ralli - Vogiatzis, "Northern Dialects of Modern Greek", 8-9.

³²Newton, *ό.π.*, 16.

Εμφάνιση του ημίφωνου [j]

Στις ακολουθίες Ci/eV > C_iV > CjΦ το ημίφωνο, το οποίο προκύπτει είτε από /i/ είτε από /e/ ως προϊόν συνίζησης, ακολουθεί μια σχεδόν προδιαγεγραμμένη πορεία, δηλαδή, τρέπεται σε /ç/ μετά από άηχα σύμφωνα, όπως στο /o'xja/ → [u'ça] 'οχιά' ή στο ηχηρό /j/ μετά από ηχηρά, όπως στο /ke'nurios/ → /ci'nurjus/. Παρατηρείται εντούτοις ότι σε μερίδα ομιλητών, κυρίως μεγαλύτερης ηλικίας, ιδιαίτερα στις υπό-ποικιλίες της Παναγίας και της Καλλιράχης να έχουμε την εμφάνιση ενός /j/ και μετά από άηχα χειλικά, οδοντικά ή το /t/, όπως συμβαίνει στα παραδείγματα: [ˈrjata] ή [fu'tja].³³ Σε επιδεκτικά όμως ουράνωσης σύμφωνα, το παραγόμενο ημίφωνο συγχωνεύεται σε ένα ουρανικό ή ουρανοφατνιακό π.χ. /mi'lja/ > [m'la] 'μηλιά', /kap'nja/ > [kap'na] 'καπνιά', /maga'zja/ > [maga'za] 'μαγαζιά', /ko'ritsja/ > [ku'ritʃa] 'girls', /pa'putsja/ > [pa'puʃa] 'παπούτσια'.³⁴ Ενώ η τροπή των φατνιακών και των υπερωικών χαρακτηρίζει ολόκληρη τη Θασιακή γλωσσική κοινότητα, ο μετασχηματισμός των τριβόμενων φατνιακών /s/ και /z/, όπως και των προστριβόμενων φατνιακών /ts/ και /dz/ περιορίζονται στο δυτικό κομμάτι του νησιού.

Αφομοίωση/ανομοίωση

Στο φωνολογικό σύστημα της Θάσου συναντάμε αρκετά φαινόμενα, που σχετίζονται με κάποιου είδους αφομοιωτικής ή ανομοιωτικής διαδικασίας.

α) Προρινικοποίηση

Η προρινικοποίηση (*nasal assimilation*) είναι ένας αφομοιωτικής φύσης φωνολογικός μηχανισμός κατά τον οποίο ένα έρρινο σύμφωνο αφομοιώνεται ολοκληρωτικά από το αμέσως επόμενο του, εκτός εάν αυτό είναι το /n/, όπως συμβαίνει με το σύμπλεγμα /mn/, το οποίο δεν

³³Παρόμοια συμπεριφορά παρατηρείται σχεδόν σε ολόκληρο στο βορειοανατολικό νησιωτικό τόξο, Ralli - Vogiatzis, "Northern Dialects of Modern Greek", 10-11.

³⁴Στο ίδιο, 11. Επίσης, Μαργαρίτη-Ρόγκα και Τσολάκη, ό.π., 304-305.

υφίσταται καμία αλλαγή και συνεχίζει ως /mn/.³⁵ Στο ιδίωμα της Θάσου, τα συμφωνικά συμπλέγματα /mb/, /nd/, /ng/ προφέρονται ως ισοδύναμα των λατινικών /b/, /d/, /g/, χωρίς δηλαδή την ύπαρξη του έρρινου στοιχείου (22)

22)

- i) [ag'bo] < /akum'bo/ 'ακουμπώ'
- ii) [ɣaba] < /'ɣamba/ 'γάμπα'
- iii) [ʔadiru] < /'andero/ 'άντερο'
- iv) [i'gefalus] < /engéfalos/ 'εγκέφαλος'

β) Ηχηροποίηση αρχικών συμφώνων (voicing of initial consonants)

Μια άλλη αφομοιωτική διαδικασία, που παρατηρείται στο λόγο των ντόπιων ομιλητών είναι η *ηχηροποίηση αρχικών συμφώνων (voicing of initial consonants)* και ιδιαιτέρως των κλειστών. Ένα κλειστό σύμφωνο όταν βρίσκεται στην αρχή μιας λέξης και σε περιβάλλον που ευνοεί την τροπή του, μετατρέπεται σε ηχηρό. Πιο συγκεκριμένα, το

- /k/ τρέπεται σε [g], όταν ακολουθείται από /v/ or /d/, όπως στα [gnás] 'κουβάς', [gdó] 'σκουντώ'.
- /p/ τρέπεται σε [b], όταν βρίσκεται πριν από /l/ i.e., [blix'tes] 'πλεκτές', [bli'ɣur] 'πλιγούρι'. Η ηχηροποίηση συμβαίνει επίσης όταν η λέξη μας βρίσκεται μετά από τύπο της αιτιατική του οριστικού άρθρου: [mi du baɫaru'koru] 'με τον παλιαροκόπο',³⁶ [du bóɫni] 'του έμεινε', [du bólimu] 'τον πόλεμο'
- /t/ γίνεται [d], όταν μετά από αυτό εμφανίζονται τα /n/, /v/ or /b/: [dini'kes] 'τενεκές', [da'vɛɫ] 'ταβάνι', [di'beɫs] 'τεμπέλης'.

Η ηχηροποίηση των συμφώνων αυτών είναι χαρακτηριστικό στοιχείο του ανατολικού τομέα του νησιού και συνιστά παράγοντα διαφοροποίησης μεταξύ του δίπολου ανατολής- δύσης.

³⁵Newton, *ό.π.*, 95. Παπαδόπουλος, *ό.π.*, 26.

³⁶Είδος κοπτικού εργαλείου.

γ) Ουράνωση (palatalization)

Η ουράνωση (*palatalization*) είναι τύπος υποχωρητικής αφομοίωσης, που πυροδοτείται από την επίδραση των /i, e, j/ στα γειτονικά υπερωικά, χειλικά, οδοντικά ή φατνιακά σύμφωνα. Κατά την διαδικασία της ουράνωσης παρατηρείται η προσθήωση των υπερωικών, η οπισθήωση των χειλικών, και η ανύψωση των οδοντικών ή των φατνιακών με βάση τον οριζόντιο άξονα, πράγμα που προκαλεί την μετατόπιση του αρθρωτικού τους σημείο από την αρχική του θέση σε αυτό του ουρανίσκου.³⁷

Στο διαλεκτικό θύλακα της θάσου, παρατηρείται ένας καθολικός τύπος ουράνωσης που επηρεάζει τα υπερωικά /k g x γ/ και τα φατνιακά /n l/, τα οποία τρέπονται στα αντίστοιχα ουρανικά [ç ʝ ʒ] και [ɲ ʎ] (23)

23)

- i) [ˈjejikɯ] ‘σκυλί ράτσας γκέκας’,
- ii) [laˈnað] ‘μακρύ και λεπτό κομμάτι ξύλου’,
- iii) [ˈxteɲ] ‘χτένι,
- iv) [ˈxaθci] ‘χάθηκε’,
- v) [jiˈnusan] ‘γεννούσαν’
- vi) [açˈɲos] ‘αχινός’

και ένας δεύτερος τύπος, που προκαλεί επιπλέον την ουράνωση των συριστικών /s/, /z/ και /ts/, /dz/, όπως στο (24)

24)

- i) [taˈɲsa] ‘ταψιά’,
- ii) [ˈçɲo] ‘ξινό’,
- iii) [traˈpeza] ‘τραπέζια’,
- iv) [ˈkaˈɲciçis] ‘κατσίκες,
- v) [aˈdzaç] ‘τζάκι,
- vi) [ɲi] ‘σχοινί’,

³⁷Για μια πληρέστερη περιγραφή του φωνολογικού αυτού φαινομένου στις Νεοελληνικές διαλέκτους βλ. Newton, *ό.π.*, 126-153. Για την άποψη του Τζιτζιλή, βλ. Μαρία Τσολάκη, «Η μορφολογία του ιδιώματος της Σαμοθράκης: Ονοματικό και ρηματικό κλιτικό σύστημα» (διδ. διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2009), 110.

Ο προαναφερόμενος τύπος αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο του δυτικού τομέα του νησιού, παράμετρος που τον καθιστά ένα επιπλέον παράγοντα διαφοροποίησης. Μια τρίτη περίπτωση ουράνωσης, η οποία όμως χρίζει περεταίρω διερεύνησης, αφορά την υπο-διαλεκτική ποικιλία της Ποταμιάς, όπου παρατηρείται ένα είδος γενικευμένης ‘ψευδο-ουράνωσης’ που φαίνεται να επηρεάζει μόνο τα συριστικών /ts/, /dz/ σχεδόν σε όλα τα περιβάλλοντα.

Καταλήγοντας, παραθέτουμε δύο ανομοιοτικού τύπου φαινόμενα. Το πρώτο αφορά την ανομοίωση του τρόπου άρθρωσης (*manner dissimilation*) του συμπλέγματος /rθ/ > /rt/. Στο ιδίωμα της Θάσου, όπου το /rθ/ τρέπεται σε /rt/, όπως στα: [ˈirta] ‘ήρθα’, [armiˈros] ‘αλμηρός’ και [ˈortus] ‘ολόρθος’.³⁸

Επίσης, το φαινόμενο κατά το οποίο το [l - r] τρέπεται σε [r - r] αναφέρεται ως “dissimilatory lateralization” από τον Newton³⁹ και οφείλεται στην ύπαρξη ενός δευτέρου /r/ στη λέξη, όπως συμβαίνει με τα λήμματα που παρατίθενται παρακάτω: [vurˈɣar] < /ˈvulɣari/ ‘Βούλγαροι’, [ɣliˈɣors] < /ɣliˈɣoris/ ‘Γρηγόρης’, [ˈɣliɣura] < /ˈɣliɣora/ ‘γρήγορα’, το οποίο όμως διαφοροποιείται από την απλή μορφή του ‘delateralization’, που εμφανίζεται σε όλες τις βασικές διαλέκτους και τέρπει το /l/ σε /r/ στα πρωτογενή συμπλέγματα, όπως στο [aðirˈfos] ‘αδελφός’.

3. Μορφολογία

Όπως συμβαίνει με τη φωνολογία, η διαλεκτική μορφολογία παρουσιάζει ίσο βαθμό απόκλισης, σε σύγκριση με ΝΕ. Η ενότητα αυτή περιλαμβάνει την ονοματική και ρηματική κλίση και ολοκληρώνεται με μια σειρά παρατηρήσεων σχετικά με την παραγωγή. Η σύνθεση δεν περιλαμβάνεται, καθώς η πλειονότητα των αποκλίσεων από τα σύνθετα της Νέας Ελληνικής οφείλονται σε φωνολογικούς κυρίως κανόνες που χαρακτηρίζουν το βόρειο διαλεκτικό συνεχές (π.χ. βόρειος φωνηεντισμός), καθώς επίσης και στα διάφορα διαλεκτικά λεξήματα που χρησιμοποιούνται ως μέλη του συνθέτου.

³⁸Newton, *ό.π.*, 108.

³⁹Στο ίδιο, 113.

3.1. Ονοματική κλίση

Το αρσενικό οριστικό άρθρο /ου/ > /ο/ εμφανίζει ορισμένες τυπολογικές ιδιαιτερότητες, με την παρουσία του τύπου ‘η’ [i] στην ονομαστική του ενικού να είναι η πιο εμφανής, όπως στο παράδειγμα *η γάδαρος* [i gáðarus] < *ο γάιδαρος* [o gáidagos]. Το ενικό αρσενικό ‘η’ [i] αποτελεί ισόγλωσσο που χαρακτηρίζει τις περισσότερες βόρειες ελληνικές διαλέκτους. Έτσι, εκτός από την Θάσο απαντάται σε ολόκληρο βορειοανατολικό νησιωτικό τόξο δηλ. τη Σαμοθράκη, τη Λήμνο, την Ίμβρο, την Τένεδο, τη Λέσβο, το Αϊβαλί και τα Μοσχονήσια,⁴⁰ καθώς επίσης και σε άλλες διαλεκτικές ποικιλίες στις βόρειες ενδοχώρας. Η αιτιολόγηση του φαινομένου δεν είναι ξεκάθαρη και αποτελεί σημείο τριβής για την επιστημονική κοινότητα. Κατά καιρούς, αρκετές αντιφατικές απόψεις έχουν έρθει στο προσκήνιο.⁴¹ Για παράδειγμα, έχει αναφερθεί ότι η ονομαστική του ενικού αρσενικού ‘η’ [i] προέρχεται από το ‘η’ [i] στην έκφραση, «η αφεντιά σου» [i afen'dja su], ή από το γ' ενικό πρόσωπο του ενεστώτα, σε εκφράσεις, όπως «έρχεται ο Χρήστος» [erçete o 'xristos], όπου τα άτονα /e/ και /o/ υψώνονται σε /i/ και /u/, αντίστοιχα, ακολουθούμενα από τη απαλοιφή του άρθρου (25)

25)

έρχεται ο Χρήστος > έρχιτι ου Χρήστους > έρχιτι Χρήστους > έρχιτι-ι Χρήστους / [erçete o 'xristos > erçiti u 'xristus > erçiti 'xristus > erçit-i- 'xristus].

Η Ράλλη προτείνει μια διαφορετική θεωρητική προσέγγιση σύμφωνα με την οποία, η μορφή /i/ του άρθρου στην ονομαστική πτώση του αρσενικού γένους είναι αποτέλεσμα ενός ένδο-παραδειγματικού αναλογικού σχηματισμού μεταξύ των ονοματικών τύπων των αρσενικών και των θηλυκών άρθρων, διαδικασία που ευνόησε την επέκταση του

⁴⁰Ralli - Vogiatzis, “Northern Dialects of Modern Greek”, 14-15.

⁴¹Βλ. μεταξύ άλλων, Φόρης, Β. *Το αρσενικό άρθρο “Ι” στα βόρεια ιδιώματα* (Θεσσαλονίκη: 1956). Α. Ι. Θαβώρης, «Η προέλευση του άρθρου “Ι” των βόρειων νεοελληνικών ιδιωμάτων», *Ελληνικά* 16 (1959): 189. Χ. Π. Συμεωνίδης, «Το άρθρο ι των βορείων νεοελληνικών ιδιωμάτων», στο *Πρακτικά του Β' Συμποσίου Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού Χώρου (13-18 Απριλίου 1978)* (Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1983), 329.

θηλυκού άρθρου.⁴² Η παραδειγματική ομοιομορφία δεν είναι άγνωστη στην ελληνική μορφολογία και, εν προκειμένω, στα οριστικά άρθρα, αφού, στον πληθυντικό αριθμό, το αρχαίο ελληνικό θηλυκό άρθρο ‘αι’ [e:] χάθηκε κατά την Πρώιμη Μεσαιωνική περίοδο και αντικαταστάθηκε από τον αρσενικό τύπο οι [i].⁴³ Σύμφωνα με την παραπάνω εξήγηση και δεδομένου ότι ο πληθυντικός του θηλυκού γένους παραδοσιακά αναπαρίσταται παρόμοια με το αρσενικό άρθρο ‘οι’, το αρσενικό γένος θα πρέπει επίσης να γράφεται με τον ελληνικό χαρακτήρα «η», δηλαδή όπως αυτό του θηλυκού. Περίπου στο ίδιο μήκος κύματος, ο Βογιατζής⁴⁴ αντιλαμβάνεται την παρουσία του /i/ στην ονομαστική ενικού του αρσενικού ως αναλογικό απότοκο του συγκρητισμού των πτώσεων και της εκτεταμένης ομοιομορφίας, που χαρακτηρίζει το υποπαράδειγμα του πληθυντικού των ονομάτων.

Γενικά, το ονοματικό κλιτικό παράδειγμα, στην υπό διερεύνηση διαλεκτική περιοχή, χαρακτηρίζεται από τάσεις αναδιάρθρωσης και απλοποίησης,⁴⁵ με αυτό να γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτό στον πληθυντικό αριθμό. Αρχικά, οι τάσεις προκλήθηκαν από την σύμπτωση μεταξύ της ονομαστικής με την αιτιατική, ενισχύθηκαν περαιτέρω με την απώλεια της γενικής του πληθυντικού και τελικά φαίνεται να παγιώνονται μέσω της τάσης να υπάρχουν τρεις διακριτοί πληθυντικοί τύποι που αντιστοιχούν σε τρεις κλιτικές κατηγορίες, που συσχετίζονται με τις τρεις τιμές του γένους, δηλαδή -i για τα αρσενικά ουσιαστικά σε -os (π.χ., κόπους [ˈkopus] < κόπος [ˈkɔpos]) και για μερικά ουσιαστικά σε -is (π.χ., νιρουκόμπους [niruˈkɔbus] < νεροκόμπος [niruˈkɔbos]) και -as (π.χ., άντρας [ˈadras], -is < -es για το θηλυκό (π.χ., μαγούλα [maˈɣula]) και -a

⁴²Αγγέλα Ράλλη, «Ελληνική γλώσσα και γλωσσική ποικιλία στη Μικρά Ασία», Ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στο Συνέδριο της Εταιρείας Λεσβιακών Μελετών για τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή στη Μυτιλήνη, τον Σεπτέμβριο του 2022. Υπό έκδοση στα Πρακτικά.

⁴³Henri Tonnet, *Histoire du grec moderne* (Paris: L’Asiathèque, 1993). Ralli-Vogiatzis, “Northern Dialects of Modern Greek”, 2.

⁴⁴Vogiatzis, “Language Documentation and Description”, 136.

⁴⁵Στο ίδιο, 162.

για το ουδέτερο (π.χ. τάμα ['tama]).⁴⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε τα ακόλουθα παραδείγματα (26, 27, 28).

26)

Πληθυντικός Αριθμός (αρσενικό)			
Ο- νομ./Αιτ	κόπ' < κόπ(οι) ['kop] < ['kop(i)] μαστόρ < μαστόροι [ma'stor] < [ma'stori]	Ο- νομ./Αιτ	νιρουκόμπ, < νιρου- κόμπ(ι) [niru'kob] < [niru'kob(i)]
Γεν		Γεν	

27)

Πληθυντικός Αριθμός (θηλυκό)			
Ο- νομ./Αιτ.	μαγούλις < μαγού- λες [ma'γulis] < [ma'γulis]	Ο- νομ./Αιτ.	κατσκόνις < κατσικώ- νες [kats'konis] < [katsi'kones]
Γεν.		Γεν.	

28)

Πληθυντικός Αριθμός (ουδέτερο)			
Ο- νομ./Αιτ.	τάματα ['tamata]	Ο- νομ./Αιτ.	καρφά [kar'fça]
Γεν.		Γεν.	

Θα πρέπει να επισημανθεί, ωστόσο, ότι τα περισσότερα αρσενικά ουσιαστικά τα οποία εμφανίζουν μια συστηματική αλλομορφία, του τύπου X~Xδ, στο υπο-παράδειγμα του πληθυντικού τους, φαίνεται να

⁴⁶A. Ράλλη, Δ. Μελισσαροπούλου, Α. Τσιάμας, «Φαινόμενα Αναδιάρθρωσης του Ονοματικού Κλιτικού Παραδείγματος στη Διάλεκτο των Κυδωνιών και Μοσχονησίων», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 24 (2004): 568-579.

μην επηρεάζονται από τις τάσεις αναδιάρθρωσης και απλούστευσης που το χαρακτηρίζουν.⁴⁷ Έτσι, στη διάλεκτο της Θάσου παρατηρούνται τα ακόλουθα παραδείγματα (29)

29)

- i) κατρούλδης [ka'truɫðis] < κατρούληδες [ka'truliðes], [*katru'li]
- ii) σουβατζήδης [suva'dziðis] < σοβατζήδες [sova'dziðes], [*sova'dzi]
- iii) αχμάκδης [ax'macðis] < αχμάκηδες [ax'makiðes], [*ax'maci]

Μια ακόμη πτυχή σχετιζόμενη με την αλλομορφία αφορά τον ρυθμιστικό της ρόλο με τα ουδέτερα ουσιαστικά λόγιας προέλευσης σε -ος, αλλά και κάποια σε -ο και -α, τα οποία μεταβάλλονται και στην συνέχεια τυποποιούνται στον πληθυντικό σε -α,⁴⁸ όπως στα (30)

30)

- i) φάρδητα ['farðita] -
- ii) αλόγατα [alo'ɣata] (άλογα)
- iii) ενσήματα [en'simata] (ένσημα)
- iv) χρέα ['xrea] (χρέη)
- vi) Ουνείρατα [u'nirata] (όνειρα)

Μια δεύτερη αλλομορφική παραλλαγή, που επηρεάζει την προαναφερθείσα ονομαστική κατηγορία, περιλαμβάνει κάποια ουδέτερα ουσιαστικά που σχηματίζουν το πληθυντικός τους σε -ια [ja] (π.χ. στήθους ['stiθus] → στήθια ['stiθja] < στήθη +-α ['stiθi + a]), όπου η μετάβαση από το X-i στο Xj-a αποδίδεται στην επανάλυση της αρχικής κλιτικής κατάληξης -η [i] ως μέρος του θέματος⁴⁹ π.χ. στα (31)

⁴⁷Αγγέλα Ράλλη, «Η Διάλεκτος Κυδωνιών και Μοσχονησίων: Μια Πρώτη προσέγγιση», στο *Μυτιλήνη και Αϊβαλί: Μια αμφίδρομη σχέση στο βορειοανατολικό Αιγαίο*, επιμ. Π. Κιτρομηλίδης και Π. Μιχαηλάρης (Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2007), 169-184.

⁴⁸Ράλλη, Μελισσαροπούλου, Τσιάμας, «Φαινόμενα Αναδιάρθρωσης», 568. Vogiatzis, "Language Documentation and Description", 166.

⁴⁹Ράλλη, Μελισσαροπούλου, Τσιάμας, «Φαινόμενα Αναδιάρθρωσης», 576.

31)

i) μέρους ['merus] → μέρja ['merja] < μέρη ['meri]

ii) λάθους ['laθus] → λάθja ['laθja] < λάθη ['laθi]

Από την ομάδα των θηλυκών, πρέπει να αναφερθεί η παρουσία στην 3^η Κλιτική Τάξη (IC3)⁵⁰ των ουσιαστικών με κατάληξη /-ου/, τα οποία διαμορφώνουν τον πληθυντικό τους αριθμό μέσω της προσθήκης ενός /-σ-/, όπως στο /κουσκούς/ [kusc' nusis] < /κοσκινού/ [kuskí' nu] (γυρίστρα).

Το εν γένει ονοματικό σύστημα στην Θασίτικη χαρακτηρίζεται από στενή σχέση μεταξύ των μελών του, δηλαδή των ουσιαστικών και των επιθέτων, παράμετρος που επικυρώνεται, αφενός, από το γεγονός ότι ο διαχωρισμός των επιθέτων σε διακριτές κλιτικές τάξεις ακολουθεί αυτό των ουσιαστικών και, αφετέρου, από ορισμένα άλλα κοινά χαρακτηριστικά, όπως, παραδείγματος χάρη, οι τάσεις απλοποίησης και συγκρητισμού του πληθυντικού κυρίως υπο-παραδείγματος τους ή η παρουσία του σχηματιστικού /-s-/ που τείνει να επηρεάζει τόσο τα θηλυκά ουσιαστικά όσο και τα επίθετα που τελειώνουν σε /-u/, ανάμεσα σε άλλα.⁵¹

3.2. Ρηματική Κλίση

Τα κύρια μορφολογικά χαρακτηριστικά που περιγράφουν το ρηματικό κλιτικό παράδειγμα της Θασίτικης διαλέκτου μπορούν να συνοψιστούν στα εξής:

Ακολουθώντας την κατηγοριοποίηση της Ράλλη,⁵² τα ρήματα ταξινομούνται σε δύο μεγάλες Κλιτικές Τάξεις (IC) ανάλογα με την παρουσία ή την απουσία μιας συστηματικής αλλομορφικής παραλλαγής, της μορφής X~Xvowel. Η IC1 περιλαμβάνει ρήματα που δεν εμφανίζουν τέτοια αλλομορφική παραλλαγή (π.χ. γράφ-ου ['graf-u] < γράφω ['graf-o] 'γράφω', έγγραπ-σ-α ['e-γrap-s-a] < έγγραφ-σ-α ['e-graf-s-a] 'έγραψα'). Μερικές φορές, τα ρήματα της IC1 παρουσιάζουν έναν διαφορετικό τύπο αλλομορφίας, όπως στο φεύγ-ου ['fevg-u] 'φεύγω', έφ(υ)γ-α ['e-f(i)γ-a] 'έφευγα', ή μπορεί να χαρακτηρίζονται από υποκατάσταση,

⁵⁰Vogiatzis, "Language Documentation and Description", 163.

⁵¹Στο ίδιο, 193.

⁵²Ράλλη, «Η Διάλεκτος Κυθωνιών και Μοσχονησίων», 169-184.

όπως στο λέ-ου ['le-u]/ λέγ-ου ['leg-u] < λέ-(γ)ω ['le-(γ)o] 'λέω', είπα ['ip -a] 'είπα'. Η IC2, με τη σειρά της, χωρίζεται σε δύο υποκατηγορίες με βάση: i) την ύπαρξη συστηματικής αλλομορφίας του τύπου X(a)~X(i/e/a), όπως στο τραγδ-ώ [tra'γδ- o] < τραγουδ-ώ [traγυ'δ-o] 'τραγουδάω', τραγούδ-σα [tra'γυδ-sa] < τραγούδησα [tra'γυδι-sa] 'τραγουδούσα', και ii) την θέση του τόνου, που στο α' ενικό πρόσωπο του ενεστώτα βρίσκεται πάντα στη λήγουσα.

Η IC2 χωρίζεται επίσης σε δύο υποκατηγορίες, με βάση τη συζυγία του ενικού αριθμού στον ενεστώτα και τον παρατατικό. Στη συνέχεια παραθέτουμε ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα από κάθε κλίση, προερχόμενο από τη διάλεκτο της Θάσου. Τα ρήματα που χρησιμοποιούμε στον Πίνακα 1 είναι το: δένου ['denu] < δένω ['deno] 'δένω', ζβώ [zvo] < [zi'vo] 'ζηβώ' και τραγδώ [tra'γδο] < τραγουδώ [traγυ'δο] 'τραγουδώ'. Όταν χρειάζεται, δίνονται πληροφορίες για τις φόρμες πριν από την εφαρμογή της βόρειας φωνητικής.

Πίνακας 1

IC1			
	Imperfective Present	Imperfective Past	Perfective Past
1 st sg	δένου ['denu] < δένω ['deno]	έδινα ['eðina] < έδενα ['eðena]	έδισα ['eðisa] < έδεσα ['eðesa]
2 nd sg	δέρης [ðerɪs] < δένεις ['ðenis]	έδινις ['eðinis] < έδενες ['eðenes]	έδισις ['eðisis] < έδεσεσ [eðeses]
3 rd sg	δέη [ðeɪ] < δένει ['ðeni]	έδινι' [eðini] < έδενε ['eðene]	έδισι ['eðisi] < έδεσε ['eðese]
1 st pl	δένουμι ['denumi] < δένουμε ['denume]	δέναμι ['denami] < δέναμε ['dename]	δέσαμι ['desami] < δέσαμε ['desame]
2 nd pl	δένιτι ['deniti] < δένετε ['denete]	δένατι ['denati] < δένατε ['denate]	δέσατι ['desati] < δέσατε ['desate]
3 rd pl	δένιν ['denin]	δέναν ['denan]	δέσαν ['desan]

IC1a			
	Imperfective Present	Imperfective Past	Perfective Past
1 st sg	ζβώ [zvo] < ζηβώ [zi'vo]	ζήβουμ ['zivum]	ζβούσα ['zvusa] < ζηβούσα [si'vusa]

2 nd sg	ζβάς [zvas] < ζηβάς [zi'vas]	ζήβας ['zivas]	ζβούσις ['zvisis] < ζηβούσεσ [si'vuses]
3 rd sg	ζβά [zva] < ζηβά [zi'va]	ζήβα ['ziva]	ζβούσι ['zvisi] < ζηβούσε [si'vuse]
1 st pl	ζβά/ούμι ['zva/umi] < σηβά/ουμε [zi'va/umi]	ζβούσαμι [z'vusami] < ζηβούσαμε [zi'vusame]	ζβούσαμι ['zvisami] < ζηβούσαμε [si'vusame]
2 nd pl	ζβάτι ['zvati] < ζηβάτε [zi'vate]	ζβούσατι ['zvisati] < ζηβούσατε [zi'vusate]	ζβούσατι ['zvisati] < ζηβούσατε < [si'vusate]
3 rd pl	ζβούν [zvon] < ζηβούν [zi'von]	ζβούσαν ['zvisan] < ζηβούσαν [zi'visan]	ζβούσαν ['zvisan] < ζηβούσαν [si'visan]
IC2b			
Imperfective Present		Imperfective Past	Perfective Past
1 st sg	τραγδώ [tra'γδο] < τραγουδώ [traγυ'δο]	τραγδούσα [tra'γδusa] < τραγουδούσα [traγυ'δusa]	τραγούδσα [tra'γυδσα] < τραγού- δησα [tra'γυδισα]
2 nd sg	τραγδείς [tra'γδeis] < τραγουδείς [traγυ'δeis]	τραγδούσις [tra'γυδjis] < τραγουδούσεσ [traγυ'δusis]	τραγούδσις [tra'γυδsis] < τραγού- δησεσ [tra'γυδises]
3 rd sg	τραγδεί [tra'γδι] < τραγουδεί [traγυ'δι]	τραγδούσι [tra'γυδji] < τραγουδούσε [traγυ'δusi]	τραγούδσι [tra'γυδsi] < τραγούδησε [tra'γυδise]
1 st pl	τραγδούμι [tra'γδumi] < τραγουδούμε [traγυ'δume]	τραγδούσαμι [tra'γδusami] < τρα- γουδούσαμε [traγυ'δusame]	τραγδήσαμι [tra'γδis- ami] < τραγουδήσαμε [traγυ'δisame]
2 nd pl	τραγδούτι [tra'γδυti]	τραγδούσατι [tra'γδusati] < τραγου- δούσατε [traγυ'δusate]	τραγδήσατι [tra'γδisati] < τρα- γουδήσατε [traγυ'δis- ate]

3 rd pl	τραγδούν [tra'γδun] < τρα- γουδούν [trayu'ðun]	τραγδούσαν [tra'γδου- san] < τραγουδούσαν [trayu'ðusan]	τραγδήσαν [tra'γðisan] < τραγου- δήσαν [trayu'ðisan]
-----------------------	---	---	--

Μερικές γενικές παρατηρήσεις πάνω στη χρήση του ρηματικού κλιτικού παραδείγματος από τους Θάσιους ομιλητές, θα μπορούσε να περιλαμβάνει τα εξής:

Η χρήση του ενεστώτα της ενεργητικής φωνής αποτελεί παράγοντα διαφοροποίησης μεταξύ του ανατολικού και του δυτικού τμήματος του νησιού της Θάσου. Πιο συγκεκριμένα, οι ομιλητές του βόρειου τμήματος αποκόπτουν το /-i/ του α' πληθυντικού προσώπου της οριστικής του ενεστώτα δηλ. δένουμ ['ðenum] σε αντιδιαστολή με τους ομιλητές του δυτικού τμήματος, οι οποίοι το διατηρούν (π.χ. δένουμι ['ðenumi]). Η παρουσία ή η απουσία του /-i/ στο γ' πληθ. της ίδιας ρηματικής κατηγορίας δημιουργεί μια παρόμοια κατάσταση διαχωρίζοντας για άλλη μια φορά τη βόρεια γλωσσική κοινότητα από τη νότια.

Η παρουσία των δεικτών [θla < θila < iθila] και [θna < θiná < iθi'na] στη διάλεκτο, για την δήλωση του μέλλοντα και του αντιγεγονοτικού αντίστοιχα, καθιστούν τη Θάσο ίσως ως το μοναδικό μέρος στην Ελλάδα που εμπλέκει και τους δύο δείκτες στο σύστημά της. Αν λάβουμε τώρα υπόψη και την παρουσία των [θa] και του μορίου [a], αντιλαμβανόμαστε εύκολα το ποικιλόμορφο γλωσσικό περιβάλλον του νησιού. Η παρουσία των προαναφερθέντων δεικτών είναι επίσης σημαντική από χρονολογική άποψη, λόγω του γεγονότος ότι δείχνει την ακριβή εξελικτική πορεία που ακολούθησαν με το [θi'la] να είναι η πρόδρομη μορφή και με τα [θa] και [a] να είναι τα διαδοχικά.

Αν και τα [θla < θila < iθila], [θa] και [a] φαίνεται να ακολούθησαν μια παράλληλη πορεία εξέλιξης με αυτή που περιγράφουν οι Παππάς⁵³ και Joseph, B & P. Pappas,⁵⁴ στην πραγματικότητα, το πιο πιθανό σενάριο είναι ότι ξεκίνησαν τη δική τους διαδικασία γραμματικοποίησης, η οποία επιταχύνθηκε και καθοδηγήθηκε από τη γραμματικοποίηση

⁵³P. Pappas, The microcosm of a Morphological Change: Variation in the $\bar{\theta}$ + Infinitive Futures and $\bar{\theta}$ thela + Infinitive Counterfactuals in Early Modern Greek, *Diachronica* 18 (2001): 59-92.

⁵⁴B. Joseph, P. Pappas, "On Some recent Views Concerning the Development of the Greek Future System", *BMGS* 26 (2002): 247-273.

του [θa]. Η αντίληψή μας είναι ότι το [θla] προέρχεται από το [e'θelo na] και όχι από το [i'θeli na], όπου το [e'θeli na] μέσω της ύψωσης των μεσαίων /e/ και /o/ και της αποκοπής των άτονων /i/ και /u/ παίρνει την μορφή του [i'θelina], το οποίο όμως καταλήγει σε [θla] ως απότοκο της απλούστευσης των συμφωνικών συμπλεγμάτων, της περαιτέρω ύψωσης και αποκοπής. Θεωρούμε ότι η χρήση ενός παροντικού ρηματικού τύπου για την δήλωση του μέλλοντα είναι πιο πιθανή από την χρήση ενός παρελθοντικού.⁵⁵

Ένα άλλο ενδιαφέρον σημείο της Θασίτικης διαλέκτου είναι η συνύπαρξη αρχαϊκών με νεωτερικά στοιχεία στο ρηματικό της κλιτικό παράδειγμα, δηλαδή, κάποια ρήματα της IC2a σχηματίζουν τον ενικό τους αριθμό κατά τα αρχαϊκά πρότυπα 1ο [-um], 2ο [- είναι < -ies] και 3ο [-i < -ie] και για τον πληθυντικό τους υιοθετούν τη σιγμική πραγμάτωση (Πίνακας 1).⁵⁶

4. Παραγωγή

Εφόσον οι ιδιοσυγκρασιακές ιδιότητες των ονομάτων εκφράζονται εξίσου μέσω της κλίσης και της παραγωγής, μια περιεκτική περιγραφή ενός τέτοιου ονομαστικού θα περιλάμβανε και τα δύο. Έχοντας, λοιπόν, σκιαγραφήσει το Θασίτικο ονομαστικό σύστημα κλίσης, στρέφουμε την προσοχή μας στους τρόπους που εκδηλώνεται η παραγωγή στην εν λόγω ποικιλία.

Πολλά από τα παράγωγα επιθήματα που βρίσκονται στην υπό διερεύνηση περιοχή είναι κοινά με αυτά που εμφανίζονται στην Νέα Ελληνική, ορισμένα επιθήματα είναι ξένης προέλευσης (τουρκικά ή λατινικά) και μερικά είναι μοναδικά σε αυτό το γλωσσικό περιβάλλον. Εδώ γίνεται μια προσπάθεια να παρουσιαστούν τα πιο τυπικά, εκ των οποίων ένα μεγάλο μέρος δημιουργεί υποκοριστικά ουσιαστικά

i.-ελ [eɫ]: είναι υποκοριστικό επίθημα λατινικής προέλευσης (< -ellum) και εμφανίζει υψηλά ποσοστά παραγωγικότητας στο Θασίτικο διαλεκτικό περιβάλλον, όπως στα: *κουρίτς* [ku'rits] → *κουρτσέλ* [kur'tseɫ] 'μικρό κορίτσι', *τράγους* ['trayus] → *τραγτσέλ* [tray'tseɫ] 'μικρός

⁵⁵Vogiatzis, "Language Documentation and Description", 295.

⁵⁶Στο ίδιο, 326.

- τράγος', *κουμμάτ* [ku'mat] → *κουματέλ* [kuma'tel] 'μικρό κομμάτι'. Το συγκεκριμένο επίθημα μπορεί επίσης να εμφανίζεται σε ονόματα αρσενικού γένους, με τη μορφή -ελους [elus] ή [el], στην ονομαστική ενικού (π.χ. *Κουστέλου* [ku'stelus] < *Κωστέλος* [Ko'stelos], *Γιάης* [ˈjaɪs] → *Γιαννέλ* [ja'nel] 'μικρός Γιάννης'). Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, συχνά χάνει μέρος της μειωτικής του αξίας.
- ii. -ουδ [uð]: Το συγκεκριμένο υποκοριστικό επίθημα προέρχεται από το ελληνιστικό -ουδιον [uðion], όπως στο *σουνκουδ* [sud'kuð] 'μικρό σεντούκι'. Είναι εξαιρετικά παραγωγικό στο λόγο των Θασίων ομιλητών, (π.χ. *γλυκό* [ɣli'ko] → *γλυκούδ* [ɣli'kuð] 'μικρό γλυκό', *χαρτί* [xa'rti] → *χαρτούδ* [xa'rtuð] 'μικρό χαρτί', *κασίκι* [ka'tsici] → *κατσκούδ* [kats'kuð] 'κατσικάκι'). Στο θηλυκό γένος εμφανίζεται ως -ούδα [uða] (π.χ. *φωλιά* [fo'lia] → *φουλούδα* [fu'luða] 'φωλίτσα', *τσάντα* [ˈtsanta] → *τσαντούδα* [tsa'ntuða] 'τσαντούλα').
- iii. -ι [i]: το /-ι/ προέρχεται από το -ιον [ion] (e.g., *παιδίον* [paidion] 'child'.⁵⁷ Είναι πολύ παραγωγικό και συντελεί στη δημιουργία μιας σειράς υποκοριστικών ονομάτων με μειωτική συνήθως σημασία, όπως επί παραδείγματι στα: *πουρτί* [pur'ti] 'πορτούλα', *τσαντί* [tsan'ti] 'τσαντούλα', *καριγκλί* [kari'gli] 'καρεκλάκι', *Σμαραγδί* [zmarag'di] 'γυναικείο όνομα, Σμαράγδα'.
- iv. -αρ [ar]: είναι εν μέρει υποκοριστικό και προέρχεται από τη μεσαιωνική -αριον [arion], το οποίο με την σειρά του προέρχεται από το Λατινικό *-arium*.⁵⁸ Μερικά αντιπροσωπευτικά παραδείγματα είναι τα εξής: *πάρ* [par] 'πιτάρι' < *πίτα* [ˈpita], *θκαρ* [θkar] 'θηκάρι' < *θήκη* [ˈθici] 'case'.
- v. -εκος [ekus] (θηλυκό -εκα [eka]): αυτό το μεγεθυντικό επίθημα απαντάται μόνο το διαλεκτικό θύλακα της Θάσου και δει στο βόρειο τμήμα του νησιού (π.χ., *βραχέκος* [vra'çekus] 'μεγάλος βράχος' < *βράχος* [ˈvɾaxus] 'βράχος', *κουτέκα* [ku'teka] 'μεγάλη κότα' < *κότα* [ˈkɔta] 'κότα'). Στο δυτικό τμήμα του νησιού εμφανίζεται ένα άλλο μορφο σε -εκλους [eklus] / -εκλα [ekla], όπως στα *βραχέκλους* [vra'çeklus], *κουτέκλα* [ku'tekla]. Το τελευταίο θυμίζει το Σαμιακό μεγεθυντικό επίθημα -ε/-ακλα [e/akla] (π.χ., *αγκαλέκλα* [aga'lekla]

⁵⁷Νικόλαος Π. Ανδριώτης, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας (τέσσερις μελέτες)* (Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 1992).

⁵⁸Στο ίδιο, 35.

- ‘μεγάλη αγκαλιά’ < *αγκαλιά* [aga'la] ‘αγκαλιά’ or *ατζάκλα* [a'dzakla] ‘μεγάλο τζακι’ < *ατζάκ* [a'dzac] ‘τζακι’.
- vi. *-ίδα* [iða]: το οποίο αποτελεί ονοματικό παράγωγο που προέρχεται από την Αρχαία Ελληνική αιτιατική των θηλυκών ουσιαστικών σε από *-ις*, *-ιδος*, as in *καρυάτις* [karuatis] καρυάτιδος [karuatidos] ‘caryatid’.⁵⁹ Μερικά παραδείγματα από τη Θάσο περιλαμβάνουν τα εξής: *αγρατσίδα* [agra'tsiða] ‘πολύ άγουρο φρούτο’, *βρουλίδα* [vru'liða] ‘κοτσίδα’, *κατκίδα* [kat'ciða] ‘χωρίς κανένα περιουσιακό στοιχείο’.
- vii. *-αδα* [aða]: Το επίθημα αυτό μετέχει εξίσου στην παραγωγή ουσιαστικών και επιθέτων και προέρχεται από το Ενετικό *-ada*.⁶⁰ Συνδέεται κυρίως με αφηρημένα ουσιαστικά, όπως *κφαλάδα* [kfa'laða] < *κουφάλα* [ku'fala] ‘κουφάλα’, *γλυκάδα* [gli'kaða] ‘γλυκύτητα’ < *γλυκός* [ˈɣlikos].
- viii. *-λης* [lis] and *-τζής* [dzis]: αποτελούν δύο Τούρκικα επιθήματα τα όποια είναι αρκετά παραγωγικά στην περιοχή. these two Turkish suffixes are very productively used in the region. Τα αντίστοιχα θηλυκά τους είναι *-λου* [lu] and *-τζου* [dzu], όπως στα *καυγατζής* [kavga'dzis/dzu], *χαραμτζής/τζου* [xaram'dzis/dzu] ‘αχάριστος/η’.
- ix. *-ινα* [ina] < *-αινα* [ena], *-ινα* [ina]: Ανδρωνυμικά επιθήματα, με το πρώτο να προέρχεται από το *-ena*, το οποίο με την σειρά του ανάγεται στο αρχαιοελληνικό *-αινα* [aina] και δηλώνει ‘την γυναίκα του X’ It denotes ‘the wife of X’ (π.χ., *Καραμάνινα* [Kara'manina] < *Καράμάνινα* [Kara'manena] ‘Karamáno’s wife’, *Μπουγιατζίδινα* [Buja'dziðina] ‘Η γυναίκα του Βογιατζή’. Ενώ, το δεύτερο παραγωγικό, μεγεθυντικό επίθημα, το *-ινα*, δηλαδή, είναι ανεξάρτητο και προέρχεται από την Λατινική (π.χ., *κριβατίνα* [krivatina] ‘μεγάλο κρεβάτι ή κατασκευή όπου στηρίζονται οι κληματίδες των σταφυλιών’.
- x. Δύο τελευταίες παραγωγικές καταλήξεις που συναντώνται στο διαλεκτικό περιβάλλον της Θάσου είναι οι: *-ac* [ac] (π.χ., *αβγουλάκ* [avgu'lac] < *αβγουλάκι* [avgu'laki] και η κατάληξη *-ενιους* [enjus] < *-ενιος* [enios] (π.χ., *χαρδέμους* [xar'demus] ‘βελούδιος’.

⁵⁹Στο ίδιο, 131.

⁶⁰Στο ίδιο, 5.

5. Ανακεφαλαίωση

Στην παρούσα εργασία προσπαθήσαμε να καταδείξουμε τα ιδιάζοντα εκείνα στοιχεία που συνθέτουν το μορφοφωнологικό προφίλ της διαλεκτικής ποικίλας στις Θάσου. Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω και έχοντας υπόψη τα εικοσιτέσσερα χαρακτηριστικά, που προτείνει ο Τζίτζιλής για τη διαλεκτική διαίρεση της ελληνικής,⁶¹ μπορούμε να πούμε ότι η εν λόγω διαλεκτικός θύλακας χαρακτηρίζεται από τα εξής:

- i. Υψώνουν τα άτονα /e/ και /o/ σε /i/ και /u/ αντίστοιχα και αποβάλλουν τα άτονα /i/ και /u/ (βόρειος φωνηεντισμός).
- ii. δεν διατηρούν τη ρινική προφορά των συμπλεγμάτων [mb], [nd], [ŋg].
- iii. κάνουν διάκριση ανάμεσα σε φατνιακά και ουρανοφατνιακά φωνήματα (Καλλιράχη).
- iv. δεν διακρίνουν φωнологικά τα απλά από τα διπλά σύμφωνα.
- v. αγνοούν τον τσιτακισμό.
- vi. παρουσιάζουν συνίζηση στις ακολουθίες /'ia/ /'éa/ με κοινή εξέλιξη του ημιφώνου.
- vii. δεν καταστρατηγούν, κατά κανόνα, τον νόμο της τρισυλλαβίας.
- viii. δεν εμφανίζουν τάση για ανοιχτές συλλαβές π.χ. [len] < ['lene]/ (λένε).
- ix. δεν διατηρούν το ληκτικό -ν των ουδετέρων.
- x. δεν διατηρούν τη μορφολογική διάκριση ανάμεσα στην ονομαστική και στην αιτιατική πληθυντικού των αρσενικών σε -ος π.χ. [i 'jadir]PI/nom – [ts 'adir]PI/acc (άνδρες), [i jnécis]PI/nom – – [tsi j' necis]PI/acc (γυναίκες), [ta 'pramata]PI/nom – [ta 'pramata]PI/acc (πράγματα).
- xi. χρησιμοποιούν την ερωτηματική αντωνυμία τι.
- xii. διαθέτουν τριπλό λειτουργικό δεικτικό σύστημα (παράμετρος που είναι εμφανής στο λόγο των μεγαλύτερων ομιλητών/ ομιλητριών της διαλέκτου).
- xiii. δεν αναπτύσσουν /γ/ στη ρηματική κατάληξη -εύω.

⁶¹Όπως αυτό αναφέρεται από την Τσολάκη, «Η μορφολογία του ιδιώματος της Σαμοθράκης», 50-51.

- xiv. χρησιμοποιούν τις ρηματικές καταλήξεις -ουν και -αν π.χ. .e. [ji' nun]/ (γεννούν), [fu' vudan]/ (φοβόταν).
- xv. χρησιμοποιούν την κατάληξη -ατε για το 2ο πληθ. του ενεργητικού παρατατικού και αορίστου π.χ. [majj' revati]/ (μαγειρεύατι).
- xvi. σχηματίζουν τον παθητικό αόριστο σε -ηκα π.χ. ['xathka]/ (χάθηκα)
- xvii. σχηματίζουν τον ενικό των ρημάτων ICa⁶² χωρίς φωνηεντικές επεκτάσεις.
- xviii. τα ρήματα που ανήκουν στην ICa σχηματίζουν τον παρατατικό τους σε [-'us-a] i.e., [arxi' nusi]/ (αρχινούσα).
- xix. αποβάλλουν την άτονη συλλαβική αύξηση π.χ. ['travksa] (τράβηξα).
- xx. εμφανίζουν στερητικά επίθετα σε -τος / -στος (>-τους / -στους) π.χ. [a' ksurstus]/ (αξούρστους), ['aklaftus]/ (άκλαφτους) και σπανιότερα σε -γος (> -γους), π.χ. ['apragus]/ (άπραγους; χωρίς τρόπους).
- xxi. εμφανίζουν κατά κανόνα τον υποκρουσμένο τύπο στη θέση του πρωτότυπου, όπως και η KNE, π.χ. [pu' ðar]/ (πουδάρ'), ['çer]/ (χέρ').
- xxii. εκφέρουν το έμμεσο αντικείμενο σε αιτιατική.
- xxiii. προτάσσουν τους αδύνατους τύπους της προσωπικής αντωνυμίας π.χ. [mi' ipi]/ (μου είπε) vs ['pe mi] (πες μου).
- xxiv. δηλώνουν τη χρονική βαθμίδα στις αντιγεγονοτικές δομές στον δείκτη που αποτελεί γραμματικοποιημένη μορφή του παρατατικού του θέλω[θna/θi' na].⁶³

⁶²Ράλλη, «Η Διάλεκτος Κυδωνιών και Μοσχονησίων», 178-184.

⁶³Vogiatzis, "Language Documentation and Description", 347-349.

Γιώργος Λιμαντζάκης*

Ο Μπεκίρ Φικρί και η δράση του στη δυτική Μακεδονία κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο

Η παρούσα μελέτη εξετάζει τη δράση του Μπεκίρ Φικρί (1882-1914) στη δυτική Μακεδονία κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Ο Μπεκίρ Φικρί φοίτησε στις στρατιωτικές σχολές Μοναστηρίου και Κωνσταντινούπολης στα τέλη του 19ου αιώνα, υπηρέτησε για τρία χρόνια στην Υεμένη και εντάχθηκε στο κίνημα των Νεότουρκων το 1907. Διετέλεσε διοικητής τάγματος εθελοντών και σταθμού χωροφυλακής και εξελίχθηκε σε ηγετική φυσιογνωμία που μπορούσε να κινητοποιήσει και να οπλίσει εκατοντάδες μουσουλμάνους μέσα σε λίγες ώρες. Κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο επέδειξε πλούσια δράση, οργανώνοντας μια επιτυχή οθωμανική αντεπίθεση που είχε ως αποτέλεσμα τη διασφάλιση της Καστοριάς, την ανακατάληψη της Λεϊψιστας (σημ. Νεάπολη) και των Γρεβενών και την επίθεση κατά της Σιάτιστας. Μετά την ανακατάληψη της περιοχής από τις ελληνικές δυνάμεις στις αρχές Νοεμβρίου του 1912, ο Μπεκίρ Φικρί μετέβη στην Ήπειρο, όπου συνέχισε τη δράση του στην ορεινή ζώνη μεταξύ Κόνιτσας και Λεσκοβικίου. Μετά το τέλος του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου αναγνωρίστηκε από τον σουλτάνο Μεχμέτ Ε΄ ως «πατριώτης» (*vatansever*) και «ήρωας των Γρεβενών» (*Grebene kahramanı*). Για τις ανάγκες της μελέτης αξιοποιήθηκαν απομνημονεύματα Κρητών εθελοντών των Βαλκανικών Πολέμων, αρχειακό υλικό εφημερίδων και διεθνής βιβλιογραφία, με στόχο την ανασύνθεση μιας όσο το δυνατόν πληρέστερης εικόνας για τη δράση του Μπεκίρ Φικρί στη Μακεδονία κατά το φθινόπωρο του 1912 και την ένταξή της στο ευρύτερο πλαίσιο των συγκρούσεων της περιόδου.

Εισαγωγή

Ο Μπεκίρ Φικρί (Bekir Fikri) γεννήθηκε το 1882 στο χωριό Τσούρχλι (σημ. Άγιος Γεώργιος) του καζά των Γρεβενών, τμήμα του σαντζακίου Σερβίων (Sancak-ı Serfice) του βιλαετίου του Μοναστηρίου

---

*Τουρκολόγος, διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

(Vilâyet-i Manastır). Η εθνική ταυτότητα του ίδιου και της οικογένειάς του αμφισβητείται, αλλά οι πηγές υποδεικνύουν ότι επρόκειτο για οικογένεια μουσουλμάνων ελληνικής ή αλβανικής καταγωγής, η οποία ανήκε σε μια ευρύτερη πληθυσμιακή ομάδα που ονομάζεται Βαλαάδες.¹ Πολλοί Βαλαάδες ταυτίστηκαν με το οθωμανικό κράτος και την τουρκική εθνική ιδέα, ενώ ορισμένοι αυτοπροσδιορίζονταν ως “enlâd-ı Fatihan” (παιδιά των κατακτητών), υποστηρίζοντας πως ήταν απόγονοι των πρώτων οθωμανικών φύλων που εποίκισαν τη Μακεδονία. Ο Μπεκίρ Φικρί φαίνεται να είχε υιοθετήσει τέτοιες ιδέες, καθώς στα απομνημονεύματά του αναφέρει πως καταγόταν από τους Σαλούρ (Salur), ένα γένος των Ογούζων Τούρκων (Oğuz).²

Στα τέλη του 19ου αιώνα ο Μπεκίρ Φικρί φοίτησε αρχικά στη Στρατιωτική Σχολή του Μοναστηρίου (Manastır Askerî İdadisi) και στη συνέχεια στη Στρατιωτική Ακαδημία της Κωνσταντινούπολης (Mekteb-i Harbiye-i Şahane), από την οποία αποφοίτησε το 1903.³ Τον επόμενο χρόνο στάλθηκε στην Υεμένη, όπου συμμετείχε στην καταστολή της εξέγερσης των Ζαΐντι υπό τον ιμάμη Μοχάμεντ ιμπν Γιαχιά (Mohammed ibn Yahya).⁴ Δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία για

¹Περαιτέρω σχετικά με τους Βαλαάδες βλ. Μιχαήλ Καλινδέρης, «Συμβολή εις την μελέτην του Θέματος των Βαλαάδων», *Μακεδονικά*, 17 (1977): 315-364· Γιάννης Γκλαβίνας, «Οι Βαλαάδες του Βοΐου Κοζάνης την περίοδο 1912-1924 μέσα από εκθέσεις του υποδιοικητή της επαρχίας», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 12-13 (2002): 144-169.

²Αθανασία Μαρίνα Τσέτλακα, «Πραγματικότητα και μύθοι, Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα σχετιζόμενα με τους ελληνόφωνους μουσουλμάνους της δυτικής Μακεδονίας», στο *Πρακτικά ΚΘ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (16-18 Μαΐου 2008)*, επιμ. Φωτεινής Τολούδη (Θεσσαλονίκη: Ελληνική Ιστορική Εταιρεία, 2009), 287-298, 296. Για περισσότερα σχετικά με την οθωμανική κατάκτηση και τον εποικισμό της Μακεδονίας βλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας (1354-1833)* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1992), 49-55.

³Την ίδια περίοδο φοίτησε και στις δύο σχολές και ο Μουσταφά Κεμάλ (ο μετέπειτα Ατατούρκ), συγκεκριμένα το διάστημα 1896-1898 στο Μοναστήρι και 1899-1902 στην Κωνσταντινούπολη. Κατά συνέπεια, είναι αρκετά βέβαιο ότι οι δύο άντρες γνωρίζονταν.

⁴Η εξέγερση τερματίστηκε προσωρινά το 1905, οπότε οι Οθωμανοί αναγνώρισαν κάποια προνόμια στους Ζαΐντι και ανέστειλαν την ισχύ του αστικού κώδικα στην Υεμένη. Η κατάσταση σύντομα βελτιώθηκε χάρη στη διαλλακτική στάση του Οθωμανού διοικητή, ο οποίος όμως ανακλήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, με αποτέλεσμα την ανανέωση των συγκρούσεων. Κατά τα επόμενα χρόνια η Υεμένη αποτέλε-

τη θητεία του εκεί, αλλά διακρίθηκε για τη δράση του και προήχθη σε λοχαγό μέσα σε μόλις τρία χρόνια.

Ο Μπεκίρ Φικρί επέστρεψε στη Μακεδονία το 1907 και παντρεύτηκε μια γυναίκα ο πατέρας της οποίας είχε επίσης υπηρετήσει στην Υεμένη. Τον Δεκέμβριο του ίδιου έτους εντάχθηκε στην Επιτροπή Ένωσης και Προόδου (İttihad ve Terakki Cemiyeti), τον πολιτικό φορέα των Νεότουρκων που είχε μεταφερθεί από τη Γενεύη στη Θεσσαλονίκη το 1906.⁵ Το ίδιο περίπου διάστημα μετατέθηκε σε ένα τάγμα «κυνηγών» (*αβτζήδων*), που είχε αποστολή να εντοπίζει και να εξολοθρεύει ένοπλα σώματα χριστιανών.⁶ Όντας κοινωνικός και πολύγλωσσος (μιλούσε ελληνικά, τουρκικά και αλβανικά), ο Μπεκίρ Φικρί κέρδισε την αναγνώριση των μουσουλμάνων των Γρεβενών και αναδείχθηκε σε ιδιότυπο «προστάτη» τους, αποκτώντας επιρροή αντίστοιχη με αυτήν του ταγματάρχη Ενβέρ (İsmail Enver) στο Μοναστήρι, του Αχμέτ Νιαζί (Ahmed Niyazi) στη Ρέσνα και του Εγιούπ Σαμπρί (Eyüb Sabri) στην Οχρίδα.⁷ Θεωρούσε πως οι Οθωμανοί και οι Αλβανοί έπρεπε να συνεργαστούν για να υπερασπιστούν και να προωθήσουν τα κοινά τους συμφέροντα, ενώ έκανε «άνοιγμα» προς τους ρουμανίζοντες Βλάχους και συνεργάστηκε με τον περιβόητο Δημήτριο Τσακαμά από την Κρανιά, καταφέροντας να υπονομεύσει τα ελληνικά ερείσματα στην περιοχή.⁸

σε πηγή διαρκών προβλημάτων και δαπανών για το οθωμανικό κράτος και η κατάσταση εξομαλύνθηκε μόλις το 1911, λόγω της εκδήλωσης του Ιταλοτουρκικού Πολέμου. Nikshoy C. Chatterji, *Muddle of the Middle East 1* (New York: Humanities Press, 1973), 196.

⁵Για περισσότερα σχετικά με τους Νεότουρκους και την επίδρασή τους στην τουρκική πολιτική βλ. Feroz Ahmad, *The Young Turks, The Committee of Union and Progress in Turkish Politics* (Oxford: The Clarendon Press, 1969).

⁶Στην περιοχή των Γρεβενών δρούσαν αρκετά ελληνικά σώματα, μεταξύ των οποίων αυτά του Δημητρίου Ζούπα, των Διαμαντή και Λουκά Κόκκινου, του Αθανάσιου Μπρούφα και του Κωνσταντίνου Ξανθόπουλου. Περισσότερα βλ. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, «Ανέκδοτο μητρώο των μαχητών του Μακεδονικού Αγώνα», *Μακεδονικά* 19 (1979): 40-92, 58, 62, 74 και 77.

⁷Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (New York: Oxford University Press, 2001), 228.

⁸Η εντατικοποίηση του ένοπλου αγώνα στη Μακεδονία ώθησε τον σουλτάνο να αναγνωρίσει τους Βλάχους ως διακριτή κοινότητα (*millet-i Ulah*) με διάταγμα που εξέδωσε στις 22 Μαΐου 1905. Η Πύλη έβλεπε θετικά τα αιτήματα των Βλάχων επειδή δεν είχαν αποσχιστικές τάσεις, ενώ ταυτόχρονα υπονόμειαν την ενότητα του

Ο Μπεκίρ Φικρί και οι Νεότουρκοι

Όταν ο Μπεκίρ Φικρί έμαθε στις 20 Ιουλίου 1908 ότι οι ταγματάρχες Ενβέρ και Αχμέτ Νιαζί είχαν εγκαταλείψει τις θέσεις τους και ανέβηκαν στα βουνά, έσπευσε στα Γρεβενά και εκφώνησε λόγο υπέρ των Νεότουρκων στα ελληνικά, επιτυγχάνοντας τη συγκέντρωση μιας μεγάλης ομάδας εθελοντών μέσα σε λίγες ώρες.⁹ Στις 22 Ιουλίου μοίρασε όπλα από μια στρατιωτική αποθήκη σε ντόπιους μουσουλμάνους και οργάνωσε δύο ένοπλα σώματα, ένα αποτελούμενο από 390 άντρες που θα μετέβαινε στη Θεσσαλονίκη υπό τον ίδιο, και ένα εφεδρικό σώμα 410 αντρών που θα έμενε στα Γρεβενά για να υπερασπιστεί την πόλη.¹⁰ Δύο μέρες αργότερα, ανακοινώθηκε ότι ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ Β΄ (Abdülhamid II) επανέφερε σε ισχύ το Οθωμανικό Σύνταγμα του 1876 (*Kânûn-ı Esâsî*).

Το κίνημα οδήγησε στη διακοπή του ένοπλου αγώνα στη Μακεδονία, καθώς οι Νεότουρκοι εξήγγειλαν αμνηστία και παρείχαν αφειδώσ υποσχέσεις για φιλελευθεροποίηση του πολιτικού συστήματος προς όφελος των εθνικών και θρησκευτικών μειονοτήτων.¹¹ Ωστόσο, οι υψηλές προσδοκίες που καλλιέργησαν οι Νεότουρκοι διαψεύστηκαν γρήγορα, καθώς από τα μέσα του 1909 άρχισαν να εφαρμόζουν μια πολιτική εκτουρκισμού του οθωμανικού κράτους, η οποία περιλάμβανε τη θεσμοθέτηση της τουρκικής ως της μόνης επίσημης γλώσσας, την υποχρεωτική εκμάθησή της σε όλα τα σχολεία της επικράτειας, τη θεσμοθέτηση υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας για όλους τους Οθωμανούς πολίτες και τον εποικισμό «προβληματικών επαρχιών», όπως η Μακεδονία, με μουσουλμάνους πρόσφυγες από τη Βοσνία, τη Βουλγαρία και την Κριμαία.¹² Η πολιτική αυτή ώθησε τις χριστιανι-

---

χριστιανικού στοιχείου. Για περισσότερα βλ. Δημήτριος Ανέστης, *Το Κουτσοβλαχικό Ζήτημα* (Λάρισα: Τουφεξής, 1961)· Γιώργης Έξαρχος, *Το Λεγόμενο «Κουτσοβλαχικό Ζήτημα»* (Αθήνα: Α. Σταμούλης, 2022).

⁹Bekir Fikri, *Balkanlarda Tedhiş ve Gerilla, Grebene* (İstanbul: Belge Yayınları, 1976), 21.

¹⁰Hanioğlu, *ό.π.*, 274, 477.

¹¹Για περισσότερα σε σχέση με την πολιτική των Νεότουρκων στη Μακεδονία, βλ. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Νεότουρκοι και Μακεδονία, 1908-1912* (Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1988).

¹²Γιάννης Μέγας, *Η επανάσταση των Νεότουρκων στη Θεσσαλονίκη* (Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 2003), 235-236.

κές κοινότητες της Αυτοκρατορίας να συνεργαστούν, ώστε να μπορέσουν να αντισταθούν αποτελεσματικά στις προσπάθειες αφομοίωσής τους.

Κατά τρόπο οξύμωρο, οι πρώτοι που αντέδρασαν οργανωμένα στην πολιτική των Νεότουρκων ήταν οι Αλβανοί, οι οποίοι ξεσηκώθηκαν στο βιλαέτι του Κοσόβου την άνοιξη του 1910.¹³ Οι Οθωμανοί ανέκτησαν τον έλεγχο και επέβαλαν σκληρά αντίποινα, ενώ απαγόρευσαν την έκδοση βιβλίων στο αλβανικό αλφάβητο. Στις αρχές του 1911 ο Μπεκίρ Φικρί διορίστηκε διοικητής της χωροφυλακής στα Γρεβενά, ενώ στις 26 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους ανέλαβε τη διοίκηση ενός τάγματος έφεδρων εθελοντών.¹⁴ Ο Μπεκίρ Φικρί διαφωνούσε με την πολιτική της οθωμανικής κυβέρνησης απέναντι στους Αλβανούς· θεωρούσε πως οι Νεότουρκοι έπρεπε να επιδιώξουν τη συνεργασία των Αλβανών και το αντίστροφο, καθώς καμία από τις δύο πλευρές δεν μπορούσε να υπερασπιστεί τα συμφέροντά της αποτελεσματικά χωρίς τη συνδρομή της άλλης.¹⁵ Δεν άργησε να επιβεβαιωθεί, καθώς στις αρχές του 1912 οι Αλβανοί ξεσηκώθηκαν και πάλι, αναγκάζοντας την Πύλη να αποδεχτεί τη δημιουργία ενός «Αλβανικού βιλαετίου» (*Vilâyet-i Arnavid*) τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους.¹⁶ Η εξέλιξη αυτή «σήμανε συναγερμό» στις βαλκανικές πρωτεύουσες, ωθώντας τις να επισπεύσουν τις προετοιμασίες τους για μια δυναμική αναμέτρηση με την Πύλη.¹⁷

---

¹³Τα βαλκανικά κράτη -και ιδίως η Σερβία - υποδαύλιζαν τη σύγκρουση των Αλβανών με την Πύλη, αλλά στην πραγματικότητα δεν επιθυμούσαν τη δημιουργία αλβανικού κράτους ή έστω μιας ενιαίας διοικητικής ενότητας, επειδή αυτό θα υπονόμευε τις διεκδικήσεις τους στα ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

¹⁴Βαγγέλης Νικόπουλος, *Γρεβενά, 80 χρόνια φωτογραφίες, 1895-1975* (Αθήνα: 2012), 506.

¹⁵Nathalie Clayer, *Aux origines du nationalisme albanais: La naissance d' une nation majoritairement musulmane en Europe* (Paris: Karthala, 2007), 668.

¹⁶Το βιλαέτι αυτό θα συγκροτούνταν με τη συνένωση των βιλαετίων Κοσόβου, Σκόδρας, Ιωαννίνων και Μοναστηρίου, και θα περιλάμβανε ολόκληρη τη δυτική Μακεδονία.

¹⁷Περαισσότερα σχετικά με το πως οι αλβανικές εξεγέρσεις ενθάρρυναν την ελληνοβουλγαρική προσέγγιση και τελικά τη συγκρότηση αμυντικής συμμαχίας, βλ. Basil Kondis, "The role of the Albanian factor upon the Greek-Bulgarian understanding of 1912", *Balkan Studies* 25 (1984): 377-387.

Η αρχή του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου

Στις 5 Οκτωβρίου 1912 η Βουλγαρία, η Ελλάδα και η Σερβία επέδωσαν ταυτόσημη διακοίνωση στην Πύλη, με την οποία την καλούσαν να εισαγάγει ριζικές μεταρρυθμίσεις στις ευρωπαϊκές επαρχίες της μέσα σε έξι μήνες. Η Πύλη απέρριψε τη διακοίνωση και ανακάλεσε τους πρέσβεις της, με αποτέλεσμα οι Βαλκάνιοι σύμμαχοι να της κηρύξουν τον πόλεμο.¹⁸ Λίγο μετά την έναρξη των πολεμικών επιχειρήσεων, στις 6 Οκτωβρίου μια ελληνική δύναμη κατέλαβε την Ελασσόνα, ενώ μια άλλη υπό τον συνταγματάρχη μηχανικού, Στέφανο Γεννάδη, κατέλαβε τη Δεσκάτη. Στις 9 και 10 Οκτωβρίου ο ελληνικός στρατός συγκρούστηκε με τον οθωμανικό στο Σαραντάπορο, καταφέροντας να διασπάσει τις θέσεις του τελευταίου, ενώ τις επόμενες μέρες σώματα Κρητών εθελοντών κατέλαβαν πολλά χωριά της περιοχής.¹⁹

Στις 9 Οκτωβρίου η Ταξιαρχία Ιππικού έστειλε μια ίλη με 137 ιππείς στα Γρεβενά για αναγνώριση. Η ίλη αυτή συνάντησε αντίσταση από μεμονωμένες ομάδες στο Καρπερό και το Φελλί, τις οποίες ανέτρεψε, και το ίδιο βράδυ έφτασε στις νότιες παρυφές της πόλης, στα υψώματα της Αγίας Παρασκευής. Μη διαθέτοντας πληροφορίες για τις εχθρικές δυνάμεις που βρίσκονταν στην πόλη, ο ίλαρχος διανυκτέρευσε στο Καλαμίτσι και έστειλε με τον ιερέα του χωριού επιστολή στις αρχές των Γρεβενών να του παραδώσουν την πόλη. Οι Οθωμανοί δεν απάντησαν, αλλά το επόμενο πρωί (10 Οκτωβρίου) μια δύναμη 600 ανδρών υπό τον Μπεκίρ Φικρί αγά επιτέθηκε στην ίλη και την ανάγκασε να υποχωρήσει στα Σέρβια.²⁰ Το ίδιο πρωί ο ελληνικός στρατός κατέλαβε τα Σέρβια, ενώ ακολούθησε η Κοζάνη την επόμενη

---

¹⁸Περισσότερα σχετικά με την οθωμανική κινητοποίηση και την προπαγάνδα υπέρ του πολέμου βλ. Eyal Ginio, "Mobilizing the Ottoman Nation during the Balkan Wars (1912-1913): Awakening from the Ottoman Dream", *War in History* 12 (2005): 156-177.

¹⁹Τα σώματα αυτά ονομάστηκαν Εθελοντικά σώματα Μοναστηρίου, επειδή θα δρούσαν στο ομώνυμο βιλαέτι. Διοικητής τους ήταν ο λοχαγός πεζικού Γεώργιος Κατεχάκης, ο οποίος είχε συμμετάσχει στον Μακεδονικό Αγώνα ως καπετάν Ρούβας και γνώριζε την περιοχή.

²⁰Φώτης Σαραντόπουλος, *Εμπρός δια της λόγχης, Η Μεγάλη Εξόρμηση* (Αθήνα: Νίδα, 2012), 144-145.

μέρα. Στη συνέχεια, ο κύριος όγκος του ελληνικού στρατού κινήθηκε ανατολικά προς τη Βέροια και τη Θεσσαλονίκη, ενώ η 5η Μεραρχία κινήθηκε βόρεια προς τα Καϊλάρια (Πτολεμαΐδα) και τη Φλώρινα.

Η απελευθέρωση των Γρεβενών

Στις 13 Οκτωβρίου ένα απόσπασμα πεζικού υπό τον συνταγματάρχη Γεννάδη αναχώρησε από τη Μονή Ζιδανίου και έφτασε στο Ζημνιάτσι (σημ. Παλιουριά), όπου διανυκτέρευσε. Το επόμενο βράδυ διανυκτέρευσε στο Φελλί, όπου ήρθαν απεσταλμένοι του Μητροπολίτη Γρεβενών, Αιμιλιανού Δάγγουλα, και προκρίτων της πόλης, οι οποίοι ανέφεραν ότι ο οθωμανικός στρατός εγκατέλειψε την πόλη, που παρέμενε αφρούρητη.²¹ Την ίδια ημέρα (14 Οκτωβρίου), δύο σώματα εθελοντών υπό τους Μανώλη Νικολούδη και Ιωάννη Μαυρογένη αναχώρησαν από το Βελεμίτσι (σημ. Αγιοφύλλο) και έφτασαν στο χωριό Γρυντάδες (σημ. Αιμιλιανός), όπου έγιναν ενθουσιωδώς δεκτά από τους κατοίκους. Σχεδιάζαν να κινηθούν κατά των Γρεβενών, αλλά οι κάτοικοι παρακάλεσαν τους αρχηγούς τους «να υποτάξωσι πρώτον το τουρκοχώρι Πηγαδίτσα, αληθή λυκοφωλιά, της οποίας οι κάτοικοι, φοβεροί κακούργοι, πολλούς [χριστιανούς] είχαν δολοφονήσει, εν οίς και τον Άγιον Γρεβενών Αιμιλιανόν [Λαζαρίδη] προ των Γρυντάδων».²²

Τα σώματα συνέχισαν αυθημερόν για την Πηγαδίτσα, όπου οι μουσουλμάνοι κάτοικοι είχαν σκάψει τάφρους και ήταν έτοιμοι να αντισταθούν οργανωμένα. Οι κάτοικοι των γύρω χωριών ακολούθησαν τα σώματα των εθελοντών με ρόπαλα, τσεκούρια και ξύλα, και κατέλαβαν επίκαιρες θέσεις πάνω από το χωριό. Οι κάτοικοι της Πηγαδίτσας νόμισαν ότι είχαν κυκλωθεί από σημαντικά υπέρτερες δυνάμεις και έστειλαν μια επιτροπή να δηλώσει υποταγή. Μετά την είσοδό

---

²¹Μετά την αποχώρηση του οθωμανικού στρατού από τα Γρεβενά συγκροτήθηκε προσωρινή διοικητική επιτροπή αποτελούμενη από τον Μητροπολίτη Αιμιλιανό, τους προύχοντες Νικόλαο Κουσίδη, Αθανάσιο Ηλία, Νικόλαο Ζαμκίνο και Δημήτριο Μπούσιο, τον μέχρι τότε καϊμακάμη (έπαρχο) Γρεβενών Αλή Φερουζάν εφέντη και τους Βεχίπ εφέντη και Ζουμπέρ εφέντη. Σαραντόπουλος, *ό.π.*, 145-146.

²²Σταύρος Κελαϊδής, *Εθελοντικά Σώματα Κρητών εν Μακεδονία ήτοι η δράσις αυτών κατά τον Βαλκανοτουρκικόν πόλεμον* (Αθήνα: Τυπογραφείο Α. Βιτισκουνάκη, 1913), 24.

τους στο χωριό, τα σώματα διέταξαν τους μουσουλμάνους να παραδώσουν τα όπλα, «επροστάτευσαν αυτούς από τους εξωργισμένους χωρικούς δια τα κακουργήματα και τα βασανιστήρια άτινα διέπραττον [και] εφοδίασαν τον Μουκτάρην [κοινοτάρχη] δι' εγγράφων και εσπευσμένων ανεχώρησαν δια τα Γρεβενά, αφήσαντες εν καταπλήξει τους Τούρκους δια την ελληνικήν ευγένειαν».²³

Τα κρητικά σώματα έφτασαν στα Γρεβενά γύρω στις 4 μ.μ. της 14ης Οκτωβρίου

Άνδρες συν γυναίξί και τοις τέκνοις αυτών εκ της πόλεως και των περιχώρων ανέμενον με δάκρυα εις τους οφθαλμούς τους ελευθερωτάς [...]. Η ανθρωποπλημύρα εκείνη ώρμησε κατ' επάνω των, ήρπασεν αυτούς δια των χειρών, τους ενηγκαλίζετο, τους εφίλει, έκλαιεν εκ χαράς, βλέπουσα την πρωτοπορείαν ταύτην του στρατού καταλαμβάνουσαν την πόλιν. Καταφθάνει ο Σεβαστός Μητροπολίτης Αιμιλιανός [Δάγγουλας] μετά του κλήρου, [...] ο Μουφτής, ο Δήμαρχος, οι Βέηδες και ολόκληρος ο Μουσουλμανικός κλήρος προς υποδοχήν.²⁴

Στη συνέχεια τα σώματα κινήθηκαν προς την κεντρική πλατεία, όπου ανακοινώθηκε ότι κατέλαβαν την πόλη στο όνομα του βασιλιά των Ελλήνων Γεωργίου Α', κήρυξαν τον στρατιωτικό νόμο και απαγόρευσαν στους πολίτες να κυκλοφορούν ένοπλοι.²⁵

Το πρωί της 15ης Οκτωβρίου το απόσπασμα Γεννάδη κινήθηκε από το Φελλί προς τα Γρεβενά. Κατά τις 10 το πρωί τμήματα του αποσπάσματος έφτασαν στα υψώματα της Αγίας Παρασκευής και του Προφήτη Ηλία στη νότια πλευρά της πόλης και εφάρμοσαν μέτρα περιμετρικής άμυνας, ενώ η υπόλοιπη δύναμη εισήλθε θριαμβευτικά στην πόλη. Οι χριστιανοί κάτοικοι της πόλης και πολλοί Οθωμανοί έσπευσαν να υποδεχτούν το στράτευμα με ζητωκραυγές και χειροκροτήματα, ενώ οι εκπρόσωποι των αρχών παρέδωσαν στον στρατιω-

²³Στο ίδιο.

²⁴Τα ελληνικά σώματα το κύκλωσαν. Στο ίδιο, 25.

²⁵Την ίδια μέρα ο Μητροπολίτης Γρεβενών ενημέρωσε εγγράφως τις πολιτικές και στρατιωτικές αρχές Τρικάλων ότι ο οθωμανικός στρατός είχε αναχωρήσει από τα Γρεβενά και ζητούσε την άμεση κατάληψη της πόλης από τον ελληνικό στρατό. Σαραντόπουλος, ό.π., 145.

τικό διοικητή τα έγγραφα διορισμού τους από την οθωμανική κυβέρνηση. Το απόσπασμα εγκαταστάθηκε στον χώρο του νοσοκομείου (εκεί όπου βρίσκεται σήμερα η Σχολή Αστυφυλάκων), εκτός από τρεις λόχους που εγκαταστάθηκαν για ασφάλεια στα γύρω υψώματα. Την ίδια ημέρα ο συνταγματάρχης εξέδωσε προκήρυξη στην οποία ανέφερε ότι κατέλυσε τις οθωμανικές αρχές της περιφέρειας Γρεβενών και ανέλαβε προσωρινά τη διοίκηση της περιοχής, ενώ την επόμενη ημέρα διόρισε ως δήμαρχο τον δικηγόρο Νικόλαο Κουσίδη και οκτώ δημοτικούς συμβούλους (5 Έλληνες και 3 Οθωμανούς).²⁶ Στη συνέχεια, ζήτησε από τα σώματα Κρητών να μεταβούν στα χωριά Σιρίνι, Κοντσικιώτη και Τσούρχλι «όπως ανιχνεύσωσι το έδαφος, διότι διεπίδεται ότι ο εκ των μεθοριακών σταθμών και των Γρεβενών υποχωρήσας στρατός είναι εκεί που εστρατοπεδευμένος».²⁷

Η μάχη στο Τσούρχλι

Το πρωί της 16ης Οκτωβρίου τα σώματα των Μανώλη Νικολούδη και Ιωάννη Μαυρογένη κινήθηκαν προς το Σειρήνι, το οποίο βρίσκεται 6 χιλιόμετρα βόρεια των Γρεβενών. Από εκεί συνέχισαν προς το χωριό Κοντσικιώτη (σημ. Ελεύθερο), όπου έμαθαν ότι «εις το Τσούρχλι είναι συγκεντρωμένοι όλοι οι Τούρκοι των μεθοριακών σταθμών και οι των Γρεβενών». Οι αρχηγοί έγραψαν αμέσως στον συνταγματάρχη Γεννάδη πως «επληροφορήθημεν παρά των χωρικών ότι εις το μίαν ώραν απέχον χωρίον Τσούρχλι γίνεται συγκέντρωσις Τουρκικού στρατού υπό τον Μπεκίρ εφένδη. Κατά τας πληροφορίας των υπερβαίνουν τους 500 [άντρες]. Φαίνονται δια των τηλεσκοπίων κατέχοντες τους λόφους. Βαδίζομεν προς επίθεσιν και εξόντωσιν αυτών. Αναμένομεν ενίσχυσιν».²⁸

Πλησιάζοντας στο Τσούρχλι, οι Κρητικοί είδαν ότι οι οχυρές θέσεις στα υψώματα είχαν εγκαταλειφθεί. Αφού κατέλαβαν τα πρώτα

²⁶Τα μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου ήταν: Κωνσταντίνος Ζαρκοδήμος, Αθανάσιος Ηλίας, Νικόλαος Ζαμκίνος, Σπύρος Ευθυμιάδης, Δημήτριος Μπούσιος, Καζαφέρ εφένδης Ζομπέρ εφέντης και Κιαμήλ Χαμίτ εφέντης. Σαραντόπουλος, *ό.π.*, 147.

²⁷Κελαϊδής, *ό.π.*, 34.

²⁸Ο Κελαϊδής εκφράζει θαυμασμό για την ανδρεία των δύο σωμάτων, συνολικής δύναμης 60 αντρών, που έγραφαν ότι ξεκινούσαν επίθεση εναντίον 500 οχυρωμένων. Κελαϊδής, *ό.π.*, 35-36.

οχυρώματα, μπήκαν στο χωριό, όπου «οι Έλληνες κάτοικοι έμπλεοι χαράς και αγαλλιάσεως σπεύδουσι να βεβαιώσωσιν αυτούς ότι οι Τούρκοι φοβηθέντες ετράπησαν εις φυγήν, εναπομεινάντων μόνο των εντοπίων». Ο υπαρχηγός του σώματος Μαυρογένη, Ιωάννης Ποντικάκης, δεν έμεινε στο χωριό, αλλά επιχείρησε να εντοπίσει από που είχαν διαφύγει οι Οθωμανοί, ώστε να τους καταδιώξει. Οι άντρες του συνέλαβαν κάποιους στρατιώτες, μεταξύ των οποίων και τον αδερφό του, Μπεκίρ Τζέλιο. Οι Κρητικοί δεν τους έβλαψαν, αλλά τους απόπλισαν και τους άφησαν ελεύθερους. Το υπόλοιπο σώμα μπήκε στην τουρκική συνοικία, όπου «εβεβαίωσε τους κατοίκους ότι δεν έχουν να φοβηθώσι τίποτε, αλλ' ότι έπρεπε να καταθέσωσι τα όπλα. Οι Τούρκοι προσεποιήθησαν ότι έσπευσαν να φέρωσιν αυτά, τινές μάλιστα τα κατέθηκαν».²⁹

Τότε άρχισαν μαζικά πυρά κατά των Κρητικών, καθώς πολλοί τους πυροβολούσαν από τα παράθυρα των σπιτιών, από γωνίες και από καλυμμένα σημεία. Η «παράδοση» του χωριού ήταν ένα τέχνασμα του Μπεκίρ για να παρασύρει τα σώματα Κρητών στο εσωτερικό του και να τα εξολοθρεύσει. Μέσα σε λίγα λεπτά έπεσαν νεκροί τρεις Κρητικοί, ενώ τραυματίστηκαν σοβαρά άλλοι δυο³⁰

Οι Τούρκοι εξ όλων των σημείων εγερθέντες, συγχρόνως και λυσσαλέοι εφόρμων. Τότε απεκαλύφθησαν και αι αληθείς αυτών δυνάμεις· δεν ήσαν 500, αλλ' υπερέβαινον τους 1.000. [Οι Κρήτες] Δοκιμάζωσιν να λάβωσι θέσεις και να αναχαιτίσωσιν ολίγον την ορμήν αυτών, ότε τραυματίζεται επικινδύνως αυτός τε και ο μετ' αυτού Μιχαήλ Μαλανδρής εκ Λάκκων, νέος γενναίος και ορμητικός. Μετά μεγάλου κινδύνου και ως εκ θαύματος σώζονται απομακρυσθέντες του πεδίου της μάχης. Οι εκτός του χωριού Τούρκοι βαδίζουσι κυκλωτερώς, προτιθέμενοι να υπερφαλαγγίσωσι τους ημέτερους.³¹

²⁹Στο ίδιο, 36-37.

³⁰Νεκροί έπεσαν ο φοιτητής Παντελής Χατζηδάκης από το Ρέθυμνο, ο Ιωάννης Βιολάκης από την Κίσαμο και ο Μανώλης Μαυράκης από τον Γαλατά, ενώ τραυματίες ήταν ο Ιωάννης Ποντικάκης και ο Μιχάλης Μαλανδρής.

³¹Κελαϊδής, *ό.π.*, 38-39.

Ο Γεώργιος Μυλωνάς, εθελοντής από την Μακρυνίτσα στο σώμα του Κατεχάκη, αναφέρει πως «Κατά την διάρκειαν της μάχης οι χριστιανοί κάτοικοι του χωρίου έντρομοι κατέφυγον εις τα Γρεβενά, πολλοί δε εξ αυτών εκλείσθησαν εις την οικίαν του προύχοντος Αναγνώστη Φάσα».³²

Η μάχη συνεχίστηκε ως το απόγευμα, οπότε οι πυροβολισμοί αρραίωσαν και οι Κρήτες κατάφεραν να αποσυρθούν οργανωμένα προς το χωριό Κοντσικιώτη. Εκεί συνάντησαν το 1ο Τάγμα Ευζώνων, το οποίο δεν έφτασε έγκαιρα για να λάβει μέρος στη μάχη. Οι αρχηγοί ενημέρωσαν τον διοικητή του ταγματάρχη Καμπούρη ότι η εχθρική δύναμη ήταν μεγάλη, μάλλον διπλάσια από αυτή του τάγματος, οπότε ο διοικητής επέλεξε να μην εμπλακεί και ζήτησε ενισχύσεις από τα Γρεβενά.³³ Στο μεταξύ, μετά την αποχώρηση των Κρητών από το Τσούρχλι, οι άντρες του Μπεκίρ έκαψαν πολλά από τα σπίτια της ελληνικής συνοικίας, ενώ έσφαξαν πέντε χωρικούς και τον ιερέα του χωριού Ιωάννη, τον γιό του Βασίλη και την εγγονή του Σοφία, επτά ετών.³⁴

Ο συνταγματάρχης Γεννάδης έφτασε στο Κοντσικιώτη με το 4ο Τάγμα Ευζώνων το επόμενο πρωί (17 Οκτωβρίου). Οι διαθέσιμες δυνάμεις ήταν επαρκείς για επίθεση, καθώς πέρα από τα δύο τάγματα ευζώνων (1ο και 4ο) και τα δύο κρητικά σώματα που είχαν εμπλακεί την προηγούμενη μέρα, το ίδιο πρωί κατέφθασαν άλλα τρία σώματα Κρητών εθελοντών υπό τους Γεώργιο Κατεχάκη, καπετάν Μακράκη και καπετάν Ζουδιανό. Η κατά μέτωπο επίθεση ανατέθηκε στον λοχαγό Γ. Τόμπρα, παλαίμαχο μακεδονομάχο από τις Κυδωνίες της Μικράς Ασίας, γνωστό ως καπετάν Ρουπακιά.³⁵ Ο Τόμπρας παρέλαβε μεγάλη δύναμη Κρητών και κινήθηκε κατά μέτωπο, ενώ τα τάγματα ευζώνων αναπτύχθηκαν απέναντι στα δεξιά των Οθωμανών. Οι Οθωμανοί δεν άργησαν να αντιληφθούν τη συγκέντρωση των ελληνικών

---

³²Γεώργιος Μυλωνάς, *Η δράσις των ανταρτικών σωμάτων εν Μακεδονία κατά τον Πόλεμον του 1912-1913* (Βόλος: 1913), 10.

³³Σαραντόπουλος, *ό.π.*, 148.

³⁴Οι Οθωμανοί σκότωσαν επίσης τον Χρήστο Ροβύθα και τη σύζυγό του, τον Νικόλαο Γκέντσιαγα και έναν τραυματία οδηγό των εθελοντικών σωμάτων από τα Χάσια, που τον είχε κρύψει σπίτι του για να τον περιθάψει. Σαραντόπουλος, *ό.π.*, 150.

³⁵Για τη δράση του Τόμπρα κατά τον Μακεδονικό Αγώνα βλ. Σταμάτης Ράπτης, *Ιστορία του Μακεδονικού Αγώνος*, έκδ. β' (Αθήνα: 1911), 847-871.

δυνάμεων, και κατόπιν διαταγής του Μπεκίρ αγά «λίαν πρωί εγκατέλειψαν τας θέσεις των και παραλαβόντες τας τουρκικάς οικογενείας ετράπησαν προς την Λειψίστην άγουσαν».³⁶ Σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή, οι δυνάμεις του Μπεκίρ «ετράπησαν εις άτακτον φυγήν ευθύς ως αντηλλάγησαν οι πρώτοι πυροβολισμοί, ζητήσαντες να σώσωσι την ζωήν των εις απόκρυφους χαράδρας».³⁷ Τα κρητικά σώματα εξέτασαν προς στιγμή το ενδεχόμενο να καταδιώξουν τον Μπεκίρ, αλλά λαμβάνοντας υπόψη το τέχνασμα της προηγούμενης μέρας, προτίμησαν να διασφαλίσουν τον έλεγχο του χωριού.

Τα ελληνικά τμήματα «εύρον το χωρίον έρημον και τους νεκρούς της προτεραιάς παραμορφωμένους, τους οποίους ενεταφίασαν με στρατιωτικάς τιμάς». Λίγο αργότερα, μια ομάδα Κρητών εντόπισε σε μια ρεματιά

οικογένειαν τουρκικήν, μετά ανδρός οπλοφορούντος. Προστάζει τούτον να παραδώση το όπλον· ούτος όμως πυροβολήσας ρίπτει νεκρόν τον Μάρκον Σπανουδάκην εκ Κισσάμου, πατέρα 5 τέκνων. Οι οπαδοί του αντιπυροβολήσαντες φονεύουσιν αυτόν. Ήτο ο αδερφός του Μπεκήρ, όντινα την προηγουμένην είχαν συλλάβει και δεν τον έβλαψαν. Η οικογένεια την οποίαν συνώδευεν ήτο η σύζυγός του μετά των τέκνων του και η μήτηρ του Μπεκήρ, τουτ' έστιν η Χάμκω. Δεν έβλαψαν αυτάς, αλλά τας ωδήγησαν ενώπιον του αρχηγού, όστις τας παρέπεμπηεν εις τας εν Γρεβενοίς αρχάς.³⁸

Ο Μυλωνάς αναφέρει πως «Σιγή νεκρική επεκράτει εις την Χριστιανικήν συνοικίαν του χωριού, αι δε θύραι και τα παράθυρα όλων ανεξαιρέτως των οικιών ήσαν ερμητικώς κεκλεισμένοι». Κατά την έρευνα τα ελληνικά τμήματα βρήκαν σε ένα σπίτι πάνω από 400 γυναικόπαιδα, σε κατάσταση που «εφανέρωνε την απελπισίαν των και από στιγμής εις στιγμήν περιέμενον από τα χέρια του Μπεκήρ αγά να τους

³⁶Κελαϊδής, *ό.π.*, 44.

³⁷Μυλωνάς, *ό.π.*, 11.

³⁸Απευθυνόμενος στον Μπεκίρ Φικρί, ο Κελαϊδής σχολιάζει: «Κατά τοιούτον τρόπον εφονεύθη ο αδερφός σου Μπεκήρ εφένδη [...] την δ' οικογένειάν του εσεβάσθησαν και επεριποιήθησαν, όπως αρμόζει εις Έλληνας. Αλλ' η αχαριστία είναι γνώρισμα πολλών ανθρώπων». Κελαϊδής, *ό.π.*, 44-45.

προσφερθή άγριος ο θάνατος». Οι άντρες των ελληνικών σωμάτων εντόπισαν και έναν δεύτερο ιερέα μεταξύ των αμάχων, ο οποίος τους είχε πει την προηγούμενη μέρα ότι δεν υπάρχουν στρατεύματα στο χωριό. Ο Κατεχάκης τον ρώτησε γιατί είχε πει ψέματα, και «Ο ιερεύς εδικαιολογήθη ειπών ότι ούτω είχε αναγκασθή υπό του Μπεκήρ να είπη, άλλως θα κατεσφάζετο όπως κατεσφάγη αγρίως και απανθρώπως και ο άλλος ιερεύς του χωριού, μεθ' όλης της οικογένειάς του».³⁹ Σύμφωνα με τον Κελαϊδή

Εν τη Τουρκική συνοικία [του χωριού] διεκρίνετο οικία μεγαλοπρεπής και ρυθμού μη προσομοιάζοντος τω Τουρκικώ. Ήτο του Μπεκήρ. Έκπληξιν ενεποίησεν πάσιν ο πλούτος της βιβλιοθήκης αυτού. Άπαντα τα τελευταίως εκδοθέντα στρατιωτικά συγγράμματα εις την Γερμανικήν και την Γαλλικήν, εκόσμουσιν αυτήν. [...] είνε άνθρωπος πολύ μορφωμένος, στρατηγικώτατος, διαπρέπας επί τριετίαν κατά την Αραβικήν Επανάστασιν [στην Υεμένη]. Είνε μικρόσωμος και τρέφει μύστακα και γένειον αραιόν. Είνε σωβινιστής, στηριζόμενος επί του δόγματος «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα», δεν δυσκολεύεται να προβαίη εις δολοφονίας Μητροπολιτών ακόμη, όπως επιτύχη την εξόντωσιν παντός μη Οθωμανού.⁴⁰

Ο Μυλωνάς προσθέτει πως «εις τας διπλανάς αποθήκας ο Μπεκήρ είχε συναθροίσει το μεγαλύτερον ποσόν των γεννημάτων», τα οποία «εφρουρούντο διαταγή του αρχηγού όπως χρησιμεύσωσι αργότερον ως τροφή του στρατού, όταν όμως την επομένην ανεχωρούμεν εκ του χωριού και επείστημεν ότι θ' αφεθούν λεία του τυχόντος, εθέσαμεν φωτιά εις αυτά καθώς και εις όλο το σαραβαλιασμένο σπίτι του, μέσα εις το οποίον εγεννήθη και εξετράφη το τέρας αυτό».⁴¹ Ο ίδιος υποστηρίζει ότι η πυρπόληση του σπιτιού ήταν στρατιωτική ανάγκη, αλλά στην πραγματικότητα επρόκειτο για αντίποινα για όσα είχε κάνει ο

³⁹Μυλωνάς, *ό.π.*, 13.

⁴⁰Κελαϊδής, *ό.π.*, 45-46.

⁴¹Ο Μυλωνάς επίσης αναφέρει πως «Εις την οικίαν του Μπεκήρ ανευρέθη και πάλα αρχαία με επίχρυσον λαβήν και ολοκέντητη με εξ αργυροπλέγματος θήκη. Η σπάθη αυτή εδωρήθη εις τον αρχηγόν [Κατεχάκη] προς ανάμνησιν υπό του ανευρόντος αυτήν Ιωάννη Πολυχρονάκη». Μυλωνάς, *ό.π.*, 14.

Μπεκίρ, αλλά και για να διασφαλιστεί το ότι δεν θα μπορούσε να επιστρέψει και αξιοποιήσει κάτι από αυτά που είχε συγκεντρώσει.

Κατά την έρευνα στα υπόλοιπα σπίτια του χωριού, τα ελληνικά τμήματα συνέλαβαν «περί τους εξήκοντα οπαδούς του Μπεκίρ αγά, οι οποίοι μη προφθάσαντες να φύγουν, είχαν επιμελώς κρυφθή». Οι συλληφθέντες παραπέμφθηκαν σε έκτακτο στρατοδικείο και καταδικάστηκαν σε «εις ανάλογον των εγκλημάτων των ποινήν», διατύπωση που αφήνει να εννοηθεί πως κάποιοι εκτελέστηκαν.⁴² Κατά τη μάχη της 17ης Οκτωβρίου τα ελληνικά τμήματα είχαν δύο νεκρούς και οι Οθωμανοί δεκαεπτά, χωρίς να υπολογίζονται οι συλληφθέντες. Μετά την εκκαθάριση του χωριού, το 1ο Τάγμα Ευζώνων παρέμεινε σε αυτό, ενώ τα κρητικά σώματα κινήθηκαν προς τα βόρεια και ο Γεννάδης κατευθύνθηκε με το 4ο Τάγμα προς τη Σιάτιστα, την οποία κατέλαβε στις 19 Οκτωβρίου.⁴³

Η μάχη της Λείψιστας

Στις 18 Οκτωβρίου ο αρχηγός των κρητικών σωμάτων Γεώργιος Κατεχάκης ενημέρωσε τους άντρες του ότι την επομένη θα κινούνταν προς τη Λείψιστα (σημ. Νεάπολη), «σημείον οχυρόν και από στρατηγικής απόψεως χρησιμότατον. Ο κύριος αυτής είναι κύριος όλης της κοιλάδας του Αλιάκμονος. Πρέπει πάση θυσία να την καταλάβωμεν. Την χρησιμότητα αυτής γνωρίζοντες και οι εχθροί, έχουσι συγκεντρώσει εκεί όλας τας δυνάμεις των και θα αμυνθώσι ερρωμένως. Αλλά δια τούτο και η νίκη μας θα έχη μεγαλητέραν αξίαν».⁴⁴ Ο Κατεχάκης έδωσε λεπτομερείς οδηγίες στα σώματα, τα οποία ξεκίνησαν την επομένη το πρωί. Τα σώματα των Μαυρογένη και Ζουδιανού κινήθηκαν βορειοανατολικά, με αποστολή να καταλάβουν τη γέφυρα του Αλιάκμονα κοντά στο Βογατσικό και να αποκόψουν την οπισθοχώρηση των Οθωμανών. Τα σώματα των Παύλου Γύπαρη και Μανώλη Νικολούδη κινήθηκαν βορειοδυτικά, προς το Φουρκάτσι (σημ.

---

⁴²Μυλωνάς, *ό.π.*, 12.

⁴³Σαραντόπουλος, *ό.π.*, 160.

⁴⁴Κελαϊδής, *ό.π.*, 59.

Ανθοχώρι) και το Πυλωρί (σημ. Πυλώριο), όπου απόπλισαν τους μουσουλμάνους και συνέχισαν προς τα βόρεια.⁴⁵

Σε απόσταση μίας ώρας από τη Λείψιστα, είδαν

λόχον τουρκικού στρατού κατευθυνόμενον προς το Τσοτύλιον [...] κέντρον εμπορικών και έχον ωραιότατον και μεγαλοπρεπές Γυμνάσιον (Οικοτροφείον), ένθα εφοίτων άνω των 400 μαθητών εκ τε της Ελευθέρας και της τότε δούλης Ελλάδος. Σκοπός της εκεί μεταβάσεως των Τούρκων, ως είχε γνωσθή, ήτο ο θάνατος των τε μαθητών και καθηγητών, ως και η πυρπόλησις του μεγαλοπρεπούς κτιρίου. Οι μαθηταί γνωρίζοντες τας απαισίας εκείνας διαδόσεις ήσαν διεσκορπισμένοι εις τα περίξ ελληνικά χωρία», σε αναζήτηση ασφάλειας.⁴⁶

Οι Οθωμανοί αντιλήφθηκαν τους Κρήτες, αλλά «εξέλαβον αυτούς ως Τούρκους και αμέσως έστειλαν ένα εξ αυτών ίνα μάθη τι νεώτερον και πόθεν έρχονται. Οι ημέτεροι συνέλαβον και εκράτησαν τον απεσταλμένον, αραιώσαντες δε το βήμα [επιταχύνοντας] διευθύνθησαν δια τινός ρεματιάς προς το ελληνικόν χωριόν Μαρτσίστι [σημ. Περιστέρα] και αιφνιδίως ευρέθησαν έμπροσθεν του εχθρού. Σφοδρόν πυρ ανοίγουσι κατ' αυτών, οίτινες μη δυνηθέντες να αντιστώσι, τρέπονται εις φυγήν κατευθυνόμενοι προς το χωριόν Καλλιστράτι»,⁴⁷ όπου έσπευσαν και άλλα οθωμανικά τμήματα. Οι αρχηγοί Νικολούδης και Γύπαρης επιχείρησαν να υπερφαλαγγίσουν τους Οθωμανούς κινούμενοι με τους περισσότερους άντρες τους προς το Αηδονοχώρι, αλλά οι τελευταίοι τους αντιλήφθηκαν και εκκένωσαν το Καλλιστράτι, αφού πρώτα έβαλαν φωτιά σε μερικά από τα σπίτια του. Κατά τις 6 το απόγευμα οι Οθωμανοί συμπύχθηκαν προς τη Λείψιστα, αλλά «δεν έπαυσε το πυρ μέχρι βαθείας νυκτός, καθ' ην ο Μπεκήρ και οι περί αυτόν επωφεληθέντες του επικρατούντος σκότους εδραπέτευσαν, μη γε-

⁴⁵Σύμφωνα με τον Μυλωνά, ο απολογισμός της συγκομιδής στο Πυλωρί ήταν 187 όπλα, 66 ξιφολόγχες και 3 φορτία φυσίγγια μάουζερ και γκράδες. Μυλωνάς, *ό.π.*, 17.

⁴⁶Κελαϊδής, *ό.π.*, 60.

⁴⁷Στο ίδιο.

νόμενοι αντιληπτοί υφ' ημών». ⁴⁸ Τα σώματα Κρητών είχαν δύο νεκρούς, ενώ οι Οθωμανοί είχαν δεκαεπτά νεκρούς. ⁴⁹

Τα ξημερώματα της 20ης Οκτωβρίου τα ελληνικά τμήματα παρατάχθηκαν έξω από τη Λείψιστα. Οι μουσουλμάνοι της πόλης άπλωσαν λευκά σεντόνια στα τζαμιά της πόλης ως ένδειξη υποταγής, ενώ «Αγγελιαφόρος αποσταλείς υπό της προφυλακής μας ανήγγειλεν ότι η Λιαψίστα παρεδόθη εις τον Ελληνικόν στρατόν και ότι ο Μπεκήρ διέφυγεν εις την Κορυτσάν». ⁵⁰ Τα ελληνικά τμήματα μπήκαν στην πόλη, όπου «οι μπέηδες της πόλεως διαρκώς κατηρώντο τον Μπεκήρ δια τα τερατουργήματά του· το εν λόγω τέρας μέχρι τοιούτου σημείου είχε φθάσει, ώστε να τοιχοκολληθή εις πλείστας πόλεις ψευδή τηλεγραφήματα τα οποία του είχαν σταλή δήθεν εκ Κων/πόλεως και δια των οποίων διωρίζετο ταγματάρχης, ένεκα των ανδραγαθημάτων του», ενώ η τηλεγραφική γραμμή είχε διακοπεί. ⁵¹ Ο στρατός κατέλαβε το διοικητήριο και τις αποθήκες υλικού πολέμου, όπου βρέθηκαν τεράστιες ποσότητες όπλων και εξοπλισμού, ένδειξη ότι η Λείψιστα αποτελούσε κέντρο ανεφοδιασμού των μονάδων πρώτης γραμμής και ότι οι Οθωμανοί δεν περίμεναν τόσο ταχεία ελληνική προέλαση. ⁵²

---

⁴⁸Μυλωνάς, *ό.π.*, 18-19.

⁴⁹Οι νεκροί Κρήτες ήταν ο Χρήστος Ξυλινάκης από το Σέλινο και ο Αυγουστάκης από τον Άγιο Βασίλειο, ενώ τραυματίστηκαν ο Μιχάλης Μελαδάκης από την Ασή Γωνιά και ο Νικόλαος Γιαλέρης, ο οποίος είχε συμμετάσχει στο σώμα του Παύλου Μελά. Κελαϊδής, *ό.π.*, 61-62.

⁵⁰Μυλωνάς, *ό.π.*, 20.

⁵¹Στο ίδιο. Η «προαγωγή» του Μπεκίρ σήμαινε ότι στο εξής θα έπρεπε να αποκαλείται «μπέης» (*bey*), αλλά ο ίδιος εξέφρασε την προτίμηση να συνεχίσει να αποκαλείται «αγάς» (*ağa*), προβαλλόμενος ως λαϊκός ηγέτης που δεν επιδίωκε τίτλους και δεν ήθελε να διαφοροποιηθεί από τους άντρες του.

⁵²«Εις τας αποθήκας ταύτας αμύθητος θησαυρός ευρέθη, δηλαδή 5-6.000 αντίσκηνα μετά των εξαρτημάτων των, 1.000 τουλάχιστον γυλιοί, 1.000 μανδύαι στρατιωτών, μεγίστη ποσότης φασκιών προς κατασκευήν τσαρουχιών, σακιδίων, ασπρορούχων και φυσιγγίων γκρα. [...]. Επίσης εύρομεν περί τα 200 κιβώτια και πλείστα όσα όπλα μάουζερ και γκρα», η αξία των οποίων εκτιμήθηκε ως «ουχί μικροτέρα των 500.000 φράγκων». Μυλωνάς, *ό.π.*, 21.

Η κατάσταση στην Καστοριά

Στο μεταξύ, ο Μπεκίρ υποχώρησε αρχικά προς την Καστοριά και στη συνέχεια προς την Κορυτσά, προκειμένου να στρατολογήσει Αλβανούς και να ανασυντάξει τις δυνάμεις του. Λόγω αυτής της επιλογής, η Καστοριά έμεινε πρακτικά αχύλακτη από οθωμανικές δυνάμεις στις 20 και 21 Οκτωβρίου, γεγονός που ενθάρρυνε κάποιους Έλληνες της πόλης να αναλάβουν πρωτοβουλία για να επισπεύσουν την απελευθέρωσή της. Σύμφωνα με τον Μυλωνά, «οι κάτοικοι της Καστοριάς εξέλεξαν επιτροπήν με πρόεδρον τον Δήμαρχον κ. Λεωνίδα Μαυροβίδη, η οποία ανέλαβε να υποδείξη στον Μητροπολίτη ότι ήτο ανάγκη δι' αγγελιοφόρων να ειδοποιηθούν τα ανταρτικά σώματα και να σπεύσουν να καταλάβουν την πόλιν». Ο Μητροπολίτης Καστοριάς Ιωακείμ (Λεπτίδης) αρνήθηκε να συνδράμει την επιτροπή, θεωρώντας φρονιμότερο να περιμένει τον τακτικό στρατό. Παρά ταύτα, ορισμένοι προύχοντες και δάσκαλοι άνοιξαν τις αποθήκες και μοίρασαν όπλα σε πολλούς χριστιανούς της πόλης: «Ατσαλένια χέρια κατέβασαν από τα δημόσια καταστήματα την Ημισέληνον και ανύψωσαν την γαλάζιαν μας σημαία, επάνω στην οποίαν δακρυσμένα τα βλέμματά των έρριχναν οι Μακεδόνες χωριάται».⁵³

Η ευφορία αυτή δεν κράτησε πολύ, καθώς στις 22 Οκτωβρίου ο Μπεκίρ αγάς επέστρεψε στην Καστοριά ως επικεφαλής δύναμης 800 αντρών. Έχοντας ενημερωθεί μέσω τηλεγράφου ότι η πόλη δεν είχε καταληφθεί από ελληνικά τμήματα, κατέλαβε τα υψώματα στη νότια πλευρά της λίμνης, ανάμεσα στους Μανιάκους και το Δισπηλιό, ώστε να αποτρέψει την προσέγγιση ελληνικών δυνάμεων, αλλά και να αποτρέψει την έξοδο των ενόπλων: «Ημεροι κάτοικοι οι της Καστοριάς, επί τη εμφανίσει των δι' αιμοβορίας ωπλισμένων Τουρκαλβανών έσπευσαν έντρομοι να κρυφθούν εις τας οικίας των. Μόνον η ομάς των θαρραλέων εκείνων ανδρών, των λαβόντων την πρωτοβουλίαν να κηρύξουν την ελευθερίαν, κατώρθωσε δια λέμβων να διαπεραιωθή εις την απέναντι της λίμνης ακτήν, οπόθεν διηυθύνθη εις το Βογατσικό», όπου είχαν συγκεντρωθεί τα σώματα Κρητών.⁵⁴ Στο μεταξύ, τα σώματα Κρητών κατέλαβαν το Κωσταράζι, το Ζδράλτσι (σημ. Αμπελό-

---

⁵³Μυλωνάς, *ό.π.*, 30-31.

⁵⁴Στο ίδιο, 31.

κηποι) και το Μαύροβο (σημ. Μαυροχώρι), αλλά όταν έμαθαν ότι προσέγγιζε στρατός υπό τον Μπεκίρ αγά συμπύχθηκαν στο Βογατσικό, προκειμένου να οργανώσουν καλύτερα την άμυνά τους.

Η ελληνική προέλαση στη δυτική Μακεδονία ανακόπτεται

Στις 26 Οκτωβρίου ο ελληνικός στρατός κατέλαβε τη Θεσσαλονίκη, τον κύριο αντικειμενικό σκοπό του, ενώ μέσα στις επόμενες ημέρες οι ελληνικές προφυλακές συνάντησαν τις βουλγαρικές νότια του Κιλκίς, κοντά στον Σοχό και στο Παγγαίο. Η κατάσταση φαινόταν να σταθεροποιείται στην κεντρική και ανατολική Μακεδονία, αλλά εξακολουθούσε να είναι ασταθής στη δυτική, όπου η 5η Μεραρχία υπό τον συνταγματάρχη Δημήτριο Ματθαιόπουλο συνάντησε μια σημαντικά υπέρτερη οθωμανική δύναμη υπό τον Χασάν Ριζά πασά (Hasan Rıza Paşa) κοντά στη Μπάνιτσα (σημ. Βεύη) στις 21 Οκτωβρίου, και αναγκάστηκε να συμπυχθεί στο Σόροβιτς (σημ. Αμύνταιο). Οθωμανικά τμήματα συνέχισαν να παρενοχλούν τη μεραρχία στις 22 και 23 Οκτωβρίου,⁵⁵ με αποτέλεσμα αυτή να συμπυχθεί νοτιότερα προς τα Καϊλάρια (Πτολεμαΐδα). Κατά τη διάρκεια της υποχώρησης η Μεραρχία δέχτηκε επιθέσεις από μουσουλμάνους των χωριών του κάμπου, και μάλιστα μουσουλμάνοι των χωριών γύρω από την Κοζάνη επιτέθηκαν στην πόλη εκμεταλλευόμενοι την σύγχυση που προκάλεσε η ήττα στο Σόροβιτς, αλλά απωθήθηκαν από πολιτοφυλακή Κοζανιτών.⁵⁶

Οι οθωμανικές δυνάμεις που βρίσκονταν στην περιοχή Μοναστηρίου-Φλώρινας υπό τον Ζεκί πασά (Halepli Zeki Paşa) δεν ήταν πολύ ισχυρές, αλλά υπήρχε ο κίνδυνος να κινηθούν προς τα νοτιοδυτικά και να συνενωθούν με τις δυνάμεις υπό τον Εσάτ πασά (Mehmet Esat Paşa) στα Ιωάννινα, πράγμα που θα καθιστούσε δυσχερέστερη την

⁵⁵Οι ελληνικές απώλειες κατά τη μάχη του Σόροβιτς ήταν 211 νεκροί, 320 τραυματίες, 22 αγνοούμενοι και 10 αιχμάλωτοι. Νικόλαος Οικονόμου, «Ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος: Οι επιχειρήσεις του ελληνικού στρατού και στόλου», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους. Νεώτερος Ελληνισμός από το 1881 έως το 1913*, επιμ. Γεώργιου Χριστόπουλου - Ιωάννη Μπαστιά, τ. ΙΔ΄ (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών 1977), 289-326, 298.

⁵⁶Στράτος Ηλιαδέλης, «Μαρτυρίες από την απελευθέρωση της Κοζάνης», *Ελμειακά* 20 (1988): 37-52, 42, 48.

ελληνική προέλαση στην Ήπειρο, ενώ παράλληλα θα επέτρεπε στους Σέρβους να καταλάβουν «δια περιπάτου» τη δυτική Μακεδονία και την Αλβανία. Το Γενικό Επιτελείο, αντιλαμβανόμενο τον κίνδυνο, αναδιοργάνωσε τις δυνάμεις του και έστειλε την 1η, 2η, 3η και 4η Μεραρχία να καταλάβουν το Μοναστήρι, αλλά οι Σέρβοι το κατέλαβαν πρώτοι στις 6 Νοεμβρίου.⁵⁷

Η οθωμανική αντεπίθεση στη δυτική Μακεδονία

Ενθαρρυνμένοι από το «ατύχημα» της 5ης Μεραρχίας, στις 29 Οκτωβρίου οι Οθωμανοί επιχείρησαν αντεπίθεση στη δυτική Μακεδονία, την οποία οργάνωσαν ο Μεχμέτ πασάς και ο Μπεκίρ αγάς. Σύμφωνα με τον Κελαϊδή

Οι εν Καστοριά και Χρουπίστη Τούρκοι ενισχυθέντες υπό των άνωθεν κατερχομένων καταστροφέων της 5ης Μεραρχίας, και ακμαιότατον έχοντες το φρόνημα εξέδραμον ως πρόγραμμα έχοντες να μην αφίσωσι πνοήν ζώσαν, μήτε λίθον επί λίθου [...]. Ισχυρά δύναμις επήρχετο κατά του Ζδράλτσι [Αμπελόκηποι], χωρίου εις το στόμιον της Καστοριάς κειμένου, του οποίου την υπεράσπισιν είχεν αναλάβει ο πολύκλαυτος Λεωνίδας Παπαμαλέκος μετά του Βασ. Πούλακα. Ημίσειαν απ' αυτού ώραν απέχει η Σλήμιτσα [Μηλίτσα], ης η φρούρησις είχεν ανατεθή εις τον [Ηλία] Δεληγιαννάκην και τον [Ιωάννη] Μάνδακαν. Ετέρα δύναμις επήρχετο κατ' αυτής. Τα πολλά σώματα εφεδρεύοντα έμενον εν Βογατσικώ, κατά του οποίου άλλη δύναμις εκ Χρουπίστης [Άργος Ορεστικό] εκκινήσασα εβάδιζεν. Ο κίνδυνος πανταχόθεν επήρχετο.⁵⁸

⁵⁷Οι ελληνικές δυνάμεις κατέλαβαν τη Φλώρινα στις 7 Νοεμβρίου, ενώ αργότερα την ίδια ημέρα έφτασαν στην πόλη και οι σερβικές. Στις 13 Νοεμβρίου ο διάδοχος Κωνσταντίνος επισκέφθηκε το Μοναστήρι, καταγράφοντας τις εντυπώσεις του σε επιστολή του προς την Πάολα φον Όστχαιμ με ημερομηνία 8 Δεκεμβρίου (ν.η.). Βλ. *Κωνσταντίνος-Πάολα, 100 Ερωτικές Επιστολές*, επιμ. Αλεξάνδρας Στεφανοπούλου (Αθήνα: Λιβάνης, 2011), 293.

⁵⁸Κελαϊδής, *ό.π.*, 100.

Στο Ζδράλτσι τριάντα άνδρες απέκρουσαν επανειλημμένες οθωμανικές επιθέσεις προκειμένου να καλύψουν την αποχώρηση των γυναικόπαιδων και αργά το απόγευμα αποχώρησαν και οι ίδιοι, αφού εξάντλησαν τα πυρομαχικά τους.⁵⁹ Κάτι αντίστοιχο έγινε και στη Σλήμιτσα, όπου οι Κρήτες αντέκρουσαν για πολλές ώρες μια σημαντικά υπέρτερη οθωμανική δύναμη.⁶⁰

Στις 30 Οκτωβρίου οι Οθωμανοί της Χρούπιστας «εξέδραμον και παρέδωκαν εις τας φλόγας την Ασπροκκλησιά, το Σκράπαρι [Ασπρονέρι] και τα λοιπά γεινιάζοντα χωρία, σφάζοντες πάσαν πνοήν ζώσαν». Σύμφωνα με επιστολή του λοχαγού Δεδούση, φρούραρχου της Λείψιστας, προς τον Κατεχάκη, «μέρος Τουρκικού στρατού (ίσως Αλβανοί) εξ 600 ανδρών κατέλαβε τα χωρία Πισάκι, Βιτάνι και Μόλασι. Ο υπόλοιπος Τουρκικός στρατός υπεχώρησεν εκείθεν της γέφυρας Σμίξης. Ανάγκη πάσα να κανονίσητε την πορείαν σας, συμφώνως τη άνω πληροφορία ή όπως τα πράγματα οδηγήσωσιν ημάς».⁶¹ Την 1η Νοεμβρίου τα σώματα των Γύπαρη, Παπαμαλέκου, Πούλακα, Στέφου, Καούδη και Κατεχάκη ξεκίνησαν από το Βογατσικό για το Κωσταράζι, αλλά είδαν μεγάλη δύναμη οθωμανικού στρατού να πλησιάζει και αποφάσισαν να υποχωρήσουν, επειδή δεν είχαν αρκετά πυρομαχικά. Ο αρχηγός των σωμάτων Κατεχάκης αποφάσισε να επιστρέψει στη Σιάτιστα, «οπότεν θα ήτο ευκολωτέρα η συνεννόησις μετά της εν Κοζάνη ευρισκομένης Μεραρχίας, καθότι υπήρχε τηλεγραφείον».⁶² Ο Γύπαρης διαφώνησε και συνέχισε με κάποιους άντρες του και μέρος του σώματος Καούδη προς το Κωσταράζι, όπου συνάντησε τα σώματα των Νικολούδη και Σκουντρή, ενώ στα βόρεια του χωριού βρίσκονταν τα σώματα των Δεληγιαννάκη και Δικώνυμου-Μακρή.

Τα κρητικά σώματα αντέταξαν σθεναρή άμυνα για αρκετές ώρες, «επειδή όμως και τούτων τα φυσίγγια εσώθησαν, οι δε εχθροί κυκλωτερώς βαδίζοντες εσκόπουν να τους απομονώσουν, ηναγκάστησαν να απομακρυνθούν ανατολικώτερον».⁶³ Όταν οι κάτοικοι είδαν τους

⁵⁹Κατά τη μάχη σκοτώθηκε ο Γεώργιος Καραμανωλάκης από το Ρέθυμνο, τη σωρό του οποίου δεν μπόρεσαν να αποκομίσουν οι σύντροφοί του. Κελαϊδής, *ό.π.*, 101.

⁶⁰Στο ίδιο. Κατά την επιχείρηση σκοτώθηκε ο σημαιοφόρος Μάρκος Βούρβαχης, ενώ τραυματίστηκαν οι Δημήτριος Μπαλατσός και Ηλίας Κτιστάκης.

⁶¹Κελαϊδής, *ό.π.*, 103-104.

⁶²Μυλωνάς, *ό.π.*, 45.

⁶³Κελαϊδής, *ό.π.*, 109.

Οθωμανούς να πλησιάζουν, επικράτησε πανικός: «Γυναίκες φεύγουσαι την κτηνωδίαν και θηριωδίαν των πιστών του Αλλάχ, συναποκομίζουσαι μεθ' εαυτών ό,τι πολυτιμώτερον είχαν, τα παιδιά των, νεανίδες [...] εγκατέλειπον τας οικίας των ίνα γίνωσι παρανάλωμα του πυρός, τας προίκας των, ίνα μεταφερθώσιν εις τας πεπολιτισμένας χώρας των Αλβανών».⁶⁴ Τα σώματα Κρητών συνέχισαν να μάχονται μέχρι το απόγευμα, ώστε να δώσουν επαρκή χρόνο στα γυναικόπαιδα να απομακρυνθούν, και στη συνέχεια αποχώρησαν κι εκείνα.

Οι Οθωμανοί ανακαταλαμβάνουν τη Λεϊψιστα

Τα εθελοντικά σώματα προσπαθούσαν να συντονίσουν τη δράση τους στη Λεϊψιστα, όταν οι προφυλακές τους είδαν «αίφνης μαύρη μυρμηγκιά υπεράνω του Βάιπις [σημ. Μολόχα], χωρίου Τουρκικού και προς ανατολικά των Σαρπάδων [σημ. Βελανιδιά] κειμένου. Αποτόμως έστησαν, και δεν εδυσκολεύθησαν να ίδωσιν ότι ήτο Τουρκική στρατιά, υπερβαίνουσα τα δύο Τάγματα [...]. Μετ' ολίγα λεπτά κανονιοβολισμός εδόνησεν τον αέρα, η δε βόμβα συρίζουσα επέτα υπεράνω των μαχομένων». Αρχικά οι Έλληνες αιφνιδιάστηκαν, επειδή δεν γνώριζαν ότι οι Οθωμανοί διέθεταν και πυροβολικό, «είτα όμως ενθυμηθέντες ότι παρά των παλαιότερων ήκουον ότι οι Τούρκοι είναι αδαείς πυροβοληταί, ανεθάρρησαν και περιφρονητικώς καγχάσαντες εξιουχάϊσαν. Ολίγον τι είχε απομακρυνθή ο Αρχηγός [Γεώργιος] Βολάνης και ίστατο όπισθεν ενός βάτου, ευδιάκριτος όμως, διότι εφόρει λευκόν υποκάμισον, όποτε ρίπτεται δεύτερον κανονιοβολισμός, η δε οβίς πίπτει ολιγότερον των δύο βημάτων πλησίον του». Ακολούθησαν και άλλες βολές, αρκετές εκ των οποίων ήταν επιτυχείς, ενώ σταδιακά άρχισε να πλησιάζει το οθωμανικό πεζικό. Μετά από λίγο, η δύναμη αυτή μπήκε στους Σαρπάδες, και τα ελληνικά σώματα είδαν πως «Ο Μπεκήρ, ηγούμενος ετέρου τάγματος και των ανταρτών του, κατέχων ήδη αυτό, το επυρπόλει».⁶⁵

Οι ελληνικές δυνάμεις αντέταξαν σθεναρή άμυνα, αλλά λίγες ώρες αργότερα ο οθωμανικός στρατός μπήκε στη Λεϊψιστα, όπου η μάχη συνέχισε να μαίνεται. Σύμφωνα με τον Κελαϊδή, «Οι εντόπιοι Τούρ-

---

⁶⁴Στο ίδιο.

⁶⁵Κελαϊδής, *ό.π.*, 111-112.

κοι παρηκολούθουν εκ των παραθύρων την μάχην· και εφόσον μεν αύτη έμενεν αμφίροπος, έμενον και ούτοι αμέτοχοι· μόλις όμως αντελήφθησαν ότι ηττώντο και ότι επανήρχετο το «μυρισμένο ασκέρι» των, όπως έλεγον, ήρχισαν πυροβολούντες εκ των οικίων των και εκ του ασφαλούς εις τα νώτα των ημετέρων, μήτε των γυναικών εξαιρουμένων!». Οι ελληνικές δυνάμεις βρέθηκαν μεταξύ δύο πυρών και αναγκάστηκαν να συμπυχθούν προς τους στρατώνες και το μουσουλμανικό νεκροταφείο, κοντά στην ανατολική είσοδο της κωμόπολης. Όταν οι Οθωμανοί μπήκαν σε αυτήν, πυρπόλησαν τον ναό του Αγίου Νικολάου «Εύρον την πόλιν έρημην Ελλήνων, πλην ενός κωφάλαλου αρτοποιού, όστις μη εννοήσας να φύγη, ερρίφθη ζων εντός του καίοντος φούρνου και εψηθή».⁶⁶

Οι Οθωμανοί στέλνουν τηλεσίγραφο στη Σιάτιστα

Μετά τη σύμπτυξή τους από τη Λείψιστα, οι ελληνικές δυνάμεις έφτασαν στη Σιάτιστα αργά το βράδυ της 1ης Νοεμβρίου. Οι κάτοικοι υποδέχτηκαν τις ελληνικές δυνάμεις με έκπληξη και ενθουσιασμό, καθώς όπως ανέφερε ο Ανδρέας Σφηνιάς στον Κελαϊδή, «γενική επεκράτει πεποίθησις ότι θα εξοντώθησαν ότε τη νύκτα αποτόμως έπαυσε το πυρ, των εχθρών καταλαβόντων τας γέφυρας».⁶⁷ Η κατάσταση στη Σιάτιστα ήταν δύσκολη, καθώς σε αυτήν είχαν καταφύγει δεκάδες χιλιάδες πρόσφυγες από την ευρύτερη περιοχή, και είχαν ήδη προκύψει σοβαρά προβλήματα τροφοδοσίας και υδατοπρομήθειας.⁶⁸ Πέραν των υποδομών, η κατάσταση ήταν δύσκολη και στο στρατιωτικό πεδίο, καθώς στην πόλη βρισκόταν μόνο μια μικρή φρουρά δεκαεπτά στρατιωτών, πράγμα που σημαίνει ότι οι ελληνικές δυνάμεις ήταν ανεπαρκείς για να κρατήσουν την πόλη, ακόμα και αν διέθεταν άφθονα πυρομαχικά.

Αφού οι Οθωμανοί σταθεροποίησαν τις θέσεις τους στη Λείψιστα, διαίρεσαν τις δυνάμεις τους σε δύο τμήματα. Το μικρότερο υπό τον Μπεκίρ αγά κινήθηκε κατά των Γρεβενών, ενώ το μεγαλύτερο υπό τον Μεχμέτ πασά κινήθηκε κατά της Σιάτιστας. Το πρωί της 2ας Νο-

---

⁶⁶Στο ίδιο, 116, 119.

⁶⁷Στο ίδιο, 121.

⁶⁸Σαραντόπουλος, *ό.π.*, 287.

εμβρίου ο Μεχμέτ πασάς έστειλε τον Οσμάν Μπάτσαρο από τη Βρόγκιστα (σημ. Καλονέρι), για να ζητήσει την παράδοση της πόλης.⁶⁹ Επικράτησε ταραχή, και οι πρόκριτοι και οι διοικητές των στρατιωτικών μονάδων μαζεύτηκαν στη μητρόπολη για να συζητήσουν τι να απαντήσουν. Ορισμένοι πρότειναν να αγνοηθεί το τελεσίγραφο, αλλά τελικά αποφασίστηκε να ζητηθεί προθεσμία μία-δύο ημερών, ώστε να κερδηθεί χρόνος.⁷⁰ Αργότερα την ίδια ημέρα, οι αρχές της πόλης έστειλαν πίσω τον αγγελιοφόρο μαζί με τον Νικόλαο Παπαχατζή και ένα σημείωμα που έλεγε «Λάβαμε τη διαταγή σας και, αφού σκεφθούμε, θα απαντήσουμε αύριο». Ο Μεχμέτ πασάς εξέλαβε την απάντηση ως άρνηση και διέταξε την επίσπευση των προετοιμασιών για επίθεση.⁷¹

Ο Μπεκίρ αγάς ανακαταλαμβάνει τα Γρεβενά

Στο μεταξύ, στις 2 Νοεμβρίου ο Μπεκίρ αγάς προέλασε με εκατοντάδες άντρες προς τα νότια, ανακατέλαβε το Τσούρχλι και έκαψε τη χριστιανική συνοικία του.⁷² Στο άκουσμα της προσέγγισής του στα

---

⁶⁹Το τελεσίγραφο έγραφε: «Αύριον πρωί περί την 1ην ώραν (τουρκιστί) [δηλαδή κατά τις 7 το πρωί] να αποστείλητε πέντε προκρίτους δια να παραδώσητε την πόλιν' άλλως θα βαδίσω εναντίον αυτής και θα την βομβαρδίσω. Λειψίστη, τη 2 Νοεμβρίου 1912. Μεχμέτ Πασσάς, Αρχηγός του στρατεύματος. Κελαϊδής, *ό.π.*, 122-123.

⁷⁰Σύμφωνα με τον Μιχάλη Αναστασάκη, εθελοντή από την Κίσαμο, ο Κατεχάκης ανέφερε πως «ο Στρατός και οι Κρήτες θα υπερασπισθούμε την πόλη μέχρι τελευταίας ρανίδος του αίματός μας και δεν θα την παραδώσουμε». Σαραντόπουλος, *ό.π.*, 301. Σύμφωνα με μια άλλη εκδοχή, ο Κατεχάκης είπε στον Οθωμανό απεσταλμένο: «Να πης σε κείνους που στην έδωσαν [την επιστολή-τελεσίγραφο] να κοπιάσουν! Εδώ είμαστε!». Μυλωνάς, *ό.π.*, 63.

⁷¹Οι Οθωμανοί έδεσαν τον Έλληνα απεσταλμένο και τον οδήγησαν έξω από το χωριό για εκτέλεση. Ο Παπαχατζής ζήτησε να του επιτραπεί να γράψει μια αποχαιρετιστήρια επιστολή στην οικογένειά του. Αν και οι Οθωμανοί αξιωματικοί το συζητούσαν, ο Οσμάν Μπάτσαρος άφησε τον Παπαχατζή να διαφύγει. Σαραντόπουλος, *ό.π.*, 287.

⁷²Μετά τη δεύτερη απελευθέρωση του χωριού από τις ελληνικές δυνάμεις, δέκα μουσουλμάνοι παραπέμφθηκαν σε δίκη για τον εμπρησμό της χριστιανικής συνοικίας, εκ των οποίων οι πέντε καταδικάστηκαν σε τρία χρόνια φυλάκιση. Το δικαστήριο δεν θεώρησε τα αδικήματα πολιτικά, αλλά του κοινού ποινικού δικαίου. Παρά ταύτα, ο Άρειος Πάγος χορήγησε αμνηστία στους καταδικασθέντες με βάση τη Σύμβαση των Αθηνών (1/14 Νοεμβρίου 1913), το άρθρο 3 της οποίας προέβλεπε ότι

Γρεβενά, οι κάτοικοι της πόλης «ετράπησαν εις τα όρη και εκείθεν κατέφυγον εις την Καλαμπάκαν. Εντός της απειλουμένης πόλεως είχον παραμείνει μόνον οι Ρουμανίζοντες κάτοικοί της μετά των Τούρκων, τους οποίους οι καταλαβόντες την πόλιν είχομεν αφίσει ελευθέρους».⁷³ Τα Γρεβενά φρουρούσε μια δύναμη 70-100 πεζοναυτών με φρούραρχο τον έφεδρο υπολοχαγό Νταβάκη, ενώ στις 3 Νοεμβρίου έφτασε εσπευσμένα ένα σώμα εθελοντών υπό τον Ιωάννη Καραβίτη, ο οποίος παρουσιάστηκε στον φρούραρχο και δήλωσε πρόθυμος να συνδράμει στην υπεράσπιση της πόλης.⁷⁴ Ο Νταβάκης πρότεινε οι ελληνικές δυνάμεις να αναπτυχθούν σε μικρές ομάδες γύρω από την πόλη, ενώ ο Καραβίτης πρότεινε να αναλάβει τη φρούρηση της οδού Γρεβενών-Κρίφτσι (σημ. Κιβωτός), από όπου εκτιμούσε ότι θα προσέγγιζε η εχθρική δύναμη, και υποστήριξε ότι οι ελληνικές δυνάμεις έπρεπε να καταλάβουν τα υψώματα στα βόρεια της πόλης. Ο φρούραρχος επέμεινε να εφαρμοστεί το δικό του σχέδιο, οπότε ο Καραβίτης υποχώρησε. Ο Νταβάκης ανέφερε ότι θα πήγαινε να αντικαταστήσει τους σκοπούς και θα επανερχόταν, αλλά έκανε το λάθος να πάρει μαζί του έναν ντόπιο μουσουλμάνο που είδε την αλλαγή και πρόδωσε το σύνθημα.⁷⁵

Αργότερα το ίδιο βράδυ και ενώ έβρεχε, άρχισαν να μπαίνουν στην πόλη ομάδες ανδρών από διάφορα σημεία, οι οποίοι έλεγαν το σύνθημα και προχωρούσαν ανεμπόδιστοι. Ξαφνικά, ένας σκοπός αντιλήφθηκε στην άκρη την κεντρικής πλατείας έναν άνθρωπο να καταδιώκεται από άγνωστους με φέσια. Ήταν ο φρούραρχος, τον οποίο κυνηγούσε ένα οθωμανικό απόσπασμα: «Στα όπλα μωρέ και Τούρκοι μας πλακώσανε», φώναξε και πυροβόλησε, αλλά χτύπησε τον φανό. «Πυρά δ' ομάδόν ρίψαντες και οι εν τω Φρουραρχείω επτόησαν τους Τούρκους, οίτινες περιωρίσθησαν εις το λάβωσι θέσεις και να πυρο-

---

τα συμβαλλόμενα μέρη θα χορηγούσαν αμνηστία σε όσους κατηγορούνταν για συμμετοχή σε πολιτικά γεγονότα πριν την υπογραφή της συνθήκης. *Ηχώ της Μακεδονίας*, 12 Απριλίου και 1 Ιουλίου 1915.

⁷³Μυλωνάς, *ό.π.*, 59.

⁷⁴Ο Καραβίτης ήταν παλαίμαχος οπλαρχηγός του Μακεδονικού Αγώνα με σημαντική εμπειρία στο πεδίο. Για περισσότερα σχετικά με τη δράση του βλ. Ιωάννης Καραβίτης, *Ο Μακεδονικός Αγών, Απομνημονεύματα*, επιμ. Γιώργου Πετσίβα, τ. Α', Β' (Αθήνα: 1994).

⁷⁵Κελαϊδής, *ό.π.*, 128.

βολώσιν εις τον αέρα. [...] Συγχρόνως ήρξατο το πυρ καθ' όλην την κορυφογραμμήν, ενώ σάλπιγγες εκ διαφόρων σημείων εσήμαινον επί-θεσιν. Ο πονηρός Μπεκίρ είχε διατάξει να σημαίνωσιν οι σάλπιγγες ίνα νομίσωσιν οι ημέτεροι ότι όλαι αι Τουρκικαί δυνάμεις ήσαν εκεί συγκεντρωμένοι», ενώ στην πραγματικότητα η δύναμη που διέθετε δεν ήταν πάνω από δύο χιλιάδες άντρες. Επικράτησε σύγχυση και στα δύο στρατόπεδα

Οι ημέτεροι βλέποντες ότι οι εχθροί ήσαν πλέον εντός της πόλεως, εσκέφθησαν ότι το μόνον το οποίον υπολείπεται αυτοίς να πράξωσιν είναι να υπερασπίσωσι την απομάκρυνσιν των εναπολειφθέντων γυναικοπαίδων και γερόντων [...]. Και όντως ούτως έπραξαν. Έμειναν εις τας θέσεις των αποκρούσαντες τους εχθρούς, και ούτως εύρον καιρόν και απεμακρύνθησαν πάντες χωρίς να πάθη τις τι, κατευθυνόμενοι προς το Ελευθεροχώρι.⁷⁶

Οι Οθωμανοί δεν καταδίωξαν τα ελληνικά τμήματα, αλλά διατήρησαν τις θέσεις τους και συνέχισαν να πυροβολούν για αρκετές ώρες, σε ορισμένες περιπτώσεις ο ένας εναντίον του άλλου.

Οι άντρες του Μπεκίρ απέκτησαν τον πλήρη έλεγχο της πόλης το πρωί της 4ης Νοεμβρίου. Αφού βεβαιώθηκαν πως δεν υπήρχαν ελληνικές δυνάμεις σε αυτήν: «επεδόθησαν εις το αποτρόπαιον έργον των, το στηριζόμενον εις το πυρ και το αίμα. Απεφάσισαν να ρημάξουν κυριολεκτικώς τα Γρεβενά. Να μη αφήσουν πέτρα σε πέτρα, να μη ιδούν τοίχον όρθιον. Το τσαπί, το τσεκούρι και το γιαταγάκι εχρησίμευσαν ως εκτελεστικά των αγρίων των επιθυμιών όργανα [...]. Ο Μπεκίρ ωςάν άλλος Νέρων εθεάτο απαθώς την αγρίαν μεγαλοπρέπειαν του θεάματος εκείνου, το οποίον αι ιδικές του και αι των ορδών του χείρες παρήγαγον».⁷⁷ Ο Κελαϊδής προσθέτει πως ο Μπεκίρ

Διευθετίζει τα πράγματα ούτως ώστε να ικανοποιηθώσι πάντες αναλόγως της αξίας των. Δια τούτο τα μεν μικρομάγαζα εδωρήσατο εις τους απλούς στρατιώτας του, τα δε μεγαλύτερα εκράτησε δι' εαυτόν και τους περι αυτόν. Οι στρατιώται του αμέσως επεδόθησαν εις τας διαρπαγάς. Απεγύμνουν τα παραχωρηθέντα

⁷⁶Κελαϊδής, *ό.π.*, 130-131.

⁷⁷Μυλωνάς, *ό.π.*, 60.

αυτοίς καταστήματα και έπειτα παρέδιδον εις το πυρ όσα δεν συνείχοντο προς μεγάλα, ίνα μη και ταύτα καώσι πριν ή προλάβη ο κύριός των να διευθετήση τα εν αυτοίς. Δεν θέλομεν να αδικήσωμεν την ευφυΐαν του Μπεκίρ και να υποθέσωμεν ότι θα επίστευε προς στιγμήν ότι η ανάκτησις των Γρεβενών θα ήτο διαρκής, εν πάση όμως περιπτώσει εφρόνει ότι θα παρέμενεν επ' αρκετάς ημέρας κύριος της πόλεως και θα ηδύνατο ανέτως να κανονίση τα εν αυτή.⁷⁸

Όστόσο, η επικράτηση των ελληνικών δυνάμεων κατά τη μάχη της Σιάτιστας στις 4 Νοεμβρίου ανέτρεψε τα σχέδιά του.⁷⁹ Η σύμπτυξη του Μεχμέτ πασά στη Λείψιστα κατέστησε αδύνατη την παραμονή του Μπεκίρ στα Γρεβενά, καθώς γνώριζε πως οι ελληνικές δυνάμεις θα έθεταν ως προτεραιότητα την ανακατάληψη της νοτιοδυτικής Μακεδονίας, ώστε να διασφαλίσουν το δυτικό πλευρό της Στρατιάς και να διευκολύνουν την προέλαση των ελληνικών δυνάμεων προς το Μοναστήρι. Στο πλαίσιο αυτό, ο Μπεκίρ «ηναγκάσθη την επομένην [5 Νοεμβρίου] λίαν πρωί να αναχωρήση, όθεν ήλθεν αβαρίαν ποιούμενος καθ' οδόν των λαφύρων και των πολεμοφοδίων του».⁸⁰ Την ίδια μέρα τα Γρεβενά απελευθερώθηκαν για δεύτερη φορά από μια διλοχία πεζοναυτών που έσπευσε από το Βελεμίστι, ενώ λίγο αργότερα έφτασε το σώμα των Γαριβαλδινών υπό τον Αλέξανδρο Ρώμα από

⁷⁸Κελαϊδής, *ό.π.*, 131.

⁷⁹Στη Σιάτιστα επιτέθηκαν το οθωμανικό 16ο Τάγμα Σκοπευτών, δύο τάγματα εφέδρων, ένα τάγμα χωροφυλακής και μία ορειβατική πυροβολαρχία (συνολικά 1.800 άντρες), ενώ την πόλη υπερασπίζονταν το απόσπασμα του αντισυνταγματάρχη Αντώνιου Ηπίτη, δύο τάγματα πεζικού και μία πυροβολαρχία υπό τον λοχαγό Κλαδά, σχεδόν όλα τα σώματα Κρητών εθελοντών στη δυτική Μακεδονία με επικεφαλής τους Γεώργιο Κατεχάκη, Λεωνίδα Παπαμαλέκο, Μιχαήλ Αναστασάκη, Στυλιανό Παπαδόπετρο, Γεώργιο Δικώνυμο-Μακρή, Ευθύμιο Καούδη, Μανώλη Μακράκη, Εμμανουήλ Φιωτάκη, Μιχαήλ Τσόντο-Βάρδα, Γεώργιο Βολάνη, Ιωάννη Μαυρογέννη, Βασίλειο Πούλακα, Ιωάννη Βρανά, Παύλο Γύπαρη, Εμμανουήλ Νικολούδη, Π. Γερογιάννη και Στ. Τζωρτζάκη, ο Λόχος Κρητών Διδασκάλων, το σώμα των Γαριβαλδινών και σώμα Μακεδόνων εθελοντών. Σαραντόπουλος, *ό.π.*, 288. Ο απολογισμός της μάχης της Σιάτιστας για την ελληνική πλευρά ήταν 70 νεκροί και 150 τραυματίες, ενώ οι Τούρκοι είχαν περίπου 470 νεκρούς. Περισσότερα βλ. Γεώργιος Μπόντας, «Η μάχη της Σιάτιστας», *Μακεδονική Ζωή* 65 (1971): 39-41.

⁸⁰Κελαϊδής, *ό.π.*, 131.

τη Σιάτιστα και μια δύναμη υπό τον συνταγματάρχη Αντώνη Μήτσα από το Μέτσοβο.⁸¹

Ελληνικά αντίποινα κατά χωριών που συνέπραξαν με τους Οθωμανούς

Μετά τη μάχη της Σιάτιστας, οι ελληνικές δυνάμεις ανέκτησαν την πρωτοβουλία των κινήσεων, αλλά θέλησαν πρώτα να διευθετήσουν κάποιες «εκκρεμότητες». Το πρωί της 5ης Νοεμβρίου το σώμα του Γύπαρη έφτασε στη Βρόγκιστα (σημ. Καλονέρι), ένα μουσουλμανικό χωριό όπου οι κάτοικοι είχαν κρεμάσει άσπρα πανιά στα σπίτια τους όταν είχαν φτάσει για πρώτη φορά τα σώματα Κρητών, ως ένδειξη υποταγής. Τα σώματα φρόντισαν να επιστραφούν στους κατοίκους τα 1.500 πρόβατα που τους είχαν πάρει οι χριστιανοί του γειτονικού χωριού Κοντσικιώτη, αλλά η χειρονομία δεν εκτιμήθηκε. Δύο βδομάδες αργότερα, όταν οι ελληνικές δυνάμεις υποχώρησαν από τη Λείψιστα προς τη Σιάτιστα, ο χότζας του χωριού ανέβηκε στον μιναρέ και ευχαρίστησε τον Θεό για την καταστροφή των άπιστων επιδρομέων, ενώ οι χωρικοί πανηγύρισαν και αρκετοί από αυτούς συμμετείχαν στη μάχη της Σιάτιστας στο πλευρό των Οθωμανών. Ως τιμωρία για αυτήν την «αισχράν και άτιμον διαγωγήν», το σώμα Γύπαρη κατέσχεσε όλα τα τρόφιμα που βρήκε και τα διένειμε στους πρόσφυγες της Σιάτιστας, ενώ στη συνέχεια έβαλε φωτιά στο χωριό: «Εκάησαν αι οικίαι άπασαι, επυρπολήθη το σχολείον, εκάπνιζε το τζαμί, καψαλίδες εξήρχοντο από την θυρίδα του μιναρέ, οπόθεν προ μικρού ο λειτουργός του Προφήτου εξέπεμπε τας προς αυτόν ευχαριστίας των πιστών».⁸²

Αντίστοιχες εικόνες εκτυλίχθηκαν και στο χωριό Γιάγκοβα (σημ. Μεσοπόταμο), όπου οι άνδρες του σώματος του Δικώνυμου-Μακρή πήραν τα βόδια και τα πρόβατα των μουσουλμάνων και πυρπόλησαν τα σπίτια τους.⁸³ Παράλληλα, τα σώματα Δεληγιαννάκη και Μάντακα κατέλαβαν και αφόπλισαν τα μουσουλμανικά χωριά Εμπόριο, Δέμβρη (σημ. Αναρράχη) και Λίγκα, «παραδειγματικώς δ' ετιμώρησαν τους κατοίκους δι' όσα κακά προυξένησαν τοις ημετέροις κατά το ατύχημα

⁸¹Ημερολόγιο Α. Ηπίτη, 11 Νοεμβρίου 1912 (όπως δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην εφ. *Βόρειος Ελλάς* Κοζάνης, Κυριακή 9 Νοεμβρίου 1930).

⁸²Κελαϊδής, *ό.π.*, 148-149.

⁸³Γεώργιος Δικώνυμος-Μακρής, *Ημερολόγιον πολέμου 1912 και 1913 εν Μακεδονία και Ηπείρω*, επιμ. Γρηγόριου Βέλκου (Θεσσαλονίκη: Γιαχούδης, 2003), 67.

Μπανίτσης. Το σώμα Δεληγιαννάκη υπέταξε και αφόπλισε τα Κονιαροχώρια, Γριτζόβαλι κ.λπ., κατάσχον και απόδοσαν τοις Βλατσιώταις 100 φορτία ενδύματα, άτινα τους είχαν αφαιρέσει οι Τούρκοι [ενώ] Συνέλαβε και παρέδωκε τω Φρουράρχω Κοζάνης 12 πρωταίτιους των ατιμώσεων τούτων».⁸⁴

Οι ελληνικές δυνάμεις ανακαταλαμβάνουν τη Λειψιστα

Στις 6 Νοεμβρίου ένας σημαντικός όγκος ελληνικών δυνάμεων κινήθηκε από τη Σιάτιστα στη Λειψιστα. Πρώτα μπήκαν στην πόλη τα σώματα του Παπαδόπετρου και του Σκουντηρή, ενώ το ίδιο απόγευμα έφτασε και ο στρατός. Σύμφωνα με τον Κελαϊδή

Η Λειψίστη ήτο νεκρική πόλις, ψυχή ζώσα δεν υπήρχεν εν αυτή. Οι Έλληνες είχαν ακολουθήσει τους ημετέρους φεύγοντας [προς τη Σιάτιστα]. Οι Βέηδες γνωρίζοντες την αισχράν και άτιμον διαγωγήν των, και αναλογιζόμενοι ότι [το] δις εξαμαρτείν ουκ ανδρός σοφού, ηκολούθησαν τα φεύγοντα λείψανα του στρατού των. Ήτο νυξ' εθραύθησαν αι θύραι των οικιών και εν αυταίς εισήλθον πάντες προς καταυλισμόν [...]. Άμα τη ημέρα πάντα τα τρόφιμα και λοιπά κινητά κατεσχέσθησαν και διενεμήθησαν εις τους κατεστραμμένους χωρικούς. Οι Τούρκοι μετά τοςάυτης σπουδής έφυγον, ώστε άφηκαν εντός πιάτων φαγητόν το οποίον δεν είχαν προλάβει να φάγωσιν, εις την πυράν είχαν αφήσει μπρίκια του καφέ και δεν είχαν προλάβει να πίωσι. Τοςάυτη ήτο η πανωλεθρία και ο πανικός όστις είχε καταλάβει τον Τουρκικόν στρατόν, ώστε μόλις έφθασεν εις Λειψίστην κακώς έχων ειδοποίησεν τους κατοίκους: «Μας έφαγαν οι Γκιαούρηδες», εφώνάζον μόνον», και συνέχισαν την πορεία τους προς την Καστοριά.⁸⁵

Ο στρατός εγκαταστάθηκε στο διοικητήριο, ενώ η πυροβολαρχία τοποθετήθηκε στην αυλή του απέναντι σχολείου. Ο διοικητής των τακτικών μονάδων συνταγματάρχης Αντώνιος Ηπίτης εγκαταστάθηκε στο μέγαρο του Χαμζά Χουρσίτ μπέη, αλλά στο μεταξύ

⁸⁴Κελαϊδής, *ό.π.*, 150.

⁸⁵Στο ίδιο, 151-152.

σπινθήρες πύρινοι και φλόγες ήρχισαν να διαλύουν το σκότος το οποίον επεκράτει εις την πόλιν' μετ' ολίγην ώραν ολόκληρον τετράγωνον κείμενον όπισθεν της οικίας του Χαμζά εφένδη [...] ήρχισε να μεταβάλλεται εις τέφραν, ενώ συγχρόνως χιλιάς προς τον σκοτεινόν και άναστρον ουρανόν ανέπεμπε φλόγας [...]. Γυναικείαι φωναί ηκούοντο συγχρόνως εις τον αέρα, αναμεμιγμένοι με κλάμματα και ζητούσαι προστασίαν και σωτηρίαν' ήσαν χανούμισσες αι οποίαι ξυπόλυτες βγήκαν από τα σπίτια και έκλαιον θρηνωδώς.⁸⁶

Ως προς το ποιος έβαλε τη φωτιά, ο Κελαϊδής αναφέρει πως

Οι Έλληνες της Λειψίστης ότε το πρώτον είδον τον ναόν του Νεκροταφείου των καιόμενον [στις 30 Οκτωβρίου], ωρκίσθησαν προς τον Άγιον Νικόλαον [...] ότι άμα θα επανέλθωσιν εν Λειψίστη θα ανταποδώσωσι τα ίσα τοις τζαμίοις. Μιμούμενοι λοιπόν το παράδειγμα των πιστών, μετεμόρφωσαν οι «άπιστοι» τα τζαμιά εις άμορφον σωρόν ερειπίων [...]. Ο Διοικητής του Συντάγματος, ευρείας μορφώσεως, αισθηματίας και ακραιφνής πατριώτης, αλλά μάλλον θεωρητικός παρά πρακτικός, βλέπει τα πράγματα από φιλοσοφικής απόψεως και αδυνατεί να κατανοήση διατί οι χωρικοί να προβαίνουσιν εις τας βαρβάρους ταύτας αντεκδικήσεις, καίοντες τα τζαμιά και τας οικίας.⁸⁷

Παρόμοια είναι και η μαρτυρία του Δικώννυμου-Μακρή, ο οποίος αναφέρει πως: «Άμα εισήλθομεν εις την πόλιν ευθύς ετέθη φωτιά αδιακρίτως οικιών, προσέτι δε και λεηλασία δεν έλλειπεν παρά τακτικών και ατάκτων, εκδικούμενοι τας καταστροφάς των χριστιανικών χωριών, άτινα τελείως είχαν καταστρέψει οι Τούρκοι. Εννοείται πως πολλοί Τούρκοι πληγωμένοι και κρυμμένοι εις τας οικίας, άμα τη πυρπολήσει εξήλθον των οικιών και αμέσως εφονεύθησαν».⁸⁸ Ο Κελαϊδής μπαίνει στον πειρασμό να σχολιάσει πως οι Οθωμανοί

---

⁸⁶Μυλωνάς, *ό.π.*, 65.

⁸⁷Κελαϊδής, *ό.π.*, 152.

⁸⁸Δικώννυμος-Μακρή, *ό.π.*, 68.

πρέπει να μετρηθώσιν με το μέτρον εκείνο με το οποίο μετρώσιν. Και επειδή το μέτρον αυτών είνε το πυρ και ο σίδηρος, δια πυρός και σιδήρου ήδη πρέπει να αντιμετωπώνται [...]. Επανειλημμένως η υπερβολική ευγένεια απεδείχθη ως μέγιστον ελάττωμα και καλόν είναι πλέον να παύση. Τι είδους ευγένεια είναι αυτή, έλεγον, να αφήσωμεν τας οικίας των Τούρκων εν καλή καταστάσει, να έλθωσι αύριον να διαχειμάσωσιν, ενώ αυτοί έχουσι καύσει τας ιδικάς μας, οίτινες ζώντες και λιμώττωντες θα διέλθωμεν τον χειμώνα εν σπηλαίοις και ταις οπαίς της γης; Και ενώ ημείς δεν θα έχωμεν εκκλησίαν ίνα εκτελέσωμεν τα θρησκευτικά μας καθήκοντα, [...] να ακούωμεν δίπλα επί του μινάρé τον λειτουργόν του Προφήτου μεγαλοφώνως διαλαλούντα ότι ο Μωάμεθ είναι ο μόνος αληθής και τρανός Θεός;⁸⁹

Προς την Καστοριά

Τις επόμενες ημέρες επικράτησε κακοκαιρία, η οποία ανάγκασε τις ελληνικές δυνάμεις να παραμείνουν στη Λεϊψιστα. Στις 8 Νοεμβρίου κάποια τμήματα κινήθηκαν προς την Καστοριά, όπου εκτιμούσαν ότι είχε οχυρωθεί ο οθωμανικός στρατός. Προπορεύτηκαν τα σώματα των Δικώνυμου-Μακρή και Μαυρογένη, προκειμένου να αναγνωρίσουν το έδαφος: «Την πρώτην ημέραν δεν είδον τίποτε, ειμή μόνον μακρόθεν Τούρκους τινάς φεύγοντας, την επομένην όμως εφάνησαν τυχερότεροι, συλλαβόντες 4 χωρικούς προς την Χρούπισταν κατευθυνόμενους», τους οποίους ανέκριναν οι αρχηγοί.⁹⁰ Από αυτούς έμαθαν ότι οι Οθωμανοί έκαψαν κατά την υποχώρησή τους το Βογατσικό, και αμέσως έσπευσαν εκεί.

---

⁸⁹ Αντιλαμβανόμενος ότι οι ιδέες και πρακτικές αυτές θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο κριτικής από την κοινή γνώμη της Ευρώπης, ο ίδιος αναφέρει πως: «Δεν αναγνωρίζομεν εις αυτήν το δικαίωμα να κρίνη περί ημών [...]. Αύτη έχει χρεωκοπήσει [ηθικά]. Τα πράγματα κρίνει αναλόγως των συμφερόντων αυτής. Δεν είμεθα πλέον υπό κηδεμονίαν. Και εκ των ημετέρων τινές εκ των εφημερίδων και της πνιγηράς των καφενεύων ατμοσφαιρας παρακολουθούντες τον πόλεμον απεδοκίμαζον τας ιδέας ταύτας. Άλλη όμως είνε η θεωρία ήντινα γνωρίζουσι και άλλη η πράξις, την οποίαν δεν εδοκίμασαν», κατά συνέπεια -σύμφωνα με τον ίδιο- δεν μπορούν να κρίνουν. Κελαϊδής, *ό.π.*, 153.

⁹⁰ Στο ίδιο, 156.

Ο καπετάν Στέφος (Στέφανος Γρηγορίου) αναφέρει στο ημερολόγιο του σώματός του πως μετά το Μπλάτσι (σημ. Βλάστη) «διηυθύνθημεν εν τάχει προς το χωρίον Βογατσικό και εξ αποστάσεως διεκρίναμεν ουρανομήκεις φλόγας και μαύρον καπνόν υπερθεν αυτού. Οι γενναίοι κάτοικοι του χωρίου υπό την αρχηγίαν του Καπετάν Γ. Μακρή είχαν αντιτάξει ερρωμένην άμυναν κατά πολυπληθούς Τουρκικού στρατού, εν τέλει όμως, συντριβέντες και μη έχοντες πλέον πολεμοφόδια υπέστησαν αγρίαν εκ μέρους των Τούρκων καταστροφήν, οίτινες όχι μόνον επυρπόλησαν εν μέρος του χωρίου των, αλλά και πλείστα γυναικόπαιδα εκρεούρησαν αγρίως».⁹¹ Το ίδιο βράδυ (9 Νοεμβρίου) έφτασε εκεί και το σώμα Κατεχάκη, και ο Μυλωνάς αναφέρει πως «Ρίγος διέτρεξε απ' άκρου εις άκρον το σώμα ημών, όταν ίδομεν το Βογατσικόν μεταβεβλημένον εις ερείπια. Όλα τα απλά αλλά όμορφα σπίτια του είχαν μεταβληθή εις στάχτη. Εκ των 800 οικιών μόνον αι 110 ευρίσκοντο εις σχετικώς καλήν κατάστασιν».⁹²

Η καταστροφή του Βογατσικού αποτέλεσε σημαντικό πλήγμα στο ηθικό των αντρών των κρητικών σωμάτων, καθώς το χωριό ήταν σημαντικό προπύργιο του Ελληνισμού της περιοχής από την εποχή του Μακεδονικού Αγώνα. Όταν ενημερώθηκε για την καταστροφή του, ο αρχιστράτηγος και διάδοχος Κωνσταντίνος εξέδωσε την εξής προκήρυξη για τη σύλληψη του Μπεκίρ Φικρί στα ελληνικά και τα τουρκικά

Προκήρυξις

Προς τας διαφόρους αρχάς των καταληφθέντων μερών και τους κατοίκους

Ημείς, [ο] Γενικός Αρχηγός του Ελληνικού Στρατού στρατηγός Διάδοχος του Ελληνικού Θρόνου Κωνσταντίνος

Έχοντες υπ' όψιν ότι ο Μπεκήρ αγάς εξ Αλβανίας, τεθείς επί κεφαλής ενόπλων πολιτών Οθωμανών και σχηματίσας συμμορίας προέβη εις εχθροπραξίας ου μόνο κατά του Ελληνικού Στρατού, αλλά και ιδιωτών χριστιανών

⁹¹Γεώργιος Μόδης, *Μακεδονικός αγών και Μακεδόνες αρχηγοί* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 2007), 239.

⁹²Μυλωνάς, *ό.π.*, 69.

φονεύσας πολλούς εξ αυτών, εμπρήσας τα χωρία αυτών και διαπράξας απείρους ληστρικής πράξεις.

Προκηρύσσομεν

Αμοιβήν δέκα χιλιάδων δραχμών δια την σύλληψιν και παράδοσιν αυτού εις τον Ελληνικόν Στρατόν, ή τον φόνον αυτού, εξακριβουμένης, της ταυτότητος του πτώματος επισήμως.

Η αμοιβή αυτή καταβληθήσεται άμα τη πιστοποιήσει της παραδόσεως και της ταυτότητός του, εις τους παραδόσαντες αυτόν υπό του ταμείου της Μεραρχίας εις τμήμα της οποίας θέλει παραδοθή.

Η παρούσα κοινοποιηθήτω δια του τύπου, δια τοιχοκολλήσεως και δια της απ' εκκλησίας αναγνώσεως.

Εν Φλωρίνη τη 10 Νοεμβρίου 1912⁹³

Δεν είναι απόλυτα βέβαιο ότι ο Μπεκίρ Φικρί ήταν ο κύριος υπεύθυνος για την καταστροφή του Βογατσικού, αλλά αναμφισβήτητα καλλιέργησε και ακολούθησε μια πολιτική που ενέτεινε τη διακοινοτική βία και την εφαρμογή αντιποίνων κατά την οθωμανική αντεπίθεση και την οπισθοχώρηση, για αυτό και θεωρήθηκε ο κατ' εξοχήν υπαίτιος ή ηθικός αυτουργός για αυτό και άλλα παρόμοια περιστατικά.

Εκείνες τις ημέρες, ο διάδοχος Κωνσταντίνος έγραψε από τη Φλώρινα στην Πάολα φον Οστχάιμ

Ο πόλεμος τείνει να αποκτήσει έναν άγριο χαρακτήρα που δεν είχε στην αρχή. Οι Τούρκοι, για να εκδικηθούν για τις ήττες που υφίστανται, καίνε τα χριστιανικά χωριά από τα οποία περνούν, δολοφονούν τους άντρες, βιάζουν τις γυναίκες και τις παίρνουν μαζί τους. Τα στρατεύματά μας ανταποδίδουν βάζοντας φωτιά στα τουρκικά χωριά, και καθώς πολλοί από τους χωρικούς ανοίγουν πυρ και σκοτώνουν αρκετούς άντρες μας, είμαστε υποχρεωμένοι να τους τουφεκίζουμε. Φτάνοντας εδώ και βλέποντας τις φρικαλεότητες που έχουν διαπράξει, έδωσα διαταγές να καούν μερικά τούρκικα χωριά από τα οποία περάσαμε. Ολόκληρη η πεδιάδα φωτίζεται από τη λάμψη, ιδίως από ένα χωριό που μας

⁹³Στο ίδιο, 75.

προκάλεσε μεγάλες απώλειες, κι απ' όπου οι γυναίκες πυροβολούσαν τα στρατεύματά μας από τα παράθυρα. Σε αυτή την περίπτωση, γκρεμίσαμε ακόμα και τους τοίχους, και το χωριό εξαλείφθηκε από προσώπου γης. Είναι σκληρό, αλλά είναι καθήκον μου να προστατέψω τα στρατεύματά μου.⁹⁴

Η κατάληψη της Χρούπιστας και της Καστοριάς

Στις 10 Νοεμβρίου, ο συνταγματάρχης Ηπίτης ζήτησε να φέρουν μπροστά του τους Οθωμανούς αιχμάλωτους, στους οποίους είπε: «Πορεύεσθε εις Χρούπισταν και είπατε τοις λοιποῖς ομοφύλοις σας ὅτι απαιτῶ ἀύριον τὴν πρωΐαν νὰ εὐρίσκεται ἐδῶ ἐπιτροπὴ ἐκ τοῦ Μουκτάρη [κοινοτάρχη], τοῦ Χότζα [ιμάμη] καὶ τινῶν ἄλλων προκρίτων, ἥτις νὰ δηλώσῃ ὑποταγὴν καὶ νὰ παραλάβῃ τὸν στρατὸν μας, νὰ τὸν οδηγήσῃ εἰς τὸ χωριὸν σας, διότι ἄλλως θὰ ἔλθουν τὰ παιδιὰ [οἱ Κρήτες] καὶ θὰ κάμωσι τὴν Χρούπισταν, Βογατσικό!». ⁹⁵ Οἱ αιχμάλωτοι ἀπελευθερώθηκαν καὶ ἔσπευσαν στὴ Χρούπιστα, ὅπου ἐνημέρωσαν τὶς ἀρχές τῆς πόλης.

Τὴν ἴδια ἡμέρα, τὸ 1ο Σύνταγμα Ἱππικοῦ ὑπὸ τὸν ἀντισυνταγματάρχη Ζαχαρακόπουλο κινήθηκε ἀπὸ τὸ Ζέλοβο (σημ. Ἀνταρτικό) πρὸς τὸ Βατοχώρι, καταδιώκοντας οθωμανικά τμήματα. Ἀπὸ ἐκεῖ, ἡ 1η Ἴλη ὑπὸ τὸν ἐπίλαρχο Ἰωάννη Ἄρτη στάλθηκε γιὰ ἀναγνώριση πρὸς τὴν Καστοριά, ὅπου βρισκόνταν τρία τάγματα πεζικοῦ με 3.000 ἄντρες καὶ τρία ορειβατικά πυροβόλα ὑπὸ τὸν Μεχμέτ πασά, ἓνα ἐφεδρικό τάγμα με 800 ἄντρες καὶ δύο πυροβόλα ὑπὸ τὸν Ἐσρέφ μπέη καὶ 150 ἀτακτοὶ ὑπὸ τὸν Μπεκίρ ἀγά, ὁ ὁποῖος λειτουργοῦσε ὡς σύνδεσμος με τὰ σώματα τῶν Σαλή Μπούτκα καὶ Μερσίν Ἀράπη. Ὁ ἐπίλαρχος Ἄρτης κατὰφερε νὰ ἐπιδοθεῖ στὸν Μεχμέτ πασά ἓνα σημεῖωμα πὸ ἀνέφερε πὼς ἡ πόλη εἶχε κυκλωθεῖ ἀπὸ 25.000 Ἕλληνες καὶ ὁ διοικητὴς τοῦς ἤθελε νὰ συνεννοηθεῖ μαζί του γιὰ τὴν παράδοσή της,

⁹⁴Ἡ ἐπιστολὴ γράφτηκε στὶς 23 Νοεμβρίου 1912 (ν.η.). Constantine of Greece, *A King's Private Letters* (1925), 97-98.

⁹⁵Ἀπόσπασμα τοῦ ἡμερολογίου τοῦ Στέφανου Γρηγορίου. *Ελληνικός Βορράς*, 26 Οκτωβρίου 1962. Αξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μιλάμε γιὰ τὸν ἴδιο διοικητὴ πὸ μόλις πρὸ ἡμερῶν περιγραφόταν ὡς «μᾶλλον θεωρητικὸς παρά πρακτικὸς», πὸ δὲν ἐπιδοκίμαζε τὰ ἀντίποινα.

ώστε να μην την καταστρέψει.⁹⁶ Ο Μεχμέτ πασάς συγκάλεσε στρατιωτικό συμβούλιο, στο οποίο αποφασίστηκε η συντεταγμένη αποχώρηση των οθωμανικών δυνάμεων προς τη Βίγλιστα και την Κορυτσά. Οι Μπεκίρ αγάς, Σαλή Μπούτκα και Μερσίν Αράπης ήθελαν να πυρπολήσουν την πόλη πριν την αναχώρηση, αλλά ο Μεχμέτ πασάς και οι μπέηδες της πόλης τους εμπόδισαν, καθώς γνώριζαν ότι αυτό θα είχε αρνητικό αντίκτυπο για όσους μουσουλμάνους έμεναν πίσω.⁹⁷

Την επομένη το πρωί (11 Νοεμβρίου), τα σώματα Κρητών αναχώρησαν για τη Χρούπιστα, όπου έφτασαν μετά από μιάμιση ώρα. Διαπίστωσαν πως ο οθωμανικός στρατός είχε αναχωρήσει και έγιναν «ενθουσιωδώς δεκτοί υπό των κατοίκων».⁹⁸ Οι Κρήτες περίμεναν τον τακτικό στρατό προκειμένου να συνεχίσουν την πορεία τους προς την Καστοριά, αλλά ενημερώθηκαν ότι «ούτος διατάχθη να μείνη εν Βογατσικώ, περιττής ούσης της παρουσίας του, άτε της Καστοριάς καταλειφθήσεις υπό στρατού εκ Φλωρίνης κατερχομένου». Η είδηση αυτή προκάλεσε ενθουσιασμό στους Κρήτες εθελοντές: «Αλλά κατελήφθη αύτη αμαχητί; Αλλά την εγκατέλειψαν οι εχθροί χωρίς ντουφεκιά; Ναι! Τοιούτον το αποτέλεσμα της μάχης της Σιατίστης. Η μάχη αύτη ήτο το τελευταίον ατού της Τουρκίας εν Μακεδονία, και δια ταύτης κατεκυρώθη ημίν οριστικώς αύτη», ή τουλάχιστον η δυτική.⁹⁹

Το ίδιο πρωί ο επίλαρχος Άρτης μπήκε στην Καστοριά με τους άντρες του και χιλιάδες κάτοικοι ξεχύθηκαν στους δρόμους για να τους προϋπαντήσουν. Η πομπή κατέληξε στη Μητρόπολη, όπου έγινε πανηγυρική δοξολογία χωροστατούντος του μητροπολίτη Ιωακείμ, ενώ

⁹⁶Σαραντόπουλος, *ό.π.*, 337.

⁹⁷Ο Μυλωνάς αναφέρει πως ο Μπεκίρ: «κατέβαλεν όλα τα δυνατά μέσα όπως σώση την πόλιν από της παραδόσεως, [όμως] εφοβήθη μήπως τεθή εν μέσω πυρών και σώζων το εαυτού σαρκίον άχετο απιών συμπαραλαβών και τα ελεεινά των ορδών του λείψανα». Μυλωνάς, *ό.π.*, 70.

⁹⁸Ο Κελαϊδής αναφέρει πως η Χρούπιστα «είναι κωμόπολις εκ 500 οικογενειών, ων αι πλειονες είναι Ελληνικαί, έπειτα Τουρκικαί, Αλβανικαί, Βουλγαρικαί, Βλαχοελληνικαί, Ρουμανίζουσαι, Εβραϊκαί κτλ. Αληθής Βαβυλωνία γλωσσών και εθνοτήτων». Σημειώνει δε με απορία: «Ο πατήρ τινός είναι Έλλην, η μήτηρ Βουλγαρίς, ο πάππος Ρουμάνος, η δε μάμμη Σερβίς. Τι είναι ούτος;». Κελαϊδής, *ό.π.*, 157. Περισσότερα σχετικά με τη ρευστότητα των συνειδήσεων στη Μακεδονία βλ. Βασίλης Γούναρης, Ιάκωβος Μιχαηλίδης, Γεώργιος Αγγελόπουλος (επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1997).

⁹⁹Κελαϊδής, *ό.π.*, 157.

ακολούθησε δεξίωση στο μητροπολιτικό μέγαρο. Το πρωί της 12ης Νοεμβρίου μπήκε στην Καστοριά το 1ο Σύνταγμα Ιππικού, ενώ στις 14 Νοεμβρίου έφτασε ο διάδοχος Κωνσταντίνος, ο οποίος ενημέρωσε τον βασιλιά και στον πρωθυπουργό με τηλεγράφημα πως «Ημέτερον Σύνταγμα ιππικού κατέλαβε προχθές την Καστοριάν, όπου έφθασεν ήδη και ολόκληρος Μεραρχία, τραπέντος εις φυγήν του εκεί Τουρκικού στρατού».¹⁰⁰ Μέσα στις επόμενες μέρες συγκεντρώθηκαν στα δυτικά της Καστοριάς οι 3η, 4η και 5η Μεραρχίες, οι οποίες μαζί με το 1ο Σύνταγμα Ιππικού συγκρότησαν Τμήμα Στρατιάς που συνέχισε την καταδίωξη των οθωμανικών δυνάμεων στην περιοχή της Κορυτσάς.¹⁰¹

Ο Μπεκίρ Φικρί στην Ήπειρο

Συνειδητοποιώντας ότι η Μακεδονία είχε χαθεί για τους Οθωμανούς, ο Μπεκίρ διέφυγε στην Ήπειρο, όπου η ελληνική προέλαση ήταν πιο αργή. Οι ελληνικές δυνάμεις είχαν καταλάβει τη Φιλιπιάδα στις 12 Οκτωβρίου και την Πρέβεζα στις 21 Οκτωβρίου, αλλά οι δυνάμεις του Εσάτ πασά στα Ιωάννινα ενισχύθηκαν με νέες δυνάμεις από την περιοχή του Μοναστηρίου και κατάφεραν να κρατήσουν το Μπιζάνι. Κάποια ελληνικά τμήματα προσπέρασαν τα Ιωάννινα και προέλασαν βόρεια μέχρι τη Χειμάρρα, που καταλήφθηκε από σώματα υπό τον οπλαρχηγό Σπύρο Σπυρομήλιο στις 5 Νοεμβρίου. Στο μεταξύ, η φήμη του Μπεκίρ είχε διαδοθεί τόσο ώστε στις 16 Νοεμβρίου ο πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος ρώτησε το φρουραρχείο Γρεβενών αν γνώριζε που βρισκόταν: «Φροντίσατε πληροφορηθείτε αν Μπεκίρ αγάς ή απόσπασμα αυτού διηυθύνθη εκ Γρεβενών δια Τίστας (Ζιάκα)-

¹⁰⁰*Νέα Έρευνα*, 16 Νοεμβρίου 1912.

¹⁰¹Το ίδιο διάστημα τα κρητικά σώματα διατάχθηκαν να επιστρέψουν στη Σιάτιστα και να αναμένουν εκεί διαταγές για τη μετέπειτα δράση τους. Λίγες ημέρες αργότερα, ο Βενιζέλος είπε στον Κατεχάκη ότι όσοι από τους εθελοντές ήθελαν να επιστρέψουν στις εστίες τους μπορούσαν να το κάνουν, αφού εφοδιαστούν με φύλλα πορεία, ενώ όσοι ήθελαν να παραμείνουν αντάρτες έπρεπε να μεταβούν στο Μέτσοβο, ώστε να αξιοποιηθούν σε περαιτέρω επιχειρήσεις στο μέτωπο της Ηπείρου. Μυλωνάς, *ό.π.*, 71.

Περιβολίου και Βωβούσης εις Μέτσοβον. Ειδοποιήσατε περί τούτου συνταγματάρχην Ηπίτην και Μήτσαν. Αναφέρατε και ημίν».¹⁰²

Ο Ηπίτης απάντησε αυθημερόν στον διάδοχο που βρισκόταν στη Φλώρινα και στον Βενιζέλο στην Αθήνα πως

ο Μπεκήρ ευρισκόμενος εις Γρεβενά την 4ην τρέχοντος [Νοεμβρίου] μετά 300 οπλοφόρων χωρικών και χωροφυλάκων ορμηθείς εκ Λειψίστης, ειδοποιήθη την επαύριον περί αποτελέσματος μάχης Σιατίστης και υποχωρήσεως εσπευσμένης τουρκικού στρατού εις Καστοριάν. Ανεχώρησε εσπευσμένως δια Χρούπισταν συναποκομίζων αιχμαλωτισθείσας εις Τσούρχλι μητέρα και γυναικαδελφήν του. Διήλθε μετά 80 οπαδών δια Τσούρχλι προς Ζελεγκόσδι [Πεντάβρυσσο], ένθα καλέσας χριστιανούς και μουσουλμάνους εδήλωσεν ότι παύει ων κυβέρνησις, συνέστησε δε ησυχίαν και προέτρεψε ειδοποιηθεί [ο] Ελληνικός στρατός μη καύση χωρία τουρκικά. Εδήλωσε κρυφά [στους] μουσουλμάνους ότι [θα] υπερασπισθή αυτούς δια σωμάτων. Εκείθεν κατηθύνθη [προς] Μπέγλιτσαν [Βίγλιστα], έκτοτε ουδαμού ανεφάνη.¹⁰³

Η κατάρρευση του οθωμανικού κράτους στα Βαλκάνια ώθησε τους Αλβανούς να επιδιώξουν τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου κράτους, με τη στήριξη της Ιταλίας και της Αυστροουγγαρίας, ώστε να αποφύγουν τον διαμελισμό. Στα τέλη Νοεμβρίου του 1912 συγκλήθηκε στην Αυλώνα (Vlorë) το Παναλβανικό Συνέδριο, το οποίο κήρυξε την ανεξαρτησία της Αλβανίας στις 28 Νοεμβρίου και σχημάτισε κυβέρνηση με επικεφαλής τον Ισμαήλ Κεμάλ (Ismail Qemali) έξι ημέρες αργότερα.¹⁰⁴ Οι πρωτοβουλίες αυτές φάνηκαν να μην επηρεάζουν τους Βαλκάνιους συμμάχους, καθώς ο σερβικός στρατός κατέλαβε το Δυρράχιο και τα Τίρανα λίγες μέρες αργότερα, ενώ ο ελληνικός στρατός κα-

¹⁰²Τηλεγράφημα Υπουργού Στρατιωτικών προς Φρουραρχείο Γρεβενών, αρ. 94406, όπως παρατίθεται στο *Ημερολόγιο Α. Ηπίτη*, 16 Νοεμβρίου 1912, το οποίο δημοσιεύτηκε σε αποσπάσματα στην εφημερίδα *Βόρειος Ελλάς*, 16 Νοεμβρίου 1930, 2.

¹⁰³Στο ίδιο.

¹⁰⁴Περισσότερα σχετικά με την ανεξαρτησία και τα σύνορα της Αλβανίας βλ. Λένα Διβάνη, *Η Εδαφική Ολοκλήρωση της Ελλάδας* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2010), 448-455.

τέλαβε την Κορυτσά στις 7 Δεκεμβρίου. Υπάρχουν αναφορές πως την περίοδο αυτή ο Μπεκίρ Φικρί δραστηριοποιήθηκε στην περιοχή της Κόνιτσας και έπαιξε ρόλο στη μάχη του Δρίσκου (27-28 Νοεμβρίου),¹⁰⁵ αλλά η αποτίμηση της δράσης του θα πρέπει να συνεξεταστεί με τα απομνημονεύματά του και άλλες πηγές και ενδεχομένως να αποτελέσει το αντικείμενο μιας άλλης μελέτης.

Ο Μπεκίρ Φικρί μετά το τέλος του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου

Τα Ιωάννινα παραδόθηκαν στον διάδοχο Κωνσταντίνο στις 21 Φεβρουαρίου 1913, ενώ ακολούθησαν η παράδοση της Αδριανούπολης στους Βούλγαρους στις 26 Μαρτίου και η παράδοση της Σκόδρας στους Μαυροβούνιους στις 23 Απριλίου. Στον απόηχο αυτών των εξελίξεων, οι εκπρόσωποι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των Βαλκάνιων συμμάχων υπέγραψαν στις 30 Μαΐου 1913 τη Συνθήκη του Λονδίνου, το άρθρο 2 της οποίας όριζε πως: «Η Αυτού Μεγαλειότης ο Αυτοκράτωρ των Οθωμανών εκχωρεί προς τας Αυτών Μεγαλειότητας τους Συμμάχους Ηγεμόνας πάσας τας επί της Ευρωπαϊκής ηπείρου εδαφικές εκτάσεις της Αυτοκρατορίας Αυτού προς δυσμάς γραμμής αρχομένης από της επί του Αιγαίου Πελάγους Αίνου [Enez] μέχρι της επί του Ευξείνου Πόντου Μηδείας [Κιγικöy], εξαιρουμένης της Αλβανίας».¹⁰⁶ Μετά την υπογραφή της Συνθήκης, ο Μπεκίρ Φικρί ταξίδεψε από την Αλβανία στην Κωνσταντινούπολη, όπου έγινε γνωστός ως «ήρωας των Γρεβενών» (*Grebene kahramanı*), ενώ ο σουλ-

---

¹⁰⁵Βλ. ενδεικτικά Mehmet Tütüncü, “Grebeneli Bekir Fikri Bey Albay Thomson’a Karşı: 1914 Avlonya Olayı” [Ο Μπεκίρ Φικρί μπέης απέναντι στον συνταγματάρχη Thomson: Τα γεγονότα της Αυλόνας το 1914], *Düşünce ve Tarih* 3/31 (2017): 38-44, 41. Ηλίας Γάγαλης, «Ο Μπεκίρ Φικρί και ο ρόλος του στους Βαλκανικούς Πολέμους», προσβάσιμο στον σύνδεσμο: <https://greveniotis.gr/istoria-laografia/5128-o-bekir-fikri-bey-apo-to-tsoyrxli-kai-o-rolol-tou-stous-valkanikoys-polemous/> (ανάκτ, 8.3.2026).

¹⁰⁶Σταμάτιος Αντωνόπουλος, *Αι Συνθήκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου και Αθηνών* (Αθήνα: 1917), 2. Η Αλβανία εξαιρέθηκε της εκχώρησης επειδή εξακολουθούσαν να υπάρχουν διαφωνίες ως προς το αν θα παρέμενε υπό οθωμανική κυριαρχία, θα γινόταν ανεξάρτητο κράτος ή θα διαμελιζόταν μεταξύ των Βαλκάνιων συμμάχων.

τάνος Μεχμέτ Ε΄ Ρεσάτ (Mehmed V Reşad) του απέδωσε τον τίτλο του «πατριώτη» (*vatansever*).¹⁰⁷

Ο Μπεκίρ αποσπάστηκε στη φρουρά της Κωνσταντινούπολης και δεν συμμετείχε στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, κατά τη διάρκεια του οποίου η Οθωμανική Αυτοκρατορία ανακατέλαβε την Αδριανούπολη, την Ανατολική Θράκη και τους καζάδες Κάραγατς και Διδυμοτείχου στα δυτικά του Έβρου.¹⁰⁸ Η Πύλη διευθέτησε τις διαφορές της με τη Βουλγαρία με τη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης (29 Σεπτεμβρίου 1913), αλλά οι προκαταρκτικές επαφές για τη σύναψη διμερούς συμμαχίας δεν ευόδωσαν. Οι εξελίξεις προς αυτή την κατεύθυνση επιταχύνθηκαν με την εκδήλωση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και τις δύο χώρες να υπογράψουν αμυντική συμφωνία στις 19 Αυγούστου 1914.¹⁰⁹ Η Οθωμανική Αυτοκρατορία μπήκε στον πόλεμο στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων στις 31 Οκτωβρίου, ενώ η Βουλγαρία ακολούθησε έναν χρόνο αργότερα, αφού οι Οθωμανοί της παραχώρησαν όλα τα εδάφη τους δυτικά του Έβρου με τη Σύμβαση της Σόφιας (6 Σεπτεμβρίου 1915).¹¹⁰

¹⁰⁷Αθανασία Μετόκη, «Οι ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι της Δυτικής Μακεδονίας: η περίπτωση των Βαλαάδων της Κοζάνης και των Γρεβενών» (μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2016), 47· Tütüncü, ό.π., 41.

¹⁰⁸Η ανακατάληψη των περιοχών αυτών ήταν σχεδόν αναίμακτη, καθώς οι Βούλγαροι πολεμούσαν ήδη σε τρία μέτωπα και δεν ήταν σε θέση να προτάξουν αποτελεσματική άμυνα στη Θράκη. Βίκτωρ Δούσμανης, *Απομνημονεύματα, Ιστορικά Σελίδες τις οποίας έζησα* (Αθήνα: Πέτρος Δημητράκος, 1946), 110.

¹⁰⁹Σχετικά με την εξέλιξη αυτής της συμμαχίας κατά τον Α΄ Παγκόσμιο βλ. Naring Ökkeş, “İki Komşunun İlk İttifakı 1915-1918 (Osmanlı Devleti-Bulgaristan)”, *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi* 2/4 (2019): 315-331.

¹¹⁰Με τη Σύμβαση της Σόφιας οι Οθωμανοί παραχώρησαν στη Βουλγαρία όλα τα εδάφη που κατείχαν δυτικά του ποταμού Έβρου και μια λωρίδα πλάτους 2 χιλιομέτρων ανατολικά του ποταμού, ώστε και οι δύο όχθες του να ανήκουν στη βουλγαρική επικράτεια. Για περισσότερα βλ. A.R.H., “The New Boundaries of Bulgaria”, *The Geographical Journal* 55, No. 2 (1920): 127-138.

Ο Μπεκίρ Φικρί επιχειρεί να εγκαταστήσει έναν Οθωμανό πασά ως ηγεμόνα της Αλβανίας

Στο μεταξύ, στα τέλη του 1913 ο Μπεκίρ Φικρί ηγήθηκε μιας επιχείρησης της «Ειδικής Οργάνωσης» (*Teşkilât-ı Mahsûsa*)¹¹¹ που είχε σκοπό να ανατρέψει την προσωρινή κυβέρνηση της Αλβανίας και να εγκαταστήσει ως ηγεμόνα της χώρας τον Οθωμανό στρατηγό Αχμέτ Ιζέτ πασά (*Ahmed İzzet Paşa*, μετέπειτα *Furğaç*).¹¹² Ο Μπεκίρ Φικρί έφτασε στη Σκόδρα τον Νοέμβριο του 1913 με 5.000 χρυσά ναπολεόνια, τα οποία χρησιμοποίησε για να αποκτήσει πληροφορίες και επιρροή. Αφού εξασφάλισε την υποστήριξη των προκρίτων της Σκόδρας, ο Μπεκίρ Φικρί ζήτησε από την οθωμανική κυβέρνηση να στείλει στρατεύματα στο Δυρράχιο, πιστεύοντας ότι η νότια Αλβανία θα μπορούσε να πειθαναγκαστεί με τη δύναμη των όπλων. Το ίδιο διάστημα, ο Μπεκίρ Φικρί επικοινωνήσε με τον Ισμαήλ Κεμάλ και του παρουσίασε ένα σχέδιο που προέβλεπε στρατιωτική συνεργασία Οθωμανών, Αλβανών και Βουλγάρων κατά της Ελλάδας και της Σερβίας. Ο Ισμαήλ Κεμάλ ανταποκρίθηκε θετικά και ο Μπεκίρ Φικρί ζήτησε από την Πύλη να στείλει πυρομαχικά και πυροβόλα στην Αυλώνα.¹¹³ Ωστόσο, το σχέδιο διέρρευσε και μια δύναμη Ολλανδών χωροφυλάκων συνέλαβε 19 Οθωμανούς αξιωματικούς και 161 στρατιώτες λίγο μετά την άφιξή τους στις 8 Ιανουαρίου 1914. Οι περισσότεροι απελάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη μέσω της Τεργέστης, αλλά ο Μπεκίρ Φικρί και άλλα έξι άτομα παραπέμφθηκαν σε έκτακτο στρατοδικείο, το οποίο καταδίκασε τον Μπεκίρ Φικρί σε θάνατο στις 3 Φεβρουαρίου 1914. Περίπου έναν μήνα αργότερα, στις 7 Μαρτίου 1914 έφτασε στο Δυρράχιο ο πρίγκιπας Βιντ (*Wilhelm Friedrich*

¹¹¹Περισσότερα βλ. Philip Stoddard, *Teşkilât-ı Mahsûsa*, 2. baskı (İstanbul: Arma Yayınları, 2003).

¹¹²Ο Αχμέτ Ιζέτ πασάς είχε γεννηθεί στη Λεϊψιστα (Νεάπολη) Κοζάνης το 1864, και υπό αυτή την έννοια θεωρούταν «συμπατριώτης» του Μπεκίρ Φικρί. Πολέμησε στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, στη Συρία, τη Χετζάζη και την Υεμένη, ενώ ήταν επικεφαλής των οθωμανικών δυνάμεων που ανακατέλαβαν την ανατολική Θράκη και την Αδριανούπολη κατά τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο. *Harp Akademilerinin 120. Yılı, 1848-1968, Şeref Dolu Yıllar* (İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı, 1968), 19.

¹¹³Tütüncü, ό.π., 42.

Heinrich), ο οποίος έδωσε χάρη στον Μπεκίρ και τους άλλους συνωμότες στις 18 Αυγούστου.

Ο Μπεκίρ Φικρί στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Μετά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη, ο Μπεκίρ Φικρί δήλωσε πρόθυμος να αναλάβει νέες αποστολές. Προήχθη σε αντισυνταγματάρχη και τον Νοέμβριο του 1914 ορίστηκε διοικητής της 34ης Μεραρχίας Καυκάσου, η οποία υπαγόταν στην Γ΄ Στρατιά υπό τον Χασάν Ιζέτ πασά (Hasan İzzet Paşa). Ο αντικειμενικός σκοπός της στρατιάς ήταν να ανακαταλάβει τις περιοχές Καρς, Αρνταχάν, Άρτβιν και Μπατούμ, τις οποίες οι Οθωμανοί είχαν χάσει κατά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο των ετών 1877-1878. Οι Οθωμανοί επιχείρησαν επίθεση σε μεγάλο μέρος του μετώπου στις 22 Δεκεμβρίου 1914, κατά τη διάρκεια της οποίας ο Μπεκίρ Φικρί σκοτώθηκε στην περιοχή του Σαρίκαμις (Sarıkamış), σε ηλικία 33 ετών.¹¹⁴ Η σωρός του μεταφέρθηκε και τάφηκε στο Ερζερούμ (Erzurum), ενώ μετά θάνατον τιμήθηκε για τις υπηρεσίες του με τον βαθμό του αντιστράτηγου.

Μια αποτίμηση της δράσης του Μπεκίρ Φικρί

Ο Μπεκίρ Φικρί υπηρέτησε το οθωμανικό κράτος με ζήλο και συνέπεια, τόσο στη δυτική Μακεδονία κατά τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, όσο και αλλού και σε άλλες περιόδους της ζωής του. Αξιοποιώντας δεξιότητες όπως η γλωσσομάθεια και η κοινωνικότητά του, κατάφερε να υπερασπιστεί και να προαγάγει τα συμφέροντα των μουσουλμάνων του τόπου του, αμφισβητώντας και υπονομεύοντας τα ελληνικά ερείσματα σε μια περιοχή σχεδόν αποκλειστικά ελληνόφωνη, όπου δεν υπήρχε άλλος ορατός διεκδικητής. Παρότι χαμηλόβαθμος αξιωματούχος, εφάρμοσε την πολιτική της Πύλης όπου συμφωνούσε με αυτήν-όπως στο θέμα της προσέγγισης με τους ρουμανίζοντες Βλάχους- και διαφοροποιήθηκε από αυτήν όπου διαφωνούσε- λειτουργώντας συμ-

¹¹⁴Η επιχείρηση κατά του Σαρίκαμις υπήρξε μια από τις μεγαλύτερες στρατιωτικές αποτυχίες του οθωμανικού στρατού κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι Οθωμανοί είχαν απώλειες πάνω από 60.000 άνδρες, εκ των οποίων οι 25.000 πάγωσαν πριν καν επιτεθούν. Βλ. Yavuz Özdemir, *Sarıkamış Harekâtı, Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü* (Istanbul: Historia Kitap, 1918).

φιλιωτικά ανάμεσα σε Οθωμανούς και Αλβανούς, καταφέροντας να αποφύγει τις συνέπειες, αλλά και να πείσει πολλούς για τις απόψεις του. Έδωσε δυναμικά το «παρών» όταν εκδηλώθηκε το Κίνημα των Νεότουρκων, αλλά και όταν ξέσπασε ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος, κινητοποιώντας και οπλίζοντας πολλούς μουσουλμάνους. Υπερασπίστηκε τη θέση του και τους ομόθρησκούς του με κάθε διαθέσιμο μέσο, προσφεύγοντας ακόμα και σε τεχνάσματα, και πλήρωσε το τίμημα για αυτό.

Παρότι έχασε το χωριό και το σπίτι του, δεν εξαφανίστηκε και δεν παραιτήθηκε από την προσπάθεια, αλλά αναζήτησε βοήθεια όπου μπορούσε, κατάφερε να συγκροτήσει μια νέα δύναμη και σε συνεργασία με τον Μεχμέτ πασά οργάνωσε μια επιτυχή οθωμανική αντεπίθεση που απώθησε τις ελληνικές δυνάμεις δεκάδες χιλιόμετρα προς τα νότια, κοντά στα σύνορα του 1897. Υπό αυτή την έννοια, επιβεβαίωσε ότι αποτελούσε σημαντική απειλή για τους αντιπάλους του, έναν απρόβλεπτο και αμείλικτο εχθρό που έπρεπε να υπολογίζουν. Η εμπειρία έκανε τα ελληνικά τμήματα πιο προσεκτικά, αλλά δεν κατάφερε να αποτρέψει τα αντίποινα σε βάρος των μουσουλμανικών χωριών που συνεργάστηκαν μαζί του. Υπακούοντας στην ανάγκη, εγκατέλειψε τη Μακεδονία και διέφυγε στην Ήπειρο και την Αλβανία, αλλά δεν κατάφερε να βρει τα ερείσματα που αναζητούσε. Το «φάντασμά» του εξακολούθησε να πλανάται στη δυτική Μακεδονία για ένα διάστημα, αλλά στο μυαλό του ίδιου ήταν σαφές πως δεν υπήρχαν οι συνθήκες για να επιστρέψει.

Μετά τον πόλεμο ο Μπεκίρ Φικρί αναγνωρίστηκε ως «ήρωας των Γρεβενών», ενώ θέλησε να ευαισθητοποιήσει το οθωμανικό κοινό για τη χαμένη του πατρίδα γράφοντας τα απομνημονεύματά του, τα οποία δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά το 1914 με τον τίτλο *Mefkûre-yi vatan: orduda imam* (Το ιδανικό της πατρίδας: καθήκοντα στον στρατό). Δύο χρόνια μετά τον θάνατό του και ενώ ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν ακόμα σε εξέλιξη, τα απομνημονεύματά του επανεκδόθηκαν ως *Grebene ve Garp Ordusunda Kuvva-i Seyyare* (Τα Γρεβενά και οι κινητές μονάδες της Δυτικής Στρατιάς). Η παρακαταθήκη του επιβίωσε της κατάρρευσης του οθωμανικού κράτους και η δράση του εξακολούθησε να μελετάται στην Τουρκία, ιδίως μετά τη δεκαετία του 1970. Οι επανεκδόσεις των απομνημονευμάτων του καταδεικνύουν

ένα συνεχιζόμενο ενδιαφέρον για αυτόν στη γείτονα χώρα,¹¹⁵ το οποίο θα μπορούσε να ενθαρρύνει μια πιο συστηματική μελέτη για τον Μπεκίρ Φικρί και τη δράση του και στη χώρα μας.

---

¹¹⁵Η τελευταία συναφής έκδοση κυκλοφορεί ως Ertuğrul Zekâi Ökte, Duran Tülay (επιμ.), *Grebene: Balkanlarda Tedhiş ve Gerilla, Yarbay Bekir Fikri* [Γρεβενά: Τρομοκρατία και Αντάρτικο στα Βαλκάνια] (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2022).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1. Όψη των Γρεβενών περί το 1900 (Αφοί Μανάκια)

2. Το Σαντζάκι Σερβίων (Sancak-i Serfice) σε οθωμανικό άτλαντα του 1907

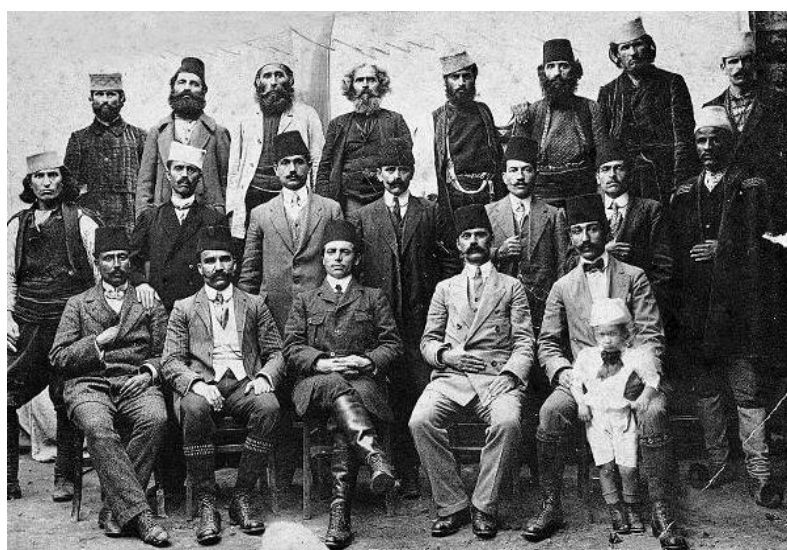
3. Η Στρατιωτική Σχολή Μοναστηρίου στις αρχές του 20ού αιώνα

4. Ο Μπεκίρ Φικρί στις αρχές του 20ού αιώνα

5. Ο Αχμέτ Νιαζί μπέης το 1908

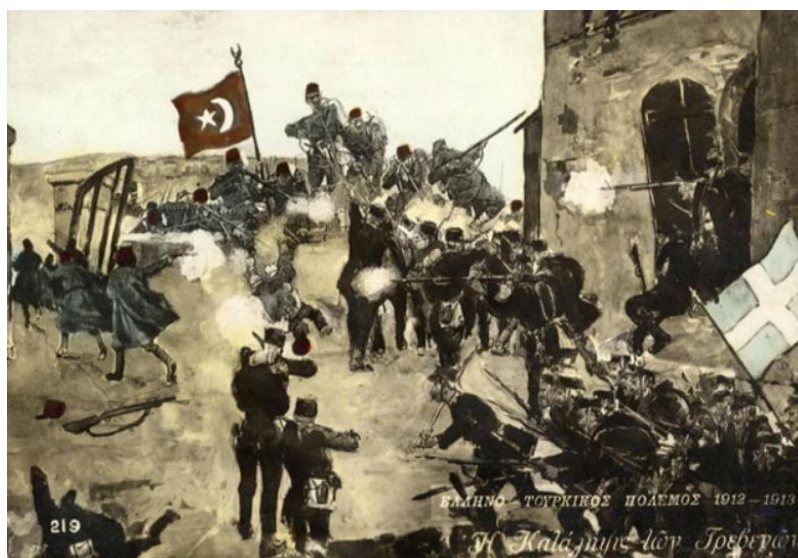
6. Ο Μπεκίρ Φικρί (στη μέση μπροστά) με άλλους μουσουλμάνους πρόκριτους των Γρεβενών

7. Λόχος έφεδρων Οθωμανών στρατιωτών στη Μακεδονία, φθινόπωρο 1912

8. Ο αρχηγός των εθελοντικών σωμάτων στη δυτική Μακεδονία
Γεώργιος Κατεχάκης

9. Αναπαράσταση της κατάληψης των Γρεβενών από τον Ελληνικό στρατό (13 Οκτωβρίου 1912)

10. Ο Μπεκίρ Φικρί το 1914

11. Οθωμανοί στρατιώτες στο Σαρίκαμισ τον χειμώνα του 1914-1915

12. Η πιο πρόσφατη έκδοση των απομνημονευμάτων του Μπεκίρ Φικρί στα τουρκικά (2022)

Γεώργιος Ναθαναήλ*

**Η λαϊκή εικονογραφία μέσα από τους βαλκανικούς πολέμους:
Ερμηνεύοντας την «παράδοση της Θεσσαλονίκης» τον Οκτώβριο
του 1912**

Εισαγωγή

Η εργασία θα επικεντρωθεί στη συγκριτική εξέταση δύο (2) λαϊκών εικόνων που φιλοτεχνήθηκαν κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων. Ειδικότερα, θα μελετηθούν δύο χρωμολιθογραφίες, από τις συλλογές της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (ΙΕΕΕ), που αναφέρονται στην Παράδοση της Θεσσαλονίκης, τον Οκτώβριο του 1912, στον διάδοχο Κωνσταντίνο· η πρώτη είναι του Σωτήριου Χρηστίδη και η δεύτερη, του Καρόλου Χάουπτ.

Για μια πληρέστερη προσέγγιση του θέματος θα γίνει αναφορά στο ρόλο της εικόνας και τη σημασία του πομπού, του δέκτη και του μέσου έκφρασης, με τη βοήθεια του οποίου, κάθε καλλιτέχνης επικοινωνεί με το κοινό του. Στη συνέχεια, μεταξύ άλλων, θα εξετασθεί η έννοια της λαϊκής εικονογραφίας και της λιθογραφίας, πώς η τελευταία εδραιώθηκε στην Ελλάδα, ενώ θα δοθούν και πληροφορίες για τους πρώτους εικονογράφους. Θα τονισθεί, ακόμα, η σημασία της λαϊκής εικονογραφίας ως «απεικονισμένης» δημοσιογραφικής είδησης για την επιβεβαίωση ιστορικών γεγονότων στο πλαίσιο της ενίσχυσης της εθνικής ταυτότητας και της συλλογικής μνήμης. Θα αναλυθούν τα χαρακτηριστικά στοιχεία των λαϊκών εικόνων της περιόδου των Βαλκανικών Πολέμων και η χρησιμότητά τους στη διάχυση των μηνυμάτων στο πλαίσιο της προπαγάνδας.

Στη συνέχεια, αφού οριοθετηθεί η έννοια του ενδύματος και της στρατιωτικής ενδυμασίας, με μια συνοπτική παρουσίαση των στολών του Ελληνικού στρατού και ειδικότερα της περιόδου των Βαλκανικών Πολέμων, θα ακολουθήσει η περιγραφή των πολυπρόσωπων

---

*Δρ Λαογραφίας ΔΠΘ - Ερευνητής. Μέλος του ΔΣ της Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών (ΕΚΜ).

συνθέσεων των υπό εξέταση χρωμολιθογραφιών, με αναφορές σε πρόσωπα και τοπία, όπως επίσης θα μελετηθούν και εκτιμηθούν οι «κινήσεις» των συγκεκριμένων προσώπων και τα μηνύματα που εκφράζονται μέσα από αυτές.

Η μελέτη θα ολοκληρωθεί με συμπεράσματα και προτάσεις για μελλοντική έρευνα.

Γενικά

Κάθε επικοινωνία απαιτεί την ύπαρξη πομπού και δέκτη, επιτυγχάνεται δε με τη βοήθεια ενός τρίτου στοιχείου, του μέσου. Στο εύρος της «εικαστικής επικοινωνίας», ο καλλιτέχνης παίζει το ρόλο του πομπού, το κοινό αποτελεί το δέκτη και ως μέσο λογίζεται το έργο του. Ο ίδιος, μέσα από το δημιούργημά του, στέλνει τα μηνύματα που κάθε φορά επιθυμεί να μεταδώσει και προσπαθεί, με την «εικαστική αφήγηση», να προσεγγίσει το κοινό του, διαμορφώνοντας το κατάλληλο διαδραστικό περιβάλλον.

Αυτή η «εικαστική αφήγηση», με το εύρος των εικόνων της, προσφέρει τη δυνατότητα σε κάθε ερευνητή να αξιολογήσει ιστορικές καταστάσεις, ιδεολογήματα και ρεύματα, κοινωνικό και πολιτιστικό περιβάλλον ως και κάθε στοιχείο που οριοθετεί και εδραιώνει την όψη και τη δομή της κοινωνίας μιας εποχής. Οι σκηνές αποτελούν τεκμήρια όλων αυτών των εκτιμήσεων και λειτουργούν ως σημεία αναφοράς και μελέτης. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας αυτή η αφήγηση αντιστοιχεί σε λαϊκές εικόνες της εποχής των Βαλκανικών πολέμων, με τις οποίες οι καλλιτέχνες - δημιουργοί τους, απευθυνόμενοι στους δέκτες τους, το ευρύ κοινό, το λαό δηλαδή, προσπάθησαν να μεταδώσουν τα «πιστεύω» της εποχής τους.

Η λαϊκή εικονογραφία και οι εκπρόσωποί της

Η λαϊκή εικονογραφία είναι το σύνολο των λαϊκών εικόνων, μέσα από τις οποίες ιστορούνται διάφορα γεγονότα από λαϊκούς ή ακαδημαϊκούς ζωγράφους, τυπώνονται σε πολλαπλά αντίτυπα με τεχνικά μέσα, όπως

η λιθογραφία,¹ με όσο το δυνατόν μικρότερο κόστος και έχουν στόχο να απευθύνονται στο ευρύ κοινό, που αποτελεί και τον αποδέκτη τους.²

Η δημιουργία λαϊκών εικόνων, στην Ελλάδα, όπως και διεθνώς, ξεκίνησε στα μέσα του 19^{ου} αι.³ και προέκυψε από την ανάγκη πληροφόρησης του κοινού για τις εξελίξεις της εποχής εκείνης, σε μια περίοδο όπου ο δείκτης αναλφαβητισμού ήταν υψηλός, κυκλοφορούσε μικρός αριθμός εφημερίδων, σε γλώσσα δύσκολα κατανοητή στους πολλούς και, επομένως, το πλέον κατάλληλο μέσο επικοινωνίας ήταν οι οπτικές αναπαραστάσεις. Έτσι, μόλις συνέβαινε ένα γεγονός και γίνονταν γνωστές οι πρώτες περιγραφές και πληροφορίες, ο καλλιτέχνης το σχεδίαζε, ο λιθογράφος περνούσε το σχέδιο στην πέτρα και οι τυπογράφοι το τύπωναν. Στη συνέχεια, αυτές οι χιλιάδες εικόνες προωθούνταν σε ολόκληρη την επικράτεια, τα σχολεία, τα καφενεία, τους δημόσιους

---

¹Η λιθογραφία είναι η τέχνη αναπαραγωγής έντυπου υλικού με τη χρήση πέτρας, νερού, λιπαντικού και μελανιού. Σύμφωνα με τον καθηγητή της Ιστορίας της Τέχνης του ΕΚΠΑ Δ. Παυλόπουλο, αποτελεί μια νεότερη τεχνική της χαρακτικής. Ανακαλύφθηκε το 1796-1798 στο Μόναχο, από τον Γερμανικής καταγωγής θεατρικό συγγραφέα και μουσικό Αλδους Ζενεφέλντερ, στην προσπάθειά του να τυπώσει τα κείμενά του με όσο το δυνατόν πιο οικονομικό τρόπο. Οι πρώτες λιθογραφίες, σχεδόν μέχρι και το 1900, ήταν μαυρόασπρες. Αργότερα δημιουργήθηκαν και οι χρωμολιθογραφίες. Με τη λιθογραφία ασχολήθηκαν πολλοί γνωστοί ζωγράφοι, όπως οι Ονορέ Ντωμέ και Ανρί ντε Τουλούζ Λωτρέκ. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Δημήτρης Παυλόπουλος, *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες* (Αθήνα: Color Network, 2011), 110-112. Απόστολος Δούρβαρης, *Σωτήριος Χρηστίδης (1858-1940)* (Αθήνα: Εταιρεία Ελληνικού και Λογοτεχνικού Αρχείου, 1993), 29.

²Γεώργιος Ναθαναήλ, «Ο Εικονογράφος Σωτήριος Χρηστίδης και η καταστροφή της Σμύρνης», στην *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών ΔΠΘ*, τ. Β' (Αθήνα: Ηρόδοτος, 2023), 462. Δούρβαρης, *ό.π.*: Ευθυμία Παπασπύρου-Καραδημητρίου, «Ελληνική Λαϊκή Εικονογραφία 1912-1913», στο *Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, επιμ. Νατάσσα Καστρίτη, τ. Α' (Αθήνα: IEEE, 2013), 39.

³Δούρβαρης, *ό.π.* Επίσης, η Παπασπύρου-Καραδημητρίου σημειώνει ότι η πρώτη εμφάνιση του φαινομένου θα πρέπει να τοποθετηθεί στα μέσα του 17^{ου} αι., με τη μορφή χαρακτηριστικών τυπωμάτων με θρησκευτικά θέματα που είχαν σκοπό την ευρύτερη διάδοση της πίστης, ενώ, ένα μονόφυλλο με την εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου που τύπωσε ο Ρήγας Φεραίος, το 1797, στη Βιέννη, το οποίο μοιράστηκε στους εκεί διαμένοντες Έλληνες και προωθήθηκε σε όλα τα κέντρα του Ελληνισμού, είχε όμοιο στόχο με εκείνο των λαϊκών εικόνων. Παπασπύρου-Καραδημητρίου, *ό.π.*

χώρους, παντού, και οι απεικονισμένες πληροφορίες γίνονταν, ως δημοσιογραφικές ειδήσεις, κτήμα του λαού.⁴

Σύμφωνα με τον Απόστολο Δούρβαρη,⁵ η ελληνική λαϊκή εικονογραφία διαιρείται σε πέντε περιόδους: Η 1^η περίοδος (1840-1890) ουσιαστικά χρονολογείται από το 1840, όταν ο Μακρυγιάννης ανέθεσε στον Παναγιώτη Ζωγράφο και τους γιους του να σχεδιάσουν τους Αγώνες της Επανάστασης του 1821 και στη συνέχεια τα σχέδια αυτά να περαστούν στη λιθογραφική πλάκα.⁶ Οι περισσότερες εκτυπώσεις γίνονταν στο εξωτερικό και οι βασικοί εκπρόσωποι της περιόδου εκείνης ήταν, πέραν των Ζωγράφων, πατρός και υιών, οι Αδάμ [Ελευθερίου]⁷ και Αθανάσιος Ιατρίδης.⁸

⁴Παπασπύρου-Καραδημητρίου, ό.π., 40.

⁵Δούρβαρης, ό.π., 30.

⁶Όπως παρατηρεί ο Π. Παπαδόπουλος : «Ο Μακρυγιάννης είχε την ιδέα να αποτυπωθούν σε λιθογραφίες οι αγώνες της Επανάστασης του 1821. Αναθέτει στον Παναγιώτη Ζωγράφο και στους γιούς του την αρχική απεικόνιση των θεμάτων ώστε, στη συνέχεια, να μεταγραφούν στη λιθογραφική πλάκα. Για την ιστορία να αναφέρουμε ότι αυτή η μεταγραφή δεν έγινε ποτέ, αφού ο Αλέξανδρος Ησαΐας, στον οποίο ο Μακρυγιάννης ανέθεσε να κάνει τη μεταγραφή και την εκτύπωση στην Ιταλία, προτίμησε να απεικονιστούν οι σκηνές του αγώνα με βάση τη δυτική ζωγραφική και όχι το λαϊκό ιδίωμα του Παναγιώτη Ζωγράφου». Παναγιώτης Παπαδόπουλος, «Το φανταστικό στοιχείο στις λαϊκές λιθογραφίες», *Αυγή*, 13-3-2013, https://www.avgi.gr/tehnas/44787_fantasiakostoiheio-stis-laikes-lithografies (ανάκτ. 25-2-2024). Η Ε. Παπασπύρου-Καραδημητρίου διευκρινίζει, περαιτέρω, ότι, ανεξάρτητα από την εξέλιξη της συνεργασίας Ι. Μακρυγιάννη-Αλ. Ησαΐα, «... για την ιστορία της ελληνικής λαϊκής εικονογραφίας, η σειρά που τύπωσε ο Ησαΐας στην Ιταλία, το 1840, ήταν η πρώτη ελληνική σειρά χρωμολιθογραφικών εικόνων με θέματα επίκαιρα και ιστορικά, που εκδόθηκαν για να διατεθούν στο ευρύ κοινό...». Παπασπύρου-Καραδημητρίου, ό.π., 39-40· Ναθαναήλ, «Ο Εικονογράφος Σωτήριος Χρηστίδης», 462.

⁷Ο Αδάμ [Ελευθερίου] γεννήθηκε στην περιοχή της Μαύρης Θάλασσας [Καραντενίζ] περίπου το 1830 και πέθανε στην Αθήνα, μετά το 1875. Οι συνθέσεις του καλύπτουν μια ευρύτατη θεματολογία, ενώ πολλές φορές συνοδεύονται και από σύντομα επεξηγηματικά σχόλια. Υπογράφει ως ΑΔΑΜ και η γόνιμη καλλιτεχνική του περίοδος εκτείνεται μεταξύ των ετών 1860-1875. Για περισσότερα στοιχεία βλ. και Γιάννης Μπόλης - Δημήτρης Παυλόπουλος, *Ελληνική Χαρακτική, 1843-1915. Ιστορία - Λεξικό Χαρακτών* (Αθήνα: Da Vinci, 2012), 165-166· Ο Γ. Γιαννέλλης-Θεοδοσιάδης υποστηρίζει ότι ο Αδάμ υπήρξε ο πρώτος λαϊκός εικονογράφος, Γιάννης Γιαννέλλης - Θεοδοσιάδης, *Ο λαός εικονογραφεί την ιστορία του* (Αθήνα: Σιδέρης, 2003).

⁸Ο Καρπενησιώτης ζωγράφος, λιθογράφος και λαογράφος Αθανάσιος Ιατρίδης (1799-1866), με σπουδές ζωγραφικής στη Βιέννη, υπήρξε σχεδιαστής της Αρχαιολογικής

Κατά την 2^η περίοδο (1890-1900) ο αριθμός των λαϊκών εικόνων αρχίζει να αυξάνεται, με πιο σημαντικούς εκπροσώπους της τους Κωνσταντίνο Καρυστινό, Κάρλ Κόλμαν, Κάρλ Χάουπτ⁹ και Σωτήριο Χρηστίδη.¹⁰ Η 3^η περίοδος (1900-1915) αποτελεί την κορωνίδα της λαϊκής εικονογραφίας κατά την οποία περιλαμβάνονται και οι νικηφόροι

Υπηρεσίας και καθηγητής Ιχνογραφίας το 1833 στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας. Το 1859 τύπωσε στο λιθογραφείο του Βαυαρού Γιόζεφ Κόλμαν τη δική του *Συλλογή Δημοτικών Ασμάτων Παλαιών και Νέων*, στην οποία περιλάμβανε και εννέα εικόνες, οι οποίες θεωρούνται και οι πρώτες γνωστές λαϊκές εικόνες. Ναθαναήλ, «Ο Εικονογράφος Σωτήριος Χρηστίδης», 462· Γεώργιος Α. Φαρμακίδης, *Ο ζωγράφος Αθανάσιος Ιατρίδης (1799-1866)* (Αθήνα: ιδιωτ. εκδ. 1960)· Αθανάσιος Ιατρίδης, *Συλλογή δημοτικών ασμάτων παλαιών και νέων μετά διαφόρων εικονογραφιών* (Αθήνα: Εκδόσεις Μαυρομάτη, 1859)· Μπόλης- Παυλόπουλος, *ό.π.*, 168· Ηλιάνα Μόρτογλου, «Λαϊκές λιθογραφίες», *Ριζοσπάστης*, 21-11-1999, <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=7817> (ανάκτ. 25-2-2024)· Παπαδόπουλος, *ό.π.*

⁹Ο Γερμανός Κ. Χάουπτ (1866-1937) υπήρξε χαράκτης, ζωγράφος και λιθογράφος. Γεννήθηκε και σπούδασε στη Λειψία και κλήθηκε στην Ελλάδα από τον συμπατριώτη του Γεώργιο Στάγγελ για να οργανώσει το λιθογραφείο που ίδρυσε ο τελευταίος με την επωνυμία «Λιθογραφείον της Βασιλικής Αυλής Γ. Στάγγελ και Σας». Εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα, φιλοτέχνησε πολλές λαϊκές εικόνες και στη συνέχεια συνεργάστηκε με τα πιο γνωστά λιθογραφεία της εποχής. Κατά την Παπασπύρου ο Χάουπτ ήρθε στην Ελλάδα το 1882, ενώ κατά τον Δούρβαρη, το 1888. Δούρβαρης, *ό.π.*, 11, 15, 39. Παπασπύρου-Καραδημητρίου, *ό.π.*, 43.

¹⁰Ο Σ. Χρηστίδης (1858-1940), που θα πρέπει να θεωρηθεί ότι κυριάρχησε στην ελληνική λαϊκή εικονογραφία, υπήρξε παράλληλα ζωγράφος, χαράκτης και λιθογράφος και μαθήτευσε κοντά στον Κ. Χάουπτ. Ασχολήθηκε με την τέχνη του για πενήντα χρόνια (1888-1938) και λειτούργησε ως ο εικαστικός ιστοριογράφος της εποχής του, προβάλλοντας όλα τα σημαντικά γεγονότα με τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο. Την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων ο Σ. Χρηστίδης ίδρυσε δικό του εκδοτικό οίκο. Υπογράφει ως: «Σ. Χρηστίδης» ή «Σωτ. Χρηστίδης» και κινείται σε μια ευρύτατη γκάμα θεματολογίας, με σκηνές από την Αρχαιότητα, το 1821, τους Βαλκανικούς Πολέμους, το Μακεδονικό Αγώνα, τη Μικρασιατική Εκστρατεία. Σύμφωνα με τον Δ. Παυλόπουλο «[...] είχε εφεύρει τρόπο να επεμβαίνει στη λιθογραφική πλάκα και στα τρία βασικά χρώματα (κόκκινο, μπλε και κίτρινο), τα οποία αναμίγνυε με στόχο τις τονικές διαβαθμίσεις στις πολλές χρωμολιθογραφίες που φιλοτεχνούσε, προκειμένου να αποφύγει τη χρήση διαφορετικής πέτρας για κάθε χρώμα», ενώ, όπως σημειώνει η Παπασπύρου-Καραδημητρίου «[...] είχε επινοήσει ένα κραγιόν που απέδιδε, απευθείας, το χρώμα του ανθρώπινου προσώπου [...]», στοιχείο που οδηγούσε σε βελτιωμένη απόδοση και σε οικονομία χρόνου. Παπασπύρου-Καραδημητρίου, *ό.π.*, 43. Περισσότερα στοιχεία για το Σ. Χρηστίδη βλ. Δούρβαρης, *ό.π.*· Ναθαναήλ, «Ο Εικονογράφος Σωτήριος Χρηστίδης», 465-469· Παυλόπουλος, *ό.π.*, 115.

Βαλκανικοί Πόλεμοι· τότε, τυπώθηκαν πάνω από 100 λαϊκές εικόνες. Ο μεγαλύτερος όγκος τους, περίπου το 40%, εκδόθηκε από το Δράκο Παπαδημητρίου, ενώ δεύτερος μεγαλύτερος εκδότης υπήρξε ο Σ. Χρηστίδης.¹¹ Θα πρέπει ακόμα να αναφερθεί ότι την ίδια περίοδο οι λιθογραφικές αποτυπώσεις ενός κατάλληλα εξοπλισμένου λιθογραφείου μπορούσαν να φθάσουν και τα οκτώ χιλιάδες αντίτυπα.¹² Εκπρόσωποί της ήταν οι Σ. Χρηστίδης, Κ. Χάουπτ και Φρίξος Αριστεύς.¹³

Η 4^η περίοδος (1915-1935) είναι η περίοδος του Α΄ ΠΠ και της Μικρασιατικής καταστροφής. Παρόλο που σχεδιάστηκαν αρκετές λαϊκές εικόνες από τον Σ. Χρηστίδη, εντούτοις, μετά την ήττα του 1922, διασώθηκαν λίγες· το λαϊκό αίσθημα ήταν πληγωμένο και η λαϊκή εικόνα δεν είχε πηγές έμπνευσης. Η εικονογραφία εμφανίζεται μόνο περιστασιακά και τις περισσότερες φορές «αποθανατίζει» ιστορικά δεδομένα, που συνήθως είναι δυσάρεστα.¹⁴

Η 5^η περίοδος (1935-1940) είναι η τελευταία περίοδος της λαϊκής εικονογραφίας. Το έπος του 1940 τόνωσε το λαϊκό αίσθημα και τον πατριωτισμό, ενώ ενέπνευσε πολλούς εκδότες, καλλιτέχνες και τυπογράφους να πληροφορήσουν και πάλι το κοινό με περιστατικά και καταστάσεις μέσα από λαϊκές εικόνες.¹⁵ Σύμφωνα με τον Δούρβαρη,¹⁶ οι κυριότεροι εκπρόσωποί της υπήρξαν οι Νίκος Νείρος, Σβώλος και Μακρής.

¹¹ Παπασπύρου-Καραδημητρίου, *ό.π.*, 41.

¹² Δούρβαρης, *ό.π.*, 22· Ναθαναήλ, «Ο Εικονογράφος Σωτήριος Χρηστίδης», 462.

¹³ Ο ζωγράφος Φρ. Αριστεύς (1879-1955), με καταγωγή από τη Χίο, ήταν νεότερος του Σ. Χρηστίδη. Σε ηλικία 13 ετών ενεγράφη στη Σχολή Καλών Τεχνών, με δασκάλους τους Βολονάκη, Προσαλέντη, Ροϊλό, Νικηφόρο Λύτρα. Σύμφωνα με την *Αυτοβιογραφία* του, το 1887 αναχώρησε για σπουδές στο εξωτερικό· πήγε αρχικά στη Βιέννη και αργότερα στο Μόναχο, όπου και εργάστηκε στο ατελιέ του Νικόλαου Γύζη. Επέστρεψε οριστικά στην Ελλάδα το 1901, σε ηλικία 21 ετών. Για βιοποριστικούς λόγους ασχολήθηκε με τη λαϊκή εικονογραφία, σπούδασε λιθογραφία, εργάστηκε ως εικονογράφος εφημερίδων, περιοδικών και ως γελοιογράφος. Όπως υποστήριζε, δεν ήταν ικανοποιημένος από αυτό το τμήμα της δουλειάς του, γιατί θεωρούσε ότι δεν αντιστοιχούσε στις ανωτέρου επιπέδου σπουδές του και τις φιλοδοξίες του. Δούρβαρης, *ό.π.*, 15· Αντώνιος Σαραγιώτης, «Ελληνικός Συμβολισμός» (διδ. διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1999), 52-67· Παπασπύρου-Καραδημητρίου, *ό.π.*, 43-44.

¹⁴ Παπασπύρου-Καραδημητρίου, *ό.π.*, 40.

¹⁵ Στο ίδιο.

¹⁶ Δούρβαρης, *ό.π.*, 30.

Τα λιθογραφεία

Ο Άγγλος συνταγματάρχης, Λέστερ Φιτζέραλντ Τσαρλς Στάνχοπ, εισήγαγε τα πρώτα δύο επίπεδα πιεστήρια λιθογραφίας στην Ελλάδα, στο Μεσολόγγι, το 1824. Τα μηχανήματα αυτά, όμως, δυστυχώς, δεν μπόρεσαν να λειτουργήσουν γιατί κανένας δεν γνώριζε την τεχνική τους. Το πρώτο κρατικό λιθογραφείο ιδρύθηκε από τον Όθωνα, στην Αθήνα, το 1835, με διευθυντή τον Γερμανό Ανδρέα Φώστερ, ενώ το 1840, ο Βαυαρός Καρλ Γιόζεφ Κόλμαν υπήρξε ο ιδρυτής του πιο γνωστού ιδιωτικού λιθογραφείου.¹⁷ Στα ελληνικά λιθογραφεία, που λειτουργούσαν ήδη περί τα τέλη του 19^{ου} αι., τυπώνονταν χάρτες, επισκεπτήρια, ετικέτες και άλλα είδη. Σ' αυτά απασχολούνταν, κυρίως, Γερμανοί τεχνίτες.¹⁸ Στην Αθήνα λειτουργούσαν τα λιθογραφεία των Μ. Εργίνου, Γ. Κόλμαν, Κ. Γρούνδμαν, Γ. Κοντογόνη, Ρουφογάλη, Λεβαντή και Παπαχρυσάνθου, ενώ στον Πειραιά, των Ε. Λοβέρδου και Γ. Γρύσπου.¹⁹

Κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων, που διαπιστώνεται και η μεγαλύτερη παραγωγή λαϊκών εικόνων, ο κύριος όγκος τους προέρχεται από τον εκδοτικό οίκο του Δράκου Παπαδημητρίου, ο οποίος συνεργάζεται κυρίως με το «Λιθογραφείον της Βασιλικής Αυλής Γ. Στάγγελ και Σας», το οποίο, σε όλες τις λιθογραφίες που τύπωνε για λογαριασμό του εκδότη αυτού, έθετε και το σήμα κατατεθέν του, το Βασιλικό θυρεό. Να σημειωθεί επίσης ότι ο συγκεκριμένος εκδότης χρησιμοποιούσε και τις υπηρεσίες των λιθογραφείων των Β. Παπαχρυσάνθου και Μ. Εργίνου.²⁰ Ο Σ. Χρηστίδης, κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων λειτούργησε και ως εκδότης των λαϊκών εικόνων που σχεδίαζε και συνεργαζόταν κυρίως με το λιθογραφείο του Χατζη-Σάββα, αλλά και με εκείνα των Β. Παπαχρυσάνθου, Γ. Στάγγελ και Γ. Κοντογόνη.²¹

---

¹⁷Παυλόπουλος, *ό.π.*, 113.

¹⁸Στο ίδιο.

¹⁹Δούρβαρης, *ό.π.*, 29.

²⁰Παπασπύρου-Καραδημητρίου, *ό.π.*, 41.

²¹Στο ίδιο. Επίσης, Δούρβαρης, *ό.π.*, 32.

Τα χαρακτηριστικά της εικονογραφίας των Βαλκανικών Πολέμων

Ο εκδοτικός οίκος του Δ. Παπαδημητρίου χρησιμοποιούσε σε κάθε λαϊκή εικόνα και έναν επίτιτλο, με κεφαλαία γράμματα: ΕΚ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΤΟΥ 1912 ή ΕΚ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΒΟΥΛΓΑΡΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ ΤΟΥ 1913. Επίσης, μετέφραζε στα Γαλλικά τόσο τον τίτλο όσο και τις επεξηγηματικές λεζάντες, ενώ προσδιόριζε την ημερομηνία του εικονιζόμενου ιστορικού συμβάντος σύμφωνα και με το Γρηγοριανό ημερολόγιο. Η χρήση της Γαλλικής γλώσσας θα μπορούσε να συνδυαστεί και με το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των Γάλλων για την έκβαση του πολέμου, επειδή οι τελευταίοι ήταν εκπαιδευτές του Ελληνικού στρατού. Να επισημανθεί, ακόμα, ότι αυτός ο εκδοτικός οίκος χρησιμοποιούσε τους επίτιτλους στοχεύοντας και σε μεταγενέστερες επανεκτυπώσεις του υλικού που είχε στη διάθεσή του, στοιχείο που επιβεβαιώνεται και από καταλόγους του με αναφορές του τύπου «χρωμολιθογραφικά εικόναι» του 1912 ή και άλλων χρονικών περιόδων. Εκφράζοντας εικαστικά τις επιθυμίες και τα συναισθήματα του λαού-αποδέκτη τους, οι λαϊκές εικόνες της εξεταζόμενης περιόδου παρουσιάζουν τον Ελληνικό στρατό να εφορμά αήττητος, σε αντίθεση με τους εχθρούς που υποχωρούν άτακτα και πανικόβλητοι, ενώ στις ατομικές σκηνές πρυτανεύει η σκληρότητα τόσο των πράξεων όσο και των προσώπων.²² Κατά συνέπεια, μέσα από αυτή τη συλλογιστική και, έχοντας υπόψη ότι οι οπτικές αναπαραστάσεις αποτελούσαν τον πλέον κατάλληλο και εύκολο τρόπο πληροφόρησης και επικοινωνίας με τον λαό, οι λαϊκές εικόνες μπορούσαν εύκολα να λειτουργήσουν και ως εργαλεία προώθησης των προπαγανδιστικών μηνυμάτων που κρίνονταν, κατά περίπτωση, κατάλληλα για την ενίσχυση των εθνικών θέσεων.

Η στρατιωτική στολή

Κατά τον Maslow, το ένδυμα κατατάσσεται στην πρώτη βαθμίδα της πυραμίδας ιεράρχησης των αναγκών του ανθρώπου, στο εύρος της οποίας καλύπτονται οι φυσιολογικές ανάγκες του, όπως είναι ο αέρας,

²²Πιο αναλυτικά για τη μορφή και το περιεχόμενο των λαϊκών εικόνων της περιόδου εκείνης και για την οικεία Συλλογή της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος [ΙΕΕΕ], βλ. Παπασπύρου-Καραδημητρίου, ό.π., 44-48.

το νερό, το φαγητό, το καταφύγιο, ο ύπνος.²³ Στο πλαίσιο της μελέτης του ενδύματος, και με δεδομένο ότι το τελευταίο έχει, ήδη, από τους προϊστορικούς χρόνους, υπερβεί τον προστατευτικό του ρόλο, παρέχεται η δυνατότητα άντλησης πληροφοριών προσωπικού χαρακτήρα, αλλά και σχετικών μ' ένα καθορισμένο κοινωνικό πλαίσιο, εντός του οποίου βιώνει το άτομο.²⁴

Σύμφωνα με τον ορισμό του άρθρου 1 του οικείου Προεδρικού Διατάγματος με το οποίο κυρώνεται ο δημοσιευόμενος διακλαδικός κανονισμός στολών του στρατιωτικού προσωπικού των Ενόπλων Δυνάμεων «Η στρατιωτική στολή είναι ένα ομοιόμορφο και τυποποιημένο ένδυμα που φέρεται από τους στρατιωτικούς κατά την άσκηση των καθηκόντων τους και φέρει τα διακριτικά γνωρίσματα του Κλάδου ή Όπλου ή Σώματος των Ενόπλων Δυνάμεων που ανήκουν, του αξιώματος και της θέσης τους στην Ιεραρχία, καθώς και της αποστολής που τους έχει ανατεθεί».²⁵

Η στολή υπήρξε πάντοτε το χαρακτηριστικό γνώρισμα των τακτικών στρατών και γενικεύθηκε από τον 17^ο αι., όταν επικράτησε ο θεσμός του μονίμου στρατού.²⁶ Ο φέρων στολή δηλώνει ότι ασκεί δημόσια εξουσία. Στην Ελλάδα, η δωρεάν παροχή, όπως και στους ευρωπαϊκούς στρατούς, της στρατιωτικής στολής, καθιερώθηκε το 1822· όμως, το 1824, το πρώτο τακτικό τάγμα του Συνταγματάρχη Ροδίου, έφερε τη φορεσιά της φουστανέλας και μόνον ο Συνταγματάρχης Φαβιέρος διέθεσε δωρεάν στο τακτικό σώμα 5.000 στολές τις οποίες έκανε εισαγωγή από την Αγγλία.²⁷ Το 1868, επί Βασιλείας Γεωργίου Α', καθιερώθηκε η γαλλικού τύπου στολή, με σκούρο μπλε χιτώνιο και θαλασσί παντελόνι, πλην του πυροβολικού, που επικράτησε το σκούρο μπλε, ενώ τα

²³Saul Mcleod, S., "Maslow's Hierarchy of Needs", *Simply Psychology*, <https://www.simplypsychology.org/maslow.html> (ανάκτ. 1-3-2024).

²⁴Γεώργιος Ναθαναήλ, «Ενδυματολογικός κώδικας Βαλκάνιων Αγωνιστών του 1821 που συμμετείχαν στην Ελληνική Επανάσταση: Συμβολισμοί-Μηνύματα», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 21 (2022): 10-11.

²⁵Άρθρο 1 του Π.Δ. 18/Α/22.10.2015, Α/Φ 14 «Κύρωση του Διακλαδικού Κανονισμού Στολών του στρατιωτικού προσωπικού των Ενόπλων Δυνάμεων».

²⁶Γενικό Επιτελείο Στρατού (ΓΕΣ), «Οι στολές του Ελληνικού στρατού κατά περιόδους», <http://army.gr/el/istoria/oi-stoles-ellinikoy-stratoy-kata-periodoys> (ανάκτ. 1-3-2024).

²⁷Στο ίδιο.

διακριτικά του βαθμού τοποθετούνται στα μανίκια. Η στολή των Αξιωματικών διακρίνεται σε επίσημη και στολή υπηρεσίας.²⁸

Το 1910 αλλάζει και πάλι η στολή των Αξιωματικών και των οπλιτών με την καθιέρωση του χακί στη στολή υπηρεσίας, εκστρατείας και ασκήσεων. Έτσι, κατά την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων, τα διακριτικά του βαθμού των Αξιωματικών τοποθετούνται, πλέον, στις επωμίδες, το παντελόνι έχει σχήμα κυλόττας ιππασίας και, εκτός από τις μπότες, έχουν προστεθεί περικνημίδες από ξανθό δέρμα ή υφασμάτινες χακί ταινίες. Η αλλαγή του χρώματος επιβλήθηκε λόγω της χρήσης όπλων με την ιδιαιτερότητα των μαζικών πυρών και επιβαλλόταν η κάλυψη, η απομάκρυνση των μαχητών και η εγκατάλειψη των σχηματισμών. Όμως, για τους Αξιωματικούς, η μπλε στολή εξακολούθησε να ισχύει ως επίσημη.²⁹ Αναφορικά με τους Εύζωνες σχεδιάστηκε μια νέα στολή εκστρατείας σε χρώμα χακί, συμπεριλαμβανομένου και του φάριου, βασισμένη στην παραδοσιακή φουστανέλα.³⁰

Οι εξεταζόμενες λαϊκές εικόνες

Θα εξετασθούν δύο χρωμολιθογραφίες της εποχής που αναφέρονται στην παράδοση της Θεσσαλονίκης, τον Οκτώβριο του 1912 στον τότε διάδοχο, αρχιστράτηγο του Ελληνικού στρατού και μετέπειτα βασιλιά Κωνσταντίνο Α΄, από τον στρατηγό μεραρχίας και διοικητή του 8^{ου} σώματος του Οθωμανικού στρατού Χασάν Ταχσίν Πασά. Ο Κωνσταντίνος περιγράφει το περιστατικό σε τηλεγράφημα που απέστειλε στο

²⁸Ευάγγελος Παπαβέργος, «Στολές του Ελληνικού Στρατού», <https://www.eaas.gr/arhtra-dimosieymata/stoles-toy-ellinikoy-stratoy> (ανάκτ. 5-3-2024).

²⁹Στο ίδιο· ΓΕΣ, ό.π. Βλ. επίσης επεξηγηματικές εικονογραφήσεις με τις επικεφαλίδες «Μεγάλη στολή Αντιστρατήγου 1880» και «Υποστράτηγος με στολή εκστρατείας και βραχεία χλαίνη 1912-1913», αντίστοιχα, στο ιστολόγιο του ΓΕΣ, «Οι στολές του ελληνικού στρατού κατά περιόδους», καθώς και δύο φωτογραφίες του Βασιλέως Κωνσταντίνου, από το αρχείο της ΕΡΤ. Η πρώτη έχει ως τίτλο, «Ο Βασιλεύς Κωνσταντίνος Α΄ εξέρχεται της Βασιλικής Αμαξας μπροστά στα σκαλιά της Μητρόπολης». Προέρχεται από τη συλλογή του Π. Πουλίδη. Στη φωτογραφία αυτή ο Κωνσταντίνος φέρει την επίσημη στολή του, <https://archive.ert.gr/2566/> (ανάκτ. 5-3-2024). Στη δεύτερη, με τίτλο «Ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος Α΄ με στρατιωτική στολή», πάλι από την ίδια συλλογή, φέρει στολή εκστρατείας, <https://archive.ert.gr/2544/> (ανάκτ. 5-3-2024)

³⁰Γιάννης Μυλωνάς, *Οι Εύζωνες* (Αθήνα: Ι. Φλώρος, χ.χ), 158.

Υπουργείο Στρατιωτικών, με ημερομηνία 26.10.1912.³¹ «Η Σύμβαση παραδόσεως της Θεσσαλονίκης» την 26^η Οκτωβρίου 1912, στο Διοικητήριο της πόλης,³² υπογράφηκε μεταξύ των Αντισυνταγματάρχη Βίκτωρος Δούσμανη και Λοχαγού Ιωάννη Μεταξά, ως εκπροσώπων του διαδόχου Κωνσταντίνου, και του Χασάν Ταχσίν Μπέη.³³

³¹«...Χθες τη νύχτα παρουσιάστηκαν εις το εν Τοψίν Στρατηγείον μου οι Γενικοί Πρόξενοι Αγγλίας, Γαλλίας, Γερμανίας και Αυστρίας, μετά του Τούρκου Φρουράρχου Θεσσαλονίκης, ως εκπροσώπου του αρχηγού των στρατευμάτων Ταξίν Πασά και μοι υπέβαλον προτάσεις περί παραδόσεως της πόλεως και του στρατού επί τω όρω να τηρήση ούτος τα όπλα, αλλά να μείνη ουδέτερος μέχρι το τέλος του πολέμου. Μη δεχθείς τούτο, έθεσα ως απαράβατον όρον την κατάθεσιν των όπλων [...] έδωσα διορίαν μέχρι της 6^{ης} πρωινής ώρας σήμερα [...] όντως δε την 5^η πρωινήν επανήλθεν ο Φρούραρχος Θεσσαλονίκης [...] εδέχθησαν μεν την παράδοσιν των όπλων, αλλά επέμενον να αφεθώσιν αυτοίς 5.000 όπλα προς εκγύμνασιν των νεοσυλλέκτων. Τούτου μη γενομένου δεκτού ανεχώρησαν, ζητήσαντες [...] προς συνεννόησιν [...] Παρελθούσης όμως της διορίας [...] διέταξα από της 9^{ης} ώρας και 30' την προέλασιν του στρατού μου [...] ότε όμως οι γραμμαί ημών επλησίαζον τας προφυλακάς του εχθρού, περί ώραν 4.30 της εσπέρας, ο Ταξίν πασάς μου έστειλεν επιστολή δι αξιωματικού δηλών μοι ότι δέχεται τας προτάσεις μου. Όθεν διέκοψα την προέλασιν και απέστειλα δύο αξιωματικούς προς σύνταξιν του σχετικού πρωτοκόλλου καταθέσεως των όπλων και παραδόσεως της πόλεως προ της οποίας ευρίσκονται τα στρατεύματα ημών. 26/10/12 (ώρα 12.30 μεταμεσονύκτιον), Κωνσταντίνος». ΓΕΣ, «Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης (26 Οκτωβρίου 1912, Έγγραφα», <http://army.gr/sites/default/files/4.pdf> (ανάκτ. 6-3-2024). Η επιστολή του αρχηγού των Οθωμανικών δυνάμεων, περί αποδοχής της άνευ όρων παράδοσης της πόλης, αναφέρει τα εξής: «Προς την Α. Υψηλότητα τον πρίγκηπα Κωνσταντίνο, αρχηγό του ελληνικού στρατού – Έχω την τιμή να πληροφορήσω την Υμετέραν Υψηλότητα ότι αποδέχομαι την πρότασή σας την οποία κάνατε χτες - Χασάν Ταχσίν, στρατηγός μερραρχίας και διοικητής του 8^{ου} σώματος του Οθωμανικού στρατού», ΓΕΣ, «Στρατιωτικό Μουσείο Βαλκανικών Πολέμων, Ξενάγηση στην Ιστορική Έπαυλη ΤΟΨΙΝ, 787 ΤΜΕ», <http://army.gr/el/istoria/moyseia/stratitotiko-moyseio-valkanikon-polemon-topsin> (ανάκτ. 8-3-2024). Για πιο αναλυτική περιγραφή βλ. και ΓΕΣ, «Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης (26 Οκτωβρίου 1912), Ιστορικό», Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης (26 Οκτωβρίου 1912) | Army.gr (ανάκτ. 8-3-2024).

³²Στην υπογραφή της παράδοσης παραβρέθηκε και ο Κενάν Μεσαρέ, ο οποίος ήταν γιος και υπασπιστής του Χασάν Ταχσίν Πασά. Ο τελευταίος υπήρξε και ο ένας από τους συντάκτες του γαλλικού κειμένου της παράδοσης. Ο έτερος συντάκτης ήταν ο Ιωάννης Μεταξάς. ΓΕΣ, «Στρατιωτικό Μουσείο Βαλκανικών Πολέμων».

³³ΓΕΣ, «Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης (26 Οκτωβρίου 1912), Έγγραφα».

Πρωταγωνιστής και στις δύο χρωμολιθογραφίες ο Κωνσταντίνος, ο οποίος είχε εγκαταστήσει το στρατηγείο του, στο ΤΟΨΙΝ.³⁴

Η πρώτη πολυπρόσωπη σύνθεση είναι φιλοτεχνημένη από τον Σ. Χρηστίδη και έχει τίτλο «Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΕΙΣ ΤΟΝ ΝΙΚΗΤΗΝ ΣΤΡΑΤΗΛΑΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ ΕΝ ΤΟΨΙΝ 26 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1912».³⁵ Εκδότης της είναι ο ίδιος ο Σ. Χρηστίδης, ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε, κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων, είχε ιδρύσει δικό του εκδοτικό οίκο, στην οδό Σοφοκλέους 7, στη Στοά Πάππου.³⁶ Στο κάτω τμήμα της σύνθεσης έργου αναγράφονται και αριθμούνται οι θέσεις και τα πρόσωπα που συνδέονται με το ιστορικό γεγονός, ενώ περαιτέρω επισημαίνεται ότι κάθε μερική ή ολική αντιγραφή του δημιουργήματος απαγορεύεται από το νόμο. Οι ανωτέρω πληροφορίες που παρέχονται από τον εικονογράφο-εκδότη είναι μόνο στην Ελληνική γλώσσα.

Ο Κωνσταντίνος, τον οποίο τοποθετεί στο στρατηγείο του, στο ΤΟΨΙΝ, από τα παράθυρα του οποίου κυματίζει η ελληνική σημαία, καθώς και όλοι οι επιτελείς του, φέρουν τη νέα στρατιωτική στολή εκστρατείας που καθιερώθηκε κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, με τα διακριτικά των βαθμών στις επωμίδες, το παντελόνι σε σχήμα κιλότας ιππασίας και τις περικνημίδες σε ξανθό δέρμα. Με τη νέα στολή με τη χακί χλαίνη εκστρατείας διακρίνονται και οι Εύζωνες, στο βάθος της σύνθεσης.³⁷ Ένας μόνον αξιωματικός είναι ενδεδυμένος με την μπλε επίσημη στολή του.³⁸ είναι ο υποστράτηγος Δαγκλής, με τον αρ. 8, όπως σημειώνει ο Σ. Χρηστίδης.

Οι δύο Οθωμανοί αξιωματούχοι απεικονίζονται με κατεβασμένο το κεφάλι και σε νεότερη ηλικία από τον Κωνσταντίνο. Ο πρώτος εναποθέτει τη σημαία στα πόδια του διαδόχου και ο δεύτερος του επιδίδει την επιστολή αποδοχής της παράδοσης της Θεσσαλονίκης, μαζί με το

³⁴Πρόκειται για τον σημερινό οικισμό Γέφυρα, Θεσσαλονίκης. Απέχει 25 χλμ. ΒΔ της πόλης, από την ανατολική πλευρά του Αξιού. Στο κτίριο αυτό στεγάζεται σήμερα το Μουσείο Βαλκανικών Πολέμων. Για περισσότερα ιστορικά και λαογραφικά στοιχεία βλ. ΓΕΣ, «Στρατιωτικό Μουσείο Βαλκανικών Πολέμων».

³⁵Εγχρωμη λιθογραφία, σε σκληρό χαρτόνι, διαστάσεων 0,50X0,60 εκ./0,50X068 εκ. ΙΕΕΕ, αρ. εισ. 4951/76.

³⁶Δούρβαρης, *ό.π.*, 32.

³⁷Παπαβέργος, *ό.π.* · Μυλωνάς, *ό.π.*, 158.

³⁸Παπαβέργος, *ό.π.*

ξίφος. Ο Σ. Χρηστίδης σημειώνει επεξηγηματικά ότι πρόκειται για τον Χασάν Ταχσίν Πασά και τον υποφρούραρχο Θεσσαλονίκης.³⁹ Με όριο το Γαλλικό ποταμό, τον οποίο σημειώνει με τον αριθμό 19, ο καλλιτέχνης διαχωρίζει τα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα με τις σημαίες τους.

Στο κάτω αριστερό τμήμα της πολυπρόσωπης σύνθεσης, μαζί με τους εκπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων και τους θρησκευτικούς αρχηγούς των αντιμαχομένων στρατευμάτων, τον τότε Μητροπολίτη Γεννάδιο και τον Μουφτή της Θεσσαλονίκης, τοποθετείται και έτερος Οθωμανός αξιωματικός με λευκή σημαία.

Επίσης, θα πρέπει να επισημανθεί ότι το φέσι των δύο έμπροσθεν του διαδόχου Οθωμανών αξιωματούχων, με απεικονισμένη την ημισέληνο στο μπροστινό του τμήμα, διαφέρει από εκείνο της επίσημης στρατιωτικής στολής τους.⁴⁰ Στο σημείο αυτό, θα μπορούσαν να υποστηριχθούν τα ακόλουθα: παρ' όλο που ο Σ. Χρηστίδης απεικόνιζε, σύμφωνα με τον Α. Δούρβαρη, τις λεπτομέρειες «με μοναδική αυθεντικότητα»,⁴¹ εντούτοις, στην προκειμένη περίπτωση, φαίνεται να αυθαιρετεί ενδυματολογικά, λειτουργεί, όμως, «προπαγανδιστικά», προβάλλοντας με τις πινελιές του την ήττα της ημισελήνου, του συμβόλου των Οθωμανών.

Η δεύτερη χρωμολιθογραφία του Κ. Χάουπτ φέρει τον τίτλο «ΕΚ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ 1912-1913. Η ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΕΝ ΤΟΠΣΙΝ».⁴² Στο κάτω αριστερό τμήμα, η λεζάντα συμπληρώνεται με μικρότερα γράμματα ως ακολούθως: «Ο Ταχσίν Πασάς παραδίδων το ξίφος του εις τον δαφνοστεφή στρατηλάτην Κωνσταντίνο τη 25^η Οκτωβρίου 1912». Στο κάτω δεξιό, η γαλλική λεζάντα αναφέρει: «La guerre greco-turque de 1912-1913. La reddition de Salonique à Topsisin. Tahsin-pasha rend l'éepee au diadoque illustré Constantin, le 25 octobre 1912».⁴³ Εκδότης ήταν ο Δ.

³⁹α/α 2 & 3 της λεζάντας.

⁴⁰α/α ευρήματος 65/141. ΓΕΣ, «Στρατιωτικό Μουσείο Βαλκανικών Πολέμων».

⁴¹Δούρβαρης, *ό.π.*, 32.

⁴²Εγχρωμη λιθογραφία, σε σκληρό χαρτόνι, διαστάσεων 42,5X60 εκ./46,5X63 εκ. ΙΕΕΕ, αρ. εισ. 4951/61.

⁴³Ο καθηγητής του τμήματος Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ Ε. Κουρδής παρατηρεί ότι το κείμενο της γαλλικής λεζάντας δεν αποτελεί ακριβή μετάφραση του ελληνικού, του οποίου η μετάφραση θα έπρεπε να ήταν η ακόλουθη: «[De la guerre gréco-turque de 1912-1913. La reddition de

Παπαδημητρίου και τυπώθηκε στο «Λιθογραφείον της Βασιλικής Αυλής Γ. Στάγγελ και Σας», με το οποίο και συνεργαζόταν ο εκδοτικός του οίκος. Όπως σημειώνει η Παπασπύρου - Καραδημητρίου, από την ένδειξη της γαλλικής λεζάντας 1912-1913, η πολυπρόσωπη σύνθεση δείχνει να έχει επανακυκλοφορήσει ή ανατυπωθεί μετά το ιστορικό γεγονός.⁴⁴

Η ελληνική σημαία με το βασιλικό στέμμα κυματίζει μπροστά από το κτίριο του στρατηγείου, ενώ μια δεύτερη διακρίνεται στο βάθος, πάνω στο Λευκό πύργο. Ο Κωνσταντίνος φέρει την επίσημη στρατιωτική στολή του, με το μπλε χιτώνιο, το θαλασσί παντελόνι, το καπέλο με λοφίο και φτερά χρώματος μπλε και λευκού, όπως επίσης και τις τιμητικές του διακρίσεις.⁴⁵ Όλοι οι υπόλοιποι αξιωματικοί, όπου εντοπίζονται στον πίνακα, αλλά και οι Εύζωνες, σε δεύτερο πλάνο, φορούν τη νέα στολή εκστρατείας, χρώματος χακί, που καθιερώθηκε στους Βαλκανικούς πολέμους, με τα διακριτικά του βαθμού τους στις επωμίδες, το παντελόνι σε σχήμα κιλότας ιππασίας και τις περικνημίδες σε ξανθό δέρμα.⁴⁶ Ένας μόνον αξιωματικός, ο οποίος βρίσκεται πίσω από τον Κωνσταντίνο και δείχνει μεγαλύτερης ηλικίας από τους υπολοίπους, φέρει, όπως και ο διάδοχος, την επίσημη μπλε στολή.⁴⁷ Απέναντι στο διάδοχο τοποθετούνται δύο Οθωμανοί αξιωματούχοι και αυτοί με την επίσημη στολή και τις τιμητικές διακρίσεις τους. Ο πρώτος, που

Thessaloniki à Topsin. Tahsin-pasha rend son épée au stratège lauréat couronné Constantin le 25 octobre 1912]”. Το κείμενο σηματοδοτεί μια πιο ουδέτερη χροιά και είναι λιγότερο συναισθηματικά φορτισμένο, στοιχείο που ο καθηγητής το αιτιολογεί με τη χρήση του οριστικού άρθρου «l' épée», αντί του κτητικού επιθέτου “son épée», αναφορικά με το σπαθί του Χασάν Ταχσίν Πασά. Ακόμα, συμπληρώνοντας τις παρατηρήσεις του, ο Ε. Κουρδής σημειώνει ότι η Θεσσαλονίκη δεν μεταφράζεται ως Thessaloniki αλλά ως Salonique, με το όνομα δηλαδή που είχε, στις αρχές του 19^{ου} αι., στο πλαίσιο του πολυεθνικού της χαρακτήρα. Επίσης ο ίδιος παρατηρεί ότι ο Χάουμπτ δεν μεταφράζει τη λέξη stratège (στρατηλάτης) για τον Κωνσταντίνο, που έχει στρατιωτική έννοια, αλλά την αντικαθιστά με τη λέξη diadoque (διάδοχος) που έχει πολιτική σημασία. Evangelos Kourdis, “Image, traduction et idéologie nationale: les lithographies grecques des guerres balkaniques (1912-1913)”, στο *Traduire: signes, textes, pratiques, Signata 7 Annales des Sémiotiques* (2016): 293.

⁴⁴ Παπασπύρου-Καραδημητρίου, ό.π., 263.

⁴⁵ Παπαβέργος, ό.π.

⁴⁶ Στο ίδιο.

⁴⁷ Συγκρίνοντας το πρόσωπο αυτό με την αντίστοιχη απεικόνιση στο έργο του Σ. Χρηστίδη, ενδεχομένως να πρόκειται και σ' αυτή την περίπτωση για τον Δαγκλή.

δείχνει να είναι και μεγαλύτερης ηλικίας, παραδίδει στον Κωνσταντίνο την τουρκική σημαία, το ξίφος και την επιστολή αποδοχής των όρων παράδοσης.

Παρατηρήσεις - Συμπεράσματα

Μελετώντας τις δύο υπό εξέταση χρωμολιθογραφίες σημειώνεται ότι είναι δυνατόν να αναγνωρισθούν εύκολα οι ήρωες, οι οποίοι πλαισιώνονται και από πρόσθετα αναγνωρίσιμα στοιχεία. Οι καλλιτέχνες δεν αποτυπώνουν απλά και μόνο το ιστορικό γεγονός, αλλά προκαλούν και ενεργοποιούν τον αποδέκτη-θεατή, το κοινό δηλαδή, προκειμένου να το βιώσει. Κατά συνέπεια, σε σχέση με τη θεματολογία, όπως είναι φυσικό, η πόλη της Θεσσαλονίκης κυριαρχεί στο φόντο, αλλά κάθε δημιουργός τη φιλοτεχνεί στο έργο του από διαφορετική οπτική γωνία. Και στις δύο λαϊκές εικόνες διακρίνεται ένα πλήθος μιναρέδων, ενώ στο βάθος, στο κτίριο του στρατηγείου του διαδόχου, η λέξη TOPSIN, που αναφέρεται στο ιστορικό τοπωνύμιο, είναι γραμμένη με λατινικούς και αραβικούς⁴⁸ χαρακτήρες, όπως ακριβώς και σε φωτογραφία της εποχής.⁴⁹ Στο σημείο αυτό και στο πλαίσιο της μελέτης των δύο χρωμολιθογραφιών, κρίνεται ενδιαφέρον να εξετασθεί η διαφορετική γραφή και ο τονισμός του τοπωνυμίου που εντοπίζεται, κατά περίπτωση.

Ο Σ. Χρηστίδης, στον τίτλο της σύνθεσής του, το αναγράφει ως ΤΟΨΙΝ,⁵⁰ με κεφαλαία, ενώ στις περαιτέρω επεξηγηματικές λεπτομέρειες που δίνει για το έργο του, σημειώνει με πεζά: «Ο σιδηρ. Σταθμός του Τοψίν-προσωρινόν στραταρχείον».⁵¹ Ακόμα, σε άλλο αντίτυπο της ίδιας λαϊκής εικόνας του Σ. Χρηστίδη, που εντοπίζεται στο βιβλίο του Α. Δούρβαρη,⁵² σημειώνεται και πάλι ως ΤΟΨΙΝ, με κεφαλαία, ενώ ο

⁴⁸Τη συγκεκριμένη περίοδο τα οθωμανικά τουρκικά γράφονταν με το αραβικό αλφάβητο, το οποίο και διατηρήθηκε μέχρι το 1928, όταν ο Mustafa Kemal Atatürk επέβαλε το λατινικό. Βλ. πιο αναλυτικά στο Kourdis, ό.π.

⁴⁹Φίλοι Μουσείου Βαλκανικών Πολέμων «ΤΟΨΙΝ», Φίλοι Μουσείου Βαλκανικών Πολέμων «Τοψιν» | Facebook_ (ανάκτ. 10-3-2024).

⁵⁰IEEE, αρ. εισ. 4951/76, ό.π.

⁵¹Στο ίδιο.

⁵²Δούρβαρης, ό.π. 76-77. Πιστεύεται ότι στο συνολικό έργο του Χρηστίδη πιστώνονται πάνω από 500 εικονογραφίες, εκ των οποίων οι μισές έχουν χαθεί. Μετά το θάνατο του καλλιτέχνη, ο Δήμος Θεσσαλονίκης αγόρασε 205 από αυτές για τις συλλογές της Πινακοθήκης του. Ναθαναήλ, «Ο Εικονογράφος Σωτήριος Χρηστίδης», 467.

Δούρβαρης, κατά το σχολιασμό του έργου, το αναφέρει με πεζά ως «Τοψίν», ακολουθώντας τον τονισμό που δίνει ο Σ. Χρηστίδης.⁵³

Ο Κ. Χάουπτ, στον τίτλο του έργου του, που και αυτός είναι με κεφαλαία, σημειώνει το τοπωνύμιο ως ΤΟΠΣΙΝ, με δύο σύμφωνα, ΠΣ, αντί του Ψ, προφανώς αντιστοιχώντας το με τη λατινική γραφή ΤΟΡ-ΣΙΝ, στην ταμπέλα που διακρίνεται στον τοίχο του κτιρίου του στρατηγείου.

Επιπρόσθετα, στην επίσημη ιστοσελίδα του Στρατιωτικού Μουσείου Βαλκανικών Πολέμων του ΓΕΣ αναγράφεται ως «Τόψιν»,⁵⁴ ενώ ο διάδοχος Κωνσταντίνος στο τηλεγράφημα που απέστειλε στο Υπουργείο Στρατιωτικών, με ημερομηνία 26.10.1912, όπου περιγράφει τις προκαταρτικές διαπραγματεύσεις με τον Χασάν Ταχσίν Πασά για την παράδοση της Θεσσαλονίκης, το σημειώνει ως «Τοψίν».⁵⁵

Τέλος, στον κατάλογο της έκθεσης της ΙΕΕΕ «Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912 - 1913 η πορεία προς τη Νίκη», που πραγματοποιήθηκε το 2013 και, ειδικότερα, στο κεφάλαιο «Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης», οι επιμελητές της έκθεσης το αναγράφουν ως «Τόψιν»,⁵⁶ ενώ κατά το σχολιασμό του έργου του Κ. Χάουπτ, στον ίδιο κατάλογο, σημειώνεται ως «Τοψίν».⁵⁷

Απαντήσεις στις διαφορές που παρατηρούνται ως προς τη γραφή και τον τονισμό του τοπωνυμίου μπορούν να αντληθούν από την ιστοσελίδα του Δήμου Χαλκηδόνας.⁵⁸ Όπως αναλυτικά σημειώνεται, έδρα του Δήμου είναι τα Κουφάλια, ενώ ιστορική έδρα του είναι το χωριό Γέφυρα, του οποίου η αρχική τουρκική ονομασία ήταν Τοψίν (Τόψι). Συνεπώς, το τοπωνύμιο αυτό θα πρέπει να αναγράφεται με ψ και όχι με

⁵³ Δούρβαρης, *ό.π.*, 199.

⁵⁴ ΓΕΣ, «Στρατιωτικό Μουσείο Βαλκανικών Πολέμων».

⁵⁵ ΓΕΣ, «Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης (26 Οκτωβρίου 1912), Έγγραφο».

⁵⁶ ΙΕΕΕ, Κατάλογος έκθεσης *Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913 η πορεία προς τη Νίκη* (Αθήνα: ΙΕΕΕ, 2013), 70-71.

⁵⁷ Στο ίδιο, 72.

⁵⁸ Αποτελεί νεοσύστατο Δήμο της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας, σύμφωνα με το Ν. 3852/2010 «Νέα Αρχιτεκτονική της Αυτοδιοίκησης και της Αποκεντρωμένης Διοίκησης - Πρόγραμμα Καλλικράτης», βρίσκεται στην πεδιάδα της δυτικής Θεσσαλονίκης και διασχίζεται από τον Αξιό ποταμό. Περισσότερες πληροφορίες για το ιστορικό αυτό χωριό βλ. Δήμος Χαλκηδόνας, «Γέφυρα», <https://dimoschalkidonos.gr/o-dimos/dimotikes-enotites/dimotiki-enotita-ag-athanasioy/gefyra/> (ανάκτ. 8-3-2024).

πς, ενώ οι δύο τονισμοί του που χρησιμοποιούνται τόσο από τους καλλιτέχνες όσο και από τους φορείς κρίνονται σωστοί.

Μια ακόμα παρατήρηση που θα πρέπει να επισημανθεί σχετίζεται με το αντίτυπο της λαϊκής εικόνας του Σ. Χρηστίδη που εντοπίστηκε στο βιβλίο του Α. Δούρβαρη. Στο αντίτυπο αυτό⁵⁹ ως ημερομηνία παράδοσης της Θεσσαλονίκης αναγράφεται η 29^η Οκτωβρίου, σε αντίθεση με την 26^η που σημειώνεται στην εικονογραφία των συλλογών της ΙΕΕΕ.⁶⁰ Κατά συνέπεια, το αντίτυπο με τη λανθασμένη ημερομηνία (29^η Οκτωβρίου) στο βιβλίο του Δούρβαρη θα πρέπει να χαρακτηριστεί ως κακέκτυπο.

Στόχος των δύο εικονογράφων είναι να καταδειχθεί ο θρίαμβος και η δικαίωση της Ελλάδας έναντι της τότε Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία δείχνει ηττημένη ενώπιον του θριαμβευτή Κωνσταντίνου. Ο συμβολισμός της ήττας της αποδίδεται εικαστικά με την παράδοση της σημαίας, του ξίφους και της επιστολής αποδοχής των όρων από τους Οθωμανούς αξιωματούχους στον Έλληνα διάδοχο, ο οποίος τους δέχεται πλαισιωμένος από τους επιτελείς και το στράτευμά του. Θα πρέπει να σημειωθεί, όμως, ότι και στις δύο εξεταζόμενες συνθέσεις δεν εικονογραφείται η «σκηνή» της υπογραφής του σχετικού πρωτοκόλλου⁶¹ μεταξύ των αντιμαχόμενων στο Διοικητήριο της Θεσσαλονίκης που συνιστά και την τυπική ολοκλήρωση της παράδοσης της πόλης. Κατά συνέπεια, η εικαστική αποτύπωση της παράδοσης είναι συμβολικού χαρακτήρα, στοιχείο που προσφέρει στους δημιουργούς τη δυνατότητα να εκφραστεί ο καθένας με το δικό του τρόπο. Αυτή λοιπόν τη συμβολική παράδοση της πόλης από τον Χασάν Ταχσίν Πασά στο διάδοχο Κωνσταντίνο και οι δύο καλλιτέχνες την τοποθετούν να πραγματοποιείται στο στρατηγείο του τελευταίου, στο ΤΟΨΙΝ. Βεβαίως το στοιχείο αυτό ιστορικά δεν ευσταθεί. Ο Οθωμανός στρατηγός ουδέποτε επισκέφθηκε το στρατηγείο του Κωνσταντίνου, ενώ όλες οι επικοινωνίες στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων γίνονταν με τους εκπροσώπους

⁵⁹ Δούρβαρης, *ό.π.*, 76-77.

⁶⁰ ΙΕΕΕ, αρ. εισ. 4951/76.

⁶¹ Η «σκηνή» αυτή έχει απεικονιστεί σε ελαιογραφία από τον Κενάν Μεσαρέ που υπήρξε και αυτοδίδακτος ζωγράφος. Ο συγκεκριμένος πίνακας βρίσκεται στο δωμάτιο που είναι αφιερωμένο στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο, στον επάνω όροφο της ιστορικής έπαυλης. ΓΕΣ, «Στρατιωτικό Μουσείο Βαλκανικών Πολέμων».

του.⁶² Επομένως η εξεταζόμενη απεικόνιση έχει προφανώς καθαρά συμβολικό χαρακτήρα προκειμένου να ενισχύσει τα πατριωτικά αισθήματα του ελληνικού κοινού στο οποίο απευθύνεται η λαϊκή εικόνα.

Ο Σ. Χρηστίδης, στη δική του σύνθεση, παρουσιάζει τον Χασάν Ταχσίν Πασά, λανθασμένα, νεότερο του διαδόχου, ενώ, στην πραγματικότητα, ήταν πολύ μεγαλύτερης ηλικίας.⁶³ Επομένως, οι δύο εικονιζόμενοι Οθωμανοί αξιωματούχοι είναι, ενδεχομένως, όπως υποστηρίζει ο Χ. Χριστοδούλου, οι εκπρόσωποί του, ο στρατηγός Αχμέτ Τεφίκ Πασάς (τ. Διοικητής της XXII Μερραρχίας Κοζάνης) και ο συνταγματάρχης Ασήμ Μπέης (τ. Υπασπιστής της XXII Μερραρχίας Κοζάνης).⁶⁴ Κατά τα λοιπά, ο εικονογράφος πλησιάζει περισσότερο στην ιστορική αλήθεια. Με δεδομένο ότι δεν έχει ακόμα υπογραφεί επίσημα το πρωτόκολλο της παράδοσης της Θεσσαλονίκης και, επομένως, τα Οθωμανικά στρατεύματα εξακολουθούν να βρίσκονται στρατοπεδευμένα στην πόλη, ορθώς είναι υψωμένες τουρκικές σημαίες πέραν του Γαλλικού ποταμού, στο Επταπύργιο και το Λευκό Πύργο. Επίσης, ορθή είναι και η αποτύπωση του Κωνσταντίνου, του αρχηγού της ελληνικής στρατιάς, με τη στολή εκστρατείας. Με την επιλογή της συγκεκριμένης στολής ο καλλιτέχνης μεταδίδει στο κοινό του το μήνυμα ότι η στρατιωτική επιχείρηση βρίσκεται ακόμα σε εξέλιξη και ο διάδοχος, επειδή έχει ήδη παρέλθει άπρακτη η νέα προθεσμία που είχε ζητήσει ο Χασάν Ταχσίν Πασάς για διαπραγματεύσεις, ηγούμενος των στρατευμάτων του εναντίον των Οθωμανών, οδεύει προς Θεσσαλονίκη «[...] το μεσημέρι (της 26^{ης}) και ενώ ο Κωνσταντίνος έφιππος ηγείτο του ελληνικού στρατού ο οποίος εκείνη την ώρα διάβαινε το Γαλλικό ποταμό [...]»⁶⁵.

⁶²ΓΕΣ, «Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης (26 Οκτωβρίου 1912), Έγγραφα».

⁶³Ο διακεκριμένος Αλβανικής καταγωγής στρατηγός Χασάν Ταχσίν Πασάς, που υπηρέτησε σε όλα τα μέτωπα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εκείνη την περίοδο ήταν ήδη 82 ετών. Είχε αποστρατευθεί το Μάιο του 1912 με το βαθμό του στρατηγού και ζούσε με την οικογένειά του στα Γιάννενα, τον τόπο καταγωγής του. Τον Αύγουστο του ίδιου έτους επανέρχεται στην ενεργό δράση και ορίζεται Νομάρχης Ιωαννίνων, θέση από την οποία ανακλήθηκε τον Οκτώβριο για να αναλάβει μέραρχος της 8^{ης} στρατιάς του ο Οθωμανικού στρατού, στη Θεσσαλονίκη. Περισσότερα στοιχεία για τη ζωή, την ελληνική παιδεία, τη δράση και το τέλος του βλ. και ΓΕΣ, «Στρατιωτικό Μουσείο Βαλκανικών Πολέμων».· Χ. Χριστοδούλου, *Οι τρεις ταφές του Χασάν Ταχσίν Πασά* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2012).

⁶⁴Χριστοδούλου, *ό.π.*, 212.

⁶⁵ΓΕΣ, «Στρατιωτικό Μουσείο Βαλκανικών Πολέμων».

Ακόμα, με την προσθήκη του Οθωμανού αξιωματικού με τη λευκή σημαία στο έργο, ο δημιουργός επιβεβαιώνει την άφιξη και την επίδοση της επιστολής αποδοχής των όρων της παράδοσης της πόλης «[...] φτάνει στις ελληνικές προφυλακές ένας Οθωμανός αξιωματικός με λευκή σημαία, κουβαλώντας γράμμα του Ταχσίν πασά [...]».⁶⁶

Με τις επεξηγηματικές του λεζάντες μόνο στην Ελληνική γλώσσα, ο Σ. Χρηστίδης φαίνεται να απευθύνεται καθαρά στο ελληνικό κοινό και επιθυμεί να δώσει ένα μήνυμα εθνικής υπερηφάνειας, προκαλώντας με το σχέδιό του τη συγκίνηση στους «αναγνώστες» του, το κοινό του.⁶⁷ Εμφανίζει τον Κωνσταντίνο, ως απόλυτο κυρίαρχο, με τη στολή εκστρατείας να δέχεται την αντιπροσωπεία του εχθρού, η οποία, ταπεινωμένη και με χαμηλωμένο το κεφάλι, εναποθέτει στα πόδια του νικητή διαδόχου τη σημαία του. Καταχωρεί την 26^η Οκτωβρίου ως ημερομηνία παράδοσης της πόλης, συνδέοντάς την για συναισθηματικούς λόγους και με την ημερομηνία της εορτής του Πολιούχου της Αγίου Δημητρίου. Τονίζει με μεγαλύτερη λεπτομέρεια τα κεντρικά πρόσωπα, ενώ δεν προβάλλει ιδιαίτερα τη συμμετοχή των εκπροσώπων των Μεγάλων Δυνάμεων και του ρόλου τους· απλά τους «τοποθετεί» στο σκηνικό, δίπλα στους θρησκευτικούς ηγέτες των δύο αντιμαχόμενων στρατευμάτων.

Ο Κ. Χάουπτ εκφράζεται διαφορετικά· όλες οι σημαίες είναι ελληνικές. Θεωρεί ως δεδομένο ότι η Θεσσαλονίκη έχει γίνει ελληνική και επομένως εμφανίζεται να προτρέπει της τυπικής ολοκλήρωσης του ιστορικού γεγονότος. Επίσης, το ότι οι επεξηγηματικές λεζάντες του είναι τόσο στην Ελληνική όσο και στη Γαλλική γλώσσα, οδηγεί στο συλλογισμό ότι ο ίδιος στέλνει τα μηνύματά του σ' ένα ευρύτερο κοινό, πέραν του ελληνικού. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από την ημερομηνία (25^η Οκτωβρίου 1912), που επιλέγει να αναγράψει ότι πραγματοποιήθηκε η παράδοση της πόλης, ημερομηνία η οποία αντιστοιχεί σ' εκείνη που οι εκπρόσωποι των ξένων έπεισαν⁶⁸ τον αρχηγό του

⁶⁶Στο ίδιο.

⁶⁷Όπως σημειώνει ο Δούρβαρης «... Στη στεριά και στη θάλασσα, μάχες, ναυμαχίες, μια ολόκληρη σειρά από νίκες, αλλά και ελπίδες και όνειρα, αποδόθηκαν συγκλονιστικά από το ταλέντο του Χρηστίδη...». Δούρβαρης, *ό.π.*, 32.

⁶⁸Πληροφορίες για τους λόγους που οδήγησαν τον Χασάν Ταχσίν Πασά να πεισθεί να παραδώσει τη Θεσσαλονίκη μπορεί να αντληθούν από τα *Απομνημονεύματά* του, σημειώνοντας, ενδεικτικά, το χαμηλό ηθικό των στρατιωτών, την έλλειψη ομόνοιας, τις

Οθωμανικού στρατού Χασάν Ταχσίν Πασά να προχωρήσει σε διαπραγματεύσεις με το διάδοχο Κωνσταντίνο προκειμένου να αποφευχθεί η αιματοχυσία.⁶⁹ Επιλέγοντας αυτή την ημερομηνία και αποφεύγοντας την 26^η Οκτωβρίου, ημέρα εορτής του Πολιούχου Αγίου Δημητρίου, η σύνδεση της οποίας με την απελευθέρωση της πόλης προκαλεί συναισθηματικές εξάρσεις στο ελληνικό κοινό, ο Κ. Χάουπτ «ουδετεροποιεί» την απεικόνιση του γεγονότος. Έτσι, αποστασιοποιημένος από το θρησκευτικό στοιχείο, ο καλλιτέχνης επιλέγει να τονίσει ιδιαίτερα το ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων στην παράδοση της πόλης. Οι πιο πάνω σκέψεις περί ουδετεροποιημένου τρόπου απεικόνισης, επειδή απευθύνεται προς ένα ευρύτερο κοινό, πέραν του ελληνικού, θα μπορούσαν να ενισχυθούν ακόμα περισσότερο και από τον τρόπο που φιλοτεχνεί τους δύο αρχηγούς των αντιμαχόμενων στρατευμάτων· τον διάδοχο Κωνσταντίνο και τον στρατηγό Χασάν Ταχσίν Πασά. Και οι δύο, φέρουν την επίσημη στολή τους με τις τιμητικές διακρίσεις τους και ο Οθωμανός στρατηγός, με ουδέτερο και όχι ταπεινωμένο βλέμμα, παραδίδει στα χέρια του διαδόχου τη σημαία. Επιπρόσθετα, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η χρωμολιθογραφία του Κ. Χάουπτ, συγκρινόμενη με εκείνη του Σ. Χρηστίδη, είναι ευκρινέστερη.

Προτάσεις

Η περίοδος των Βαλκανικών Πολέμων ήταν για την Ελλάδα από τις σημαντικότερες της νεότερης ιστορίας της, αποτέλεσε, δε και περίοδο ιδιαίτερης άνθησης της λαϊκής εικονογραφίας, με βασικούς σχεδιαστές τους Κ. Χάουπτ και Σ. Χρηστίδη.⁷⁰ Κατά τη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου κυκλοφόρησε ένας πολύ μεγάλος αριθμός λαϊκών εικόνων,⁷¹ με πληθώρα θεμάτων, όπως μάχες σε ξηρά και θάλασσα,

---

λιποταξίες, κ.ά. Πιο αναλυτικά βλ. και ΓΕΣ, «Στρατιωτικό Μουσείο Βαλκανικών Πολέμων».

⁶⁹ΓΕΣ, «Η απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης (26 Οκτωβρίου 1912), Ιστορικό».

⁷⁰Δούρβαρης, *ό.π.*, 30.

⁷¹Παπασπύρου-Καραδημητρίου, *ό.π.*, 47.

πολιτικά γεγονότα, προσωπογραφίες επωνύμων της εποχής, συμβολικές και αλληγορικές συνθέσεις, προπαγανδιστικού χαρακτήρα αποτυπώσεις. Προτείνεται, λοιπόν, μέσα από αυτό το μεγάλο καλλιτεχνικό θησαυρό που φυλάσσεται σε διάφορους φορείς, να μελετηθούν, συγκριτικά, και άλλα έργα συναφούς θεματολογίας, εντοπίζοντας έτσι και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των εικονογράφων που τα φιλοτέχνησαν, σε σχέση πάντοτε με το κοινό στο οποίο κάθε φορά απευθύνονταν.

Μάξιμος Χαρακόπουλος*

Το τόλμημα της Μικράς Ασίας. Η επέμβαση του ελληνικού στρατού στην Ιωνία την επαύριον του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου

Η Μικρασιατική Καταστροφή, το 1922, έβαλε, ουσιαστικά, τέλος στην Μεγάλη Ιδέα που αποτέλεσε την κυρίαρχη εθνική ιδεολογία του ελληνισμού επί σχεδόν έναν αιώνα –την ένωση, δηλαδή, όλων των εδαφών όπου ζούσαν ελληνικοί πληθυσμοί, στην πλειοψηφία τους αλύτρωτοι έως τότε, και την συμβίωσή τους υπό το Βασίλειο της Ελλάδος.¹

Το όραμα της «Μεγάλης Ιδέας» επηρέασε κατά τρόπο καταλυτικό στην εξωτερική πολιτική αλλά και στις εσωτερικές διεργασίες του νεότευκτου ελληνικού κράτους. Κατά τη διάρκεια αυτού του διαστήματος κατόρθωσε να επεκτείνει τα στενά σύνορα της πρώτης περιόδου, όπως τα καθόρισαν οι Μεγάλες Δυνάμεις, προς τα νησιά του Ιονίου, την Θεσσαλία, και μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους προς την Ήπειρο, την Μακεδονία, τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και την Κρήτη.

---

*Διδάκτωρ Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου και ιστορικός ερευνητής.

¹Απαρχή της Μεγάλης Ιδέας θεωρείται η ομιλία του Ιωάννη Κωλέττη στην Βουλή των Ελλήνων στις 14 Ιανουαρίου 1844. Ο Κωλέττης, σύμφωνα με τα πρακτικά της Εθνοσυνελεύσεως, είχε αναφέρει: «Πόσον πρέπει να συναισθανθώμεν το βάρος του όρκου τούτου εις ταύτην την περίστασιν, καθ' ην συνήλθομεν να συντάξωμεν το Σύνταγμα, το ευαγγέλιον τούτο της πολιτικής ημών υπάρξεως, ώστε δύο του λοιπού ευαγγέλια να έχωμεν το της θρησκείας, και το της πολιτικής ημών υπάρξεως· δια την γεωγραφικήν της θέσιν η Ελλάς είναι το κέντρον της Ευρώπης, ισταμένη, και έχουσα εκ μεν δεξιών την Ανατολήν, εξ αριστερών δε την Δύσιν, προώρισται, ώστε δια μεν της πτώσεως αυτής να φωτίση την Δύσιν, δια δε της αναγεννήσεως την Ανατολήν. Το μεν πρώτον εξεπλήρωσαν οι προπάτορες ημών το δε δεύτερον είναι εις ημάς ανατεθημένον· εν τω πνεύματι του όρκου τούτου, και της μεγάλης ταύτης ιδέας είδον πάποτε τους πληρεξουσίους του έθνους να συνέρχωνται δι να αποφασίσωσιν ουχί πλέον περί της τύχης της Ελλάδος, αλλά της Ελληνικής φυλής», *Η της Τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις*, Πρακτικά, Συνεδρίασις ΛΑ΄ της 14^{ης} Ιανουαρίου, Εν Αθήναις, Εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου, 190.

Με την εντολή της Αντάντ για απόβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη² και κυρίως με τη συνθήκη των Σεβρών (28 Ιουλίου 1920),³ όπου γινόταν πράξη «η Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών», η Μεγάλη Ιδέα έφθανε σχεδόν στην κορύφωσή της -αν και έμεναν εκτός της ελληνικής επικράτειας η Βόρειος Ήπειρος, τα Δωδεκάνησα, η Κύπρος και ο Πόντος, όπου κατοικούσε συμπαγής ελληνικός πληθυσμός, όπως επίσης και η Κωνσταντινούπολη, η οποία αποτελούσε και τον μύχιο πόθο της μεγαλοϊδεατικής ιδεολογίας, ως μια αποκατάσταση της πάλαι ποτέ διαλαμψάσης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Πορεία, που παρ' όλα αυτά δεν ήταν ανέφελη, καθώς σημειώθηκαν και σοβαρές ήττες, οι οποίες είχαν, έστω πρόσκαιρα, υποσκάψει το ηθικό των Ελλήνων, όπως η αποτυχημένη ανάμειξη στον Κριμαϊκό Πόλεμο, που κατέληξε στον αποκλεισμό του λιμένος του Πειραιώς από τον γαλλικό στόλο από το 1854 έως το 1857, οι ατελέσφορες αλλά αιματηρές κρητικές επαναστάσεις του 19^{ου} αιώνα, αλλά και η οδυνηρή ήττα του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, του αποκληθέντος και ατυχούς πολέμου. Η συνολική αποτίμηση ήταν, όμως, θετική, μέχρι και την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου.

Το σημαντικότερο, όμως, γεγονός το οποίο θα επηρεάσει σε έναν βαθμό και την μικρασιατική εκστρατεία ήταν ο λεγόμενος Εθνικός Διχασμός. Τα δύο στρατόπεδα που διαμορφώθηκαν κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου -το ουδετερόφιλο «φιλογερμανικό» φιλοβασιλικό και το ανταντόφιλο, βενιζελικό- λειτούργησαν σε κλίμα άκρας τοξικότητας, την πλέον κρίσιμη στιγμή, κατά την οποία ο ελληνικός στρατός έπρεπε να παρέμβει στη μικρασιατική ακτή για να προστατεύσει τον απειλούμενο από διώξεις ελληνικό πληθυσμό.

Το διχαστικό στην Ελλάδα κλίμα ενέπλεξε το μικρασιατικό ζήτημα, καθώς υπήρξαν εκ διαμέτρου διαφορετικές προσεγγίσεις των δύο πολιτικών παρατάξεων -η μία ήθελε την επέμβαση ενώ η άλλη την απέρριπτε. Παρά το γεγονός ότι και η αντιβενιζελική-φιλοβασιλική πτέρυγα συνέχισε τη μικρασιατική εκστρατεία μη ερχόμενη καν σε

---

²Μουσείο Μπενάκη [Μ.Μ.], Αρχείο Βενιζέλου [Α.Β.], φάκ. 17, Βενιζέλος (τηλ/μα), 23/6 Μαΐου 1919.

³*Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sèvres, August 10, 1920, [with Maps]*, Treaty Series No.11 (1920), printed and published by His Majesty's Stationery office, 1920.

οποιαδήποτε αντιπαράθεση με τις θελήσεις κυρίως της Μεγάλης Βρετανίας, που ήταν και η κύρια μεγάλη δύναμη που επηρέαζε τα ελληνικά πολιτικά πράγματα, τελικά θεωρήθηκε ως υπαίτια για την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου και οι ηγέτες της εκτελέστηκαν στο Γουδί με την απόφαση της δίκης των έξι.

Στο παρόν άρθρο επιχειρείται να δοθούν απαντήσεις σε βασικά ερωτήματα που σχετίζονται με την μικρασιατική εκστρατεία:

Κατά πόσο ήταν η μοναδική επιλογή για το Ελληνικό Βασίλειο η επέμβαση του ελληνικού στρατού στην Μικρά Ασία το 1919, ή, αντιθέτως, θα μπορούσε να τηρήσει μια στάση μη ανάμειξης στη διαμόρφωση των μεταπολεμικών συνθηκών στην Οθωμανική αυτοκρατορία;

Σε σχέση με τα παραπάνω, θα ήταν δυνατή η επιβίωση των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, λαμβάνοντας υπ' όψη την αφύπνιση του τουρκικού εθνικισμού από το κίνημα των Νεοτούρκων αλλά και τους Βαλκανικούς Πολέμους και τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο;

Το άρθρο βασίζεται στην αναζήτηση απαντήσεων στα παραπάνω ερωτήματα στην υπάρχουσα επιστημονική βιβλιογραφία, εξάγοντας τα ανάλογα συμπεράσματα από την παράθεσή της.

Η γενοκτονική πολιτική κατά των Χριστιανών της Μικράς Ασίας την περίοδο 1914-1922

Η ελληνική παρουσία στη Μικρά Ασία χρονολογείται ήδη από την περίοδο το Α΄ Αποικισμού, όταν οι Ίωνες βρέθηκαν στα παράλια της Μικράς Ασίας και οι ελληνικές πόλεις αποτέλεσαν μια διαχρονική γέφυρα πολιτισμού της Ευρώπης με την Ασία, της Δύσης με την Ανατολή.⁴

Πάνω σε αυτό τον πολιτισμό βρήκε γόνιμο υπόστρωμα για να φυτρώσει το δέντρο του χριστιανισμού. Στις μικρασιατικές κοινότητες ιδρύθηκαν οι πρώτες μεγάλες εκκλησίες και από εκεί θα προέλθει πλειάδα Αγίων και Πατέρων της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ο ελληνισμός

---

⁴*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Αρχαϊκός ελληνισμός*, τ. Β΄ (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1971).

της Μικράς Ασίας αποτέλεσε την πηγή της δύναμης των 1.100 χρόνων του Βυζαντίου.⁵

Αλλά η έλευση των τουρκικών φύλων από την Κεντρική Ασία, οδήγησε στην κατάκτηση σταδιακά της μικρασιατικής ενδοχώρας και, στο τέλος, όλης την υποηπείρου, προδιαγράφοντας τη σίγουρη πτώση της. Ο ελληνισμός και ο χριστιανισμός, ωστόσο, επέζησαν στους αλλεπάλληλους αιώνες της σκλαβιάς -πολύ περισσότερους από την ηπειρωτική Ελλάδα- παρά τους βίαιους εξισλαμισμούς ή σε κάποιες περιπτώσεις ακόμη και την απώλεια της γλώσσας.⁶

Τον 18ο και κυρίως τον 19ο αιώνα ο ελληνισμός της Μικράς Ασίας βρέθηκε σε μια νέα ακμή. Κατέχοντας, εν πολλοίς, τα «κηνία» της οικονομίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας⁷ και συστήνοντας σπουδαία πνευματικά ιδρύματα, στην Ιωνία, στην Αιολία, στον Πόντο και στην Καππαδοκία. Ένας δυτικός άνεμος δημιουργίας είχε συνεπάρει τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας, και μια Ευρώπη αναδυόταν στην καρδιά της Ανατολής.

⁵«Η Βυζαντινή εποχή αποτελεί αναμφισβήτητα την πιο μεγαλειώδη περίοδο της ιστορίας του μικρασιατικού ελληνισμού. Δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι η καρδιά της χιλιόχρονης αυτοκρατορίας και πηγή του πλούτου της στάθηκε η Μικρασία. Η περιοχή αυτή έδωσε στην αυτοκρατορία, εκτός του υλικού πλούτου, και το ανθρώπινο δυναμικό. Από μικρασιατικό κυρίως πληθυσμό κατοικήθηκε η νεόδμητη πρωτεύουσα, η Κωνσταντινούπολη. Στους Μικρασιάτες ασφαλώς οφείλει η Πόλη και την ελληνοφωνία και τον χριστιανισμό της, τα δύο αυτά χαρακτηριστικά που διακρίνουν τη Νέα από την Παλαιά Ρώμη. Στη Μικρασία οφείλει η αυτοκρατορία και τη σθεναρά και επί αιώνες αποτελεσματική αντίσταση στους εξ Ανατολών εχθρούς της», Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Μικρασία, Καρδιά του Ελληνισμού* (Αθήνα: Gutenberg, 2021), 43.

⁶Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία του εξισλαμισμού, 11ος-15ος αιώνας* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1997).

⁷Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία το 50% των τραπεζιτών, βιομηχάνων και βιοτεχνών, εμπόρων ιατρών, φαρμακοποιών, αρχιτεκτόνων, το 37% των μηχανικών και το 29% των δικηγόρων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν Έλληνες. Άγγελος Συρίγος, «Ο πρώτος διωγμός»: η ξεχασμένη Γενοκτονία των Ελλήνων από το 1914-1919» στο *Η Κατάρρευση των Αυτοκρατοριών και η Γενοκτονία των Χριστιανών (1914-1923)*, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου 14-15 Οκτωβρίου, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος Ειδική Συνοδική Επιτροπή Πολιτιστικής Ταυτότητας (Αθήνα: Αρχονταρίκι, 2023), 30. D. Gontikas, Ch. Issawi, *Ottoman Greeks in the age of nationalism* (London: Darwin Press, 1999).

Ο πληθυσμός των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ανερχόταν σε πολλές εκατοντάδες χιλιάδες, και σε ορισμένες περιοχές αρκετά συμπαγής. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, στις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων, ο συνολικός αριθμός των Ελλήνων που ζούσαν στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εκτός της Ηπείρου, της Μακεδονίας και των νήσων του Ανατολικού Αιγαίου, «κυμαινόταν μεταξύ 1.821.000 και 2.047.000 κατοίκων. Μαζί με τους Αρμενίους αποτελούσαν περίπου το 20% του συνολικού πληθυσμού της αυτοκρατορίας. Οι μουσουλμάνοι εκτιμάται ότι ανέρχονταν σε περίπου 15 εκατομμύρια».⁸

Άνεμος αισιοδοξίας έπνευσε το 1908, με την επανάσταση των Νεοτούρκων. Από πλευράς των θρησκευτικών και εθνικών μειονοτήτων της αυτοκρατορίας η επανάσταση εκλήφθη ως μια νέα εποχή προς την εφαρμογή της πραγματικής ισότητας όλων των υπηκόων, σε μια αρμονική συμβίωση με την τουρκομουσουλμανική πλειοψηφία, που θα έδινε, όμως, μια απεριόριστη προοπτική ανάπτυξης στον οικονομικό, εκπαιδευτικό και πολιτισμικό τομέα. Η αποκατάσταση από τον σουλτάνο Αμπντούλ-Χαμίτ Β΄ ενός Συντάγματος που κατοχυρώνονταν τα δικαιώματα των μειονοτήτων έγινε πανηγυρικά δεκτή από σχεδόν το σύνολο του πληθυσμού.⁹

Σε αυτό το πλαίσιο θα αναπτυχθούν ακόμη και ιδέες για μια ελληνοτουρκική αυτοκρατορία της Ανατολής, όπως θα τις εκφράσει

---

⁸Άγγελος Συρίγος-Ευάνθης Χατζηβασιλείου, *Μικρασιατική Καταστροφή 50 Ερωτήματα και Απαντήσεις* (Αθήνα: Πατάκης, 2022), 29. Σύμφωνα με την απογραφή του Οικουμενικού Πατριαρχείου οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ανέρχονταν σε 2.047.000, ενώ η οθωμανική στατιστική τους περιορίζει σε 1.821.000.

⁹Το κλίμα που επικράτησε το διαπιστώνουμε στο πρωτοσέλιδο της επίσημης εφημερίδας του Οικουμενικού Πατριαρχείου, της «Εκκλησιαστική Αλήθεια» της Κωνσταντινουπόλεως, όπου στις 15 Ιουλίου 1908 (αρ.φ.28) διαβάζουμε ότι «από της παρελθούσης Παρασκευής, 11 Ιουλίου, πανηγυρίζεται μετά χαρά αληθούς και απροσποϊήτου υπό το πλήρωμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας αποτελουσών εθνικοτήτων. Την γενικήν ευχήν και θέλησιν του λαού και του στρατού αυτού πραγματοποιιών ο μεγαλειότατος και νοήμων σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ Χαν ο Β΄ ανήγγειλεν επισήμως τη 11^η Ιουλίου ότι επανάγει εις την ζωήν το συνταγματικόν πολίτευμα, όπερ τη 10 Δεκεμβρίου του 1876 παρεχώρησεν αυθορμήτως, καθό πολίτευμα δυνάμενον ν' απαλλάξη το κράτος από πολλών δυσχερειών και εις τας εν τω κράτει εθνικότητας δυνάμενον να χορηγήση παν μέσον αναπτύξεως ποικίλης της αποδείξεως της ελευθέρως αυτών υπάρξεως».

κυρίως η «Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως», με πρωτεργάτη τον Σουλιώτη-Νικολαΐδη, που ως στενό συνεργάτη του είχε τον σημαντικό Έλληνα διπλωμάτη και διανοούμενο Ίωνα Δραγούμη.¹⁰

Σύντομα, ωστόσο, οι Νεότουρκοι απέρριψαν τα όποια συνθήματα για ειρηνική συμβίωση με τους μη μουσουλμανικούς πληθυσμούς της αυτοκρατορίας και στράφηκαν σε μια πολιτική βίαιης ομογενοποίησης του πληθυσμού, που συνεπαγόταν τη φυγή όσων δεν δέχονταν να παραμείνουν με τους όρους που επιβάλλονταν.¹¹ Τα πυκνά γεγονότα στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 20^{ού} αιώνα όπως ήταν η κατάληψη της Λιβύης από την Ιταλία το 1911, όπως και των Δωδεκανήσων το επόμενο έτος, η αυτονομία της Αλβανίας το 1912, και τελικά οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, που στέρησαν τη συντριπτική πλειοψηφία των ευρωπαϊκών εδαφών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενδυνάμωσαν τον τουρκικό εθνικισμό, που στράφηκε, πρωτίστως, εναντίον των χριστιανικών πληθυσμών.¹² Η Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων χάνει τα 424.000 τ.μ. από τα έως τότε 1.153.000 τ.μ. που αποτελούσαν τα εδάφη της -πολλά από τα οποία και γενέτειρες ηγετικών στελεχών των Νεότουρκων. Οι απώλειες εδαφών συνεπάγονται και απώλειες υπηκόων. Έτσι, μετά την απώλεια των ευρωπαϊκών εδαφών, ο συνολικός πληθυσμός των βιλαετιών της αυτοκρατορίας, από τα 26 εκατομμύρια που αριθμούσε υφίσταται μια αιμορραγία της τάξης των 5 εκατομμυρίων περίπου ανθρώπων.¹³

---

¹⁰Σχετικά βλ. Th. Veremis, "The hellenic kingdom and the ottoman Greeks: The experiment of the society of Constantinople", *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 12 (1997): 203-212. Επίσης, για Σουλιώτη-Νικολαΐδη, «Η ιδιαίτερη κριτική του στρεφόταν κατά του κρατικού εθνικισμού και της έννοιας του έθνους-κράτους γενικότερα, την οποία θεωρούσε όχι μόνο ακατάλληλο οργανωτικό πρότυπο για τους λαούς της 'Ανατολής', αλλά και μέσο για πιθανή εκμετάλλευση της περιοχής από ξένους», στο Ioannis Zelepos, "Redefining the Great Idea: The Impact of the Macedonian Struggle 1904-1908 on the Formation of Athanasios Souliotis-Nikolaidis' Oriental Ideal", *Neograeca Bohemica* 15 (2015): 13-31, 28.

¹¹Erik J. Zürcher, *Turkey A Modern History* (London: I. B. Tauris, 2004), 100.

¹²Στο ίδιο, 103-109.

¹³Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19^{ος} αι. - 1919, Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες, Από το Μιλλέτ των Ρωμών στο Ελληνικό Έθνος* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997), 544.

Όπως επισημαίνει ο Βερέμης

Μετά την υπογραφή της συνθήκης του Βουκουρεστίου το 1913, άρχισε συστηματικός διωγμός των Ελλήνων στην περιοχή της Αδριανούπολης που γρήγορα απλώθηκε στη δυτική Μικρά Ασία. Ο ξεριζωμός χιλιάδων από τις κατοικίες και τα χωριά τους δεν αποτελούσε μόνο πράξη αντιποίνων της οθωμανικής κυβέρνησης για τους Τούρκους πρόσφυγες που έφθασαν στη Μικρά Ασία από τη Μακεδονία και τη Θράκη, αλλά διευκόλυνε και την αποκατάσταση των τελευταίων στις εστίες των διωγμένων Ελλήνων. Όταν ξέσπασε ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος οι διωγμοί υπαγορεύονταν επίσης από στρατηγικές σκοπιμότητες - όπως τις ερμήνευαν οι Γερμανοί στρατιωτικοί σύμβουλοι των Τούρκων.¹⁴

Σε αυτή τη στροφή, ρόλο θα διαδραματίσει η αύξηση της επιρροής της Γερμανίας του Κάιζερ επί της οθωμανικής ηγεσίας.¹⁵ Καθώς βιομηχανία και εμπόριο ήταν συγκεντρωμένα κυρίως στους Έλληνες και τους Αρμένιους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι τελευταίοι θεωρήθηκαν τροχοπέδη στην ολοκληρωτική οικονομική διεξόδου της Γερμανίας στην επικράτεια της Υψηλής Πύλης «Έτσι στα 1915 προπαγανδιστικά φυλλάδια της Γερμανικής Τράπεζας Παλαιστίνης προέτρεπαν τους Τούρκους να μην έχουν εμπορικές σχέσεις με Έλληνες και Αρμένιους. Γερμανοί στρατιωτικοί εξάλλου υπέδειξαν στους Τούρκους την εκτόπιση των Ελλήνων της ανατολικής Θράκης και της Μικράς Ασίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και επέβλεψαν στη μεθόδευση της μεταφοράς χιλιάδων Ελλήνων για 'στρατιωτικούς

---

¹⁴Θάνος Βερέμης, *Ιστορία Ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-2005* (Αθήνα: Σιδέρη, 2005), 89.

¹⁵«Εξ άλλου η γερμανική επιρροή στην Τουρκία είχε αρχίσει, από τα χρόνια ακόμη του Αβδούλ Χαμίτ, να αυξάνει, με την εκ νέου ανάθεση της εκπαιδεύσεως του τουρκικού στρατού σε Γερμανούς αξιωματικούς και με την αυξανόμενη συμμετοχή του γερμανικού κεφαλαίου στα μεγάλα έργα στην Τουρκία, ιδίως τα συγκοινωνιακά –μεταξύ αυτών και το σχέδιο της σιδηροδρομικής γραμμής Βερολίνου-Βαγδάτης- αλλά και με πολιτικές εκδηλώσεις, όπως ήταν η επίσκεψη στην Πόλη-Δαμασκό-Ιεροσόλυμα του Γουλιέλμου Β΄, που αυτοανακηρύχθηκε μάλιστα προστάτης όλων των Μουσουλμάνων». Βύρων Θεοδωρόπουλος, *Οι Τούρκοι κι εμείς*, τ. Α΄ (Αθήνα: Φυτράκης, 1990), 96.

λόγους' που κατέληξε σε πραγματική εξόντωση». ¹⁶ Να σημειωθεί ότι ήδη από το 1913 την ηγεσία της στρατιωτικής διοίκησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ανέλαβε ο Γερμανός στρατηγός Λίμαν φον Σάντερς. ¹⁷

Οι διωγμοί δεν αποτέλεσαν μια συγκυριακή και πρόσκαιρη επιχείρηση. Αντιθέτως, διήρκησαν επί σχεδόν μια δεκαετία, από την επαύριον των Βαλκανικών Πολέμων και ολοκληρώθηκαν με το τέλος της μικρασιατικής εκστρατείας το 1922. Σε αυτά τα χρόνια έγινε συστηματική προσπάθεια ολοκληρωτικής εξόντωσης του χριστιανικού πληθυσμού, Ελλήνων της Θράκης, της Δυτικής Μικράς Ασίας και του Πόντου, καθώς επίσης Αρμενίων -από το 1915- και Ασσυρίων.

Για τους Έλληνες οι μαζικές διώξεις ξεκινούν με τα αιματηρά γεγονότα και τον βίαιο εκτοπισμό των Ελλήνων της Ανατολικής Θράκης το «Μαύρο Πάσχα» του 1914. ¹⁸ Οι διωγμοί αυτοί «με τις παράνομες προφυλακίσεις, με τις απελάσεις δίχως βάσιμες κατηγορίες, με τον εμπορικό αποκλεισμό και το οικονομικό μποϋκοτάζ αλλά ακόμα

---

¹⁶Εφη Αλλαμανή - Κρίστα Παναγιωτοπούλου, «Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας σε διωγμό», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2008), 98-116, 99.

¹⁷Στο ίδιο. Όπως, επίσης, γράφει ο τελευταίος Αμερικανός πρέσβης Χένρυ Μοργκεντάου «από την εποχή που οι Γερμανοί κατέστρωσαν τα σχέδιά τους για την επέκτασή τους στη Μικρά Ασία, θεωρούν τους Έλληνες αυτής της χώρας εμπόδιο στις βλέψεις τους. Αυτό το εμπόδιο ορθώνεται ως φυσικός φραγμός στο δρόμο των Γερμανών προς τον Περσικό κόλπο, όπως και η Σερβία στην Ευρώπη. Όσοι έχουν διαβάσει, έστω και επιφανειακά, την παγερμανική φιλολογία, γνωρίζουν τη μέθοδο που προτείνεται για την αντιμετώπιση των πληθυσμών που παρεμποδίζουν την ελεύθερη κίνηση της Γερμανίας. Εννοώ τον εκτοπισμό των κατοίκων. Η βίαιη εξορία ολόκληρων λαών, που μεταφέρονται σαν ζώα από τη μια άκρη της Ευρώπης στην άλλη, είναι μέρος του κατακτητικού προγράμματος των Γερμανών». Henry Morgenthau, *Τα μυστικά του Βοσπόρου*, τ. Α' (Αθήνα: Δαμιανός, χχ), 100-101.

¹⁸Κωνσταντίνος Α. Βακαλόπουλος, *Διωγμοί και Γενοκτονία του θρακικού Ελληνισμού* (Αθήνα: Ηρόδοτος, 1998).

και με τους εμπρησμούς, τις λεηλασίες, τους φόνους»,¹⁹ ανάγκασαν 60.926 άτομα να εγκαταλείψουν την Τουρκία.²⁰

Οι διώξεις συνεχίστηκαν τον Μάιο του 1914, υπό την καθοδήγηση των Γερμανών, στη Δυτική Μικρά Ασία. Μάλιστα στις περιοχές των Ελλήνων, που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους, εγκαταστάθηκαν μουσουλμάνοι πρόσφυγες προερχόμενοι από τα ευρωπαϊκά εδάφη που έχασε η Οθωμανική Αυτοκρατορία.²¹ Κατά την επιχείρηση αυτή 130 χιλιάδες Έλληνες ξεριζώθηκαν, η πλειοψηφία των οποίων κατέφυγαν στην Ελλάδα, ενώ στην περιοχή της Φώκαιας διενεργήθηκαν ανηλεείς σφαγές.²² Είναι χαρακτηριστικές οι περιγραφές που καταγράφηκαν από αυτόπτες μάρτυρες, υπηκόους δυτικών χωρών, των δραματικών γεγονότων.²³

Να σημειωθεί ότι τον Ιούνιο του 1914, συμφωνήθηκε και η πρώτη εθελούσια ανταλλαγή πληθυσμών, αφ' ενός των Ελλήνων του Αϊδινίου

---

¹⁹Γ.Γ. Μουρέλος, «Πληθυσμιακές ανακατατάξεις την επόμενη των Βαλκανικών Πολέμων: Η πρώτη απόπειρα της ανταλλαγής των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία», στο *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα, Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 16-18 Νοεμβρίου 1988. 75 χρόνια από την απελευθέρωση της Μακεδονίας* (Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 1990), 175-178, 190.

²⁰Yannis G. Mourellos, "The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities Between Greece and Turkey", *Balkan Studies* 26/2 (1985): 392, με παραπομπή στο Α.Υ.Ε./Κ.Υ./1915/Α 21 z: "Memorandum on the general statistics of refugees in Macedonia", 2.

²¹Αλλαμανή - Παναγιωτοπούλου, ό.π., 99.

²²Στο ίδιο, 100.

²³Για παράδειγμα τα αποσπάσματα που παραθέτει ο Χόρτον στο βιβλίο του από την έκθεση του Γάλλου Manciet, ο οποίος μαζί με συμπατριώτες του έσωσαν τη ζωή πολλών Ελλήνων της μαρτυρικής Φώκαιας, αρχαίας μητροπόλεως της Μασσαλίας. Έχει ενδιαφέρον η κρίση του Manciet ότι «ήταν ολοφάνερο ότι όλα αυτά αποτελούσαν μια οργανωμένη (sic) επίθεση με την πρόθεση της εκδίωξης των ραγιάδων δηλ. των Χριστιανών Οθωμανών υπηκόων απ' τα παράλια. Είναι ακατανόητο το ότι οι άνθρωποι εκείνοι [οι διώκτες] θα μπορούσαν να έχουν στην κατοχή τους τόσο πολλά στρατιωτικά όπλα, αν δεν τους τα είχαν δώσει. Όσο για τους Χριστιανούς της παλαιάς Φώκαιας, δεν προσπάθησαν ούτε για μια στιγμή να υπερασπιστούν τον εαυτό τους. Έτσι αυτό που έγινε ήταν καθαρή σφαγή». George Horton, *Η κατάρα της Ασίας. Μια διήγηση για τη συστηματική εξόντωση των Χριστιανικών πληθυσμών απ' τους Μωαμεθανούς και για την ενοχή ορισμένων Μεγάλων Δυνάμεων, μαζί με την αληθινή ιστορία της πυρπολήσεως της Σμύρνης* (Αθήνα: ΑΤΛΑΝΤΙΣ-Μ.ΠΕΧΛΙΒΑΝΙΔΗΣ & ΣΙΑ Α.Ε., χ.χ.), 24-25.

έως τα στενά και αφ' ετέρου των μουσουλμάνων της Μακεδονίας και της Ηπείρου.²⁴ Η διαδικασία διεκόπη λόγω της έναρξης του πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Ο ίδιος ο Βενιζέλος από του βήματος της Βουλής σημείωσε ότι

κατά τον Μάιον του 1914 απήθυνα τελεσίγραφον προς την Αυτοκρατορικήν τότε Τουρκίαν εν σχέσει με τας Κυδωνίας, και είπα, διότι επέμεναν να εκδιώξουν τους πληθυσμούς από εκεί, ότι, αν γίνη αυτό, θα θεωρηθή αιτία πολέμου. Τότε εγένετο μια επέμβασης ενός κοινού φίλου μου και του Μεγάλου Βεζίρη [...] και επί τη βάσει αυτής της συνεννοήσεως ανεχωρήσαμεν μεταβαίνοντες εις τας Βρυξέλλας, ότε ήρχισεν ο μέγας πόλεμος. Η εκρίζωσις ήρχισε το 1914 και δεν υπήρχεν ουδεμία αμφιβολία ότι, εάν νικητής εξήρχετο η Τουρκία εκ του αγώνος, το ελληνικόν στοιχείον θα εξερριζώνετο μέχρι του τελευταίου. Η μόνη λοιπόν ελπίς της διατηρήσεως του ελληνικού στοιχείου ήτο η επέμβασίς μας, η νίκη μας.²⁵

Την ίδια ώρα, η τουρκική ηγεσία χρησιμοποιούσε τη στρατολογία για να εξοντώσει τους χριστιανούς, στο όνομα της ισότητας. Οι άνω των 45 στέλλονταν στα Αμελέ Ταμπουρού (τάγματα εργασίας).²⁶

Το 1915 συνεχίστηκαν οι εκτοπίσεις των Ελλήνων από τα παράλια στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας στο όνομα της προστασίας τους. Οι εκτοπίσεις άρχισαν από τον Μαρμαρά, επεκτάθηκαν στις παραλιακές πόλεις της Ιωνίας και κατέληξαν στον Πόντο. Τον Φεβρουάριο του 1916 εκτοπίστηκαν οι κάτοικοι της Νέας Εφέσου και τον Ιούνιο του

²⁴Συρίγος - Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, 39.

²⁵Αγόρευση Ελ. Βενιζέλου στη Βουλή την 1^η Απριλίου 1932 κατά την οποία εξηγεί και γιατί έπρεπε να γίνει η μικρασιατική εκστρατεία, στο Ελευθέριος Βενιζέλος, *Τρεις Αγορεύσεις: Εθνικός Διχασμός - Οι υπαίτιοι της μικρασιατικής καταστροφής - Οι υπαίτιοι των σημερινών οικονομικών μας δυσχερειών* (Αθήνα: Ευρασία, 2000), 94.

²⁶Εγγραφο Γερμανών διπλωματών προς το Βερολίνο την 12.05.1918 αναφέρει ότι: «μέχρι το τέλος του 1917 περισσότεροι από 200.000 Έλληνες είχαν καταταγεί, ηλικίας 15 έως 48 ετών. Πολλοί από αυτούς πέθαναν από την κακομεταχείριση, τις ασθένειες, την πείνα και το κρύο». Κωνσταντίνος Φωτιάδης, *Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, τ.1 (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2004), 569.

Γκιούλ Μπαζέ και Γιατζιλάρ. Την άνοιξη του 1917 οι Έλληνες του Αϊβαλιού.²⁷

Με αφορμή τη συντριπτική ήττα των Τούρκων από τον ρωσικό στρατό στο Σαρικαμίς τον Ιανουάριο του 1915 ξεκίνησαν διώξεις με την έκδοση διατάγματος²⁸ για την εξορία όλων των ανδρών 16-40 ετών και τη μεταφορά των γυναικόπαιδων στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας (15/28 Δεκεμβρίου 1916) Πολλοί Έλληνες έγιναν αντάρτες στα βουνά, ενώ, τελικά, 235.000 Πόντιοι εξορίστηκαν.²⁹

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο εκδίδει έναν τόμο για το σύνολο των διώξεων από το 1914-1918, ο οποίος μεταφράζεται στην αγγλική³⁰ και στη γαλλική γλώσσα, με σκοπό την πληροφόρηση της εγχώριας και κυρίως της διεθνούς κοινής γνώμης την επαύριον του τέλους του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.

Τα «Αμελέ Ταμπουρού» και οι απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσης των Ελλήνων Μικρασιατών σ' αυτά, αποτέλεσαν και βασική επιχειρηματολογία των αλύτρωτων ρωμείκων πληθυσμών να απευθύνουν συνεχείς εκκλήσεις παρέμβασης για τη σωτηρία τους. Όπως σημειώνει η Σία Αναγνωστοπούλου «στα ψηφίσματά τους στις Μεγάλες Δυνάμεις, το 1919, οι κοινότητες, σχεδόν όλες, αυτά κατ' εξοχήν (τα) επικαλούνται για να στηρίξουν το αίτημά τους για Ένωση με την Ελλάδα. Ο αριθμός των ανθρώπων που χάθηκαν σ' αυτά και οι διηγήσεις αυτών που επέζησαν για τις απάνθρωπες συνθήκες που επικρατούσαν αποτέλεσαν τα σημαντικότερα αποδεικτικά στοιχεία της πολιτικής εξολόθρευσης των Ελλήνων από τους Νεότουρκους».³¹

Η ανάγνωση των γεγονότων δεν αφήνει καμία αμφιβολία για τη συστηματικότητα των ενεργειών και την τελική στόχευση. Επρόκειτο για επιχείρηση εξάλειψης πληθυσμών, βάσει της θρησκευτικής και εθνικής τους ταυτότητας, με σκοπό τη διαμόρφωση ενός ομογενοποιημένου κράτους. Μια πρακτική που συνεχίστηκε χωρίς διακοπή μέχρι και το τέλος του ελληνοτουρκικού πολέμου το 1922. Για

²⁷Αλλαμανή - Παναγιωτοπούλου, *ό.π.*, 101.

²⁸Στο ίδιο, 102.

²⁹Ειδικά για την Γενοκτονία των Ποντίων βλ. Φωτιάδης, *Η γενοκτονία*, αλλά και Κ. Φωτιάδης-Μ.Χαραλαμπίδης, *Πόντιοι. Δικαίωμα στη Μνήμη* (Αθήνα: Γόρδιος, 1987).

³⁰Greek Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey, 1914-1918* (Constantinople: 1919).

³¹Αναγνωστοπούλου, *ό.π.*, 553.

τον λόγο αυτό και οι πράξεις αυτές κατά των χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μπορούν να οριστούν ως Γενοκτονία.

Ως εκ τούτου, είναι αντιληπτό ότι εμπίπτουν στο άρθρο 2 της Σύμβασης για την Πρόληψη και την Τιμωρία του Εγκλήματος της Γενοκτονίας που ορίζει τι είναι Γενοκτονία.³² Σε αυτό συμφωνούν έγκριτοι νομικοί, όπως ο Καθηγητής του Διεθνούς Δικαίου Γεώργιος Τενεκίδης, που υποστηρίζει ότι η κατάληξη του ελληνισμού της Τουρκίας από το 1914 και μετέπειτα «πρέπει να συγκαταλεχθεί μεταξύ των γενοκτονιών του αιώνα μας».³³

Ανάλογη θέση παίρνουν και άλλα μέλη της διεθνούς ακαδημαϊκής κοινότητας όπως οι Benny Morris και Dror Ze'evi,³⁴ οι οποίοι παρά τη συστηματική καταστροφή των αρχείων και των ντοκουμέντων που σχετίζονταν με τις σφαγές, αποδεικνύουν με αδιάψευστα στοιχεία πως τα γεγονότα αυτά δεν αποτελούσαν τυχαία και μεμονωμένα περιστατικά αλλά ένα οργανωμένο σχέδιο εξόντωσης εκ μέρους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και -εν συνεχεία, μετά το 1923- του τουρκικού κράτους, με σκοπό να εξαλειφθεί κάθε άλλη εθνότητα πλην της τουρκικής από τα εδάφη τους. Συνολικά, περίπου 1,5 εκατομμύριο Αρμένιοι εξολοθρεύθηκαν και 1,2 εκατομμύριο Έλληνες υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τα πατρογονικά εδάφη τους, ενώ περίπου 350.000 Έλληνες, κυρίως του Πόντου, έχασαν τη ζωή τους.

³²«Εις την παρούσαν Σύμβασιν ως γενοκτονία νοείται οιαδήποτε εκ των κατωτέρω πράξεων ενεργουμένων με την πρόθεσιν ολικής ή μερικής καταστροφής ομάδος εθνικής, εθνολογικής, φυλετικής ή θρησκευτικής ως τοιαύτης: (α) Φόνος των μελών της ομάδος, (β) Σοβαρά βλάβη της σωματικής ή διανοητικής ακεραιότητος των μελών της ομάδος, (γ) Εκ προθέσεως υποβολή της ομάδος εις συνθήκας διαβιώσεως δυναμένας να επιφέρωσι την πλήρη ή την μερικήν σωματικήν καταστροφήν αυτής, (δ) Μέτρα αποβλέποντα εις την παρεμπόδισιν των γεννήσεων εις τους κόλπους ωρισμένης ομάδος, (ε) Αναγκαστική μεταφορά παιδων μίας ομάδος εις ετέραν ομάδα», στο *Convention on the prevention and punishment of the crime of genocide, General Assembly Resolution 260 A (III)* (December 9, 1948), https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf. (ανάκτ. 22-3-2026).

³³Γεώργιος Τενεκίδης, «Πληθυσμιακές παράμετροι του Μικρασιατικού Ελληνισμού. Νέα στοιχεία από έρευνες του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 63, τεύχ. 1 (Αθήνα: 1988): 57-59.

³⁴Benny Morris και Dror Ze'evi, *Η τριακονταετής γενοκτονία - Ο αφανισμός των χριστιανικών μειονοτήτων της Τουρκίας, 1894-1924* (Αθήνα: Πατάκης, 2021).

Τα γεγονότα αυτά είναι απαραίτητο να τα δούμε ως αλληλουχία του ίδιου φαινομένου και όχι διασπασμένα, όπως παρουσιάζονται δυστυχώς σήμερα, λόγω των διαφορετικών ημερομηνιών που τιμώνται. Όπως ορθά σημειώνει ο Συρίγος

η διάσπαση των γεγονότων εκείνης της περιόδου σε επιμέρους διώξεις Ελλήνων ανά την περιοχή που κατοικούσαν (!) καθώς και Αρμενίων αδικεί κατάφορα την ιστορική μνήμη. Οι πράξεις αυτές, γενοκτονίες και εθνοτικές εκκαθαρίσεις, δεν υπήρξαν ένα συμπτωματικό, «τυχαίο» γεγονός. Δεν έχουμε μία, δύο, τρεις, πολλές γενοκτονίες. Έχουμε μια γενοκτονία: αυτή των χριστιανών της Ανατολής. Απλώς εκτελέστηκε σε διαφορετικές φάσεις και ήταν συνέπεια ενός ευρύτερου σχεδίου που είχε ξεκινήσει το 1913 η ηγεσία του νεοτουρκικού κινήματος, με σκοπό τη δημιουργία ενός εθνικού κράτους, απαλλαγμένου από μη μουσουλμάνους.³⁵

Σε κάθε περίπτωση, οι συστηματικές διώξεις που σημειώνονται στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά των Χριστιανών αποτέλεσαν το ισχυρότερο κίνητρο της ελληνικής στρατιωτικής ανάμειξης στην Μικρά Ασία, καθώς η πιθανότητα να εξολοθρευθεί ο πολυάριθμος εκεί ελληνικός πληθυσμός από τους ντόπιους και πρόσφυγες μουσουλμάνους ήταν η επικρατέστερη.

Η απόφαση για την απόβαση στην Σμύρνη

Ο ελληνικός στρατός από τις 14 Μαΐου 1919 αποβιβάζεται στην Μικρά Ασία, με εντολή των μεγάλων δυνάμεων με σκοπό τη διατήρηση της τάξης στην ευρύτερη ζώνη της Σμύρνης. Απώτερος, όμως, στόχος της

---

³⁵Συρίγος, ό.π., 38. Για το θέμα αυτό κατατέθηκε στις 25.07.2006 και Πρόταση Νόμου στη Βουλή των Ελλήνων για την «Καθιέρωση της 19^{ης} Μαΐου ως ημέρας εθνικής μνήμης της γενοκτονίας των Ελλήνων της Ανατολής, Πόντου, Μικράς Ασίας και Θράκης από το Τουρκικό Κράτος», που δεν εισήχθη, όμως, ποτέ προς συζήτηση. Την πρόταση υπέγραψαν οι βουλευτές: Στυλιανός Παπαθεμελής, Μάξιμος Χαρακόπουλος, Συμεών Κεδίκογλου, Δημήτριος Γαλαμάτης, Αναστάσιος Σπηλιόπουλος, Μαρία Κόλλια - Τσαρουχά και Χρυσή Καρύδη, στο <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/p-mnhmpontou-eis.pdf> (ανάκτ. 7-08-2025).

ελληνικής επιχείρησης ήταν η ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος, ολοκληρώνοντας το όραμα της Μεγάλης Ιδέας. Όπως επισημαίνει ο Thomas W. Gallant «Σύμφωνα με την αρχή της εθνικής αυτοδιάθεσης, όλοι οι Έλληνες της Μικράς Ασίας ενθαρρύνονταν να μετακινηθούν προς τα εκεί».³⁶ Στόχος ήταν στο δημοψήφισμα μετά την παρέλευση πενταετίας που προέβλεπε η Συνθήκη των Σεβρών η πλειονότητα των κατοίκων να αιτηθεί από την Κοινωνία των Εθνών την οριστική ένωση της ζώνης της Σμύρνης με το Βασίλειο της Ελλάδος.³⁷

Ωστόσο, όπως επισήμανε ο Ιωάννης Μεταξάς, αν και η συνθήκη των Σεβρών τερμάτιζε τον πόλεμο των συμμάχων με «την Τουρκίαν της Κωνσταντινουπόλεως», άφηνε, όμως

την Ελλάδα να πολεμήσει μόνη προς την Τουρκίαν του Κεμάλ, δια να πάρη μόνη της από τον Κεμάλ, ό,τι θεωρητικώς της ανεγνώρισαν οι Τούρκοι της Κωνσταντινουπόλεως. Και ούτως η Ελλάς ευρέθη μόνη της εις πόλεμον προς ολόκληρον το τουρκικό έθνος, αλλά εκπροσωπούμενον υπό του Κεμάλ, ενώ οι σύμμαχοί της ευρίσκοντο εν ειρήνη προς το αυτό τουρκικόν έθνος, αλλά

---

³⁶Thomas W. Gallant, *Νεότερη Ελλάδα, Από τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας μέχρι τις μέρες μας* (Αθήνα: Πεδίο, 2017), 299.

³⁷Άρθρο 83 της Συνθήκης των Σεβρών «Παρελθούσης πενταετίας από της ενάρξεως της ισχύος της παρούσης Συνθήκης, το υπό του άρθρου 72 προβλεπόμενον τοπικόν κοινοβούλιον δύναται, διά ψηφίσματος κατά πλειονοψηφίαν, να αιτησθήται παρά του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών, όπως η πόλις της Σμύρνης και το εν άρθρω 66 περιγραφόμενον έδαφος περιέλθωσιν οριστικώς εις το Βασίλειον της Ελλάδος. Το Συμβούλιον δύναται να απαιτήση προηγουμένως δημοψήφισμα κατά τους όρους ους θα υποδείξη. Εν περιπτώσει καθ' ήν η εφαρμογή της προηγουμένης παραγράφου ήθελεν έχει ως αποτέλεσμα την εις το Βασίλειον της Ελλάδος περιέλευσιν της Σμύρνης και του ειρημένου εδάφους, το κυριαρχικόν δικαίωμα της Τουρκίας, περί ου το άρθρον 69, θα τερματιστεί. Η Τουρκία δηλοί από τούδε ότι παραιτείται, εν τη περιπτώσει ταύτη, υπέρ της Ελλάδος, πάντων των δικαιωμάτων και τίτλων αυτής επί της πόλεως της Σμύρνης και του εν άρθρω 66 περιγραφόμενου εδάφους». Συνθήκη της Ειρήνης μεταξύ των Συμμάχων και συνησπισμένων δυνάμεων και την Τουρκία υπογραφείσα εν Σέβραις τη 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920, (Υπουργείον επί των Εξωτερικών, Εν Αθήναις, Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1920).

εκπροσωπούμενον υπό της κυβερνήσεως της Κωνσταντινουπόλεως.³⁸

Για το ελληνικό κράτος, ήδη από το 1914, έμπαινε ένα μεγάλο δίλημμα, σχετικά με τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας. Θα έπρεπε, είτε να παρέμβει για να διασώσει τον ελληνικό πληθυσμό, και να πραγματοποιήσει το όνειρο της ένωσης του Αιγαίου, είτε να τον αφήσει με την προσδοκία ότι θα μπορούσε να διατηρήσει την επιρροή του εντός του οθωμανικού κράτους. Όπως το έθεσε ο Dakin

είτε έπρεπε να μείνουν αυτοί οι Έλληνες της Μικράς Ασίας, μαζί με τους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, μια προνομιούχα θεοκρατία στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (παίζοντας έτσι και το ρόλο ομήρων για την καλή συμπεριφορά του ελληνικού εθνικού κράτους), είτε έπρεπε να απλωθεί η Ελλάδα και να συνδέσει τα δύο τμήματά της, το ευρωπαϊκό και το ασιατικό, αποκτώντας τον έλεγχο της Κωνσταντινούπολης και των Στενών.³⁹

Τα όσα δραματικά προηγήθηκαν με τον απηνή διωγμό των Χριστιανών σε όλη σχεδόν την δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα προκάλεσε ένα αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων. Όπως το έθεσε ο Σβολόπουλος «Ήταν άραγε πλέον δυνατόν, έπειτα από όσα είχαν συμβεί, να αποκατασταθεί η παλιά συναινετική σχέση μεταξύ των δύο στοιχείων, μουσουλμάνων και χριστιανών; Μήπως η έξαρση αγεφύρωτων αντιθέσεων ωθούσε Τούρκους και Έλληνες σε έναν ανελέητο αγώνα για αυτοτελή επικράτηση στην πολύπαθη μικρασιατική γη;». ⁴⁰ Και, όπως σημειώνει στη συνέχεια, κι αυτό ήταν ένα από τα βασανιστικά ερωτήματα που διακατεχόταν την περίοδο αυτή ο Βενιζέλος.

---

³⁸Ιωάννης Νασιούλας (επιμ.), *Η ιστορία του Εθνικού Διχασμού. Κατά την αρθρογραφία του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννου Μεταξά*, τ. Α' (Θεσσαλονίκη: Κυρομάνος, 2003), 44.

³⁹Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2012), 398.

⁴⁰Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, *Η απόφαση για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στη Μικρά Ασία* (Αθήνα: Ίκαρος, 2009), 12.

Ταυτόχρονα, όμως, η ένωση των δυο ακτών του Αιγαίου με την ενσωμάτωση των μικρασιατικών εδαφών στο ελληνικό κράτος συνεπαγόταν την πολιτική ολοκλήρωση του τελευταίου, κάτι που ήταν σε γνώση του Βενιζέλου. Σύμφωνα με τον Νεοκλή Σαρρή

μια παρόμοια πολιτική ολοκλήρωση σήμαινε την ολοκλήρωση της δικαιολογητικής βάσης στην οποία στηρίχτηκε η ίδρυση του ελληνικού κράτους και η οποία ήταν η θαλάσσια ισχύς επί του Αρχιπελάγους δίχως την οποία η Ελλάδα είναι καταδικασμένη να υπάρχει είτε ως οιονεί προτεκτοράτο «μεγάλων» δυνάμεων, είτε ως δορυφορικό κράτος της Τουρκίας.⁴¹

Σε τελική ανάλυση, η ιστορική συγκυρία που προέβαλε το αίτημα της εθνικής αυτοδιάθεσης και οδηγούσε τις μεγάλες αυτοκρατορίες σε κατακερματισμό με την ανάδυση των εθνών κρατών συνιστούσε το καταλληλότερο πλαίσιο για την εκπλήρωση του οράματος της ένωσης της Ιωνίας με την Ελλάδα.⁴²

Ωστόσο, οι συνθήκες, της πραγματοποίησης του εγχειρήματος δεν ήταν απόλυτα ευοίωνες. Τα σημαντικότερα εμπόδια ως προς αυτό ήταν ότι ούτε όλοι οι σύμμαχοι της Ελλάδος στήριζαν την παρουσία του ελληνικού στρατού στην Μικρά Ασία, αλλά ούτε η ελληνική κοινωνία ήταν ενωμένη για την εκπλήρωση του κοινού σκοπού. Όπως το έθεσε ο Βακαλόπουλος

το όνειρο, όμως, αυτό ήταν πραγματοποιήσιμο με διαιρεμένο τον ελληνικό λαό; Αλλά και οι ευρύτερες αντικειμενικές συνθήκες

---

⁴¹Νεοκλής Σαρρής, «Η Μικρασιατική Εκστρατεία και η Σμύρνη όπως δεν έχει μέχρι σήμερα ιστορηθεί», στο *Τι οδήγησε στη Μικρασιατική τραγωδία. Μπορούσε να αποφευχθεί;* (Αθήνα: Ειδικό αφιέρωμα της εφημερίδας *ΤΟ ΠΑΡΟΝ*, Οκτώβριος 2009), 6.

⁴²Ο εύλογος συλλογισμός του Βενιζέλου, όταν λάμβανε την απόφαση να σταλεί ο ελληνικός στρατός στη Σμύρνη, ήταν «άραγε από τους νικητές, μόνο οι Έλληνες θα αποστερούνταν τη δυνατότητα της εδαφικής διεύρυνσης που είχε εκχωρηθεί στους λαούς της ανατολικής Ευρώπης -στους πολωνούς και στους Τσέχους, στους Σέρβους και στους Ρουμάνους-, έστω και χωρίς να διαθέτουν το προνόμιο της τριςχιλιετούς εκπολιτιστικής παρουσίας στις επίδικες περιοχές ή, επιπλέον, να έχουν στον ίδιο βαθμό υποστεί το καθεστώς μιας βάνανσης δεσποτείας; Θα υποχρεώνονταν, πράγματι, δύο και πλέον εκατομμύρια χριστιανοί να παραμείνουν υπό τον μουσουλμανικό ζυγό;». Σβολόπουλος, *ό.π.*, 26.

της εποχής έδιναν ελπίδες επιτυχίας στην επικίνδυνη αυτή επιχείρηση; Πάντως, γεγονός είναι ότι οι «σύμμαχες» μεγάλες δυνάμεις έσπρωχναν την Ελλάδα σε μια περιπέτεια, στην οποία όχι μόνο δεν ήταν πρόθυμες να τη βοηθήσουν, αλλ' αντίθετα να κάνουν το παν για να την καταστρέψουν, εφόσον τα συμφέροντά τους αντιστρατεύονταν στα δικά της.⁴³

Ο Βερέμης, επίσης, υποστηρίζει ότι: «Η εμπλοκή της Ελλάδας στη Μ. Ασία προκειμένου να επιβληθούν οι όροι της Συνθήκης των Σεβρών, αποδείχθηκε λάθος που ο ελληνισμός πλήρωσε ακριβά».⁴⁴

Σε κάθε περίπτωση, όμως, οι κίνδυνοι από την ελληνική στρατιωτική εκστρατεία εντός της Μικράς Ασίας είχαν διατυπωθεί εγκαίρως από πολλές πλευρές. Ο Ιωάννης Μεταξάς, τη γνώμη του οποίου ζήτησε ο Βενιζέλος για το ενδεχόμενο συμμετοχής της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με αντάλλαγμα την κατάληψη μικρασιατικών εδαφών, διαφώνησε απόλυτα επικαλούμενος τη δημογραφία και τη γεωμορφολογία της Μικράς Ασίας. Όπως χαρακτηριστικά σημείωνε στο ημερολόγιό του

Θα συνέβαινε εις τον ελληνικόν στρατόν ό,τι συνέβη εις τον Ναπολέοντα το 1812. Διήλθεν ούτος τα ρωσικά σύνορα με δύναμιν 500 χιλ. στρατού, και, προχωρών και εξασθενών δι' ους προείπομεν λόγους, έφθασε προ της Μόσχας με δύναμιν 80 χιλ. ανδρών.⁴⁵

Ωστόσο, στις 29 Μαΐου 1914 ο Μεταξάς διατυπώνει την άποψη για επέμβαση στη Μικρά Ασία «εάν επήρχετο διωγμός» των εκεί ελληνικών πληθυσμών.⁴⁶

---

⁴³Απόστολος Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2005), 366. Επίσης, ο Ριζάς σημειώνει ότι «αυτό που εκ των υστέρων φαίνεται ότι ήταν μια επιτυχής εκτίμηση του Βενιζέλου ήταν στην πραγματικότητα, μια παραγνώριση από την πλευρά του ότι η Ελλάδα είχε αναλάβει ένα εγχείρημα που υπερέβαινε τις δυνατότητές της», Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός, στις απαρχές του εθνικού διχασμού 1915-1922* (Αθήνα: Ψυχογιός, 2019), 151.

⁴⁴Βερέμης, *ό.π.*, 93.

⁴⁵Ιωάννης Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιο, 1910-1920*, τ. 2, επίμ. Χρήστος Χρηστίδης (Αθήνα: χ.χ), 801.

⁴⁶Στο ίδιο, 244.

Το βασικό πρόβλημα, όπως το είχε αναδείξει ο Ιωάννης Μεταξάς, ήταν η προβληματική χάραξη «φυσικών» συνόρων στη Δυτική Μικρά Ασία που θα εξασφάλιζαν αποτελεσματική άμυνα για τον ελληνικό στρατό,⁴⁷ κάτι που ήταν στην αντίληψη του Βενιζέλου και από άλλους παράγοντες. Όπως μας πληροφορεί ο Διαμαντόπουλος «Άλλωστε αυτό το δεδομένο -της δυσχερούς διατήρησης τυχόν 'προσκυρωθησόμενων' μικρασιατικών εδαφών, επί των οποίων το ελληνικό στοιχείο δεν ήταν εθνολογικά πλειοψηφούν, ενώ και η επαφή τους με τον κορμό του Ελληνικού Βασιλείου ήταν προβληματική- έγκαιρα το ανέδειξαν και σημαντικοί διπλωμάτες». Αναφέρει για παράδειγμα τον βρετανό πρέσβη στην Αθήνα Έλιοτ, που προειδοποίησε τον Βενιζέλο, ότι «αν η Ελλάδα θα μπορούσε να διατηρήσει υπό την κατοχή της τα ιωνικά παράλια εξηρτάτο αποκλειστικά από το ποιος θα κατείχε μετά τον πόλεμο τη μικρασιατική ενδοχώρα».⁴⁸

Ο Μαυρογορδάτος, πέραν της απόψεως Μεταξά ότι η ελληνική παρουσία στην Μικρά Ασία θα μπορούσε να σημαίνει και αέναο πόλεμο με την Τουρκία, εστιάζει στην οικονομική διάσταση του ζητήματος. Υποστηρίζει ότι η οικονομική ακμή της Σμύρνης ως κύριο λιμάνι και πνεύμονας του εμπορίου δεν θα μπορούσε να διατηρηθεί εφόσον περιερχόταν υπό την ελληνική δικαιοδοσία. Κι αυτό διότι

Η εθνικιστική Τουρκία διέθετε απέραντη ακτογραμμή στη Μεσόγειο και πολλές επιλογές για την ανάπτυξη άλλων λιμανιών (όπως άλλωστε συνέβη). Ασφαλώς θα έκανε το παν ώστε το εξωτερικό της εμπόριο να παρακάμπτει εντελώς το ελληνικό λιμάνι - την «Γκιαούρ Ιζμίρ». Ένας από τους πιο άμεσους και εύλογους στόχους του τουρκικού εθνικισμού ήταν ακριβώς η

---

⁴⁷Μια ολοκληρωμένη μελέτη για τη στάση του Μεταξά στη Μικρασιατική Εκστρατεία βλ. Νίκος Τόμπρος, «Η Μικρασιατική Εκστρατεία υπό το στρατιωτικό και πολιτικό πρίσμα του Ιωάννη Μεταξά», στο *Πρακτικά Συνεδρίου, Από τις Σέβρες στη Λωζάνη*, επιμ. Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη Ελένη, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (Αθήνα-Χανιά: Ίδρυμα τη Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών Ελευθέριος Βενιζέλος, 2022).

⁴⁸Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως Πλαστοργός Ιστορίας. Ο άνθρωπος, ο θρύλος, το πολιτικό αποτύπωμα* (Αθήνα: Πατάκης, 2024), 117.

λύτρωση των Τούρκων από την οικονομική εκμετάλλευση των Ρωμιών (και άλλων).⁴⁹

Παρ' όλα αυτά η συγκυρία ήταν μοναδική, κυριολεκτικώς ιστορική, και ήταν βέβαιο ότι δεν θα ξαναπαρουσιαζόταν. Ο Μαυρογορδάτος σημειώνει την οριακή κατάσταση των στιγμών

Με την έκρηξη και την εξάπλωση του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, γίνεται ολοένα πιο φανερό ότι προσφέρεται στο ελληνικό κράτος η καλύτερη αλλά και τελευταία ευκαιρία εδαφικής επέκτασης και ενσωμάτωσης των «αλύτρωτων» ακόμη ελληνικών πληθυσμών. Τα περιθώρια αναμονής εξαντλούνται ραγδαία, καθώς οι πληθυσμοί αυτοί (προπαντός στην Τουρκία) απειλούνται με άμεση και οριστική εξαφάνιση. Αλλά και τα ίδια τα κέρδη των Βαλκανικών Πολέμων βρίσκονται σε άμεσο κίνδυνο (ιδίως στη Μακεδονία), καθώς οι εμπόλεμοι παραβιάζουν αδίστακτα την ελληνική κυριαρχία και εδαφική ακεραιότητα- που πιθανότατα δεν θα σεβαστεί ούτε ο τελικός νικητής. Μπροστά στην ιστορική αυτή πρόκληση και τις νέες θυσίες που απαιτεί, η Παλαιά Ελλάδα (το κράτος όπως ήταν μέχρι το 1912) αποδεικνύεται ξαφνικά απρόθυμο «Πεδεμόντιο», αποκρούοντας ουσιαστικά την αλυτρωτική της αποστολή σαν πικρό ποτήρι.⁵⁰

Ο Βενιζέλος, ως άνθρωπος της δράσης και της αποφασιστικότητας, δεν δίστασε και άδραξε την ευκαιρία, έχοντας ήδη προς τον σκοπό αυτό συναινέσει να συμμετάσχει ελληνικός στρατός στην, αποτυχημένη τελικώς, εκστρατεία της Ουκρανίας. Εξάλλου, αν δεν το έκανε κινδυνεύει να κατηγορηθεί ότι άφησε απροστάτευτο τον ελληνισμό της Μικράς Ασίας. Όπως επισημαίνουν οι Συρίγος-Χατζηβασιλείου

εάν δεν είχε στείλει τον στρατό, ο μικρασιατικός ελληνισμός θα είχε εξοντωθεί. Αυτό δεν είναι ζήτημα “υποθέσεως”· εκτός εάν κάποιος πιστεύει ότι οι Νεότουρκοι θα προσχωρούσαν ξαφνικά

---

⁴⁹Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός* (Αθήνα: Πατάκης, 2016), 124.

⁵⁰Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνική Ολοκλήρωση και Διχόνοια- Η Ελληνική περίπτωση* (Αθήνα: Πατάκης, 2020), 164.

ενθουσιωδώς στις αρχές της φιλελεύθερης διακυβερνήσεως και του σεβασμού των αλλογενών πληθυσμών, σε βαθμό μεγαλύτερο από ό,τι έκαναν εκείνη την εποχή ακόμη και οι μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες. Θα είχε εξοντωθεί λόγω αδράνειας της Ελλάδας, η οποία δεν θα έστελνε τον στρατό της, ενώ (εκείνη τη στιγμή) δεν υπήρχε αξιόπιστος αντίπαλος στην Τουρκία και παράλληλα της προσφερόταν τεράστια διεθνής κάλυψη για να τον στείλει. Είναι, βεβαία, υπόθεση: αλλά μπορούμε με απόλυτη βεβαιότητα να πούμε ότι, εάν ο Βενιζέλος δεν τον έστελνε, θα κατηγορείτο για εσχάτη προδοσία. Και πιθανόν, θα κατηγορείτο και δικαίως, επειδή θα ήξερε ποια θα ήταν η μοίρα του εκεί ελληνισμού λόγω του ότι δεν θα είχε στείλει τον ελληνικό στρατό.⁵¹

Η απόβαση του ελληνικού στρατού στην Σμύρνη και η συνθήκη των Σεβρών θεωρούνται από πολλούς ιστορικούς ως η ληξιαρχική πράξη θανάτου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ταυτόχρονα, όμως, η εντολή της εξαρτημένης «από τους δυτικούς κυβέρνησης στην Κωνσταντινούπολη» να στείλει «τον απόστρατο στρατηγό Μουσταφά Κεμάλ να επιθεωρήσει το Τρίτο Σώμα Στρατού στη Σίβας (Σεβάστεια) και το Δέκατο Πέμπτο στο Ερζερούμ, δημιούργησε χωρίς να υπονιάζεται την αφετηρία της νεότερης τουρκικής ιστορίας».⁵²

Η παρουσία δυο κυβερνήσεων, μια επίσημη υπό τον σουλτάνο στην Κωνσταντινούπολη και μια ανεπίσημη υπό τον Κεμάλ στην Άγκυρα μοιραία παραπέμπει, τηρουμένων των αναλογιών, στον ελληνικό Εθνικό Διχασμό, την φιλοβασιλική κυβέρνηση των Αθηνών και την υπό τον Ελευθέριο Βενιζέλο κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης. Ο Βενιζέλος το 1916 δεν δίστασε να προχωρήσει στο κίνημα της Θεσσαλονίκης, προκειμένου η χώρα να εξέλθει στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Ο Κεμάλ ηγήθηκε του εθνικού κινήματος των Τούρκων που αντιτάχθηκε στην υποταγή της σουλτανικής κυβέρνησης στις αποφάσεις των δυνάμεων της Αντάντ, που επέβαλαν τον διαμελισμό της Τουρκίας.

---

⁵¹Συρίγος - Χατζηβασιλείου, *ό.π.*, 81-82.

⁵²Βερέμης, *ό.π.*, 95.

Η κατάληξη της μικρασιατικής εκστρατείας ήταν μια ολοκληρωτική τραγωδία, καθώς στο μεταξύ παρεμβλήθηκαν οι εκλογές του Νοεμβρίου 1920, η ήττα και η φυγή στο εξωτερικό του Βενιζέλου και η επάνοδος του Βασιλιά Κωνσταντίνου.⁵³ Την περίοδο αυτή, όμως, σημειώθηκαν πολιτικές αλλαγές στην Ευρώπη, που είχαν ως αποτέλεσμα σύμμαχοι της Ελλάδας να υποστηρίζουν τον Μουσταφά Κεμάλ.

Η μετανοεμβριανή κυβέρνηση Γούναρη βρέθηκε εγκλωβισμένη στη Μικρασία σε μια εκστρατεία που δεν πίστεψε.⁵⁴ Ενώ δεν μπορούσε να προχωρήσει σε συμβιβασμό με απόσυρση του ελληνικού στρατού από τα μικρασιατικά παράλια φοβούμενη ότι θα δεχθεί τη μομφή της εθνικής μειοδοσίας από τη βενιζελική παράταξη που οικοδόμησε την «Ελλάδα των δυο ηπείρων και των πέντε θαλασσών» διέταξε προέλαση στην Άγκυρα, ευελπιστώντας ότι θα κατατροπώσει οριστικά τις κεμαλικές δυνάμεις αντίστασης. Ωστόσο, ο ελληνικός στρατός καταπονημένος από την υπερδεκαετή εθνική προσπάθεια, με ανυπέρβλητα προβλήματα ανεφοδιασμού απομακρυσμένος από τις θέσεις του και διαβρωμένος από το σαράκι του Εθνικού Διχασμού αν και έφτασε στα κράσπεδα της Άγκυρας, συνειδητοποιώντας ότι η καταδίωξη της τουρκικής αντίστασης στα βάθη της Ανατολής πρόκειται για σισύφειο μαρτύριο, αποφάσισε την οπισθοχώρηση και την ανασύνταξη στη γραμμή Αφιον Καραχισάρ - Εσκή Σεχίρ.

Γαλλία, Ιταλία, αλλά και η νεαρή σοβιετική Ρωσία στήριζαν τους Τούρκους κατά των Ελλήνων, με πολλούς τρόπους, και συνέβαλαν άμεσα ή έμμεσα στην ήττα του ελληνικού στρατού, στην πυρπόληση

---

⁵³Σύμφωνα με τον Μαυρογορδάτο «Στην εξαιρετικά δυσχερή και αδιέξοδη κατάσταση που βρέθηκε η Ελλάδα στις αρχές του 1921 λόγω του πολέμου στη Μικρά Ασία, η χώρα διέθετε δύο ικανότατους ανθρώπους, στους οποίους μπορούσε και έπρεπε να στηριχθεί: τον Ελευθέριο Βενιζέλο στο διπλωματικό πεδίο και τον Ιωάννη Μεταξά στο στρατιωτικό. Και τους δύο αγρήστεψε ο Δημήτριος Γούναρης, από εμπάθεια και ιδιοτέλεια». *Η Καθημερινή*, 13-11-2022.

⁵⁴«Η Ηνωμένη Αντιπολίτευσις είχε δώσει τρεις προεκλογικές υποσχέσεις: ότι θα έδινε τέλος στην “τυραννία” των βενιζελικών αποκαθιστώντας τα πολιτικά δικαιώματα και τις ελευθερίες που είχαν περιορίσει οι Φιλελεύθεροι αρχικά με πρόσχημα τις ανάγκες του πολέμου και στη συνέχεια για λόγους δημόσιας τάξης· ότι θα αποκαθιστούσε τον Κωνσταντίνο στον θρόνο· και, με σύνθημα “Ειρήνη τώρα!”, ότι θα τερμάτιζε τις στρατιωτικές περιπέτειες της Ελλάδας, το οποίο σήμαινε αποστράτευση και απόσυρση των στρατευμάτων από τη Μικρά Ασία». Gallant, *ό.π.*, 302-303.

της Σμύρνης, στον θάνατο εκατοντάδων χιλιάδων χριστιανών και στον βίαιο εκτοπισμό των Ελλήνων της Μικράς Ασίας, βάζοντας τέρμα σε μια ιστορία τριών χιλιάδων ετών.⁵⁵

Ως πρωθυπουργός ο Ελευθέριος Βενιζέλος με τρεις αγορεύσεις του στη Βουλή, στις 30 και 31 Μαρτίου 1932 και την επομένη στις 1^η Απριλίου 1932, απαντώντας στον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης Παναγή Τσαλδάρη, κάνει μια ανασκόπηση των γεγονότων που οδήγησαν στην απόφαση της μικρασιατικής εκστρατείας και στην καταστροφή. Σύμφωνα με τον Βενιζέλο, η Ελλάδα και μετά την αλλαγή των συνθηκών και την αποχώρησή του από τη διακυβέρνηση της χώρας, τον Νοέμβριο του 1920, μπορούσε να διατηρήσει την Ανατολική Θράκη και να παραδώσει τη διοίκηση της ζώνης της Σμύρνης στην ΚΤΕ, ενώ ακόμη και μετά τον Σαγγάριο μπορούσε να κρατήσει την Ανατολική Θράκη και να οργανώσει συντεταγμένα την αποχώρηση του ελληνικού στρατού και την ανταλλαγή των πληθυσμών, μειώνοντας τις συνέπειες της ανθρωπιστικής κρίσης που ο ελληνισμός υπέστη.⁵⁶

Συμπεράσματα

Στον ένα και πλέον αιώνα που έχει παρέλθει από το εθνικό τραύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής, και την ανθρωπιστική κρίση που αυτή επέφερε με τον ξεριζωμό από τις πατρογονικές τους εστίες των «120 μυριάδων Ελλήνων», κατά την έκφραση του Ελευθερίου Βενιζέλου, έχει χυθεί πολύ μελάνη σε μελέτες και βιβλία, ενώ πολυάριθμα είναι και τα σχετικά συνέδρια.

Παρά τις όποιες κριτικές απόψεις διατυπώθηκαν για την απόφαση του Ελευθερίου Βενιζέλου για την επέμβαση του ελληνικού στρατού στην Μικρά Ασία, είμαστε υποχρεωμένοι να λάβουμε υπόψη

---

⁵⁵«Αν η εμμονή στη Σμύρνη υπήρξε εξαρχής λάθος, το λάθος δεν πληρώθηκε μόνο με τη Μικρασιατική Καταστροφή. Πληρώθηκε επίσης με τα “διαφυγόντα κέρδη” που μπορούσε διαφορετικά να είχε αποκτήσει και διατηρήσει η Ελλάδα, αν ο Βενιζέλος δεν είχε τυφλωθεί από την απατηλή λάμψη της Σμύρνης και αν, στη θέση της, είχε θεθεί εγκαίρως άλλος πρωταρχικός στόχος (ή συνδυασμός στόχων): Ανατολική Θράκη (με ή χωρίς την Κωνσταντινούπολη), Βόρεια Ήπειρος, Δωδεκάνησα ή και Κύπρος», Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός*, 125.

⁵⁶Βενιζέλος, *ό.π.*, 41-42, 87-88, 91-92.

μας ότι Ελλάδα, την επαύριον του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου ήταν υποχρεωμένη να παρέμβει στην Μικρά Ασία, καθώς ο εκεί συμπαγής και σημαντικός ελληνικός πληθυσμός κινδύνευε να γίνει στόχος της τουρκικής γενοκτονικής πολιτικής που είχε ήδη ξεκινήσει κατά όλων των χριστιανών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από το 1914. Ο πιθανός δισταγμός για άμεση στρατιωτική ανάμειξη από ελληνικής πλευράς, θα μπορούσε να είχε καταστροφικά αποτελέσματα από την εκδικητική μανία του τουρκικού εθνικιστικού κινήματος, που αναζητούσε υπαίτιους για τις στρατιωτικές ήττες των πολέμων που προηγήθηκαν, αλλά και για οικονομικούς λόγους, καθώς το χριστιανικό στοιχείο ήταν το πλέον εύπορο.

Το μικρασιατικό εγχείρημα έχει δεχθεί κριτική, χαρακτηριζόμενο από ιμπεριαλιστική εκστρατεία έως ως τυχοδιωκτική ενέργεια. Και τούτο διότι η Ελλάδα λειτούργησε ως εντολοδόχος των μεγάλων δυνάμεων, ενώ, όπως αποδείχθηκε στο πεδίο, δεν είχε από μόνη της τη δυνατότητα να επιβάλει με τη στρατιωτική της ισχύ το καθεστώς αυτόνομης διοίκησης στην ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης, έως ότου πραγματοποιηθεί δημοψήφισμα -μετά την παρέλευση πενταετίας- για την οριστική τύχη αυτών των εδαφών. Όμως, τα πληθυσμιακά δεδομένα τόσο στην Ανατολική Θράκη, όσο και στην ζώνη της Σμύρνης, όπου η ελληνική παρουσία ήταν πλειοψηφική δικαιολογούν την απόβαση του ελληνικού στρατού ως απελευθερωτικού στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας που διατρέχει όλο τον βίο του έως τότε Ελληνικού Βασιλείου. Επιπλέον, μια δεκαετία νωρίτερα, στους Βαλκανικούς Πολέμους, η «Ελλάδα της Μελόνας»,⁵⁷ με βάση και τα τότε «συμπλέοντα συμφέροντα» των μεγάλων δυνάμεων, απελευθέρωσε τη Μακεδονία, η πρωτεύουσα της οποίας είχε ισχνότερη ελληνική παρουσία απ' ό,τι η «Γκιαούρ Ιζμίρ» (Gânvur İzmir = «Άπιστη Σμύρνη»), και τα μικρασιατικά παράλια.

Η μικρασιατική εμπλοκή, η οποία αναμφίβολα είχε εγγενείς αδυναμίες να στεφθεί με ολοκληρωτική επιτυχία, θα μπορούσε να αποφύγει την τραγική αυτή κατάληξη για τον ανατολικό πνεύμονα του ελληνισμού. Οι αντίπαλοί του Ελευθερίου Βενιζέλου, που απέδειξε ότι

---

⁵⁷Στη Μελόνα, το βουνό μεταξύ Τυρνάβου και Ελασσόνας ήταν τα ελληνοτουρκικά σύνορα μετά τον ατυχή πόλεμο του 1897. Η έκφραση χρησιμοποιούνταν υποτιμητικά για τους οπαδούς της «μικράς και εντίμου Ελλάδος» της βασιλικής παράταξης.

λειτουργούσε με ρεαλισμό, ακόμη και στα όρια του κυνισμού,⁵⁸ βρέθηκαν να υποστηρίζουν μια πολεμική εκστρατεία που δεν πίστευαν, αλλά και δεν τολμούσαν να τερματίσουν, αποφεύγοντας την ολοκληρωτική καταστροφή -όταν άλλαξαν οι συνθήκες- φοβούμενοι ότι αν προχωρούσαν σε έντιμο συμβιβασμό θα χαρακτηρίζονταν προδότες της Μεγάλης Ιδέας.

Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας μετά την αφύπνιση του τουρκικού εθνικισμού από το κίνημα των Νεοτούρκων που σηματοδότησε τη μετεξέλιξη από το σύστημα των millet της πολυεθνικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο έθνος κράτος, όπου «η Τουρκία ανήκει στους Τούρκους», δεν είχαν θέση στη σύγχρονη Τουρκία.⁵⁹ Του λόγου το αληθές μαρτυρά και η τύχη της εναπομείναςας, μετά την Συνθήκη της Λωζάννης, ελληνικής μειονότητας στην Κωνσταντινούπολη, την Ίμβρο και την Τένεδο, που συστηματικά υπέστη μια πολιτική που την εξώθησε σε έξοδο και δραματική, στα όρια της εξαφάνισης, συρρίκνωση.

Η συνθήκη της Λωζάννης, που έγραψε και τυπικά τους τίτλους τέλους στο λεγόμενο «ανατολικό ζήτημα» αλλά και στην ελληνική παρουσία στην ανατολική πλευρά του Αιγαίου, ήταν και ο επιθανάτιος ρόγχος του μεγάλου ασθενούς, της επί έναν σχεδόν αιώνα παρακμάζουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η γενέθλια ημέρα της σύγχρονης Τουρκίας. Ταυτόχρονα, όμως, αποτέλεσε και την αφετηρία για την ανασυγκρότηση της Ελλάδας, στα σύνορα της οποίας για πρώτη φορά ήταν συγκεντρωμένη η πλειοψηφία των Ελλήνων, ενισχύοντας την εθνική ομογενοποίηση του κράτους και θωρακίζοντας πληθυσμιακά τις λεγόμενες Νέες Χώρες που απελευθερώθηκαν μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους.

---

⁵⁸Χαρακτηριστικό παράδειγμα κυνισμού αποτελεί η πρόταση του Ελευθερίου Βενιζέλου για την απονομή βραβείου Νόμπελ στον Κεμάλ Αττατούρκ μετά την υπογραφή της Ελληνοτουρκικής Φιλίας του 1930, που διέρρηξε σε μεγάλο βαθμό τις σχέσεις του με τον προσφυγικό κόσμο.

⁵⁹Αϋχάν Ακτάρ, *Η Τουρκία ανήκει στους Τούρκους. Το κράτος και οι μη μουσουλμανικές μειονότητες στην Τουρκία: Εκτοπισμοί, Ανταλλαγή των Πληθυσμών και Φόρος Περιουσίας 1918 - 1945* (Αθήνα: Heterotopia, 2015).

Βιβλιοκρισίες

Constantin Ardeleanu, *Steamboat Modernity: Travel, Transport, and Social Transformation on the Lower Danube, 1830-1860*, Central European University Press, Budapest, 2024.

Ο Constantin Ardeleanu είναι καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο «*Dunărea de Jos (Κάτω Δούναβη)*» στο Γκαλάτσι και επιστημονικός συνεργάτης του New Europe College στο Βουκουρέστι. Ο Ardeleanu έχει δημοσιεύσει αρκετά βιβλία και μελέτες στις οποίες πραγματεύεται ζητήματα οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, με έμφαση στην περιοχή του Δούναβη και της Μαύρης Θάλασσας. Το πιο πρόσφατο βιβλίο του «*Steamboat Modernity: Travel, Transport, and Social Transformation on the Lower Danube, 1830-1860*», αποτελεί πολύτιμη συμβολή στην ιστοριογραφία της περιοχής του Κάτω Δούναβη, καθώς αναδεικνύει τον οικονομικό και κοινωνικό αντίκτυπο που είχε η ανάπτυξη της ατμοπλοΐας στην περιοχή στα μέσα του 19ου αιώνα. Το βιβλίο αρχικά δημοσιεύθηκε στα Ρουμανικά και μεταφράστηκε στα Αγγλικά με την υποστήριξη του New Europe College. Με την αξιοποίηση πρωτογενών-αρχειακών πηγών, ο Ardeleanu εξηγεί το πώς ο εκσυγχρονισμός των πλοίων (με τη χρήση ατμομηχανών) επηρέασε όχι μόνο τις μεταφορές διαμέσου του Δούναβη, αλλά και το εμπόριο, τις κοινότητες κατά μήκος του ποταμού, καθώς και τη διαμόρφωση πολιτικών σε αρκετά επίπεδα, όπως ενδεικτικά στον τομέα της δημόσιας υγείας. Το βιβλίο αυτό έρχεται να καλύψει ένα βιβλιογραφικό κενό, καθώς είναι η πρώτη μελέτη που εστιάζει στον αντίκτυπο της ατμοπλοΐας στον Κάτω Δούναβη, περιοχής που συχνά δεν τυγχάνει επαρκούς προσοχής στη Ρουμανική, Βαλκανική και Ευρωπαϊκή, ευρύτερα, ιστοριογραφία.

Αναλυτικότερα, το βιβλίο αποτελείται από μια εκτενή εισαγωγή, έξι κεφάλαια και τα συμπεράσματα. Στην εισαγωγή ο συγγραφέας παρουσιάζει εν συντομία τον αντίκτυπο που είχε η μετάβαση στον ατμό στην ναυσιπλοΐα, καθώς και τις ανάμεικτες αντιδράσεις του πληθυσμού (θετικές και αρνητικές) από τη μετάβαση στη νέα εποχή. Ο Ardeleanu χαρακτηρίζει τα ατμόπλοια ως σύμβολο της νεωτερικότητας και ως καταλυτικό παράγοντα εμπορικής, κοινωνικής και πολιτιστικής

ανάπτυξης της περιοχής του Κάτω Δούναβη κατά την περίοδο αυτή. Ο συγγραφέας τονίζει ακόμα ότι τα ατμόπλοια δεν ήταν απλά ένα μέσο μεταφοράς προσώπων και αγαθών, αλλά επιπρόσθετα και ένα μέσο εμπέδωσης της κρατικής εξουσίας, καθώς ένωνε απομακρυσμένες περιοχές με διοικητικά κέντρα και κεντρικούς κόμβους, τον έλεγχο των οποίων είχαν οι κεντρικές διοικήσεις.

Στο πρώτο κεφάλαιο, ο συγγραφέας περιγράφει το πώς τα ατμόπλοια βελτιστοποίησαν τις μετακινήσεις και το πώς σε σύντομο χρονικό διάστημα αναδείχθηκαν ως η δημοφιλέστερη και ασφαλέστερη επιλογή ταξιδιού, σε σχέση με τους άλλους τρόπους μετακίνησης που ήταν διαθέσιμοι κατά την εποχή εκείνη. Κατά τον Ardeleanu τα ατμόπλοια συνέβαλαν καταλυτικά στη σύνδεση της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, διευκολύνοντας σημαντικά τις μετακινήσεις. Ο συγγραφέας εστιάζει στον αντίκτυπο της εξέλιξης αυτής στην περιοχή της Βλαχίας, ο ρόλος της οποίας αναβαθμίστηκε σημαντικά, καθώς εξελίχθηκε σε σημαντικό σταθμό της διαδρομής μετάβασης από την Κωνσταντινούπολη στη Βιέννη. Γεγονός που αποτυπώνεται και από τη βελτίωση της οικονομίας, όπως και τον εκσυγχρονισμό των υποδομών στην περιοχή κατά την περίοδο αυτή.

Στα επόμενα δύο κεφάλαια, ο Ardeleanu μέσω της αξιοποίησης πρωτογενών πηγών (όπως ενδεικτικά ταξιδιωτικών ημερολογίων και επιστολών) μας μεταφέρει με τρόπο παραστατικό εμπειρίες ταξιδιωτών (Βρετανών, Γάλλων, Αμερικανών, κλ. π.) που έκαναν το διάπλου του Κάτω Δούναβη με ατμόπλοια. Στο δεύτερο κεφάλαιο συγκεκριμένα, ο συγγραφέας περιγράφει με αρκετές λεπτομέρειες το σύνολο των πτυχών του ταξιδιού με ατμόπλοιο, συμπεριλαμβανομένου των σχέσεων και των αλληλεπιδράσεων μεταξύ των ταξιδιωτών και του ρόλου που διαδραμάτισαν τα πληρώματα. Οι εμπειρίες και οι εντυπώσεις των ταξιδιωτών περιγράφονται και στο επόμενο κεφάλαιο, στο οποίο ο συγγραφέας εστιάζει στους ταξιδιώτες από Δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες και στο πώς αυτοί αντιλαμβάνονταν την Βλαχία, την οποία θεωρούσαν «ούτε πλήρως Ανατολική», «ούτε πλήρως Δυτική». Ευρύτερα, το κεφάλαιο αυτό περιγράφει την περιοχή ως ένα ρευστό όριο μεταξύ Ανατολής και Δύσης.

Το τέταρτο κεφάλαιο επικεντρώνεται αποκλειστικά στους Ρουμάνους ταξιδιώτες και στις αντιλήψεις τους σχετικά με τα ατμόπλοια. Για τους Ρουμάνους λοιπόν τα ατμόπλοια ήταν σύμβολο προόδου και

μετάβασης στη νέα εποχή. Ακόμα, οι Ρουμάνοι ταξιδιώτες μέσα από τα ατμόπλοια είχαν την ευκαιρία να γίνουν μάρτυρες της δυτικής προόδου. Και σε αυτό το κεφάλαιο, όπως και στα προηγούμενα, έχουν ενδιαφέρον οι πρωτογενείς πηγές που έχει αξιοποιήσει ο Ardeleanu.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, ο Ardeleanu επικεντρώνεται στις διακλαδώσεις της δημόσιας υγείας με την μετακίνηση των ταξιδιωτών εντοπίζοντας το πώς οι πρακτικές καραντίνας επηρέασαν τα ταξίδια στον Δούναβη. Ειδικότερα αναφέρεται στην επιδημία χολέρας που επηρέασε την περιοχή κατά την περίοδο αυτή και στις συχνά αντικρουόμενες αυτοκρατορικές προσεγγίσεις στην πρόληψη των ασθενειών. Η εφαρμογή υγειονομικών μέτρων και τα λοιμοκαθαρτήρια επηρέασαν τον χρόνο και την κίνηση των ταξιδιωτών. Ο συγγραφέας περιγράφει με λεπτομέρειες τα υγειονομικά μέτρα, την εφαρμογή τους και τις πολιτικές προεκτάσεις. Ενδιαφέρον έχει ότι ο συγγραφέας επιχειρεί έναν επαναπροσδιορισμό των Λαζαρέτων (των σταθμών καραντίνας) ως χώρων αλληλεπίδρασης, όχι μόνο απομόνωσης, παραθέτοντας τις εμπειρίες ταξιδιωτών και περιγραφές από την διαμονή τους σε αυτά κατά την περίοδο της καραντίνας. Παρά την υγειονομική κρίση, ο συγγραφέας τονίζει ότι το εμπόριο δεν επηρεάστηκε.

Στο τελευταίο κεφάλαιο, ο συγγραφέας εξετάζει τη μετατροπή των *Σιδερένιων Πυλών* (του συνόλου δηλαδή των τριών μεγάλων φαραγγιών του Δούναβη στα Σερβο-ρουμανικά σύνορα) σε τόπο βιομηχανικής κατάκτησης. Ειδικότερα, αφηγείται τις εντυπώσεις των ταξιδιωτών για την περιοχή και αναλύει τις πρώτες προσπάθειες τιθάσευσης του ποταμού προκειμένου για τη διευκόλυνση της πλοήγησης με ατμό και το πώς η ανάγκη αυτή ενθάρρυνε τη συνεργασία των κρατών της περιοχής, ώστε να ολοκληρωθεί επιτυχώς το έργο.

Στα συμπεράσματα του βιβλίου, ο Ardeleanu μεταξύ άλλων αναφέρει ότι για τους Ρουμάνους, το ταξίδι με ατμόπλοιο συμβόλιζε τη νεωτερικότητα και τη σύνδεση μεταξύ των κρατών. Η διευκόλυνση των μετακινήσεων λόγω των ατμόπλοιων, συνέβαλε στον αυξανόμενο αριθμό Βλάχων και Μολδαβών που ταξίδευε στο εξωτερικό, οι οποίοι προσαρμόστηκαν εύκολα στους ρυθμούς αυτής της νέας μορφής μετακίνησης. Τα ατμόπλοια τους εισήγαγαν ακόμα στα ευρωπαϊκά πρότυπα κοινωνικότητας και εθιμοτυπίας. Κατά τον Ardeleanu η ταχεία αύξηση των μετακινήσεων αντανάκλα τους ευρύτερους κοινωνικούς μετασχηματισμούς και την πρόοδο της ρουμανικής ελίτ, η οποία προσέγγιζε με

σταθερό ρυθμό τα αντίστοιχα δυτικοευρωπαϊκά πολιτιστικά και οικονομικά πρότυπα.

Ο Ardeleanu αναφέρει ακόμα ότι η είσοδος του ατμού στις μετακινήσεις στο Δούναβη, επέφερε τον επαναπροσδιορισμό του χρόνου (με την επιτάχυνση των ταξιδιών) και τη συρρίκνωση του χώρου (με τη διευκόλυνση των μετακινήσεων). Η αλλαγή αυτή ανέδειξε τον Δούναβη ως βασική αρτηρία σε ένα ευρύτερο σύγχρονο δίκτυο μεταφορών, ο οποίος ήταν πρόδρομος μεταγενέστερων συστημάτων όπως οι διηπειρωτικοί σιδηρόδρομοι. Ωστόσο, μέχρι το τέλος του αιώνα, η εξέχουσα θέση της διαδρομής του Δούναβη δεν υφίσταντο στον ίδιο βαθμό πια, καθώς κυριάρχησαν οι μετακινήσεις με σιδηρόδρομο και αναδείχτηκαν εναλλακτικές θαλάσσιες διαδρομές. Το έτος 1895 θεωρείται έτος ορόσημο, καθώς η Ρουμανία στρέφεται στις σιδηροδρομικές συνδέσεις, με τον διάπλου μέσω του Δούναβη να περιορίζεται σημαντικά. Ο Ardeleanu, τέλος, υποστηρίζει ότι η εποχή των ατμόπλοιων ήταν ένα καθοριστικό κεφάλαιο της ιστορίας ενσωμάτωσης της Ρουμανίας στη σύγχρονη Ευρώπη, το οποίο άφησε το αποτύπωμά του στη γεωγραφία, τον πολιτισμό και την ταυτότητά της.

Συνολικά, το βιβλίο αυτό του Ardeleanu είναι αρκετά καλογραμμένο και μεταφέρει με τρόπο εύστοχο το πώς η ατμοπλοΐα αναμόρφωσε τον Κάτω Δούναβη και τις κοινωνίες που τον περιβάλλουν. Μέσω μιας διεπιστημονικής προσέγγισης, το βιβλίο αυτό συνιστά μια σημαντική πηγή για τους μελετητές της ιστορίας των Χωρών της Χερσονήσου του Αίμου του 19ου αιώνα. Το βιβλίο αυτό αναδεικνύει, τέλος, τη βαθιά γνώση του συγγραφέα για την ιστορία της περιοχής του Κάτω Δούναβη, καθώς και τις διασταυρώσεις της τεχνολογίας, του εμπορίου και του πολιτισμού, και το πώς διαμορφώθηκε η νεωτερικότητα κατά μήκος ενός από τα μεγαλύτερα ποτάμια της Ευρώπης.

Άννα Μπατζέλη

Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια Δ.Π.Θ.